

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Кісь Оксана Романівна

УДК УДК 94(477)''19'':394:343.264'814](=161.2)-055.2

ДИСЕРТАЦІЯ
**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК
У НАДЗВИЧАЙНИХ ІСТОРИЧНИХ ОБСТАВИНАХ СЕРЕДИНИ ХХ СТ.:
ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ДОСВІДУ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ**

Спеціальність: 07.00.05 – етнологія

Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня *доктора історичних наук*
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ *О.Р.Кісь*

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант **Павлюк Степан Петрович**,
д.і.н., проф., академік НАН України

Львів 2017

АНОТАЦІЯ

Кісь О.Р. Повсякденне життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах середини ХХ ст.: гендерні аспекти досвіду та репрезентацій. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. – Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2017.

У дисертації на основі комплексного аналізу різнопланових джерел (авторських польових матеріалів, опублікованих та неопублікованих документів) розкрито гендерні аспекти повсякденного життя українських жінок у надзвичайних історичних обставинах Голодомору, національно-визвольних змагань та політичного ув'язнення у таборах ГУЛАГу у 1940-1950-х рр., виявлено універсальні жіночі стратегії виживання, характерні способи пристосування та форми активного і пасивного спротиву структурним обмеженням, розглянуто різні прояви жіночої дієздатності в умовах радикального скорочення прав, можливостей та ресурсів.

Дисертація висвітлює становлення та сучасний стан досліджень жіночого досвіду Голодомору, націоналістичного підпілля та політичного ув'язнення з історико-етнологічної перспективи у фундаментальних працях та вузькоспеціальних публікаціях в Україні та за її межами. Окремо розглянуто специфіку сучасних комеморативних практик щодо жіночої участі у згаданих подіях. Поряд з загальною характеристикою джерельної бази дослідження, представлено детальний аналіз особливостей спогадів українських жінок про Голодомор, націоналістичне підпілля та ГУЛАГ (які становлять основу дослідження): розкрито прояви у них травматичної пам'яті, конфлікт між особистими і політичними чинниками, поєднання свідчення про злочини і сповіді про пережите.

У роботі на основі осмислення світового доробку у галузі жіночої історії здійснено систематичний виклад теоретико-методологічних засад феміністського підходу до вивчення жіночого історичного досвіду. Окреслено основні принципи

та завдання історико-етнологічного дослідження жіночого повсякдення: зосередження уваги на діяльності самих жінок; опора на джерела, створені жінками; відмова від шаблонних уявлень про жіноцтво як монолітну групу. На підставі узагальнення сучасних досліджень гендерних особливостей пам'яті та мови обґрунтовано необхідність урахування специфіки жіночих автобіографічних наративів як на рівні тематичних і змістових домінант, так і на рівні наративних стратегій, риторичних прийомів і дискурсивних рамок. При характеристиці методологічних основ роботи окреслено методи аналізу (критичний дискурс-аналіз, наративний аналіз, біографічний метод та метод реконструктивного перехресного аналізу), розкрито суть ключових аналітичних категорій дослідження (жіноча дієдатність, автобіографічний наратив, повсякдення, нормативна фемінність) та обґрунтовано обрання Голодомору, національно-визвольних змагань та політичного ув'язнення в ГУЛАГу у якості досліджуваних кейсів.

У трьох тематичних розділах всебічно проаналізовано повсякденне життя українських жінок під час Голодомору 1932-1933 рр., у націоналістичному підпіллі та у політичному ув'язненні в ГУЛАГУ. Зокрема, представлено соціокультурні, демографічні та фізіологічні чинники вивчення гендерних вимірів Голодомору; розкрито участь жінок в активній протидії колективізації ("бабські бунти", індивідуальний спротив) та використання жінками легітимних каналів захисту своїх прав та власності (звернення до органів влади різних рівнів); проаналізовано властиво-жіночі стратегії виживання (жіноча взаємодопомога, усиновлення дітей) та ресурси (жіноче майно, тіло); висвітлено трагічність материнської ролі в умовах тотального голоду (дилема порятунку життя матері чи дитини, відмова від материнства, передача дітей у притулки); показано різні прояви девіантної поведінки жінок (збайдужіння, відчуженість, антисанітарія, знецінення життя, непридатна їжа, канібалізм і трупоїдство) на тлі тимчасових психічних розладів внаслідок голодування; охарактеризовано роль жіночого тіла як фактора ризику (сексуальне насильство) в умовах правового

свавілля та одного з засобів виживання (вимушена проституція) у стосунках з наділеними владою і ресурсами чоловіками.

У дослідженні проаналізовано участь жінок у націоналістичному підпіллі у рамках порівняння візії жіночої ролі у процесах націєтворення в межах ідеології українського націоналізму, з одного боку, та реальних практик залучення українських жінок до підпільної діяльності, з іншого. Послідовно розкрито чинники та механізми регулювання членства дівчат та жінок у лавах ОУН у різні періоди, висвітлено різні типи мотивації жінок до співпраці з підпіллям, охарактеризовано основні форми участі та рівень ангажованості жіноцтва у підпільну діяльність. Крізь призму аналізу конкретних жіночих ролей, функцій та завдань у підпіллі (медична допомога, забезпечення провізії, зв'язок, розвідка, пропаганда, збройні підрозділи УПА) простежено відповідні зміни у практиках нормативної фемінності (розширення меж жіночності, вихід за ці межі, обмеження та згортання нормативної жіночності) в умовах підпілля на тлі набуття жінками нових знань, навичок та досвіду. Особливу увагу приділено конфлікту поміж особистим життям жінок та їх політичною участю у національній боротьбі (труднощі суміщення сімейних ролей з підпільною діяльністю, подвійні моральні стандарти поведінки та (само)контроль жіночої сексуальності). Підкреслено існування гендерної дискримінації у підпіллі (обмежена участь жінок у прийнятті рішень, брак жінок на вищих щаблях керівництва).

Аналіз гендерних особливостей жіночого повсякдення в умовах політичного ув'язнення здійснено у контексті стрімкого зростання частки політв'язнів, українців та жінок у ГУЛАГу в 1940-х рр. У роботі висвітлено антигуманні умови утримання невільниць (житло, харчування, праця, медична допомога), що призводило до виснаження, захворювань, травматизму і загибелі невільниць. Виявлено, що основним механізмом виживання у таборах були національні земляцтва, які виконували функції мереж взаємодопомоги та посилювали національну солідарність в'язнів. Встановлено, що листування з домом та релігійні практики у неволі допомагали жінкам зберігати зв'язок зі

своїм соціокультурним середовищем та підживлювати національну і релігійну ідентичності. Розглянуто міжетнічні стосунки у таборах та виявлено формування понадетнічної солідарності політв'язнів у протистоянні режимові. Проаналізовано різні види жіночої творчості в неволі (спів, віршування, театралізовані постановки, вишивання, малювання тощо) та встановлено їх виняткову роль для покращення психологічного стану невольниць, їх згуртування, підтримання основних соціальних ідентичностей. Простежено жіночі способи протидії дегуманізуючому впливу ГУЛАГу через практики нормативної жіночності (підтримання жіночого зовнішнього вигляду, упорядкування житла). Встановлено, що жіноча взаємодопомога (етика турботи) та квазі-родинні стосунки поміж жінками (сестринство) були найефективнішою стратегією виживання. Водночас збереження фізичного і психічного здоров'я стало основним способом протидії режимові. Показано, що у таборах жіноче тіло слугувало як додатковим ресурсом виживання (вимушена проституція), так і створювало постійні ризики для невольниць (сексуалізоване насильство). Виявлено, що попри розділення жінок і чоловіків, поміж в'язнями виникала дружба, зароджувалося кохання та створювались сім'ї. Розкрито неоднозначний характер материнства у неволі, яке могло стати травматичним досвідом (через втрату дитини) або дати жінці додаткові стимули для виживання.

Наскрізний аналіз жіночого повсякдення у трьох зазначених контекстах дозволив виокремити універсальні риси жіночого досвіду. Найбільш дієвою стратегією виживання була жіноча солідарність, яка проявлялась на рівні досвіду (матеріальна і емоційна взаємопідтримка, солідарне материнство) та на рівні репрезентацій (у жіночих автобіографічних наративах); суто жіночими ресурсами виживання були жіночі речі й уміння, а також жіноче тіло. Встановлено, що нормативна жіночність є соціокультурним конструктом, який зазнавав значних модифікацій у надзвичайних обставинах – від згортання і нівелювання до актуалізації та інструменталізації – в конкретних контекстах Голоду, підпілля та політичного ув'язнення. З'ясовано, що у всіх випадках нормативні практики материнства зазнавали значних деформацій і набували контроверсійного

характеру. Питання жіночого тіла і сексуальності є табуйованими у спогадах через виняткову травматичність цього досвіду.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що вперше в українській етнологічній науці застосовано феміністський підхід до аналізу жіночого повсякдення в надзвичайних історичних обставинах, що дозволило простежити його гендерні особливості. Завдяки залученню категорії жіночої дієздатності вперше вдалося розробити концептуально нову модель інтерпретації жіночого історичного досвіду; розкрито жіночу суб'єктність в історичних процесах на рівні повсякденних практик виживання, пристосування і спротиву в умовах радикального обмеження прав, можливостей і ресурсів. В дослідженні системно проаналізовано специфіку функціонування традиційної культури та трансформації нормативної фемінності у надзвичайних обставинах. У роботі удосконалено розуміння гендерних особливостей та евристичного потенціалу жіночих автобіографічних наративів як історико-етнологічних першоджерел.

Положення та висновки дисертації можуть бути використані в узагальнюючих працях з історії сталінізму і тоталітаризму, новітньої історії України, жіночої історії, історії Голодомору, національно-визвольних змагань та політичних репресій. Представлені ідеї мають цінність для вдосконалення державної політики пам'яті в Україні у напрямку відходу від віктимно-глюрифікаційного схематизму при оцінках радянського минулого та урахування жіночих внесків в історичні процеси. Результати наукового пошуку допоможуть у діяльності громадських правозахисних і жіночих організацій, при підготовці музейних експозицій та тематичних виставок. Матеріали роботи будуть корисні у вивченні відповідних освітніх дисциплін, у роботі ЗМІ та культурно-просвітницьких установ для популяризації жіночих внесків в історію України.

Ключові слова: українські жінки, Голодомор, національно-визвольні змагання, ГУЛАГ, жіноча дієздатність, жіночий автобіографічний наратив, повсякдення, гендер, нормативна фемінність, репрезентації.

SUMMARY

Kis O. Everyday life of Ukrainian women in extraordinary historical circumstances in the 20th century: gender aspects of experiences and representations. – Manuscript.

The thesis for the academic degree of Doctor of Historical Sciences with a specialization in 07.00.05 – Ethnology. – I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine; the Institute of Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2017.

Dissertation is based on the thorough analysis of a variety of primary sources (author's field research, published and unpublished documents) to reveal gender aspects of everyday life of Ukrainian women in the extraordinary historical circumstances of the Holodomor, national liberation struggle and political imprisonment in the Gulag camps in the 1940-1950s. As a result, the universal women's survival strategies, typical methods of adjusting and forms of active and passive resistance to structural restrictions have been identified; various manifestations of women's agency under radical curtailment of rights, opportunities and resources have been explored.

The thesis elucidates developments and current state of historical and ethnological research of the women's experiences of the Holodomor, in the nationalist underground and in the confinement in fundamental works and in highly specialized publications in Ukraine and abroad. It specifically examines contemporary commemorative practices related to women's participation in the aforementioned events. Besides of the general overview of the source base of this study, a detailed analysis of peculiarities of women's testimonies on the Holodomor, nationalist underground and the Gulag (which constitute the core of this research) have been presented: it examines manifestations of traumatic memories, a clash between political and personal factors, interlacing of a crime testimony and a survivor's confession.

On the basis of comprehension of the international scholarship accomplishments in the field of women's history this study offers a synthetic account of the theoretical and methodological foundations of feminist approach to research of women's historical experiences. It outlines major principles and objectives of historical and ethnological

research on women's everyday life, namely: focusing specifically of women's activities; using primary sources produced by women; overcoming the stereotypical perception of women as a solid category. The generalization of results of modern studies on gender aspects of memory and language allowed substantiating the necessity of taking into account the peculiarities of women's autobiographical narratives in what concerns their thematic dominants and content as well as their narrative strategies, rhetorical tropes and discursive frameworks. Description of the methodological basis of this study features: methods of analysis (critical discourse analysis, narrative analysis, biographical method and the method of reconstructive intersectional analysis), meaning of the core analytical concepts (women's agency, autobiographical narrative, everyday life, normative femininity), as well as an explanation of using the Holodomor, national liberation struggle and political imprisonment in the Gulag as special cases for this research.

Three thematic chapters consistently explore the everyday lives of Ukrainian women during the Holodomor 1932-1933, in the nationalist underground and in the political confinement. Specifically, sociocultural, demographic and physiological reasons to study gender aspects of the Holodomor are presented; it examines women's participation in active counteractions to the collectivization ("babski bunty", individual resistance) and women's uses of the available legal channels to protect their rights and property (appeals to state authorities of various level); it explores women's specific strategies of survival (women's mutual help, adoption of children) and resources (women's belongings, female body); it shows a tragedy of a maternal role under the condition of total famine (dilemma of saving a live of a mother or of a child, repudiation of motherhood, institutionalization of children in state orphanages); it scrutinizes various manifestations of women's deviant behavior (indifference, estrangement, sanitary neglect, devaluation of life, inappropriate food, cannibalism and necrofage) in the framework of temporary mental disorders caused by starvation; it examines the role of a female body as a risk factor (in terms of sexual violence) under condition of lawlessness as well as one of the means of survival (coerced prostitution) in the relationship with men invested with power and resources.

This study explores women's participation in the nationalist underground in the framework of contrasting the vision of women's roles in the processes of nation-building as declared in the ideology of the Ukrainian nationalism, on the one hand, and real practices of Ukrainian women's engagements in the underground activities, on the other hand. It consistently examines factors and mechanisms of regulating women's membership in the OUN in different periods, elucidates various women's motivations to join the underground, explores major forms of women's participation and the level of involvement of women in the subversive activities. Analysis of specific women's roles, functions and tasks in the underground (medical services, provisions, communication, reconnaissance, propaganda, UPA military units etc.) allows to trace related changes in the practices of normative femininity (extension of its limits, transgression or curtailing of normative femininity) in the underground in the context of new knowledge, skills and experiences obtained by women. Special attention is paid to the contradictions between women's personal lives and their political participation in the national struggle (difficulties of combining family roles and underground activities, double moral standards of behavior, (self)control of women's sexuality). Existence of gender based discrimination in the underground (limited role of women in decisions making, women's underrepresentation on the higher levels of leadership) is underlined.

Analysis of gender peculiarities of women's everyday life in the political imprisonment is carried out in the context of rapid increase of the share of political prisoners, Ukrainians and women in the Gulag in the 1940s. This study reveals inhuman living conditions of convicts (housing, nutrition, work, health service) leading to exhaustion, diseases, traumatism and death of female prisoners. It has been found that national associations served as the main mechanism of survival in the camps: they functioned as networks of mutual help and strengthened national solidarity amongst convicts. It turned out that correspondence with relatives left behind and religious practices in confinement helped women to preserve bonds to their native sociocultural milieu, to maintain their national and religious identities. Analysis of interethnic relations in the camps proves the formation of a universal prisoners' solidarity (overcoming ethnic boundaries) in confrontation to the regime. The study explored a

variety of forms of women's creativity in confinement (including singing, poetry writing, performances, embroidering, drawing etc.) to reveal their exceptional role in improving convicts' emotional state, their consolidation and preservation of their social identities. Specifically women's ways of counteracting the dehumanizing effects of the Gulag are detected (maintenance of a female appearance, housekeeping). It has been determined that women's mutual help (based on the ethics of care) and quasi-family relations (sisterhood) proved to be the most efficient survival strategies. At the same time, prisoners' perceived retention of their physical and mental health as their major way to resist the regime. It is shown that a female body served as an additional survival resource (due to coerced prostitution) and increased the risks for female convicts (due to sexual violence). The study indicates that despite segregation of men and women in the camps, they managed to establish friendship, fall in love and marry. The controversial nature of motherhood in the confinement has been revealed, as it could turn into a traumatic experience (due to a child loss) or work as an additional incentive for survival.

The comprehensive analysis of women's everyday life in the three contexts allowed to identify some universal features of women's experiences. Women's solidarity proved to be the most efficient survival strategy, which manifested itself both on the level of experiences (material and emotional mutual support, solidary motherhood) and on the level of representations (in women's autobiographical narratives). Among the women's proper resources of survival one can identify women's belongings and skills, as well as a female body. It is argued that normative femininity is a sociocultural construct, which undergoes substantial modifications in extraordinary circumstances – from reduction and leveling up to prominence and instrumentalization – in specific contexts of the Holodomor, nationalist underground or the political imprisonment.

The study claims that in all three cases normative practices of mothering were of rather controversial nature and run significant deformations. The issues related to a female body and sexuality remain the major taboo in the women's testimonies due to an exceptionally traumatic nature of those experiences.

The scholarly novelty of this thesis results from the fact that it represents the first time in the Ukrainian ethnology when the feminist approach is applied to the study of women's everyday experience in extraordinary circumstances allowing to examine its gender peculiarities. Owing to the use of the concept of women's agency it became possible to elaborate a new intelligible model for interpretation of women's historical experiences, so that women's subjectivity in the historical processes on level of everyday practices of survival, adjustment and resistance in the situation or radical restrictions of rights, opportunities and resources has been elucidated. This research offers a complex analysis of functioning of traditional culture and transformations of normative femininity in extraordinary circumstances. The study improved understanding of gender peculiarities and informative potential of women's autobiographical narrative as a historical ethnological primary sources.

Dissertation ideas and conclusions could be used in wider research on the history of stalinism and totalitarianism, the modern history of Ukraine, women's history, history of the Holodomor, national liberation struggle and political repressions. This study offers some valuable insights for updating the official memory politics in terms of overcoming the victimization and/or glorification schemes in evaluating the Soviet past and taking into account women's contributions to the historical processes. The research results could be helpful in the activities of human rights and women's NGOs, as well as in preparation of museums thematic exhibits. The thesis materials could be used in teaching university courses, in media publications and in cultural educational activities aimed at popularization of the Ukrainian women's history.

Key words: Ukrainian women, the Holodomor, national liberation struggle, the Gulag, women's agency, women's autobiographical narrative, everyday life, gender, normative femininity, representations.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с., іл.

Рецензії: Стяжкіна О.В. ([рец. на моногр.] Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.). *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 258-267

Розділи у колективних монографіях

2. Kis O. Biography as a political geography: patriotism in the Ukrainian women's life stories in Ukraine. *Mapping Difference: The Many Faces of Women in Ukraine* / ed. by M. J. Rubchak. London: Berhahn Books, 2011. P. 89-108
3. Kis O. Telling the untold: representations of ethnic and regional identities in Ukrainian women's autobiographies. *Orality and Literacy: Reflections across Disciplines* / ed. by K. Carlson, N. Khanenko-Friesen, K. Fagan. Toronto: University of Toronto Press, 2011. P. 280-314
4. Kis O. (Re)Construting the Ukrainian women's history: actors, agents, narratives. *Gender, Politics and Society in Ukraine* / ed. by O. Hankivsky, A. Salnykova. Toronto: University of Toronto Press, 2012. P. 152-179
5. Kis O. Remaining human: Ukrainian women's experiences of constructing "normal life" in the Gulag. *Gender and Peacebuilding: All Hands Required* / ed. by M. P. Flaherty, T. Matyok, et all. New York: Lexington, 2015. P. 121-137

Статті, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

6. Кісь О. Усна історія: теоретичні засади та методика автобіографічного дослідження. *Наукові записки з української історії*. Зб. наук. ст. Вип. 19. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди. Тернопіль: Астон, 2007. С. 431-439
7. Кісь О. Усна історія в Україні: практика польових досліджень. *Вісник Харківського національного університету*. Серія "Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки". Харків, 2007. № 767. Вип. 9. С. 147-152

8. Кісь О. Голодомор 1932-33 років крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі Зошити*. 2010. № 5-6. С. 633-651
9. Кісь О. Феміністська парадигма в культурній та соціальній антропології: західний досвід. *Народознавчі Зошити*. 2011. № 1-2. С. 17-24
10. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий Альманах*. 2011. № 6. С. 101-107
11. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159-172
12. Кісь О. Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на Західно-Українських землях у 1940-50-х роках. *Народознавчі Зошити*. 2013. № 4. С. 591-599
13. Кісь О. Усна жіноча історія як феміністський проект: західні теорії, пострадянські контексти, українські практики. *Народознавчі Зошити*. 2015. № 6. С. 1386-1405
14. Кісь О. Усна історія: концептуальні засади. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*". Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 212-220
15. Кісь О. Нація як уявлена і реальна спільнота крізь призму жіночого досвіду українок-політв'язнів ГУЛАГу. *Народознавчі зошити*. 2016. № 6. С. 1274-1285
16. Кісь О. Релігійні практики українок-політв'язнів у Гулагу. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. Ів.-Франківськ, 2016. № 6. С. 41-48
17. Кісь О. Національно-визвольні змагання як випробування меж традиційної жіночності: жіночий досвід у національному підпіллі 1940-50-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 48. С. 61-78
18. Кісь О. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті. *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 125-138

19. Кісь О. Творчість українських жінок-політв'язнів у ГУЛАГу. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 3. С. 51-59
20. Кісь О. Жіноче тіло і сексуальність у неволі: досвід українок-політв'язнів ГУЛАГу. *Народознавчі Зошити*. 2017. № 3. С. 555-565
21. Кісь О. Материнство за ґратами як благословення і прокляття: жіночий досвід ГУЛАГу. *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 2. С. 32-43
22. Кісь О. (Не)втрачена жіночність: зусилля українок-політв'язнів зі збереження гендерної ідентичності у таборах ГУЛАГу. *Українознавчий альманах*. 2017. Вип. 20. С. 75-81
23. Kis O. L'approche de genre dans les recherches en histoire et ethnologie ukrainiennes. *Ethnologie Française*. 2004. № 1. P. 291-302
24. Kis O. Restoring the broken continuity: women's history in post-Soviet Ukraine. *ASPASIA: International Yearbook of Central, Eastern and Southern European Women's and Gender History*. 2011. Vol. 6. P. 171-183
25. Kis O. Defying death: women's experience of the Holodomor, 1932-33. *ASPASIA. International Yearbook of Central, Eastern and Southern European Women's and Gender History*. 2012. Vol. 7. P. 42-67
26. Kis O. National femininity used and contested: women's participation in the nationalist underground in Western Ukraine during the 1940s-50s. *East / West: Journal of Ukrainian Studies*. 2015. Vol. 2(2). P. 53-83. URL: <https://www.ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/143/48>

Статті, які додатково відображають результати дослідження

27. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна Модерна*. Львів, 2006. Ч. 11. С. 7-24
28. Кісь О. Репрезентація етнічної та регіональної ідентичностей в автобіографіях жінок України. *Україна Модерна*. Львів, 2006. Ч. 11. С. 85-98

29. Кісь О. Проблемы (ре)конструкции истории женщин в Украине: акторы, авторы, нарративы. *Гендерное равноправие в России* / ред. М. Муравйова. Москва: Алетейя, 2008. С. 155-161
30. Кісь О. Особливості та проблеми розвитку жіночої історії в Україні. *Жінки в науці та освіті: минуле, сучасне, майбутнє*. Матер. Четвертої міжн. конф. [м. Київ] 6-8 листопада 2008 р. Київ: ГО „Жінки в науці”, 2008. С. 29-35
31. Кісь О. Рецепція радянської влади і незалежності в усних автобіографіях жінок України. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях / за ред. В.Кравченка та Г.Грінченко. Харків, 2008. – Вип. 11-12. С. 17-28
32. Кісь О. Освічена жінка: освіта як цінність та мірило життєвого успіху в автобіографіях жінок України. *Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні*. Київ: Дух і літера, 2009. С. 337-352
33. Кісь О. Коллизии традиционной женственности в национально-освободительном движении на Западно-Украинских землях в 1940-50-х. *Женская и гендерная история Отечества X-XXI вв.: новые проблемы и перспективы*. Матер. межд. научной конф. Санкт-Петербург: Институт этнологии и антропологии РАН, 2009. – С. 46-48
34. Кісь О. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських землях у 1940-50-х. *Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник*. Спец. випуск „Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи”. Харків, 2009. Вип. 13-14. С. 101-125
35. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело*: Зб. наук. праць / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. С. 171-191
36. Кісь О. Вивчення досвіду українок-політв'язнів ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси. *Гендер та філософія: гендерні студії у філософських науках. Гендер та культурологія: гендерні дослідження феноменів*

- культури: зб. матер. круглих столів. Острог: Вид-во НУ “Острозька академія”, 2013. С. 50-61
37. Кісь О. Чи/якою потрібна Україні її жіноча історія? *Критика*. Київ, 2013. № 1-2. С. 18-21.
38. Кісь О. Місія (не)здійсненна: спогади Марії Савчин як ідея і чин. “І слова стали чином живим...” (Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських долі та стосунків). Зб. історико-біографічних нарисів / відп ред. О. Стасюк. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2014. С. 79-116
39. Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. *Жінки Центрально-Східної Європи у часи Другої світової війни: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* : зб. наук. праць / за ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ: ТОВ “Арт-Книга”, 2015. С. 15-39
40. Кісь О. Гендерні аспекти практики усної історичної досліджень: особливості жіночого досвіду, пам’яті і нарації. *Суспільні злами і поворотні моменти: макрподії крізь призму автобіографічної розповіді*: Матер. Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25-26 вересня 2014 р. / упор. О. Кісь, Г. Грінченко, Т. Пастушенко. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. С. 11-41
41. Кісь О. Феміністські засади усної жіночої історії . *Усна історія (не)подоланого минулого: подія — наратив — інтерпретація*: Матер. міжнар наук. конф [м. Одеса] 8-11 жовтня 2015 / упор. Г. Грінченко. Харків: ХНУ ім. Каразіна, 2016. С. 119-132
42. Кісь О. Голодомор крізь призму жіночого досвіду виживання. *Українські жінки в горнилі модернізації* / під заг. ред. О. Кісь. Харків: Видавництво КСД, 2017. С. 156-175
43. Кісь О. Українки-політв’язні в таборах ГУЛАГу: вижити означає перемогти *Українські жінки в горнилі модернізації* / під заг. ред. О. Кісь. Харків: Видавництво КСД, 2017. С. 262-302

ЗМІСТ

ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ЖІНОЧИЙ ДОСВІД ДОБИ СТАЛІНІЗМУ У ДОСЛІДЖЕННЯХ І ДЖЕРЕЛАХ	28
1.1 Стан вивчення жіночого повсякдення в надзвичайних обставинах	28
1.1.1 Жіноче повсякдення у студіях Голодомору	29
1.1.2 Підпільниці у дослідженнях з історії ОУН і УПА	34
1.1.3 Досвід жінок-політв'язнів в історіографії ГУЛАГу	42
1.2 Жіночі спогади про Голодомор, націоналістичне підпілля і ГУЛАГ: особливості джерел	49
1.2.1 Загальна характеристика джерельної бази дослідження	49
1.2.2 Сигнали травми та зони мовчання у розповідях про Великий Голод	50
1.2.3 Героїчне і повсякденне у наративах про націоналістичне підпілля	60
1.2.4 Свідчення про злочин і особисті сповіді у “табірних мемуарах”	65
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ РАМКИ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	79
2.1 Теоретичні засади феміністського підходу в історичних науках	79
2.1.1 Феміністська критика попередніх студій з історії жінок	79
2.1.2 Принципи та завдання жіночої історії	86
2.2 Інформативний потенціал та обмеження жіночих спогадів	95
2.2.1 Гендерні виміри пам'яті	95
2.2.2 Особливості жіночих наративів	101
2.3 Методологія дослідження	109
2.3.1 Ключові аналітичні категорії	109
2.3.2 Методи аналізу джерел	115
2.3.3 Характеристика обраних кейсів	118

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932-33	123
РР.: БЕЗПРАВНІСТЬ VS ДІЄЗДАТНІСТЬ	
3.1 Жіночий спротив насильницькому вилученню майна	123
3.1.1 Гендерний вимір досвіду Голодомору	123
3.1.2 Активна протидія “розкуркулюванню”	128
3.1.3 Легітимні форми відстоювання майнових прав	134
3.2 Жіночі стратегії виживання в умовах голоду	136
3.2.1 Жіноче майно як ресурс харчування	136
3.2.2 Жіноча взаємодопомога	138
3.3 Трагедія материнства	143
3.1.1 Мати і дитина: дилема життя і смерті	143
3.1.2 (Не)покинуті діти	145
3.4 Девіантна поведінка жінок в умовах голоду	149
3.4.1 Збайдужіння і відчуження	149
3.4.2 Знецінення життя	151
3.4.3 Зміни харчового раціону	153
3.4.4 Канібалізм та трупоїдство	156
3.5 Жіноче тіло на межі	161
3.5.1 Деформація і занедбаність жіночого тіла в умовах голоду	161
3.5.2 Жіноче тіло як ресурс і фактор ризику	164
РОЗДІЛ 4. УЧАСТЬ ЖІНОК У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ	169
ЗМАГАННЯХ: ПРИВАТНЕ VS ПОЛІТИЧНЕ	
4.1 “Жіноче питання” в ОУН	169
4.1.1 Культ жінки-мучениці: Ольга Басараб	169
4.1.2 Завдання українського жіноцтва у текстах ідеологів українського націоналізму	172
4.1.3 Образ ідеальної українки у пропагандистських матеріалах	177
4.2 Залучення дівчат та жінок до участі у підпільній діяльності ОУН	182
4.2.1 Мотивація до участі в підпіллі	182
4.2.2 Регулювання кількості жінок у лавах ОУН	185

4.2.3	Форми та рівень залученості	189
4.3	Жіночі функції в ОУН та УПА в контексті уявлень про нормативну жіночність	191
4.3.1	Медична допомога та функції “тилу”	191
4.3.2	Зв’язок, розвідка та пропаганда	197
4.3.3	Жінки у збройних підрозділах	206
4.4	Приватне життя та особисті стосунки у підпіллі	213
4.4.1	Романтичні стосунки і (само)контроль поведінки жінок	213
4.4.2	Шлюб та подружнє життя підпільниць	220
4.4.3	Труднощі материнства у підпіллі	225
РОЗДІЛ 5. УКРАЇНКИ-ПОЛІТВ’ЯЗНІ ГУЛАГУ: ЖЕРТВИ І ПЕРЕМОЖЦІ		235
5.1	Умови утримання у таборах у 1940-1950-х рр.	235
5.1.1	Повоєнні зміни у складі в’язнів ГУЛАГу	235
5.1.2	Житло та санітарно-гігієнічний стан	239
5.1.3	Умови праці та виробничі норми	245
5.1.4	Харчування, стан здоров’я та медична допомога	249
5.2	Національна ідентичність та християнська віра	256
5.2.1	Національна солідарність у таборах	256
5.2.2	Зв’язок з батьківщиною	260
5.2.3	Міжетнічні стосунки у середовищі невольниць	265
5.2.4	Молитва та релігійні практики	270
5.3	Жіноча творчість і дозвілля у неволі	277
5.3.1	Спів і поетична творчість жінок-політ’язнів	277
5.3.2	Театралізовані постановки і відзначення християнських свят	283
5.3.3	Вишивання і його соціальні функції	291
5.3.4	Малювання та інші заняття	293
5.4	Прояви і практики нормативної жіночності у неволі	296
5.4.1	Невольниці як (не)люди і (не)жінки	296
5.4.2	(Не)жіночий зовнішній вигляд	299

5.4.3	Упорядкування житла як практика жіночності	305
5.4.4	Жіноча взаємодопомога і квазі-родинні стосунки	307
5.5	Жіноче тіло, сексуальне насильство і особисті стосунки	313
5.5.1	Руйнування і збереження жіночого тіла	313
5.5.2	Сексуальне насильство та експлуатація жіночого тіла	316
5.5.3	Дружба, кохання, одруження	321
5.6	Материнство за ґратами	324
5.6.1	“Мамки” у таборах	324
5.6.2	Невільницькі діти і розлука з ними	328
	ВИСНОВКИ	337
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	345
	ДОДАТКИ	408

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена зростаючим суспільним запитом на всебічне пізнання найбільш драматичних сторінок новітньої історії України, зокрема - періоду сталінізму, який завдав потужного удару по українській нації (у демографічному, етнопсихологічному, політичному, культурному і соціальному сенсі). Важливість вивчення Голодомору, національно-визвольного руху та масових політичних репресій зумовлена чіткою етнонаціональною забарвленістю цих явищ, спричинених внутрішньою дискримінаційною національною політикою влади, що стало серйозним випробуванням для національної ідентичності та значно вплинуло на менталітет сучасних українців. Дослідження особливо актуальне в контексті публічних дискусій навколо українського історичного нарративу та різних інтерпретацій радянського минулого, що вимагає його глибшого вивчення, зокрема й на рівні повсякденного життя звичайних людей. Нагальна потреба остаточного подолання тоталітарного спадку та етнопсихологічного оздоровлення українського суспільства зумовлює необхідність пропрацювання травматичної пам'яті шляхом аналізу особистих спогадів про пережите українцями крізь призму їх досвіду виживання і спротиву в надзвичайних обставинах.

Вагомість проблеми також визначається потребою ефективнішого використання людського потенціалу в умовах соціально-економічної кризи, політичних протистоянь та воєнного конфлікту в сучасній Україні: осмислення історичного досвіду українського жіноцтва у надзвичайних історичних обставинах у ХХ ст., аналіз ролі жінок в складних етнодемографічних та етнокультурних процесах на рівні повсякденних практик, виявлення дієвих жіночих стратегій подолання труднощів сприятиме повнішому залученню жінок у вирішення нагальних проблем у всіх сферах і на різних рівнях сьогодні. Такі масштабні історичні явища, як Голодомор, національно-визвольні змагання, політичні репресії у різний спосіб порушили нормальний триб життя українських жінок, змушуючи їх реагувати на нові виклики і загрози, приймати нестандартні рішення, виробляти і застосовувати певні стратегії виживання, пристосування і

спротиву у надзвичайних історичних обставинах. Зосередження уваги на цих трьох історичних явищах дозволить порівняти жіночий досвід повсякдення у дуже різних контекстах, які різняться за формою, але об'єднані державною політикою силового упокорення українців, щоб простежити як можливі універсальні риси жіночого досвіду, так і виявити варіативність жіночих реакцій та поведінки, які обумовлені специфікою конкретного кейса.

Дослідження жіночого повсякдення у період сталінізму все ще належить до найменш розвинутих ділянок історичної науки в Україні. Жіночий досвід Голодомору досі не привертав достатньої уваги істориків, то ж нині маємо лише кілька розвідок про феномен “бабських бунтів” (масових протестів жінок проти примусової колективізації) (Л. Віола, С. Сапицька, А. Гринько), спроб проаналізувати особливості жіночих наративів про голод (В. Сокіл, О. Кузьменко) та окреслити джерельну базу та історіографію таких студій (Т. Орлова). Гостро бракує комплексних досліджень жіночого повсякдення в умовах Голодомору. Деякі аспекти участі українок у націоналістичному підпіллі отримали висвітлення у роботах істориків: функції жінок в ОУН і УПА (Л. Онишко, Т. Антонова, М. Мандрик), насильство над жінками та участь жінок в актах насильства, мотивація жінок до участі в підпіллі (О. Петренко, Л. Зарічняк, М. Гавришко), інфільтрація жінок-агенток у підпілля (Дж. Бурдс, О. Петренко), проблеми регулювання сексуальної поведінки постанців та особисті стосунки у підпіллі (М. Гавришко), а також біографії окремих підпільниць (Л. Онишко, В. Іванченко, О. Панченко, М. Посівнич, Н. Ніколаєва та ін.). Однак ці дослідження не дозволяють скласти цілісного уявлення про гендерні особливості жіночого досвіду національно-визвольних змагань. Найбільш критичною є ситуація з вивченням повсякдення українок-політв'язнів. Фактично, єдиною дослідницею, яка звернулася до теми гендерних аспектів політичних репресій є Т. Вронська, та її дослідження охоплює проблему у досить вузькому хронологічному і предметному ракурсі (період Великого Терору 1937-1938 рр. і специфічна група “дружин зрадників батьківщини”). Розвідки іноземних дослідниць про жіночий досвід ГУЛАГу (Е. Епплбом, К. Джоллук, В. Шаповалова, О. Чеснокова, М. Максимова та ін.) не

лише оминають увагою деякі сторони таборового повсякдення, але й не спираються на українські емпіричні матеріали і тому не розкриваються специфіку пережитого саме українками. Доступні нині джерела (особового походження та офіційні документи) дозволяють доволі адекватно реконструювати повсякденне життя українок у згаданих історичних контекстах та розкрити гендерну специфіку цього досвіду та його репрезентацій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах наукових тем відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України “Фактор етнічності в динаміці сучасних соціокультурних процесів: українці в глобалізованому світі” (номер державної реєстрації 0112U005324) та “Динаміка соціокультурних процесів: трансформація цінностей, ідентичностей і практик” (номер державної реєстрації 0117U000678).

Мета дослідження - виявлення та аналіз гендерних особливостей повсякденного життя українських жінок в надзвичайних історичних обставинах (Голодомору, національно-визвольних змагань та політичного ув'язнення) та специфіки його репрезентацій в жіночих автобіографічних наративах.

Реалізація цієї мети передбачає виконання таких **завдань**:

- з'ясувати стан досліджень повсякденного життя українських жінок в надзвичайних історичних обставинах Голодомору, національно-визвольних змагань і політичного ув'язнення в історико-етнологічній науці в Україні і світі;
- виявити особливості репрезентацій жіночого досвіду в усних та письмових спогадах українок про Голодомор, національне підпілля і політичне ув'язнення;
- охарактеризувати основні принципи феміністської методології вивчення жіночого повсякдення в історико-антропологічних дослідженнях;
- оцінити пізнавальний потенціал жіночих автобіографічних наративів як історичного джерела з огляду на сучасні дослідження гендерних аспектів пам'яті та мовлення;
- виявити типові жіночі стратегії і сценарії виживання, практики пристосування та форми спротиву в умовах Голодомору, підпілля і політичного ув'язнення;

- розкрити специфічно-жіночої прояви дієздатності (ресурси, способи, методи забезпечення власних потреб та інтересів) в умовах критичного обмеження прав, можливостей та ресурсів;

- з'ясувати чинність (збереження, трансформації, порушення) панівних уявлень про нормативну фемінність та її прояви у відповідних жіночих повсякденних практиках у надзвичайних обставинах;

- встановити особливості функціонування традиційної української культури (чи її елементів) та розкрити її роль у повсякденному житті жінок в різних надзвичайних обставинах;

- простежити зміни в уявленнях і практиках материнства в умовах голоду, підпілля і політичного ув'язнення;

- висвітлити роль жіночого тіла та сексуальності в надзвичайних обставинах та особливості репрезентацій цієї теми в жіночих автобіографічних наративах.

Об'єктом дослідження є повсякденне життя українських жінок-громадянок УРСР, які пережили Голодомор 1932-1933 рр., брали участь у національно-визвольних змаганнях середини ХХ ст., перебували у політичному ув'язненні в таборах ГУЛАГу у 1940-1950-х рр.

Предметом дослідження є жіночі стратегії і сценарії виживання, практики пристосування та форми спротиву в умовах обмеження прав, можливостей та ресурсів, а також особливості репрезентацій пережитого в жіночих автобіографічних наративах про Голодомор, націоналістичне підпілля та політичне ув'язнення.

Хронологічні і територіальні межі дослідження. Період від початку 1930-х рр. (апогей масової примусової колективізації українського села) до середини 1950-х рр. (засудження культу особи Сталіна на ХХ з'їзді КПРС у 1956 р.) охоплює три різні за формою явища – Голодомор 1932-1933 рр., національно-визвольні змагання 1940-1950-х рр. та часи найсуворішого режиму ГУЛАГу. Окреслений період характеризується посиленням державної політики репресій на етнопонаціональному ґрунті (проявами якої були усі три згадані явища), що

спричинило катастрофічні демографічні, соціокультурні та етнопсихологічні наслідки українців.

Дослідження охоплює головню територію в межах кордонів Української РСР (сучасної України) та, в окремих випадках, історично-етнічні українські терени Польщі і географічний простір СРСР. Зокрема, у фокусі уваги ті регіони України, які були уражені масовим голодом у 1932-1933 рр. та західноукраїнські землі, де розгорталась основна діяльність ОУН і УПА у 1940-1950-х рр. Крім того, в межах кордонів СРСР дослідження поширюється на територію в'язниць і таборів системи ГУЛАГу, де утримували українських жінок-політв'язнів у 1940-1950-х рр. Такий підхід дозволяє побачити, до якої міри локація та мобільність (перебування на місці свого постійного проживання з обмеженням руху - у випадку Голодомору; пересування в межах свого регіону - у випадку національного підпілля, або переміщення в чужий закритий простір - у випадку політичного ув'язнення) впливало на специфіку жіночого повсякдення в цих надзвичайних обставинах.

Основу **джерельної бази** дослідження становлять жіночі автобіографічні наративи – особисті спогади жінок (усноісторичні інтерв'ю, письмові свідчення, автобіографії, мемуари, листи тощо) про власний досвід життя під час Голодомору, участі в націоналістичному підпіллі чи перебування у таборах ГУЛАГу. Різноманітні офіційні документи (ОУН і УПА, радянських державних і репресивних органів), документальні світлини та історичні артефакти (зразки жіночої творчості), історико-демографічні та статистичні дані також слугують джерелами історико-етнологічного аналізу.

Наукова новизна дисертації отриманих результатів полягає в тому, що:
вперше

- розроблено і застосовано концептуально нову модель інтерпретації жіночого історичного досвіду на основі залучення аналітичної категорії *жіночої дієздатності*;

- з'ясовано і охарактеризовано гендерні особливості повсякдення українських жінок в надзвичайних історичних обставинах;

- розкрито основні жіночі стратегії та ресурси виживання в умовах Голодомору, підпілля і політичного ув'язнення;
- висвітлено основні прояви жіночої дієздатності в умовах радикального обмеження прав, можливостей і ресурсів (пасивні і активні форми спротиву, легітимні та нелегальні методи впливу, а також специфічно-жіночі ресурси виживання);
- з'ясовано особливості репрезентації жіночого досвіду автобіографічних наративах українок про Голодомор, національне підпілля і політичне ув'язнення;
- простежено взаємозв'язки поміж нормативною фемінністю та її практичними проявами у надзвичайних обставинах;
- виявлено і проаналізовано модифікації уявлень і практик материнства в умовах голоду, підпілля і політичного ув'язнення;
- встановлено амбівалентну роль жіночого тіла та сексуальності (як ресурсу виживання та фактору ризику) в надзвичайних обставинах.

Удосконалено:

- концептуалізацію ключових засад феміністського підходу до історико-етнологічного вивчення жіночого повсякдення;
- методологію виявлення ознак травматичного історичного досвіду в автобіографічних наративах;
- джерельну базу досліджень повсякденного життя українок під час Голодомору, національно-визвольних змагань та в ГУЛАГу.

Подальший розвиток отримали:

- оцінки евристичного потенціалу та обмежень використання жіночих спогадів в історико-етнологічних дослідженнях;
- вивчення специфіки функціонування традиційної української культури у надзвичайних історичних обставинах.

Науково-практичне значення отриманих результатів полягає в можливості урахування знань про дієві жіночі стратегії, ресурси та прийоми виживання у надзвичайних обставинах для ефективнішого використання різнобічного потенціалу жінок у вирішенні актуальних проблем сучасної

України. Глибше розуміння механізмів жіночої дієздатності на повсякденному рівні сприятиме становленню інституцій громадянського суспільства. Положення дисертації будуть корисними у роботі соціальних психологів щодо подолання віддалених наслідків історичних травм. Результати наукового пошуку уможливають їх використання у діяльності громадських правозахисних і жіночих організацій, при підготовці музейних експозицій та тематичних виставок. Матеріали і висновки дослідження мають цінність для вдосконалення державної політики пам'яті в Україні та у процесах декомунізації у напрямку відходу від віктимно-глорифікаційного схематизму при оцінках радянського минулого та урахування жіночих внесків в історичні процеси. Основні ідеї, підходи, висновки та фактичний матеріал може бути використано у процесі вивчення етнології, історичної антропології, історії України, історії тоталітаризму, жіночої і гендерної історії, а також при викладанні спецкурсів з історії Голодомору, національно-визвольних змагань та політичних репресій в Україні часів сталінізму. Результати дослідження будуть корисними при підготовці узагальнювальних праць із новітньої історії України.

Публікації. Основні положення і висновки дисертації викладено в низці наукових праць, 26 з яких було опубліковано у наукових фахових виданнях.

Структура дисертації. Праця складається зі вступу, п'яти розділів та висновків, списку використаних джерел (712 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації – 432 с., із них 344 с. – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ЖІНОЧИЙ ДОСВІД ДОБИ СТАЛІНІЗМУ У ДОСЛІДЖЕННЯХ І ДЖЕРЕЛАХ

1.1. Стан вивчення жіночого повсякдення у надзвичайних обставинах

Хоча необхідність вивчення минулого українського жіноцтва була визнана ще у другій половині XIX ст. і ця ділянка історико-етнографічних студій динамічно розвивалася на початку XX ст.,¹ у радянській науці вона занепала. Дослідниці, які поновили студії з жіночої історії у пострадянській Україні, зосередили свій інтерес насамперед на дорадянській добі (біографії видатних українок, жіноча освіта, історія жіночого руху та ін.)². Нині вивчення жіночого повсякдення в часи радянської влади належить до малорозвинутих ділянок історичної науки в Україні. Окремі публікації про вплив радянської гендерної політики на українських жінок у 1920-1930-х рр. стосуються насамперед ідеологічно-пропагандистської та державно-політичної площини, залишаючи поза увагою зміни у повсякденних практиках та світогляді українок³. Поодинокі розвідки про жіночий досвід часів Другої світової війни (примусова праця в Німеччині, військовий полон, окупація) не дозволяють скласти цілісне уявлення про гендерні особливості жіночого повсякдення у надзвичайних історичних обставинах⁴. В сучасній Україні гостро бракує комплексного історико-

¹ Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX – перша третина XX ст.): монографія. К. Національна академія управління, 2010. 368 с.

² Кісь О. Чи/якою потрібна Україні її жіноча історія? *Критика*. 2013. № 1-2. С. 18-21.

³ Вороніна М. С. Гендерна політика більшовиків на Київщині в першій третині XX століття. *Сторінки історії: зб. наук. пр.* К. 2009. Вип. 28. С. 101-111; Лабур О. Гендерна складова трудової політики в Радянській Україні (20-30-х рр. XX ст): історіографія проблеми // *Університет: науковий історико-філософський журнал*. 2008. № 2. С. 59-68; Кобченко К. Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СРСР у 1920-1930 рр. *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 4. С. 106–115.

⁴ Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третньому Райху. *Україна Модерна*. Львів, 2007. Ч. 11. С. 127-138; Пастушенко Т. Радянські жінки-військовополонені: стратегії виживання, досвід, долі. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. статей / за наук. ред.*

антропологічного дослідження повсякденного життя українських жінок у часи сталінізму.

1.1.1. Жіноче повсякдення у студіях Голодомору

У радянський час трагедія Голодомору була табуованою темою як для суспільства, так і для дослідників, архіви були закритими, а очевидці тих подій переважно мовчали про пережите. У міжвоєнний період основні зусилля з інформування міжнародної громадськості про Голодомор докладали діячі та дослідники з української діаспори у США, Канаді та країнах Західної Європи, які зосередили свою активність в українських культурно-освітніх громадських організаціях та наукових осередках українознавства, заснованих коштом і зусиллями діаспори при університетах. Привернути дослідницьку увагу до цієї проблематики вдалося лише у 1980-х рр. завдяки реалізації чотирьох масштабних проектів¹: створення фільму “Жнива скорботи” (1984 р.)²; організації низки наукових конференцій до роковин Голодомору та публікації наукових досліджень (зокрема, знакової праці Р. Конквеста “Жнива скорботи”, 1986 р.)³; створення Комісії Конгресу США для дослідження Голодомору в Україні (1985 р.)⁴; проведення розслідування Голодомору міжнародною комісією (1988 р.)¹.

Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К. ТОВ “Арт-книга”, 2015. С. 103-120; Стяжкіна О. “Окуповані жінки”: чинники, ресурси та стратегії виживання. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. статей*. К. ТОВ “Арт-книга”, 2015. С. 185-195.

¹ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем Голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / ред. В. А. Смолій та ін. К. Наукова думка, 2003. С. 153-159.

² Harvest of Despair. *The Ukrainian Canadian Research and Documentation Center*. URL: http://www.ucrdc.org/Film-Harvest_of_Despair.html

³ Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Famine-Terror*. NY: Oxford UP, 1986. 411 p.; Конквест Р. *Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор* / пер. з англ. К.: Либідь, 1993. 384 с.

⁴ Investigation of the Ukrainian Famine, 1932-1933: report to Congress. *Commission on the Ukraine Famine*. Washington: U.S. G.P.O., 1988. 524 p.; Мейс Д. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення Голоду в Україні. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* / ред. В. А. Смолій та ін. К. Наукова думка, 2003. С. 816-820.

Протягом 1980-1990-х рр. іноземні дослідники Великого Голоду дійшли згоди щодо головних причин трагедії, тоді як основні суперечки точилися навколо політико-правової оцінки події (зокрема, визнання Голодомору геноцидом).² Ці праці започаткували ґрунтовне вивчення історії Голодомору та задали основні напрямки, підходи та ключові теми у студіях Голодомору в пострадянській Україні.

У роки незалежності суспільний і науковий інтерес до вивчення історії Великого Голоду 1932-33 рр. проявився повною мірою. У 1998 р. в Україні було запроваджено щорічний День ушанування пам'яті жертв голодоморів, який відзначають в четверту неділю листопада.³ Цей процес досягнув свого апогею у часи президентства В. Ющенка: у 2006 р. на законодавчому рівні Голодомор було визнано актом геноциду українського народу, а положення Закону чітко вказували на державне сприяння дослідженням Голодомору, вивченню його історії у закладах освіти та увічненню пам'яті жертв⁴. У продовження цього закону з'явився Указ Президента “Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні”, де також йшлося про підтримку досліджень Голодомору⁵. 2008 р. було оголошено Роком пам'яті жертв Голодомору, що, своєю чергою, передбачало цілу низку державних заходів з

¹ International Commission of Inquiry into the 1932—1933 Famine in Ukraine: The Final Report. Toronto, 1990. 21 p. URL: <http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Holodomor-Commission.pdf>

² Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932-1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 190-195.

³ Указ Президента України № 1310/98 “Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів” від 26 листопада 1998 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1310/98>

⁴ Закон України № 376-V “Про Голодомор 1932-33 рр. в Україні” від 28 листопада 2006. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/376-16>

⁵ Указ Президента України № 250/2007 “Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні” від 26 березня 2007 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/250/2007>

вивчення історії та вшанування пам'яті жертв Голодомору¹. Така державна політика пам'яті стимулювала суспільний інтерес до цієї сторінки історії, покликала до життя численні дослідницькі проекти та комеморативні практики.

Стрімко зростаючий науковий інтерес до історії Голодомору мав своїм наслідком незліченну кількість публікацій у ЗМІ (в тому числі й про жіночий досвід²), сотні ґрунтовних наукових розвідок (монографій, збірників та окремих статей), публікації архівних документів³, а також записи тисяч свідчень очевидців трагедії. Історія Голодомору стала одним з центральних фокусів української історичної науки. Бібліографія лише вітчизняних досліджень Голодомору станом на 2011 р. охоплювала близько 20 тис. публікацій⁴. Сучасні технології створили додаткові можливості для публікації першоджерел та досліджень з історії Голодомору на загальнодоступних Інтернет-ресурсах⁵. З'явилися науково-освітні

¹ Указ Президента України №1144/2007 “Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору” від 24 листопада 2007 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/11442007-6714>

² Сивенька-Бейлі Х. Роль жінок під час Великого Голодомору 1932-33 рр. *Вільна думка*. 2007. Чис. 41-43. С. 12-13; [Мазуркевич У.]. Українська жінка на тлі Голодомору. *Свобода*. 2008. 2 трав. С. 9.

³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. К. Політвидав України, 1990. 605 с.; Колективізація і голод на Україні, 1929-1933: зб. документів і матеріалів / упоряд. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. К. Наукова думка, 1993. 734 с.; Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К. Наукова думка, 2003. 888 с.

⁴ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. / редкол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика; упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Інститут історії України НАН України; Фундація українознавчих студій Австралії. Одеса; Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. Вип. 1. 664 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. Одеса: Вид-во Студія "Негоціант", 2008. Вип. 2 / редкол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Ріку; Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Інститут історії України НАН України. 576 с.; Голодомор в Україні 193—1933 рр.: бібліогр. покажч. / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; редкол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; ред. І. С. Шелестович; ОННБ ім. М. Горького, Ін-т історії України НАН України. Одеса, 2014. Вип. 3. 685 с.

⁵ Геноцид українського народу: Голодомор 1932-1933 рр. Електронний архів Голодомору: Зведений реєстр архівних документів. URL: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/>; Голодомор 1932-1933 років. URL:

ініціативи, що поєднують архівну, просвітницьку, дослідну і навчальну складові¹. Нині дослідникам доступний величезний масив різнопланових історичних джерел, наукових праць, цифрових інформаційних ресурсів для всебічного вивчення трагедії Голодомору. Проте не усі аспекти трагедії вивчаються рівномірно.

Дуже значним є доробок істориків у всебічному дослідженні політичних причин та інституційних механізмів організації штучного голоду в Україні, хронології подій, демографічних, політичних і соціально-економічних наслідків, юридично-правових оцінок та інших аспектів трагедії. Однак повсякденний досвід людей, які опинилися на охоплених голодом територіях, їхні практики пристосування, спротиву і виживання, а також вплив пережитої травми на подальше життя очевидців привертало порівняно мало уваги дослідників. Якщо діти - як жертви голоду - від самого початку потрапляли у поле зору учених,² то жіноцтво тривалий час залишалося “невидимим” для істориків. Лише після активізації державної політики пам’яті щодо Голодомору та включення цієї події до національного історичного наративу (після 2006 р.) з’явилося декілька невеликих публікацій про окремі сторони вивчення жіночого досвіду трагедії³. У цих одиничних розвідках, проте, не було окреслено ані ширшого предметного поля таких студій, ані можливих підходів, ані особливостей джерельної бази чи потенційних викликів.

Гендерні аспекти Голодомору досі не були предметом ґрунтовного наукового вивчення в Україні, а жіноцтво – як соціальна група з особливими характеристиками – не опинялося у фокусі історико-антропологічних студій. Лише у 2000-х рр. стали помітними перші спроби осмислення гендерної специфіки

www.holodomor33.org.ua; Famine—genocide in Ukraine 1932–33. URL: www.faminegenocide.com

¹ Holodomor Research and Education Consortium. URL: <http://holodomor.ca/> ; Holodomor: Genocide by Famine. URL: <http://www.holodomoreducation.org/> ; Holodomor: The famine-genocide of Ukraine, 1932-1933. URL: <http://www.holodomoret.org/index.html>

² Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. Вип. 1. С. 568; Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. Вип. 2. С. 477.

³ Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: бібліогр. покажч. Вип. 3. С. 573.

жіночого досвіду та жіночих наративів про голод. Увагу дослідників в першу чергу привернули так звані “бабські бунти” - помітне явище в межах селянського спротиву примусовій колективізації, яке проявлялося в стихійних масових протестах груп жінок проти заходів, спрямованих на вилучення майна, худоби, реманенту і продуктових запасів¹. Л. Віола запропонувала власне пояснення цього феномену та показала гендерну обумовленість участі жінок у цих протестах і реакції на них більшовицьких органів². В поодиноких статтях дослідники намагаються описати існуючу джерельну базу та історіографію вивчення становища жінок в роки колективізації і Голодомору³ та окреслити гендерну специфіку жіночих наративів про Голод⁴. Однак досліджень, які б представляли комплексний підхід до жіночого повсякдення в надзвичайних обставинах тотального голоду та пропонували концептуальні схеми аналізу жіночого досвіду Голодомору не з’явилося⁵.

На тлі ушанування трагедії Голодомору у 2000-х рр. було реалізовано чимало пропам'ятних проєктів, серед яких – численні меморіали і пам'ятники жертвам Великого Голоду (в Україні та за кордоном). У межах цих комеморативних практик часто використовується образ Жінки як уособлення страждання цілої української нації. Візуальні репрезентації Великого Голоду

¹ Сапицька О. Участь жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі, 1928—1932. *Гілея*. 2006. № 6. С. 84–94; Сапицька О. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. СНУ ім. В. Даля. Луганськ, 2007; Гринько А. І. Жіночі заворушення як засіб боротьби за виживання дітей у 1932-1933 роках (на матеріалах Поділля). *Вісник Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки*. 2009. Вип. 3. С. 370-375.

² Lynne V. Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. NY: Oxford UP, 1996. P. 182-187.

³ Орлова Т. Українська селянка за умов колективізації та голодомору: історіогр. аналіз. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. № 28. С. 55–64.

⁴ Сокіл В. Гендерний аспект наративів про голодомори. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. 2010. Вип. 34. С. 379–378.

⁵ Кісь О. Голодомор 1932-33 рр. крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі зошити*. 2010. № 5-6. С. 633–651; Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 6. С. 101–107.

часто включають виснажене чи мертве жіноче тіло або ж скорботну жінку-матір, що символізує тотальність трагедії (*Додаток В*). Водночас наукові та публіцистичні публікації схильні ілюструвати жахи голодування насамперед моторошними розповідями про доведених до відчаю жінок та зображеннями виснажених жінок і матерів з умираючими дітьми (*Додаток Г*). Таким чином у суспільній свідомості формується та закріплюється стійка дискурсивна асоціація поміж двома поняттями – *жінка* і *жертва*. Наслідком цього є тенденція дослідників розглядати цей жіночий досвід насамперед крізь призму терпіння, страждань і втрат, в результаті чого конструюється історичний образ жінки як головно жертви надзвичайних історичних обставин. Віктимізація жіночого досвіду автоматично виключає саму можливість визнання та вивчення різних проявів дієздатності жінок в умовах тотального голоду. Однобічний погляд на жінок як пасивних об'єктів історії є некоректним і несправедливим. Важливо вивчати жіночі гендерно-забарвлені стратегії виживання¹, дієві практики щоденного порятунку життя, форми активного і пасивного спротиву чи пристосування до надзвичайних обставин, способи забезпечення власних інтересів та потреб у вкрай несприятливих умовах тотального обмеження прав, можливостей і ресурсів.

1.1.2. Підпільниці у дослідженнях з історії ОУН і УПА

Перші спроби відрефлексувати досвід жіноцтва у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських теренах з'явилися вже незабаром після придушення руху опору радянською владою². Однак з того часу здобутки істориків у цій царині порівняно скромні: тривалий час дослідження про діяльність ОУН та УПА фактично залишали на маргінесі участь та внески

¹ Суковата В. Гендерна ідентичність і конструювання пам'яті кризових моментів історії: жіночі стратегії виживання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2009. № 2. С. 67–95; Суковата В. Устные истории, гендерная память и женские стратегии выживания в эпоху сталинизма. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2010. № 2 (35). С. 331–378.

² Марта Н. Жінка в українському визвольному русі (з власних спостережень). *Українська Повстанська Армія: збірка документів за 1942-1950 роки*. Мюнхен, 1957. Ч. 1. С. 88–102.

жіноцтва. В УРСР вивчення цієї теми було під забороною, історики з середовища української діаспори також небагато уваги приділяли жіночому досвіду підпілля. У незалежній Україні, коли дослідження національно-визвольних змагань набули значних масштабів, публікації про діяльність ОУН та УПА фактично оминали мовчанням або заторкували лише поверхово участь та внески жіноцтва. Навіть у сучасних фундаментальних історичних розвідках ця проблематика або взагалі не акцентується, або згадується кількома рядками, на рівні загальних тез “про важливі функції та завдання, які виконували жінки в УПА”¹. Лише деякі праці містять дещо розгорнутішу інформацію про працю підпільниць (на рівні окремих розділів чи блоків)².

Однак це не дає можливості скласти цілісне уявлення про масштаби, формат і особливості участі жінок у національному підпіллі. До того ж, біографічні дослідження про видатних учасників та провідників підпілля також демонструють загальну недооцінку жіночих внесків, бо в абсолютній більшості випадків у них представлені саме чоловічі життєписи. Наприклад, у двотомнику П. Содоля „Українська Повстанча Армія, 1943-49: Довідник” у розділі „Керівництво воюючої України” серед 338 біографічних довідок знаходимо

¹ Вятрович В., Забілий Р., Дерев’яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія: історія нескорених. Львів: ЦДВР, 2007. 350 с.; Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині. Рівне: Волинські обереги, 2008. 308 с.; Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ ст.: ідеологія і практика. Львів: Добра справа, 2003. 460 с.; Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. Львів: ЦДВР, 2012. 512 с.

² Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. 1070 с.; Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Торонто–Львів, 2006. С. 210–237. (Літопис УПА. Т. 7); Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944. Київ, Чернівці, 1995. 272 с.; Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність Української Повстанської Армії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 10. С. 36–45; Мороз В. Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН. *Український визвольний рух*. 2004. № 3. С. 206–234; Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2006. С. 375–376; Ніколаєва Н. Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР у 1944–1954 рр. Торонто: Літопис УПА, 2012. С. 27–30. (Літопис УПА. Серія “Події і люди”. Т. 20).

тільки 17 постатей жінок¹. Тенденцію вітчизняних істориків національно-визвольних змагань зосереджувати увагу головно на висвітленні діяльності чоловіків — політичних провідників, ідеологів та бойових командирів — помітили також дослідники². Лише в останні роки з'явилася низка публікацій (статті, біографічні довідники, збірки біографічних нарисів та ін.), що частково висвітлюють ролі та функції жінок у цих організаціях, розкривають окремі сторони життя підпільниць. У деяких з них простежується тенденція до віктимізації жіночого досвіду підпілля³. Разюча невідповідність поміж численним членством жінок в ОУН та УПА, з одного боку, та вражаюче малою кількістю досліджень специфіки жіночого досвіду підпілля, з іншого, викликає низку запитань та вимагає аналізу ставлення до жінок і в національному підпіллі, і в українській історіографії.

Офіційні практики вшанування пам'яті героїв-повстанців також не віддають належного жіночому внеску у боротьбу. Серед численних пам'ятників, меморіалів та навіть вулиць, названих на честь видатних підпільників, годі зустріти жіночі постаті та імена. Така ситуація ігнорування, замовчування та забування ролі жінок у збройній боротьбі, як засвідчують дослідження в інших країнах, є досить, типовою: після війни простежується тенденція не згадувати про їх участь та внески, хоч якими б поважними були їхні заслуги перед батьківщиною. Практично повсюдно жіночий воєнний героїзм та звитяга маргіналізуються, тривіалізуються та витісняються з колективної пам'яті у повоєнний час⁴.

¹Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49: довідник. Нью-Йорк: Пролог, 1994. Т. 1. 199 с.; Нью-Йорк: Пролог, 1995. Т. 2. 295 с.

²Мандрик М. Жіночі обличчя українського підпілля – гендерний принцип чи “чоловіча” історія боротьби (історіографічне осмислення). *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 162. С. 132.

³Кісь О. Проблема профанації жіночої історії в Україні. *Народознавчі зошити*. 2007. № 5–6. С. 711–714.

⁴Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. *Жінки Центрально-Східної Європи у часи Другої світової війни: гендерна специфіка досвіду в*

В останні роки спостерігається зростання суспільного інтересу до особливостей жіночої участі у національно-визвольних змаганнях. Українські ЗМІ та преса в діаспорі неодноразово порушували цю тему¹. Зростанню суспільного зацікавлення до участі жінок в національно-визвольних змаганнях сприяла й виставка “УПА: Історія нескорених”, організована СБУ у співпраці з Центром дослідження національно-визвольного руху та Інститутом національної пам’яті у 2008-2009 рр.: два її стенди (із тридцяти двох) були присвячені жінкам-підпільницям. Представлені у виставці документи засвідчували, що функції, які були покладені переважно на жіноцтво, становили невід’ємну частину діяльності ОУН та УПА та були вкрай важливими для підтримання боєздатності підпілля².

Протягом останнього десятиліття вийшло друком і тепер доступно широкому читацькому загалові кілька професійно написаних біографій видатних підпільниць³, які розкривають важливі аспекти участі жінок у боротьбі. Утім,

часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К. ТОВ “Арт-Книга”, 2015. С. 15–39.

¹ Бурнашов Г. Символ жінки-українки. *Галичина*. 2008. 7 серп. URL: [http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&tx_ttnews\[pS\]=1217538000&tx_ttnews\[pL\]=2678399&tx_ttnews\[arc\]=1&tx_ttnews\[pointer\]=15&tx_ttnews\[tt_news\]=1576&tx_ttnews\[backPid\]=41&cHash=19409ea106](http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&tx_ttnews[pS]=1217538000&tx_ttnews[pL]=2678399&tx_ttnews[arc]=1&tx_ttnews[pointer]=15&tx_ttnews[tt_news]=1576&tx_ttnews[backPid]=41&cHash=19409ea106); Волошка Л. Слава Україні! *Україна Молода*. 2003. 15 берез. № 48. С. 1, 4; Крайній І. Жіночі обличчя ОУН–УПА. *Україна Молода*. 2005. 9 черв. № 105. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/445/163/16084>; Вятрович В. Людмила Фоя — агент Апрельская, повстанець “Перелесник”. *ТСН*. 2011. Ч. 1-2. 13, 20 січ. URL: <http://tsn.ua/analitika/lyudmila-foya-agent-apryelskaya-povstanec-perelesnik-chastina-1.html>; Панченко О. Доля і чин Галини Дидик: До 100-річчя зв’язкової генерала Романа Шухевича-Чупринки. 2012. 18 берез. URL: <http://www.poltava.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/028628/>; Скорупська Б. Роля української жінки в УПА. *Свобода*. 1998. 17–19 берез. № 51–53. С. 2, 4; Онишко Л. Відважні. Мирні, напівмирні та воєнні ролі жінок в УПА. *Тиждень*. 2012. № 41. 11 жовт. URL: <http://tyzhden.ua/History/62084>; Жінки Української повстанської армії (фотогалерея). *Тиждень*. 2012. 21 жовт. URL: <http://tyzhden.ua/Gallery/62725>; Дацюк Г. “Мої героїні прожили складне життя, але жодна не розчарувалася”. Журналістка Галина Дацюк — про усну історію та зв’язок поколінь. *День*. 2010. 2 трав. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/moyi—geroyini—prozhili—skladne—zhittya.html>

² Виставка “УПА. Історія нескорених”. URL: <http://www.cdvr.org.ua/content/виставка-”упа-історія-нескорених”>

³ Онишко Л. В. “Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати...”: Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2007. 928 с.; Іванченко В. Квітка в червоному пеклі: життєвий шлях Людмили ФойТоронто; Львів: Літопис УПА, 2009. 114 с. .

екстраполювати досвід цих виняткових (за своїм статусом) підпільниць на усіх жінок, які в різний спосіб та на різному рівні долучалися до діяльності ОУН та УПА, було б некоректно. Особливу роль у відновленні історичної пам'яті та справедливої оцінки внесків жінок у національно-визвольні змагання відіграють біографічні довідники¹, які висвітлюють масштаби і формат участі жінок і дівчат у підпіллі, їх вік, соціальне походження, освіту, їхні подальші долі. Проте біографічні довідки містять лише стислу інформацію, яка не розкриває мотивацію вступу жінок до лав ОУН і УПА, гендерні особливості їх роботи у підпіллі, зміни їх світогляду та трибу життя з огляду на цей новий досвід.

Невелика група істориків зосереджена на дослідженні особливостей саме жіночого досвіду національно-визвольних змагань. Чи не першим звернувся до цієї тематики американський історик Дж. Бурдс, який досліджував діяльність радянських репресивних та розвідувальних органів. Він звернув особливу увагу на вербування підпільниць та інфільтрацію жінок-агенток в ОУН і УПА². Серед українських дослідниць першою звернулася до вивчення жіночого досвіду підпілля Л. Онишко, яка спробувала окреслити внесок жінок у функціонування

(Літопис УПА. Серія “Події і люди”. Т. 8); Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд — “Марти Гай”. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2010. Т. 10. 114 с. (Літопис УПА. Серія “Події і люди”. Т. 10); Панченко О. Зв’язкова генерала. Галина Дидик: “...На жаль, і я жива” / авт.-упоряд. О. Панченко. Гадяч: Гадяч, 2007. 264 с.; Панченко О. Слово про Дарію Ребет. *Ребет Дарія. На перехрестях визвольних змагань*. Гадяч: Гадяч, 2003. С. 3–23; Посівнич М., Брелюс В. Нарис життя Дарії Ребет. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2013. 114 с. Літопис УПА. Серія “Події і люди”. Т. 26.; Посівнич М. Жінка в проводі ОУН: Дарія Ребет – “Орлян”. “*І слова стали чином живим...*” (*Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських долі та стосунків*): зб. історико-біографічних нарисів / відп ред. О. Стасюк. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2014. С. 147–176.

¹ Українська жінка у визвольній боротьбі (1940–1950 рр.): біогр. довід. / упоряд. Мудра Н. П. Львів: Світ, 2004. Вип. 1. 192 с.; Львів: Світ, 2006. Вип. 2. 192 с.; Львів: Світ, 2009. Вип. 3. 144 с.

² Бурдс Дж. “Москальки”: женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944—1948. *Социальная История. Ежегодник’2004*. М.: РОССПЭН, 2004. С. 300–339; Burds J. Agentura: Soviet Informants? Networks in Galicia, 1944-1948. *Eastern European Politics and Societies*. 1997. Vol. 11 (1). P. 89–130.

УЧХ, їх роль у сфері пропаганди, зв'язку та розвідки¹. Попри очевидні факти гендерної нерівності у підпіллі, авторка не проблематизувала ставлення до жінок з боку політичного проводу, її оцінка становища жінок дещо ідеалістична: “Жінки в ОУН були не тільки вірними подругами, але й рівноправними партнерами у революційній боротьбі”². Грунтовне біографічне дослідження Л. Онишко про К. Зарицьку - одну з найбільш знакових постатей підпілля - розкриває життєвий шлях діячки та показує її виняткову роль не лише в організації УЧХ, але й її здобутки у пропагандистській діяльності, драматизм особистої долі³. Короткий історіографічний огляд наукових публікацій з історії ОУН та УПА, у яких більшою чи меншою мірою висвітлено різні функції жінок у підпіллі, представлено у статті М. Мандрик⁴. Спробу осмислити гендерну специфіку жіночої участі у підпіллі крізь призму розподілу функцій та особливості сприйняття жіночих завдань зробила Т. Антонова, стисло окресливши так звані “мирні”, “напівмирні” і “воєнні” ролі жінок в ОУН і УПА⁵. Інша розвідка Т. Антонової присвячена цілому грону жінок, які були пов'язані з Р. Шухевичем (секретарки, зв'язкові, дружина): дослідниця намагається показати, як вибудовувались відносини між провідником та його підлеглими, стисло окреслює їхні життєві траєкторії⁶. О. Петренко у своєму дисертаційному дослідженні зосередилася на аналізі категорій гендеру, нації і насильства у

¹Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. *Український визвольний рух*. 2004. 36. 3. С. 30–38.

²Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі... С. 32.

³Онишко Л. В. “Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати...”...; Онишко Л. Катерина Зарицька: молитва до сина. Львів: Світ, 2002. 176 с.

⁴Мандрик М. Жіночі обличчя українського підпілля... С. 129–134.

⁵Антонова Т. Жінка та її “мирні”, “напівмирні” й “воєнні” ролі в боротьбі ОУН і УПА. *Український визвольний рух*. 2007. 36. 9. С. 138–146; Антонова Т. Жінки в житті Романа Шухевича, головного командира Української Повстанської Армії. *Український визвольний рух*. 2007. 36. 10. С. 244–254.

⁶Антонова Т. Жінки в житті Романа Шухевича... С. 244–254.

діяльності ОУН і УПА¹. У своїх публікаціях вона критично осмислює гендерні аспекти підпілля, показує відмінності у мотиваціях жінок щодо співпраці з ОУН у 1930-х і 1940-х рр., а також досліджує такі суперечливі жіночі ролі у підпіллі, як жінки-агентки та жінки у Службі Безпеки ОУН². Крім того, дослідниця аналізує особливості літературних репрезентацій образу “бандерівки” в радянському і національному дискурсах, прагне з’ясувати роль сексуальності і насильства у стосунках підпільників³. Статті Л. Зарічняка висвітлюють різні мотивації, які спонукали жінок допомагати підпіллю чи брати в ньому активну участь, та ризики, на які наражалися підпільниці з боку польських, німецьких та радянських каральних органів.⁴ Дослідження М. Гавришко спрямовані на вивчення найбільш табуйованих і контроверсійних аспектів жіночого досвіду підпілля, пов’язаних

¹ Petrenko O. *Unter Männern: Frauen im ukrainischen nationalistischen Untergrund 1929–1954*. - Schöningh Paderborn, 2017. 300 s.

² Petrenko O. *Zwischenpositionen. Frauen im ukrainischen bewaffneten Untergrund der 1940er-50er Jahre. Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute* / ed. by Klaus Latzel, Silke Satjukow, Franka Maubach. Paderborn: Schöningh Verlag, 2011. P. 257–278; Petrenko O. *Anatomy of the unsaid: along the taboo line of female participation in the Ukrainian nationalist underground. Women and Men at War* / ed. by Maren Roger and Ruth Leiserowitz. Warschau: Fibre, 2012. P. 241–260; Петренко О. Інструменталізація страху. Використання радянськими та польськими органами безпеки жінок-агенток у боротьбі проти українського націоналістичного підпілля. *Україна Модерна*. 2011. № 18. С. 141—167; Петренко О. Марія Цьок. Біографічне. “І слова стали чином живим...” (Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків): зб. історико-біографічних нарисів / відп. ред. О. Стасюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. Львів, 2014. С. 177–188.

³ Petrenko O. *Geschlecht, Gewalt, Nation. Die Organisation Ukrainischer Nationalisten und die Frau. Osteuropa*. 2016. № 4. P. 83–94; Петренко О. Літературні обрАзи "бандерівок" в контексті ідеологічних воєн. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* / під ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К. Арт-Книга, 2015. С. 142–154; Петренко Е. Субъективная ответственность? Женское участие в Организации Украинских Националистов и Украинской Повстанческой Армии (конец 1920-х - 1950-е годы). *СССР во Второй мировой войне: оккупация, Холокост, сталинизм* / под ред. О.Будницкого. М.: РОССПЭН 2014. С. 134-148.

⁴ Zariczniak L. *Theoretical and Practical Motivations for Joining the Ukrainian Insurgent Army. Європейські історичні студії*. 2015. № 1. С. 200-226. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/larysa-zariczniak-theoretical-and-practical-motivations-for-joining-the-ukrainian-insurgent-army/> ; Zariczniak L. *Violence and the UPA Woman: Experiences and Influences. Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 243–267. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/larisa-zarichnyak-violence-and-the-upa-woman-experiences-and-influences/>

жіночим тілом та сексуальністю як в націоналістичному дискурсі, так і в повсякденних практиках ОУН і УПА. На основі прискіпливого аналізу різноманітних джерел (документів ОУН і УПА, карально-репресивних органів, особистих спогадів підпільниць), дослідниця простежує норми сексуальної моралі та способи контролю над жіночою сексуальністю у підпіллі¹, регламентацію інтимної сфери та подвійні стандарти у санкціях за порушення норм сексуальної поведінки, особисті і (квазі)сімейні відносини між підпільниками, а також розкриває неоднозначність статусу дружини провідника і трагізм материнства у підпіллі². У своїх дослідженнях М. Гавришко порушує ще одну вкрай складну тему – практики застосування насильства стосовно “своїх” і “ворожих” жінок, а також висвітлює жіночі стратегії протидії надуживанням з боку наділених владою чоловіків³. Розвідки М. Гавришко вирізняються солідною джерельною базою та сучасним теоретико-методологічним інструментарієм, і на відміну від багатьох апологетичних публікацій про національно-визвольні змагання, підважують ідеалізовані уявлення про становище жінок в ОУН і УПА та деконструють надмір героїзований образ повстанця. Дослідниця відмовилася від сліпої глорифікації підпілля на користь критичного аналізу усіх без винятку аспектів повсякденних практик у ставленні до жінок, що визначали їх реальне становище у структурах ОУН і УПА. Окрім суто наукових публікацій, М. Гавришко активно співпрацює зі ЗМІ, де регулярно публікує фрагменти спогадів колишніх підпільниць, які записує методом усної історії.

Існуючі дослідження різною мірою висвітлюють окремі сторони жіночих внесків та досвіду у підпіллі. Однак вони все ще не дозволяють скласти цілісного

¹ Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940–1950-х роках. *Український визвольний рух*. 2015. Зб. 20. С. 199-213.

² Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940–1950-х років. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К. ТОВ “Арт-книга”, 2015. С. 123–141.*

³ Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство в ОУН і УПА в 1940–1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С. 89–107.

уявлення про те, як самі жінки сприймали цей новий для себе досвід, якою мірою фактор гендеру впливав на виконання завдань і як їхня участь у боротьбі змінювала їхні уявлення про нормативну жіночність; з якими щоденними викликами і труднощами стикалися жінки підпілля та як їх долали; як узгоджували, поєднували чи розмежовували особисте і політичне у підпільній діяльності; як участь у підпіллі впливала на їхні стосунки з іншими людьми; якою мірою реальні практики участі жінок у підпіллі співвідносилися з тим баченням жіночої ролі у процесі націєтворення, яку декларувала націоналістична ідеологічно-пропагандистська література того часу.

1.1.3. Досвід жінок-політв'язнів в історіографії ГУЛАГу

Протягом кількох десятиліть інформація про умови утримання радянських політв'язнів практично не виходила за межі системи ГУЛАГ: ті, кого звільняли, під страхом покарання не розголошували відомості про місця позбавлення волі¹. Табірна цензура перлюструвала усі листи невільниць, а охорона таборів стежила за тим, щоб не збереглося жодних особистих нотаток. Ці заходи фактично унеможливили будь-який витік інформації. Перші розвідки про становище політв'язнів в СРСР з'явилися лише наприкінці 1940-х рр.²

З дослідницької перспективи, однією з перших увагу на становище жінок у радянських таборах звернула американка українського походження М. Чиж: її оглядова праця ґрунтується на опублікованих особистих свідченнях та спогадах

¹ Shapovalov V. Introduction. *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons* / trans. and ed. by V. Shapovalov. NY: Rowman and Littlefield Publishers, 2001. P. 1.

²Dallin D., Nicolaevsky B. *Forced Labor in Soviet Russia*. New Haven: Yale UP, 1947. 331 p.; Yakovlev B. *Concentration camps of the USSR*. *Institute for Soviet History and Culture Studies*. Munich, 1955. Series 1. Vol. 23; Herling A. K. *The Soviet Slave Empire*. NY: W Funk, 1951. 230 p.; Kosyk V. *Concentrationcamps in the USSR*. London: Ukrainian Publishers, 1962. 108 p.; Shifrin A. *The first guidebook to prisons and concentrationcamps of the Soviet Union*. Uhldingen, Switzerland: Stephanus Edition, 1980. 378 p.

колишніх політв'язнів¹. Зважаючи на обмаль та малодоступність (а також труднощі верифікації) інформації про радянську репресивну систему, за межами СРСР було опубліковано лише кілька книг про ГУЛАГ, і тільки одна з них стосувалася долі жінок-політв'язнів². Ті перші публікації не вирізнялися глибиною чи системністю аналізу, їх завдання полягало у постановці проблеми уважнішого вивчення жіночого досвіду політичного ув'язнення та аналізу гендерної специфіки табірнього повсякдення. Чималу роль у поширенні інформації про політичні репресії проти жінок відіграли українські жіночі громадські організації на Заході, зокрема, їх англомовні видання про жінок-політв'язнів в СРСР, які привертали увагу до фактів порушення політичних і громадянських прав в СРСР, нелюдських умов утримання політв'язнів³.

Серйозні спроби публічного обговорення та осмислення історії політичних репресій загалом з'явилися лише наприкінці 1980-х рр. в контексті процесів загальної лібералізації. Від початку 1990-х рр. поступово стають доступними архіви КДБ та МВС, що дало змогу опрацювати офіційні документи та проаналізувати діяльність системи ГУЛАГу як державної інституції⁴: кількість жертв радянської репресивної системи, її еволюція та механізм функціонування, економічна ефективність системи примусової праці тощо. Опубліковано значну кількість праць, які розкривають історію створення, структуру, соціальні

¹ Chyz M. *Woman and child in the modern system of slavery – U.S.S.R.* NY: DOBRUS, 1962. 176 p.; Halychyn S. *500 Ukrainian Martyred Women.* NY: United Ukrainian Women's Organizations of America, 1956. 159 p.

² Celmina H. *Women in Soviet Prisons.* NY: Paragon House Publishers, 1985. 238 p.

³ Halychyn S. *500 Ukrainian Martyred Women.* NY: United Ukrainian Women's Organizations of America, 1956. 159 p.; *Invincible Spirit: Art and Poetry of Ukrainian Women Political Prisoners in the U.S.S.R.* Baltimore: Smoloskyp Publishers, 1977. 124 p.; Strokata N. *Ukrainian Women in the Soviet Union : Documented Persecution [1975–1980].* Baltimore: Smoloskyp, 1980. 63 p.; *Women's Voices from Soviet Labor Camps / transl. by L. Jones; ed. by B.Yasen.* Baltimore: Smoloskyp, 1975. 8 p.; Strokata N., Pazuniak N. *Oksana Meshko.* Phyladelphia: UNWLA, 1985. 14 p.

⁴ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: справочник / сост. Смирнов М.Б.; науч. ред. Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский. М.: Звенья, 1998. 597 с.; История сталинского ГУЛага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: собр. документов в 7 т. М.: РОССПЭН, 2004; Кокурин А. И. *ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / Международный фонд “Демократия”.* М.: Изд-во “Материк”, 2002. 885 с.

характеристики в'язнів (статі, етнічності, походження, освіти, фаху тощо), рівень смертності та захворювань у таборах, колоніях і в'язницях, а також аналізують політичні, економічні, гуманітарні аспекти впливу цієї системи на радянське суспільство¹. Вивчали й конкретні табори та регіональні управління ГУЛАГу². У цих роботах містяться важливі документи та дані про кількість жінок-політв'язнів, регламенти та умови їх утримання і роботи, смертності тощо. Іншим важливим джерелом стали его-документи, насамперед листи політв'язнів: клопотання до різних державних інституцій у пошуках справедливості, звернення до міжнародних правозахисних організацій, приватне листування з родичами³. Початок 2000-х рр. позначений тим, що в Росії та Україні набувають інституційної форми відповідні комеморативні практики - з'являються меморіальні музеї жертв політичних репресій⁴. Тематичні колекції та експозиції про життя політв'язнів формуються у місцевих історичних та краєзнавчих музеях:

¹ Иванова Г. М. История ГУЛАГа 1918–1958: Социально-экономический и политико-правовой аспекты. М.: Наука, 2006. 440 с.; Заключение на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР: собрание документов и фотографий. М.: РОССПЭН, 2008. 448 с.; Нахпетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа. М.: РОССПЭН, 2009. 191 с.; ГУЛАГ: экономика принудительного труда / отв. ред. Л. И. Бородкин, П. Грегори, О. В. Хлевнюк. М.: РОССПЭН, 2008. 320 с.; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 т. К. Либідь: Військо України, 1994. Кн. 1. 422 с.; Кн. 2. 428 с.

² Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ–НКВД–МВД СССР (1931–1959). Караганда: Карагандинский университет “Болашак”, 2012. 831 с.; Карлаг: альбом. Караганды: Карагандинский ун-т “Болашак”, 2012. 576 с.

³ Изгнанники в своей стране: письма из советской ссылки 1921–1930-х годов: по документам фонда “Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным” / сост. Милова О. Л. Наука, 2008. 552 с.; “Дорогая Екатерина Павловна...”: Письма женщин и детей. Письма в их защиту. 1920–1936: По документам фондов: “Московский политический красный крест”, “Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным” / сост.: Л. Должанская, И. Осипова; подгот. текстов, коммент. вступ. Л. Должанская; науч. ред. Я.Леонтьев. СПб.: Журн. “Звезда”, 2005. 448 с.; Узницы “АЛЖИРа” : Список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага / сост. В.М. Гринев и др. М.: Звенья, 2003. 567 с.; Figes O. Just send me word. A True Story of Love and Survival in the Gulag. NY: Penguin Books, 2012. 352 p.; Файджес О. Надішли мені хоч слово. Правдива історія про любов і виживання у ГУЛАГу / пер. з англ. Україна Модерна. 2012. 19 лип. URL: <http://www.uamoderna.com/md/174-174>.

⁴ “Виртуальный Музей ГУЛАГА”. URL: <http://www.gulagmuseum.org/start.do> .

ці артефакти і документи становлять виняткову цінність для дослідників, які прагнуть вивчити саме таборове повсякдення¹.

Важливо, що протягом останнього десятиліття дослідники щораз більше уваги звертають саме на людський вимір ГУЛАГу, прагнучи осмислити особистий та колективний досвід тих, хто пройшов через систему². Так, Е. Еплбом поставила собі за мету описати життя людей, які опинилися у лещатах режиму³. Дослідниця залучає архівні матеріали, дані найновіших досліджень і спогади самих жертв, завдяки чому книга водночас є переконливою з точки зору фактів та гуманістичною за своєю суттю. Авторка чимало уваги приділила специфіці саме жіночого повсякдення у неволі (темі материнства, сексуального насильства, тілесності), проте не оперує спогадами українок-політв'язнів⁴.

Останні десятиліття позначені поступовим зростанням наукового і суспільного інтересу гендерних аспектів політичних репресій та невідільницького повсякдення зокрема⁵. Видано низку перекладів спогадів (авторських мемуарів і

¹ У тюрмі на Лонцького демонструватимуть рукоділля ув'язнених жінок-політв'язнів. URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/anonsy/u-tyurmi-na-lonckoho-demonstruvatymut-rukodillya-uvyaznennyh-zhinok-politvyazniv.html> ; Виставка “Мое сердце рвется на волю”. URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/anonsy/u-tyurmi-na-lonckoho-demonstruvatymut-rukodillya-uvyaznennyh-zhinok-politvyazniv.html>

² “Наследие ГУЛАГа в современной повседневности” “*Laboratorium*”. 2015. № 7 (1). URL: <http://www.soclabo.org/index.php/laboratorium/issue/view/18> .

³ Applebaum A. *Gulag: A History*. NY: Doubleday, 2003. 677 p.; Еплбом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенко. К. Вид. дім "Києво-Могилянська Академія", 2006. 512 с.; Еплбом Е. “Головне місце в моїй книзі про ГУЛАГ посідають не емоції та політика, а те, що пережили жертви”. *Дзеркало тижня*. 2006. № 13. 8 квіт. URL: http://dt.ua/SOCIETY/enn_epplbom_golovne_mistse_v_moyiy_knizi_pro_gulag_posidayut_ne_emot_siyi_ta_politika_a_te_scho_per-46385.html .

⁴ Surovtseva N. *Vladivostok Transit. Till my Tale is Told: Women's Memoirs of the Gulag* / ed. by S. Vilensky. Bloomington: Indiana UP, 2001. P. 181–210; Meshko O. *Between Death and Life* / transl. by G. Moshinsky. NY; Toronto, 1981. 176 p.

⁵ Зиль А. “Не можу витерпіти чужих страждань...” Архангельське “вікно” Надії Суровцової. *День*. 2006. 20 січ. URL: <http://www.day.kiev.ua/155836/>; День Матері у неволі. “Історична правда з Вахтангом Кініані”. 2015. 10 трав. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4znUcz2zv9A>

збірників) колишніх невілень сталінського ГУЛАГу¹, що спричинилося до появи нових досліджень². Проте свідчення українок-політв'язнів до цих збірників не увійшли (за винятком фрагмента спогадів Надії Суворової). У російських публікаціях про життя жінок у таборах головними темами є: жіноча тілесність та сексуальне насильство у таборах і в'язницях, материнство в умовах неволі, виснажлива праця, нестерпні побутові умови, хвороби³. Дослідження досвіду політичного ув'язнення представниць балтійських націй показують, що одночасне урахування гендерного і етнічного виміру дозволяє глибше осягнути

¹ Shapovalov V. *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons*. NY: Rowman and Littlefield Publishers, 2001. 377 p.; *Gulag Voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile* / ed. by J. M. Gheith and K. R. Jolluck. NY: Palgrave MacMillan, 2011. 256 p.; Vilensky S. *Till my tale is told: Women's Memoirs of the Gulag* / transl. by J. Crowfoot, M. Farquharson, C. Kelly, S. Laird, C. Porter. Bloomington: Indiana UP, 1999. 358 p.; Gregory P. L. *Women of the Gulag: Portraits of Five Remarkable Lives*. Stanford: Hoover Institution Press, 2013. 264 p.; *Gulag Voices: An Anthology* / ed. by A. Applebaum. New Heaven: Yale UP, 2011. 224 p.; Adamova-Sliozberg O. *My Journey: How One Woman Survived Stalin's Gulag* / trans. by K. Gratwick Baker. Northwestern UP, 2011. 312 p.; Ginzburg E. *Within the Whirlwind* / trans. I. Boland; intro. H. Böll. NY: Harcourt Brace Jovanovich, 1981. 423 p.

² Mason E. *Women in the Gulag in the 1930s. Women in the Stalin Era* / ed. by Melanie Ilić. NY: Palgrave, 2001. P. 131–150; Gagulashvili S. *Grappling with evil: Women of the Gulag speak*. (M.A. Thesis). University of Maryland, College Park, 2003. 178 p.; Vasicek C. *Voices from the Darkness: Women in the Nazi Camps and Soviet Gulag*. Boston: Boston College, 2003. 56 p.; Coak K. “A Day in the Life Of...”: *Women of the Soviet Gulag. The View East: Central and Eastern Europe, Past and Present*. URL: <http://thevieweast.wordpress.com/2012/06/19/a-day-in-the-life-of-women-of-the-soviet-gulag/>.

³ Чеснокова О. И. Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930–1950-х годов. *Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. ст.* / под ред. И. Р. Чикаловой. Минск: БГПУ им. Максима Танка, 2001. С. 189–193; Кузин В. Женщины ГУЛАГа. *Грани эпохи: этико-философский журнал*. 2007. № 32. URL: <http://ethics.narod.ru/articles7/3210.htm>; Шаповалова В. Сестренки, мамки, дамки: тема насилия в женских лагерных мемуарах. *Бытовое насилие в истории российской повседневности (XI — XXI вв.)*. СПб.: ЕУ СПб, 2012. С. 142–163; Максимова Л. А. Материнство в лагерях ГУЛАГа. *Гендерная теория и историческое знание: материалы междунар. науч.-практ. конф.* / отв. ред. А. А. Павлов. Сыктывкар: СГУ, 2003. С. 271–277; Шаповалова В. Лагерь как образ жизни: женские лагерные мемуари. *Социальная история: Ежегодник 2003. Женская и гендерная история* / под. ред. Н. Л. Пушкаревой. М.: РОССПЭН, 2003. С. 465–487; Рогинский А., Даниэль А. “Аресту подлежат жены...”. *Узницы “АЛЖИРа” : Список женщин-заключенных Акмолинского и других отделений Карлага*. М.: Звенья, 2003. С. 6-30.

специфіку побуту різних національних груп жінок-політв'язнів¹. Прикладом комплексного, всебічного і ґрунтового дослідження гендерних особливостей жіночого досвіду на прикладі однієї національної спільноти, є монографія К. Джолук про польських жінок у таборах ГУЛАґу та на засланні². Авторка проаналізувала значний масив архівних джерел та чималу кількість особистих спогадів польських невільниць, щоб розкрити поєднання національного і гендерного чинників у жіночому досвіді.

Для вивчення жіночого досвіду ГУЛАґу особливу цінність представляють ідеї та висновки дослідниць гендерних аспектів Голокосту, які на основі опрацювання великих масивів спогадів єврейських жінок реконструювали та аналізували жіноче повсякдення в умовах переслідувань, гетто і концентраційних таборів³.

¹ Lazda M. Women, nation, and survival: Latvian women in Siberia 1941-1957. *Journal of Baltic Studies*. 2005. Vol. 36(1). P. 1–12; Davoliute V. Deportee memoirs and Lithuanian history: the double testimony of Dalia Grinkeviciute. *Journal of Baltic Studies*. 2005. Vol. 36(1). P. 51–68; Kirss T. Survivorship and the Eastern exile: Estonian women's life narratives of the 1941 and 1949 Siberian deportations. *Journal of Baltic Studies*. 2005. Vol. 36(1). P. 13–38; Estonian Life Stories / ed. and transl. by T. Kirss. NY; Budapest: CEU Press, 2009. 540 p.; She Who Remembers Survives: Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories / ed. by T. Kirss, E. Koresaar, M. Lauristin. Tartu: Tartu UP, 2004. 346 p.; Cormos G. Femei in infernal concentrationar din Romania (1945-1989). Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2009. 153 p.

² Jolluck K. R. Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union During World War II. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2002. 356 p.

³ Weitzman L. J., Ofer D. The role of gender in the Holocaust. *Women in the Holocaust* / ed. by L. J. Weitzman, D. D. Ofer. New Haven: Yale UP, 1998. P. 1–18; Proceedings of the Conference on Women Surviving the Holocaust / ed. by Katz E., Ringelheim J. M. NY: Institute for Research in History, 1983. 196 p.; Bendremer J. T. Women Surviving the Holocaust: In Spite of the Horror. Lewiston: E. Mellen Press, 1997. 136 p.; Different Voices: Women and the Holocaust / ed. by Rittner C., Roth J. K. NY: Paragon House, 1993. 436 p.; Jacobs J. Memorializing the Holocaust: Gender, Genocide and the Collective Memory. London; NY: I. B. Tauris, 2010. 208 p.; Life, Death and Sacrifice Women and Family in the Holocaust / ed. by E. Hertzog. Gefen Publishing House, 2008. 320 p.; Mothers, Sisters, Resisters. Oral Histories of Women Who Survived the Holocaust / ed. by B. Gurewitsch. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1998. 432 p.; Nechama T. Resilience and Courage: Women, Men, and the Holocaust. New Haven: Yale UP, 2003. 448 p.; Lentin R. Introduction: engendering genocides. *Gender and Catastrophe* / ed. by R. Lentin. London, NY: Zed Books, 1998. P. 2–17.

Українські дослідники історії ГУЛАГу досі мало уваги приділяли гендерним аспектам табірнього життя¹. Т. Вронська першою в Україні звернула увагу на гендерні аспекти репресивної політики періоду Великого Терору та запровадила поняття “сімейного заручництва”: учена з’ясовує кількість та розкриває долі жінок, які були засуджені як дружини і члени родин “зрадників батьківщини” (так звані “ЖИР”, “ЧСИР”), висвітлює умови утримання жінок і дітей у таборах². Проаналізовано величезний масив архівних матеріалів (офіційних документів репресивних органів), що дозволило досить точно встановити чинники репресій проти жінок, їх масштаби та відновити хронологію подій. Однак без залучення особистих спогадів цілісна реконструкція особливостей жіночого повсякдення у таборах виявилася проблематичною. Специфічна група жінок-політв’язнів та обмежений період, на якому сфокусоване це конкретне дослідження, не дозволяє робити ширші узагальнення та висновки про гендерні особливості політичних репресій періоду сталінізму загалом. Л. Бондарук, яка досліджувала український рух опору та повстання в’язнів у таборах ГУЛАГу, не виокремлює жіночу участь у цих процесах і не аналізує їх з гендерної перспективи, хоча й усвідомлює особливості становища жінок³. Подібно й інші дослідники, які вивчають повсякдення таборів, умови утримання і праці політв’язнів, не фокусуються спеціально на гендерних відмінностях досвіду саме жінок⁴. Донині в Україні не було комплексного історико-антропологічного дослідження повсякдення українок-політв’язнів у таборах і в’язницях систему

¹ Кісь О. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті. *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 125–138.

² Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу “великого терору” (1937 – 1938 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ : Вид-во “Телесик”, 2009. № 32. С. 137–175; Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво в каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). К.: Темпора, 2013. С. 142–192.

³ Бондарук Л. В. Український рух опору в радянських концтаборах у 40-х — першій половині 50-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. Наук / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2011. 20 с.

⁴ Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга в СРСР... С. 91–105; Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу: Західноукраїнська інтелігенція в таборах СРСР. 1930-ті рр. *Історія України*. 2002. № 37. С. 11–12.

ГУЛАГу, які б розкривали різні сторони життя жінок у неволі та показувало його гендерну специфіку.

1.2 Жіночі спогади про Голодомор, націоналістичне підпілля і ГУЛАГ: особливості джерел.

1.2.1 Загальна характеристика джерельної бази дослідження

Дослідження ґрунтується головню на якісному аналізі особистих спогадів українських жінок (усних і письмових) про життя під час Голодомору, участі у національно-визвольних змаганнях та перебування у політичному ув'язненні. До аналізу залучено такі типи першоджерел:

1) авторські польові матеріали - особисті спогади жінок, записані у форматі усноісторичного інтерв'ю з тими, хто мали досвід національного підпілля та політичного ув'язнення, які зберігаються в Архіві Інституту народознавства НАН України;

2) особисті спогади жінок, записані в Україні після 1991 р. у форматі усної історії методом біографічного та лейтмотивного інтерв'ю в межах різних дослідницьких проектів, які (а) зберігаються в архівах наукових і музейних установ (Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія терору”, Центру дослідження визвольних змагань та ін.) та (б) опубліковані у збірниках документів, періодичних виданнях чи на Інтернет-ресурсах;

3) письмові мемуари та автобіографії українок, які віддзеркалюють особистий досвід цих жінок під час згаданих історичних подій, що були опубліковані в Україні та за її межами у вигляді окремих книжкових видань;

4) документи ОУН і УПА (накази, звіти, листи, вишкільні і пропагандистські матеріали, тощо), а також радянських репресивних органів (слідчо-кримінальні справи), що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України у м. Києві та Архіві Центру дослідження визвольних змагань у м. Львові;

5) документи радянських державних і партійних органів, поточна документація ОУН і УПА, нормативно-правові і звітні документи ГУЛАГу та

інших державних структур, що стосуються періоду примусової колективізації, Голодомору, національно-визвольних змагань та утримання політв'язнів, які були опубліковані у академічних збірниках документів і матеріалів в Україні і за кордоном;

б) оригінальні історичні его-документи та артефакти, які стосуються теми дослідження (листи жінок-політв'язнів, документальні світлини, вірші, малюнки, вишивки, особисті речі тощо), що зберігаються у фондах музеїв України та приватних колекціях (Музею визвольної боротьби України, Львівського історичного Музею, Музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”, Тернопільського історико-меморіального музею політв'язнів, Музею Спілки політв'язнів “Меморіал” у м. Бучач Тернопільської обл.).

Крім того, у дослідженні використано історико-демографічні і статистичні дані, матеріали преси, релевантні академічні інтернет-ресурси, а також результати різнопланових історичних досліджень, що безпосередньо стосуються тематики роботи та дозволяють реконструювати загальний контекст відповідних історичних явищ. Історико-антропологічні розвідки про голод в інших країнах, публікації про гендерні виміри Голокосту, а також дослідження про жіночий досвід представниць інших націй в ГУЛАГу становлять порівняльний матеріал для цього дослідження.

1.2.2 *Сигнали травми та зони мовчання у розповідях про Великий Голод.*

Величезна кількість особистих спогадів про Голодомор, записаних і опублікованих в межах різноманітних усноісторичних проєктів (міжнародних, всеукраїнських, регіональних, локальних) створює міцну емпіричну базу та забезпечує репрезентативність дослідження, однак якість цих свідчень часто не відповідає вимогам до такого типу історичних джерел. Проблематичність значної частини доступних нині свідчень зумовлена кількома чинниками. По-перше, значна частина інтерв'ю була здійснена в межах фактографічно-орієнтованого підходу (запитували про дати, імена, кількість померлих тощо), який не дозволяє оповідачу творити автобіографічний наратив. Вірогідно, українські дослідники

взоровалися на модель опитування, яку було розроблено і застосовано в межах першого усноїсторичного проекту з вивчення Голодомору 1932-1933 рр. у США. 13 грудня 1985 р. було засновано Комісію Конгресу США з питань Голоду в Україні, результати її роботи було представлено 22 квітня 1988 р.¹. Головна мета цього дослідження була політична – представити докази того, що голод 1932-1933 рр. був штучним і спрямованим проти українців актом, тому й запитальник фокусувався на фактах як свідченнях злочину. Цю модель поспішно запозичили у пострадянській Україні, не взявши до уваги відмінних дослідницьких завдань². По-друге, чимало проектів зі збирання спогадів про Голодомор реалізовано на виконання постанов та указів щодо вшанування трагедії Голодомору, які передбачали масові записи спогадів про голод³. Відтак безліч локальних проектів втілили поспіхом, без належної методичної підготовки, а записані аматорами спогади часто не відповідають вимогам до усноїсторичного джерела і не можуть бути використані в історичних дослідженнях⁴.

¹Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Report to Congress. United States Government Printing Office, 1988. URL: <http://genocidcurriculum.org/curriculum-resources/general-archive/united-states-congressional-commission-on-the-ukrainian-famine/1report-to-congress/cover-page-3/> ; Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. К. Видавничий дім “Києво-Могилянська Академія”. 2008. Т. 1-4. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні.

² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. URL: <http://memorialholodomor.org.ua/holodomor/national-book-of-memory>

³ Постанова Верховної Ради України № 607-15 “Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років” від 6 березня 2003 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/607-15> ; Указ Президента України № 250/2007 “Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні” від 26 березня 2007 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/250/2007> ; Указ Президента України № N 432/2009 “Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні” від 12 червня 2009 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/432/2009>

⁴Кагарличчина пам'ятає: свідчення очевидців, розповіді та спогади, авторські думки, записані юними дослідниками, освітянами, працівниками закладів культури, робочими групами місцевих рад Кагарличчини / кер. проекту Л. Кононенко; ред. В. Владіміров. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. 176 с.; Ми пам'ятаємо... Світ визнає. Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років. Рівне: ВАТ “Рівненська друкарня”, 2008. 228 с.; Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження: зб. документів і матеріалів / упор. С. В. Бутко, С. І. Федусь. Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. 208 с.

Утім, чимало спогадів записали фахівці-історики, етнологи, фольклористи: такі свідчення мають ознаки наративу (суцільної розповіді про пережиті події) та відповідають формальним критеріям до історичного документа (належно паспортизовані, дослівно транскрибовані тощо)¹. Однак дослідники рідко запитували жінок про особливості саме жіночого досвіду Голодомору (за винятком теми материнства), що зменшує їх інформативний потенціал.

Гендерний аналіз жіночого досвіду Голодомору є цілком виправданим і можливим через очевидне домінування жіночих свідчень (близько $\frac{3}{4}$) серед усіх опублікованих спогадів². Причиною такого кількісного переважання є демографічний фактор: значні втрати чоловічого населення під час Другої світової війни призвели до гендерного дисбалансу у складі населення України; слід зважати й на вищу середню очікувану тривалість життя жінок у порівнянні з чоловіками³. Через це серед живих свідків Голодомору у 1990-2000-х рр. природно переважають жінки.

Жінки були залучені у протистояння влади і селянства з різних сторін, тому можна умовно виділити три групи жінок, свідчення яких важливі: *активістки* – учасниці насильницького “розкуркулення”, представниці т. зв. “буксирних бригад” та колгоспного активу; *жертви* – селянки з “розкуркулених” родин, які потерпали від насильницьких дій “активістів”; *свідки* – жінки, які не були особисто залучені до участі в “розкуркуленнях” і безпосередньо не постраждали від них, але живучи у голодуючому регіоні були очевидцями багатьох фактів.

¹Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців / упоряд. І.Магрицька. Луганськ: Промдрук, 2008. Т. 1. 464 с.; Борисенко В. К. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. К. Стило, 2007. 286 с.; Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського району: спогади та свідчення очевидців, мартиролог Голодомору / ред. О. Ю. Касаткіна. Козятин: Консоль, 2009. 225 с.

²Кісь О. Голодомор 1932–33 рр. крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі зошити*. 2010. № 5/6. С. 634; Кузьменко О. Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор (на матеріалі власних записів із Вінниччини). *Відлуння голодомору – геноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні*. Львів, 2005. С. 91; Сокіл В. Гендерний аспект нарративів про голодомор. С. 380.

³Лібанова Е. Гендерна диференціація смертності населення України. *Гендерні перетворення в Україні* / ред. М.Скорик. К.: ПРООН, 2007. С. 119.

Більшість спогадів належить жертвам і свідкам, а віднайти особисті свідчення активісток складно. Причин їх відсутності кілька: більшість з них фізично не дожили до часу записів спогадів про Голодомор; злочинці не мають мотивації для публічних зізнань, остерігаючись суспільного осуду, стигматизації, переслідувань чи певних правових наслідків; роль і свідчення місцевих призвідників Голодомору зацікавила істориків порівняно недавно. Дослідники, які вивчали діяльність сільських активістів не аналізували специфіки жіночої участі у насильницьких діях¹.

Найпомітнішою особливістю наративів про Голодомор є їхня лаконічність: спогади представляють або стислий і схематичний виклад перебігу подій, або більш-менш детальний опис одного-двох яскравих епізодів. Серед жіночих спогадів мало розгорнутих наративів, насичених і фактами, і емоціями, і особистими рефлексіями. Малий обсяг розповіді може мати кілька причин. Більшість оповідачок - колишні селянки, яким через порівняно невисокий освітній рівень і обмежені навички вербалізації власного досвіду складно продукувати складний розгорнутий наратив. Власноруч написаних жіночих мемуарів про Голодомор - одиниці².

Іншою причиною є надзвичайна травматичність пережитого. Під травмою розуміють сукупність наслідків вкрай болісного, глибокого та сильного психоемоційного шоку від пережитого³. Спогади про травматичний досвід мають характер травматичної пам'яті, „витоки якої криються в певному жахливому досвіді; найчастіше вона є особливо виразною, нав'язливою, неконтрольованою,

¹ Дровозюк С. І. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2007. Вип. 34. С. 67–79; Лисенко О. Типологія поведінки сільських активістів у контексті здійснення суцільної колективізації сільського господарства в Україні (початок 1930-х рр.). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. 2010. Вип. 36. С. 189–203.

² Лисивець А. Спомини. К. К.І.С., 2008. 128 с.

³ Ben Ezer G. Trauma Signals in Life Stories. *Trauma and Life Stories: International Perspective* / ed. by K. L.Rogers, S. Leydesdorff, G. Dawson. Routledge studies in Memory and Narrative. London: Routledge, 1999. P. 29.

стійкою та соматично-проявленою”¹. Саме екстраординарність пережитого та вкрай сильні негативні емоції стають на перешкоді вербалізації травматичного досвіду². Вплив травми робить процес збереження у пам’яті та забування значно складнішим, а розуміння та аналіз таких історій - особливо проблематичним³. Колективна травма часто має соціальні корені в системній дискримінації, переслідуванні, приниженні чи офіційній байдужості до страждань підлеглих чи усунутих від влади груп. Лише за умови створення суспільних інституцій для вивчення травматичних подій чи явищ формується необхідний соціокультурний контекст – публічний простір – в якому можуть пролунати і бути почутими голоси та історії жертв⁴. Суспільне визнання спільнот пам’яті, об’єднаних певним травматичним досвідом, найчастіше відбувається саме “завдяки переходу від безмовного об’єднання до промовистої – часто інституціоналізованої - дії”⁵. Коли ж довкола певної теми панує штучна (політично обумовлена) тиша, а свідки невидимі, створюється враження, що певна подія взагалі не відбувалася. Тому “розповідь особистої історії про травматичне минуле – це не лише нагальна потреба для особи, але й посідає вкрай важливий соціальне значення”⁶. Відповідна культура може надати оповідачам або позбавити їх відповідних наративних форм чи інших засобів репрезентації; так само й громадськість може бути готовою або ні до того, щоб вислухати і повірити свідкам. Такі культурні умови можуть сприяти чи то закріпленню травматичного мовчання, чи то живому

¹Misztal B. A. *Theories of Social Remembering*. Philadelphia: Open UP, 2003. P. 161.

²Laub D. Truth and testimony. *Trauma: Explorations in Memory* / ed. by C. Caruth. Baltimore, 1995. P. 64, 68.

³Leydesdorff S., Dawson G., Burchardt N., Ashplant T.G. Trauma and Life Stories: Introduction. *Trauma and Life Stories: International Perspective* / ed. by K. L. Rogers, S. Leydesdorff, G. Dawson. Routledge studies in Memory and Narrative. London: Routledge, 1999. P. 1; Van der Kolk B. A., Fisler R. Dissociation and the fragmentary nature of traumatic memories: overview. *British Journal of Psychotherapy*. 1996. Vol. 12 (3). P. 353–355.

⁴Leydesdorff S., Graham D., Burchardt N., Ashplant T.G. Trauma and Life Stories... P. 9.

⁵Irwin-Zarecka I. *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick-London: Transaction Publishers, 1994. P. 51.

⁶Leydesdorff S., Graham D., Burchardt N., Ashplant T.G. Trauma and Life Stories... P. 11.

вираженню та репрезентації досвіду травми. „Поки спроби розповісти про травму натикаються на спротив і заперечення, психічні наслідки минулого продовжують отруювати сучасне. Однак створення більш сприятливих соціальних, політичних і культурних умов не означає, що вся протидія визнанню існування травми буде подолана, чи що повна версія минулого буде відновлена зі стану забуття і розробленості”¹. Фактично, у радянський час свідки Голодомору були позбавлені можливості говорити про пережите, у суспільстві панувала змова мовчання як наслідок державної політики пам’яті, яка не дозволяла жертвам голоду подолати свій травматичний досвід через його публічне обговорення. У 1990-х очевидці трагедії не були впевнені, що тепер їх справді готові слухати і чути, не володіли нарративними формами для репрезентації свого досвіду. Нині щораз більшу увагу дослідників привертає вивчення безпосередніх та віддалених наслідків травматичного досвіду жертв Голодомору і вплив такого досвіду на наступні покоління ². Нещодавні дослідження засвідчують деструктивний вплив пережитого на психіку, поведінку та структуру особистості і самих очевидців, і менталітет суспільства загалом³. Є ознаки збереження цієї травми у кількох поколіннях нащадків, що проявляється у повсякденному житті⁴.

Мовчання становить особливу небезпеку для тих, хто досвідчив травму. Дослідники застерігають: „Якщо досвід не може бути артикульованим, то

¹ Leydesdorff S., Graham D., Burchardt N, Ashplant T.G. Trauma and Life Stories... P. 16.

²Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам’ять*. 2013. Вип. 6. С. 145–156; Огієнко В. І. Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод. *Національна та історична пам’ять*. 2011. Вип. 1. С. 148–160; Burchardt N. Transgenerational transmission in the families of Holocaust survivors in England. *Between Generations: Family Models, Myths and Memories* / ed. by D. Bertaux and P. Thompson. International Yearbook of Oral History and Life Stories. Oxford, 1993. Vol. 2. P. 121–37.

³Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні і культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Дніпропетровськ: А.Л.Свідлер, 2013. 269 с.

⁴Наумець І. Якими є психологічні наслідки Голодомору в повсякденному житті українців. *Українська правда*. 2017. 31 лип. URL: <http://life.pravda.com.ua/health/2017/07/31/225607/> ; Моїсеєва Т. “Ми можемо ставати пліч-о-пліч не лише під час революції, а й щодня”. *Урядовий кур’єр*. 2017. 27 жовт. URL: <https://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/mi-mozhemo-stavati-plich-o-plich-ne-lishe-pid-chas/>

виникає небезпека того, що жертви „застрягнуть” пережитому, не зможуть дистанціюватися від минулого. Акт відтворення розташовує минуле на певній відстані від теперішньої ситуації розповіді та забезпечує часовий розрив”¹. *Замовчування* є однією з форм колективного забування. З одного боку, ті, хто пережив травму, часто *не хочуть* або *нездатні* говорити про болісні спогади. При цьому „нездатність травмованих людей говорити значною мірою спричинена потребою інших людей відмежуватися від страждань тих, хто пережив насильство”². Існує конфлікт інтересів між травмованими та їх соціальним оточенням: „Як будь-який неприємний досвід, війна та жертви – це те, що спільнота прагне забути; завіса забуття опускається над усім болючим та неприємним... Обидві сторони залучені у цей процес: з одного боку, жертви, які вірогідно хочуть, але не можуть забути, а з іншого – всі ті, з сильною і часто несвідомою мотивацією, які дуже хочуть забути і успішно це роблять. Ця різниця переживається повсякденно і є вкрай болісною для обох сторін”³.

Прагнення подолати травму через забуття простежується у наративах про Голодомор: „*А тепер впоминають голодомор. По радіо балакають, а я його не переносяю. В мене душа не видержує (...)* Не нужен він, його не нада й споминать”; *„За його ми й балакать не хотіли. Й згадувать ніхто не хотів”;* *“Та ой! Його й не нада згадувать. Не дай Бог, та й все!”;* *“Та його не нада й згадувать: і голодні, і холодні, й босі, і... Не дай Бог!”*⁴.

Ознаки травматичності спогадів (т. зв. “сигнали травми”⁵) простежуються у жіночих нарративах про голод. Одною з них є *нездатність розповідати*: жінки не

¹ Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. *Схід-Захід: іст.-культуролог. зб.* X., 2008. Вип. 11/12. “Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень”. С. 52.

² Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій... С. 52.

³ Eitinger L. The concentration camp syndrome and its late sequelae. *Survivors, victims and perpetrators* / ed. by J. E. Dimsdale. NY: Hemisphere, 1980. P. 159; Rosenthal G. The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling. *Qualitative Inquiry*. 2003. Vol. 9. P. 926.

⁴ Врятована пам’ять... С. 93, 97, 134, 295, 88.

⁵ Ben Ezer Gadi. Trauma Signals in Life Stories. P. 34–36.

можуть або не хочуть розповідати про болісне минуле, заявляючи про це: „Боже-Боже, цього й згадувати не можна!.. Ні, ні, не можна згадувати без жаху тодішнього життя”¹; „Важко згадувати, не хочу про це думати... Я не можу це всьо розказати”²; „Страшно подумати, не то що сказати”³; „Ой, не хочу й вспоминати!”; „І оце не можу розказувати, як згадаю”; “Ой, не можу таке розказувати... Не можу й говорити про це!”⁴.

Оповідачі усвідомлюють загрозу, яку несуть у собі такі спогади для їхніх нащадків (через міжпоколіннєву трансляцію травми⁵) та прагнуть захистити їх. Одним із наративних прийомів, що сигналізують про бажання оповідачки відмежуватися від пережитого, „замкнути” той травматичний досвід у минулому, дистанціюватися від нього, та – що особливо важливо – запобігти його повторенню чи проникненню у життя інших, є використання формул-замовлянь, які наче покликані в магічний спосіб відсікти ті спогади від реальності сьогодення чи майбутнього, позбавити їх деструктивного потенціалу: „Не доведи господи і ворогам нашим таке пережити!”⁶ „Хай Бог милує такого ще життя!”, „Шоб вік не дождать такого!”, „Хай Бог милує, хай ніхто його не баче й не знає!”⁷; “Не дай Господь, шоб таке повторилося!”⁸.

¹ Лихоліття голодомору... С. 39–40.

² Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 78, 126, 129.

³ Документи-свідки голодомору 1932-1933 років у Кам'янському районі: архівні документи, фотографії, спогади / упор. і текст Р. А. Занько, О. М. Самойленко. Дніпродзержинськ: Вид. дім "Андрій", 2008. С. 22.

⁴ Врятована пам'ять... С. 256; 79, 198, 227, 128, 364, 408; Усна історія степової України. Т. 7. С. 8.

⁵ LaCapra D. History and Memory After Auschwitz. Ithaca and London: Cornell UP, 1998. P. 20-21.

⁶ Книга пам'яті жертв Голодомору на Тростянецьчині / упоряд. С. К. Шур. Вінниця: Книга-Вега, 2008. С. 29.

⁷ Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 89, 141, 152.

⁸ Голодний хліб (Голод 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років в контексті історії репресій). Овідіопольський район: наук.-док. вид. / авт.-уклад. С. С. Аргатюк, Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: СМІЛ, 2008. С. 210; Усна історія степової України. Т. 2. С. 39, 311.

Інший “сигнал травми” - „напосідний образ” – картина певного жахиття, що вразила свідка події і мимоволі раз-по-раз спливає у її розповіді, розриваючи тканину наративу. Зою Шуліку з Луганщини, яка десятирічною дівчинкою пережила Голодомор, переслідує спогад про те, яким способом знесилені голодом люди dopravляли померлих до кладовища: „*А оце знаю, як сьогодні, як людей у яму... Притягнуть, кобили до хвоста мотузком прив'яжуть... Притягнуть, у ту яму бух!.. І мою двоюрідну сестру туди... Одтяг же тоже, вкинув... Захаркотіла. І ото бухикнуть у яму – і захаркотять... Не дай Бог, дєтки, такого нікому не бачить і не доживать до голода такого!*”¹. Образ цієї похоронної кобили виринає у наративі жінки ще три рази цілком непередбачувано – у відповідях на цілком різні запитання². Біографічні наративи з ознаками травми часто фрагментовані та викривлені блоками та провалами у пам'яті, “тому вивчення травми в життєвих історіях передбачає вивчення розривів та фрагментування”³. У тексті такі розриви проявляються через незавершеність речень, обірваність думок, різкі повороти сюжету, мовчання. У розповіді З. Шуліки щоразу після згадки про коняку, якою тагнули мерців до кладовища, спостерігається розрив наративу - оповідачка не могла продовжувати свою розповідь, відчуття пережитого жаху паралізувало її здатність вербалізувати спогади.

Спогади про Голодомор тих, хто були тоді дітьми, часто постають у формі застиглих (фотографічних) образів окремих подій, що вразили уяву дитини та закарбувалися у спогадах. Це травматична *пам'ять-спалах* - „винятково яскраві, точні, конкретні, тривкі у часі спогади тих обставин, які оточували людину в момент, коли вона досвідчила певну незвичну подію”⁴. Він часто містить найдрібніші деталі ситуації⁵. Часто свідки жахливих сцен часів тотального голоду

¹Врятована пам'ять... С. 164.

²Врятована пам'ять... С. 165–167.

³ Leydesdorff S., Dawson G., Burchardt T., Ashplant T.G. Trauma and Life Stories... P. 14.

⁴Misztal B. A. Theories of Social Remembering... P. 159.

⁵ Голодомор на Житомирщині: 1930–1934 роки: документи і спогади: збірник / упоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолюк. Житомир: Житомир. вісник, 1993. С. 64–65.

зізнаються, що не можуть позбутися спогадів про ті жахливі картини: ті переслідують їх десятиліттями, повертаються до них знову і знову у формі візуальних та звукових образів¹. Беззахисність перед напосідними образами є ознакою травматичного синдрому².

Безпосереднім виявом „самоусвідомлення” травматичного досвіду є вербалізація почуттів та емоцій, пов’язаних з пережитим - найуживанішими словами у жіночих наративах про голод є лексеми “страх”, “страшний”, “страшно”, “смерть”, “померти”³. Переживання невимовного страху/жаху є наскрізним мотивом розповідей про Голодомор⁴. “Оприявнений *страх*, що прямує до паралізуючого волю *жаху*, їхня символічна зчепленість є типовою ознакою багатьох фольклорних наративів, в яких описані події голоду”⁵. Стан жаху від усвідомлення *завмирання* і *відсутності* повсякденного життя передано образами цілковитої пустки і неприродної тиші у селах: “*Не було чути ні співу півнів, ні валування собак, ні крику дітей*”; „*У селі панувала страшна тиша*”⁶; „*Вимерлі від голоду села. Як зараз пам’ятаю... ні людини, ні собаки, ні кішки... Стоять пусті хати з погорілими солом’яними стріхами*”⁷. Загальну атмосферу тотальної руйнації звичного трибу життя і відчаю людини передано і через

¹ Святиня і голодомор: документи і матеріали з наукового архіву Шевченківського нац. заповідника: Свідчення очевидців про роки Голодомору в Україні 1932–1933 р. / упор. О. В. Білокінь. Канів: ПП Сорока Т.Б., 2003. С. 16–18; Борисенко В. К. Свіча пам’яті... С. 116, 151; Врятована пам’ять... С. 424, 296, 276, 141.

² Lifton R. J. The broken connection: On Death and the Community of Life. NY: American Psychiatric Publishing, 1996. P. 172.

³ Сокіл В. Гендерний аспект наративів про голодомори. С. 381–383; Святиня і голодомор... С. 8; Врятована пам’ять... С. 118–119, 252–253, 423–424; Борисенко В. К. Свіча пам’яті: С. 151.

⁴ Кузьменко О. Образ “страху” як етноконстанта фольклорних наративів про історичні драми першої половини ХХ ст. “*Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді*”: матеріали Міжнар. наук. конф. / упоряд. О.Р.Кісь, Г.Г.Грінченко, Т.Пастушенко. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. С. 96–97.

⁵ Кузьменко О. Образ “страху” як етноконстанта... С. 97.

⁶ Лихоліття голодомору... С. 164, 298; Голодомор на Житомирщині... С. 65.

⁷ Врятована пам’ять... С. 108, 336.

багаторазове уживання частки „ні” на позначення аномальності ситуації: „а тоді вже зовсім не було ні муки, ні крупи, ні хліба, нічого не було”¹.

*Емоційне відчуження (заціпеніння) чи відсторонена споглядальність*² також помітні у травматичних спогадах про Голодомор: жінки докладно описують жахливі події і неймовірні страждання, яких зазнали, але ця розповідь позбавлена емоційно-забарвленої лексики, оцінкових суджень, інших вербальних проявів почуттів. Показовою є розповідь Г. Діуліної, яка протягом цілого 1933 р. 10-річною дитиною виживала самотужки, втративши усіх рідних: в наративі жінка не виказує ані жалю, ані смутку, скорботи, страху чи інших природних у таких обставинах емоцій³. Для частини жіночих спогадів про Голодомор притаманні емоційність, лексична експресивність, увага до почуттів і переживань людей, відносність моральних оцінок тощо⁴. Крім того, для жіночих розповідей властиві нотки сповідальності, довірливо-інтимна інтонація, особливо коли йдеться про оцінку поведінки інших, яка не вкладалася у норми буденної моралі⁵.

Попри наявність величезного масиву жіночих спогадів про Голодомор, більшість свідчень не відповідають вимогам до історичного джерела. Жіночі автобіографічні наративи засвідчують травматичність спогадів про пережите.

1.2.3 Героїчне і повсякденне у наративах про націоналістичне підпілля

Надзвичайно цінним джерелом для вивчення жіночої участі у підпіллі є особисті спогади колишніх членок ОУН та УПА. Серед них вирізняються інформативністю значні за обсягом мемуари та автобіографії колишніх підпільниць⁶. Інші публікації (біографічні нариси¹, збірки усних спогадів²), що

¹ Кузьменко О. Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор... С. 94.

² Кузьменко О. Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор... С. 94.

³ Врятована пам'ять... С. 288–293.

⁴ Сокіл В. Гендерний аспект наративів про голодомори. С. 381–383.

⁵ Кузьменко О. Образ “страху” як етноконстанта ... С. 97–98.

⁶ Савчин М. Тисяча доріг (Спогади). Торонто; Львів: Видавництво “Літопис УПА”, 1995. 600 с. (Літопис УПА. Т. 28); Коханська Г. З Україною в серці: спогади. Львів; Торонто: Літопис УПА, 2008. 402 с. (Літопис УПА. Т. 9); Лабунька М. Коли ліс був наш батько. Спомини. К.: Основи,

безпосередньо висвітлюють участь жінок в ОУН та УПА, суттєво розширюють знання щодо ролей, функцій та особливостей досвіду жінок у цих організаціях. Серед найбільш інформативних публікацій - томи “Літопису УПА” про функціонування медичної служби у підпіллі, де частка жінок була високою³.

Мемуари та автобіографії колишніх підпільниць мають низку спільних рис. Жіночі наративи містять безліч “портретів” інших людей, з якими мемуаристок зводила доля. Авторки докладно описують риси зовнішності, звички, вдачу і поведінку, ілюструють їх характерними епізодами, інколи коротко повідомляють

2015. 320 с.; Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє (Мережане життям). Варшава: Вид-во “Український Архів”, 2000. 440 с.; Тимочко-Камінська І. Моя одисея. Варшава: Український архів, 2005. 383 с.; Романина-Левкович Я. Життя підпільниці. *Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини* / ред. П. Потічний, В. В'ятрович. Літопис УПА, Бібліотека. Т. 4. Львів, Торонто: Літопис УПА, 2003. С. 143-240; Малярчин-Шпиталь Д. І стали нам ті наші гори твердиною у лютий час... : спогади друкарки Головного осередку пропаганди ОУН і УПА Дарії Малярчин-Шпиталь (“Дарки”) / ред. С. Онуфрив. Львів: Паіс, 2012. 163 с.

¹ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”. Нариси спогади документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля... в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА. Тернопіль: Джура, 2003. 332 с.; “І слова стали чином живим...” (Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських долі та стосунків): зб. історико-біографічних нарисів / відп. ред. О. Стасюк. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. 216 с.; Іванченко В. Квітка в червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2009. 114 с. Літопис УПА. Серія “Події і люди”. Т. 8.); Іванченко В., Ішук О. Життєвий шлях Галини Голояд — “Марти Гай”. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2010. Т. 10. 114 с. (Літопис УПА. Серія “Події і люди”); Ніколаєва Н. Уляна Крюченко – “Оксана”. Торонто; Львів: Видавництво “Літопис УПА”, 2013. 126 с. (Літопис УПА. Серія “Події і люди”. Т. 23); Панченко О. Зв'язкова генерала. Галина Дидик: “...На жаль, і я жива” / авт.-упоряд. О. Панченко. Гадяч: Гадяч, 2007. 264 с.

² Віра, Надія, Любов: спогади жінок / під ред. М.Паньків. Варшава: Український архів, 2001, 2005. Т. 1-2; Усна жіноча історія: повернення / під ред. Г.Дацюк. К. Жіночий Центр “Спадщина”, 2003. 273 с.; Історія однієї фоторафії: спроба саморепрезентації / під ред. Г. Дацюк. К. Жіночий Центр “Спадщина”, 2007. 224 с.; Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / зап. і упоряд. Є. Луцько. Львів: Літопис, 2005. Т.1: Наконечне Перше. Наконечне Друге. 576 с.; Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / зап. і упоряд. Є. Луцько. Львів: Растр-7, 2015. Т. 2: Яворів. 1080 с.; Паньків М. Теофілія: про Теофілію Бзову-Федорів-Стахів. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2009. 192 с.

³ Медична опіка в УПА / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1992. 477 с. (Літопис УПА; т. 23); Медична опіка в УПА / ред. М. Ріпецький. Львів: Літопис УПА. (Літопис УПА ; Т. 32). Кн. 2. [Б. м.]: [б.в.], 2001. 581 с.

біографічні дані особи¹. Помітне місце посідають розповіді про загиблих підпільниць, які дозволяють розширити уявлення про жіночий досвід, показують відданість жінок національній справі та їхній внесок у боротьбу². Завдяки цьому національне підпілля ніби оживає і персоніфікується, знеосіблені групи повстанців набувають конкретних людських рис.

Якщо в усних спогадах ініціатива щодо створення біографічного наратива походить ззовні (жінка розповідає у відповідь на запит дослідника-інтерв'юера), то для написання автобіографій та мемуарів авторки повинні мати якісь власні мотиви, переслідувати певну мету (жінка пише у відповідь на внутрішній імпульс, потребу). Хоч не усі мемуаристки пояснюють читачам, що саме спонукало їх розповісти про пережите і яка мета спогадів, більшість аргументує своє рішення писати мемуари і розмірковує над самим процесом їх створення. Схоже, жінками рухало подвійне прагнення: з одного боку, ними керувало почуття обов'язку перед полеглими у боротьбі побратимами і посестрами, чію історію прагнуть передати у спогадах колишні підпільниці; з іншого боку – в такий спосіб вони реалізують потребу знайти порозуміння з молодшими поколіннями українців, діалог з якими було почасти втрачено через десятиріччя вимушеного мовчання про історію ОУН і УПА³.

Серед основних викликів, з якими зіткнулися мемуаристки – прагнення зберегти рівновагу між фактографічною точністю (у відтворенні подій та осіб) та власною суб'єктивністю, зумовленою особистою заангажованістю і емоційною значущістю пережитого⁴. Одним з помітних внутрішніх конфліктів у писаних спогадах колишніх підпільниць – відрефлексованих або латентних, однак відчитуваних поміж рядків – є хиткий баланс поміж особистим і політичним. Він

¹Савчин М. Тисяча доріг...; Лабунька М. Коли ліс був наш батько...

²Романина-Левкович Я. Життя підпільниці. С. 176, 240; Тимочко-Камінська І. Моя одисея. С. 108.

³Романина-Левкович Я. Життя підпільниці. С. 240; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня). Львів: ПП Сорока, 2009. С. 5.

⁴Коханська Г. З Україною в серці... С. 9; *Карванська-Байляк А.* Во ім'я Твоє... С. 7; Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 19.

проявляється на двох рівнях: по-перше, на рівні пережитого досвіду підпілля, у якому жінкам доводилося свої особисті інтереси, потреби і стосунки узгоджувати з (частіше – підпорядковувати) цілями та завданнями національної боротьби; по-друге, на рівні репрезентації того досвіду у наративі, де складною дилемою для мемуаристок стає поєднання розповіді про себе (про події свого життя, власні переживання, фізичний та психологічний стан, вчинки тощо) та розповіді про підпілля (представницею якої почувається оповідачка, то ж прагне говорити від імені спільноти повстанців і про неї)¹. Цей конфлікт мемуаристки вирішують по-різному: одним вдається більш-менш успішно зрівноважити ці два пріоритети (органічно вплітаючи розповідь про себе у наратив про ширшу діяльність підпілля)²; інші роблять вибір на користь виразно жіночої автобіографічної розповіді, для якої підпілля слугує радше контекстом (хоч і винятково важливим)³; деякі жінки у спогадах ніби свідомо відходять на задній план, пропонуючи розповідь вдавано-знеосібленої (“однієї з багатьох”) очевидиці подій, проте повністю оминати мовчанням особистий жіночий досвід їм все ж не вдається – він таки проривається в епізодах та ремарках⁴. При цьому деякі колишні підпільниці усвідомлюють і наголошують, що їхні наративи репрезентують в першу чергу жіночий досвід і візію підпілля⁵.

Спогади М. Савчин представляють унікальний зразок жіночого біографічного наратива, який розкриває гендерні особливості жіночого досвіду і його репрезентації. Власні мемуари жінка вважала способом донести світові історію боротьби, що стало її життєвою місією⁶. З іншого боку, вона “хотіла

¹ Савчин М. Тисяча доріг... С. 13.

² Романина-Левкович Я. Життя підпільниці.

³ Савчин М. Тисяча доріг...; Лабунька М. Коли ліс був наш батько...; Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє...

⁴ Плечій Г. Маківкою покликані: Спогади і роздуми колишньої зв'язкової УПА. Львів: Каменярь, 2007. 74 с.; Тимочко-Камінська І. Моя одисея.

⁵ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 8; Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 19-20.

⁶ Архів ІН НАН України (Архів Інституту народознавства НАН України). Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 603. (Польові матеріали про жіночі долі в УПА (Інтерв'ю з Савчин-Пискір Марією Петрівною,

показати людину, не тільки якогось борця, людину з її всіма почуттями, її слабостями і з її добром, і з її вірою - оце було мотив моїх спогадів”¹. Процес відбувався у декілька етапів і тривав кілька десятиліть, протягом яких жінка неодноразово переписувала, уточнювала факти, вдосконалювала виклад ². Опубліковані спогади³ викликали неоднозначні реакції⁴. Наратив вирізняється реалістичністю, відсутністю напускного пафосу та ідеалізації підпілля, унікальними рефлексіями про гендерні відносини у підпіллі. На відміну від спогадів її чоловіка В. Галаси, розповідь М. Савчин відображає жіночий погляд і жіноче сприйняття пережитого: виклад насичений живим життям, увагою до деталей повсякдення, реалістичними описами побуту повстанців, та їхніх особистостей, людських характерів, що дозволяє читачеві ніби перенестися у тогочасні події, відчувати ту епоху, обставини та умови боротьби⁵. Порівняльний аналіз цих спогадів доводить, що жінки і чоловіки зберігають у пам’яті і відтворюють у спогадах різні речі, їх спосіб представляти свій досвід відрізняється і за формою репрезентації⁶.

Характерною прикметою усіх спогадів про національно-визвольні змагання є самоцензура. Авторки не лише послідовно уникають низки тем (насамперед, пов’язаних із жіночим тілом, сексуальністю, проявами гендерної дискримінації,

1925—2013 рр., записала Оксана Кісь 4-5 травня 2010 р. у м. Вауатоса, штат Вісконсін, США). Арк. 1.

¹Архів ІН НАН України. Од. зб. 603. Інтерв’ю з Савчин-Пискір М.П. Арк. 2.

²Архів ІН НАН України. Од. зб. 603. Інтерв’ю з Савчин-Пискір М.П. Арк. 2.

³Савчин М. Тисяча доріг...; Savchyn Pyskir M. Thousands of Roads: A Memoir of a Young Woman's Life in the Ukrainian Underground During and After World War II / transl. by A. Savage. London: McFarland, 2001. 243 p.; Савчин М. Тисяча доріг: Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. К. Смолоскип, 2003. 546 с.

⁴Кісь О. Місія (не)здійсненна: спогади Марії Савчин як ідея і чин. *“І слова стали чином живим...” (Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків): зб. історико-біографічних нарисів / відп. ред. О. Стасюк. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2014. С. 93—98.*

⁵Прокопов В. Василь Галаса та Марія Савчин: гендерні особливості сприйняття підпільної боротьби ОУН. *Український визвольний рух. 2013. Зб. 18. С. 209—227.*

⁶Прокопов В. Василь Галаса та Марія Савчин... С. 209—227.

насильством щодо жінок чи місцевого населення¹), але й вкрай рідко дозволяють собі критичні коментарі щодо поглядів, поведінки чи рішень провідників ОУН чи УПА. Загалом, у своїх мемуарах та усних розповідях жінки намагаються дотримуватися героїчного дискурсу про національно-визвольні змагання, оминаючи згадки про непривабливі факти, які могли б підважити ідеалізований погляд на лідерів та діяльність ОУН та УПА, якимось скомпроментувати окремих діячів чи цілий рух².

Спогади підпільниць містять унікальні відомості про повсякдення повстанців, описи побуту і щоденних взаємодій у підпіллі, характеристики людей, мотивацію дій та вчинків, переживання та емоції тощо. Важливо, що жіночі наративи інформують про специфіку виконання жіночих функцій та обов'язків в структурі ОУН та УПА: які саме завдання виконували жінки, яким способом їм вдавалося впоратися, які ризики та зусилля були з цим пов'язані, які наслідки це мало. Жінки розмірковують про вплив того досвіду на власний світогляд, поведінку, подальше життя. Фактично, існуючі джерела дозволять доволі повно реконструювати не лише формат та масштаби участі жінок у національно-визвольній боротьбі на Західно-Українських теренах у 1940-50-х рр., але й проаналізувати її гендерні особливості.

1.2.4. Свідчення про злочин і особисті сповіді у “табірних мемуарах”

Для пізнання та розуміння повсякденного життя українських жінок в умовах політичного ув'язнення в ГУЛАГу найбільш інформативними джерелами є мемуари, автобіографії, усні та письмові спогади колишніх невільниць. У них міститься не лише фактична інформація про умови праці, побуту, харчування, режим утримання, покарання в місцях позбавлення волі (частково її можна почерпнути з офіційної документації ГУЛАГу). Цінність особистих свідчень у тому, що розкривають суто людський вимір такого досвіду: як сприймали жінки-політв'язні своє становище і умови перебування, як облаштовували своє

¹ Гавришко М. Заборонене кохання... – С. 126.

² Лабунька М. Коли ліс був наш батько... – С. 138; Коханська Г. З Україною в серці... С. 9.

повсякдення, як пристосовувалися до нелюдських умов, яким чином виживали, в який спосіб боронилися від руйнівного впливу режиму, у чому знаходили розраду, як позначився цей досвід на здоров'ї та психіці жінок, їхніх подальших життєвих траєкторіях. Перевагою особистих спогадів про ГУЛАГ є деталі повсякденного життя невідьниць, конкретні епізоди, які вони описують, окремі випадки з їх життя, бо саме від таких позірних дрібниць часто залежало виживання¹. Хоча спогади не є надійним джерелом для встановлення точних фактів (дат, цифр, імен тощо), та вони є незамінними для вивчення психології в'язня і психології охоронців. “Дивна мораль ГУЛАГу і специфічний моральний кодекс представлений лише у спогадах. Не існує жодного офіційного документа, який показує емоції невідьників. Мемуари про ГУЛАГ продовжують розкривати людську природу і різні зрізи життя у таборах”². Власне суб'єктивність особистих свідчень є їхньою перевагою: вони розкривають ті сторони минулого, які можна пізнати лише через особисті переживання, через емпіричний досвід, їх не передають жодні інші джерела³. Дослідники застерігають: “Людина в цих архівних документах наче щезає, вона насправді перетворюється в табірний пил. В цьому отруйність і навіть небезпека цих документів. Вони наче намагаються довершити те, що не вдалося до кінця зробити репресивній машині — знищити людину реальну, залишити лише безіменного в'язня”⁴. Пострадянські історики віддають перевагу особистим спогадам як валідному історичному джерелу⁵.

¹ Sherbakova I. *The Gulag in Memory. Memory and Totalitarianism. International Yearbook of Oral History and Life Stories* / ed. by Passerini, Luisa. London: Oxford UP, 1992. Vol. 1. P. 112.

² Applbaum A. Introduction. *Gulag Voices: An Anthology* / ed. by A.Applebaum. New Heaven; London: Yale UP, 2011. P. xiii-xiv; Shapovalov V. Remembering the Darkness... P. 2.

³ Почепцов В. “Колымское землячество”: проблема формирования идентичности политических заключенных (на материале мемуаров Зои Дмитриевны Марченко). *Laboratorium*. 2015. № 7(1). С. 137.

⁴ Щербакова И. Память ГУЛАГа: Опыт исследования мемуаристики и устных свидетельств бывших узников. *Устная история: теория и практика: материалы всерос. науч. семинара*. Барнаул: БГПУ, 2007 С. 151.

⁵ Khubova D., Ivankiev A., Sharova T. After Glasnost: oral history in the Soviet Union. *International Yearbook of Oral History and Life Stories* / ed. by L.Passerini. Oxford: Oxford UP, 1992. Vol. 1. Memory and Totalitarianism. P. 95-96.

Дослідники спогадів про ГУЛАГ виділяють кілька етапів табірної мемуаристики, які різняться як за загальним контекстом, так і за низкою характеристик самих текстів. *Перший період* масового “пригадування” про ГУЛАГ почався вже після XX з’їзду КПРС у 1956 р. і тривав до винесення тіла Сталіна з мавзолею у 1961 р. – у спогадах колишні в’язні намагалися виправдатися і реабілітуватися. *Другий період* спогадів про ГУЛАГ веде свій відлік від публікації оповідання О. Солженіцина “Один день Івана Денисовича” у журналі “Новый мир” (1962 р) - це були переважно літературизовані спогади колишніх в’язнів, які були людьми творчого спрямування. *Третій період* табірної мемуаристики співвідносять з публікацією роману О. Солженіцина “Архіпелаг ГУЛАГ” (1972 р.), який разом зі спогадами інших політв’язнів поширювався у форматі самвидаву - автори більше зосереджуються на деталях табірної побуту і повсякдення в’язнів, власних переживаннях того досвіду, прагнучи залишити пам’ять про себе для нащадків. Саме наприкінці 1970-х рр. у лондонському виданні “The Ukrainian Review” було вперше опубліковано англійською мовою спогади українки О. Мешко¹. Часи Перебудови — *четвертий період* “пригадування” ГУЛАГу, коли зникає заборона на критичне обговорення політичних репресій - образ політв’язня-мученика дещо ідеалізується, але критичного осмислення досвіду політичних репресій не відбулося. *П’ятий, період* — перша половина 1990-х рр. — позначений спадом інтересу до теми, певним суспільним збайдужінням, хоча поступове розкриття архівів спонукає дослідників до вивчення історії ГУЛАГу. У другій половині 1990-х рр. ситуація дещо вирівнюється: протягом *шостого періоду* інтерес до табірної тематики стає менш політично-забарвленим, а постать політв’язня набуває реалістичних рис². Ця періодизація віддзеркалює розвиток табірної мемуаристики в СРСР та

¹ Meshko O. Memoirs. *The Ukrainian Review*. 1979. Vol. 27(2). P. 35-54; Vol. 27(30). P. 36-50; Vol. 27 (4). P. 22-50; Meshko O. *Between Death and Life* / transl. by G. Moshinsky. NY: Women's Association for the Defense of Four Freedoms for Ukraine, 1981. 176 p.; Мешко О. Між життям і смертю. К. НВП “Ява”, 1991. 92 с.; Мешко О. “Не відступлюся!": До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / упоряд. В. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. Харків: Права людини, 2005. 344 с.

² Щербакова И. Память ГУЛАГа... С. 134-140.

пострадянській Росії, однак спогади українців про ГУЛАГ мають свої особливості у тому, що стосується динаміки появи мемуарів та їх нарративних особливостей. Аналіз великих масивів табірних мемуарів показує, що “більшість текстів, які належать до цього корпусу, мають гібридну природу, оскільки містять і переробляють елементи різних традиційних нарративних жанрів”¹.

Зважаючи на високу засекреченість відомостей про ГУЛАГ в СРСР, першим джерелом інформації стали свідчення тих, кому вдалося вирватися за “залізну завісу” наприкінці 1940-х рр.². Особливо цінними щодо жіночого досвіду в ГУЛАГу були спогади іноземок, які перебували у таборах поруч з українками³. В Україні перші спогади жінок про політичну неволю було опубліковано у 1990-х рр.⁴. Унікальними за обсягом, деталізацією та літературною якістю нарративу є спогади Н. Суровцової⁵; їх фрагменти увійшли в іншомовні збірники⁶. Доля і творчість цієї непересічної жінки стали предметом окремого наукового дослідження⁷.

¹ Toker L. Return from the Archipelago... P. 82.

² Toker L. Return from the Archipelago... P. 295-305.

³ Шліс В. День Воркуті. *Наше життя*. 1956. № 7. С. 5-6; Шліс В. Молитва в Воркуті. *Наше життя*. 1956. № 9. С. 7; Шліс В. Неділя у Воркуті. *Наше життя*. 1956. № 8. С. 6-9; Шліс В. Пошта у Воркуті. *Наше життя*. 1956. № 10. С. 7; Шліс В. Різдво Воркуті. *Наше життя*. 1957. № 1. С. 4; Шліс В. Розвага у Воркуті. *Наше життя*. 1956. № 11. С. 7; Obertynska V. (Rudzka M.). *W domu niewoli*. Rome: Nakł. Oddziału Kultury i Prasy 2. Korpusu A.P., 1946. T. 1-2. 354 p.; Lipper E. *Eleven Years in Soviet Prison Camps*. Chicago: Regnery, 1951. 329 p.; Гинзбург Е. Крутой маршрут. Хроника времен культа личности. М.: Советский писатель, 1990. 603 с.

⁴ Мешко О. Між життям і смертю.

⁵ Суровцова Н. Спогади. К. Видавництво ім. О. Теліги, 1996. 431 с.; Суровцова Н. В. Листи. К. Видавництво ім. О. Теліги, 2001. Кн. 1. 704 с.

⁶ Суровцева Н. Колымские воспоминания. *Доднесь тяготеет*. М.: Советский писатель, 1989. Вып. 1. Записки вашей современницы / сост. С. Виленский. С. 252-324; Surovtseva N. *Vladivostok Transit...*

⁷ Якименко Л. М., Кривошея І. Надія Суровцова (1896–1985): у пошуках втраченого часу. Умань: Вид. “Сочінський М. М.”, 2016. 280 с.; Якименко Л. Особливості нарації в табірній прозі Н. Суровцової. *Вісник ЛНУ ім. Т.Шевченка. Філологічні науки*. 2012. № 12(247). С. 88-94.

Від початку 2000-х рр. спостерігається нова хвиля зацікавлення жіночим досвідом ГУЛАГу: крім збірок порівняно коротких спогадів¹, було опубліковано повноформатні мемуари та автобіографії жінок-політв'язнів². У цих наративах авторкам вдалося розгорнути різні сюжетні лінії, деталізувати окремі епізоди, описати конкретні випадки та ситуації, розповісти про долі інших людей (зокрема жінок), а не лише лаконічно змалювати загальну картину чи фрагментарно викласти певні факти. Вони багаті на відомості про повсякденне життя у таборах, про стосунки поміж невольницями та адміністрацією, про працю і дозвілля, про стратегії виживання та пристосування, врешті — про долі багатьох інших каторжанок, які загинули, не залишивши по собі власних спогадів. Спогади жінок-політв'язнів ГУЛАГу доповнюють спогади українок, які у той самий період були засуджені за співпрацю з українськими націоналістами на території Польщі³.

Виняткову цінність представляють матеріали усноісторичних досліджень — такий формат особливо підходить для запису спогадів звичайних людей — “для

¹ Нескорена Берегиня: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття. Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) / упоряд. Б. О. Гордасевич; ред.: Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. Львів: Піраміда, 2002. 280 с.; В намисті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / упоряд. Кривуцький І. та ін. Львів: Манускрипт, 2009. 276 с.; Усна жіноча історія. Повернення / за ред. Г. Дацюк. К. Жіночий Центр „Спадщина”, 2003. 273 с.; Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації / упоряд., ред., вступ. ст. Г. Дацюк. К. Спадщина, 2007. 224 с.; Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття / гол. упоряд. І. Винницька. Львів: Вид-во Львівської Політехніки, 2013. 836 с.; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”...

² Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19: Автобіографічна розповідь. К.: Вид. Дім “Кієво-Могилянська Академія”, 2001. 124 с.; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії...; Коханська Г. С. З Україною у серці...; Мешко О. “Не відступлюся!”...; Закидальська А. Інтинські сніговії. Львів: Джерело, 2014. 244 с.; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю! Коломия: Вік, 2010. 144 с.; Андрусак Є. Спогади. Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001. 91 с.; Вагула М. Моя дорога з дому через в'язниці, лагерні зони, заслання додому. Львів: Українські технології, 2006. 94 с.; Корчак Д. Побачене і пережите: спогади політв'язня. Стрий: Укрпол, 2016. 137 с.; Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити. Тернопіль: Лілея, 1996. 135 с.; Блавацька О. Хроніка мого життя. К.: Міжнародна економічна фундація, 2010. 224 с.; Хращевська О. М. Зламаний цвіт : художньо-документальна проза. Львів: Сполом, 2012. 240 с.

³ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє (Мережане життям). Варшава: Вид-во “Український Архів”, 2000. 440 с.; Віра, Надія, Любов... Т. 1-2.

тих, хто не міг чи не вмів писати, жанр усної розповіді виявився більш спонтанним і природним. У розмові, як показала практика, людина може торкнутися і таких болючих і важких тем, які вона не наважилася б передати на папері (...) В усному мовленні людина більше схильна передавати легенди і міфи табірної життя”¹. Спогади жінок про ГУЛАГ методом усної історичної інтерв’ю записували для тематично різних проєктів, тому часто ці сюжети становлять лише частину ширшої біографічної розповіді². Нині доступні також архіви інтерв’ю (відеозаписи і транскрипти розповідей) з колишніми політв’язнями, записані в Україні та за її межами³. Нові інформаційні та комунікаційні технології дозволяють також розвивати і впроваджувати освітні медіапроєкти, щоб донести до широкого загалу знання про те, як жили та виживали жінки-в’язні і каторжанки: електронні бази даних (фотодокументи, спогади, відеозаписи інтерв’ю тощо), віртуальні виставки, документальні фільми⁴, а також джерельні матеріали (мапи, документи, статистика тощо) розкривають різні аспекти жіночого повсякдення в таборах⁵.

¹ Щербакова И. Память ГУЛАГа... С. 133-134.

² Літопис нескореної України: док., матеріали, спогади / відп. ред. Я. Лялька. Львів: Просвіта, 1993. Кн. 1. 799 с.; Літопис нескореної України: док., матеріали, спогади / відп. ред. Я. Лялька. Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. Кн. 2. 664 с.; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т.1-2.

³ Меморіальний музей тоталітарних режимів "Територія Терору". URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/our-mission/> ; Неопубліковані матеріали (вспоминання, інтерв’ю, зустрічі). "Сахаровський центр". URL: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished.html> ; База даних "Вспоминання о ГУЛАГе и их авторы". URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/> ; Общество "Мемориал". URL: <https://www.memo.ru/ru-ru/> ; Проєкт "Европейская память о ГУЛАГе". URL: <http://museum.gulagmemories.eu/ru/thematique>.

⁴ "ГУЛАГ фото (женский альбом)" Документальний фільм. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=s0kwIWDzXCA> ; Women of the Gulag (документальний фільм). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=z9Y2EvrM4R0> ; Women of the Gulag (документальний фільм) / Executive Producer - Paul R. Gregory, Director - Marianna Yarovskaya. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UYonpnPtmyc>

⁵"Віртуальний Музей ГУЛАГА". URL: <http://www.gulagmuseum.org/start.do>; "GULAG: Soviet Forced Labor Camps and the Struggle for Freedom". URL: <http://gulaghistory.org/nps/onlineexhibit/stalin/women.php>; "Багато днів, багато життів". URL:

Доступні нині спогади належать доволі специфічній групі мемуаристок і не віддзеркалюють досвіду усіх невільниць: усі авторки спогадів вижили, і при цьому стан їхнього фізичного та психічного здоров'я був задовільним, то ж вони змогли достатньо дистанціюватися від пережитого, щоб поділитися своїми спогадами¹. Лише частина мемуаристок отримала достатню освіту, яка дозволила їм докладно наративізувати події минулого (у письмових мемуарах), тоді як усні розповіді чи короткі нотатки менш освічених жінок найчастіше є доволі стислими, схематичними, і не розкривають усіх деталей їхнього досвіду. Кількість колишніх невільників ГУЛАГу і доступних нині особистих спогадів неспівмірна: за оцінками І. Щербакової, таких текстів не більше 3 тис.². Поєднання страху публічного пам'ятання з тим фактом, що чи не в кожній родині були власні живі важкі спогади про політичні репресії мало не лише політичні наслідки, а й глибокий вплив на індивідуальну пам'ять громадян СРСР³. Практично відсутні спогади винуватців сталінських злочинів (керівництва НКВС, ГУЛАГу, слідчих, начальників та охоронців таборів тощо)⁴. Колишні політв'язні поділяються дві групи: ті, що воліли б забути усе, що з ними сталося і ті, які (свідомо чи несвідомо) вирішили пам'ятати. Якщо представники першої групи, як правило, не розповідають про пережите нікому, навіть родичам, то інші ще під час ув'язнення твердо вирішили зберегти в пам'яті та передати нащадкам (у широкому сенсі) свій досвід⁵. Почуття морального обов'язку свідчити від імені цілої групи (невільників ГУЛАГу) часто перепліталось з різними особистими мотивами поділитися своєю історією. Для частини в'язнів рішення

<http://gulaghhistory.org/exhibits/days-and-lives/prisoners> ; Open Society Archive. URL: <http://www.osaarchivum.org/gulag/index.html> .

¹ Applebaum A. Introduction... P. x.

² Щербакова І. Память ГУЛАГа... С. 133-134.

³ Khubova D., Ivankiev A., Sharova T. After Glasnost... P. 89.

⁴ Щербакова І. Память ГУЛАГа... С. 141.

⁵ Sherbakova I. The Gulag in memory... P. 106.

цілеспрямовано фіксувати у пам'яті якнайбільше деталей стало способом спротиву тотальному табірному контролю над інформацією.

В. Шаповалова умовно розділяє усіх мемуаристок на декілька груп. Перша - жінки з вищих суспільних верств, які мали добру освіту ще до арешту і для яких літературна праця була невіддільною частиною життя до ув'язнення. Їхні спогади розлогі і детальні, вирізняються гарним літературним стилем, містять численні рефлексії про смисл пережитого та роздуми на різні екзистенційні теми. Для цієї групи табірний досвід став матеріалом для автобіографічної літератури. Представницею такого типу є Н. Суровцова¹. Друга група - жінки, які здобули добру освіту, і хоч не мали письменницького хисту, все ж прагнули залишити свої свідчення через опозиційність до радянської влади або прагнучи виправдати себе (що типово для “дружин зрадників батьківщини”). Спогади О. Мешко є характерним прикладом цього типу². Третя, нечисельна група — це ті, які на момент засудження не мали виразних політичних переконань, тож у неволі швидко перейняли кримінальні табірні закони виживання³.

Така класифікація не охоплює усе розмаїття українських жіночих табірних мемуарів, де не знайдемо жодного спогаду з третьої групи, але маємо низку наративів, які не вкладаються у жодну із запропонованих категорій. Гроно українських мемуаристок походило з сільської місцевості та свого часу були активними учасницями націоналістичного підпілля; хоча їхня освіта, зазвичай, обмежена школою чи середнім спеціальним навчальним закладом, їм вдалося написати розлогі спогади з чіткою антирадянською політичною позицією, які охоплюють обидва періоди (підпільну діяльність і перебування в ГУЛАГу) (Г. Коханська, Г. Заячківська-Михальчук, О. Слободян-Ковалюк, М. Вагула, А. Закидальська та ін.). Хоча літературна вартість таких мемуарів незначна, вони є цінним історичним джерелом. Утім час творення цих спогадів (1990-2000-і рр.), відповідний політичний контекст та панівні дискурси державної політики

¹ Суровцова Н. Спогади.

² Мешко О. “Не відступлюся!”...

³ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... С.467-473.

історичної політики позначилися на наративних стратегіях і риторичі, до яких вдаються мемуаристи. Помітні й медійні впливи на колишніх політв'язнів, адже після хвилі публікацій мемуарів про ГУЛАГ наприкінці 1980-1990-х рр., ландшафт пам'яті значно змінився: чимало людей переповідають спогади інших як свої власні¹.

Виявлено низку наскрізних тем, які постійно зринають у спогадах колишніх в'язнів ГУЛАГу²: *арешт* — сцена чи ситуація арешту є неодмінною частиною усіх спогадів, опис жорстокості працівників репресивної системи та проявів людяності; *гідність* — досвід приниження і зневаги, фізичного насильства, неприйнятних умов утримання; *етапи* — переведення з місця на місце як переломні моменти табірною досвіду, розрив з друзями, тривала виснажлива дорога, нестерпні умови перебування “на пересилках” і болісне пристосування до нових умов; *втеча* — не стільки реальна, скільки у переносному значенні - у власну уяву, спогади, мрії, творчість; *втішні моменти* — дрібні приємні чи радісні випадки у таборовому житті, наратив ніби “пульсує” — від виснаження до одужання, від гострих страждань до полегшення і радості; “*невидимі зони*” — найжахливіші реалії таборів (певні типи страждань, ницості, звірства тощо), які людина не може описувати; *щасливий випадок* — удача як основа самосприйняття людини як засадничо особливої, обраної; *зона в зоні* — порівняння ГУЛАГу з реаліями життя в СРСР, подібність тоталітарного режиму в таборах і за їх межами; *втома звільнення* — в'язні погано пам'ятають і скупо описують період, який передував звільненню, а мемуари завершується епізодом звільнення, історія повернення додому та реінтеграція описані стисло або відсутні³.

Аналізуючи особисті наративи (зокрема письмові) потрібно враховувати також і особисту мотивацію мемуаристок: що спонукало їх ділитися пережитим, кому в першу чергу вони адресовані і як усе це вплинуло на форму та зміст самих

¹ Adler N. The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System. New Brunswick, NJ.: Transaction Publishers, 2002. P. 40.

² Toker L. Gulag memoirs as genre... P. 82- 94.

³ Toker L. Gulag memoirs as genre... P. 82- 94.

наративів. Для інтерпретації важливо комплексно аналізувати особистість авторки мемуарів у ширшому соціокультурному контексті, враховувати ситуацію і час створення наративу¹. Вочевидь, деякі мемуаристки ставили перед собою певну мету дидактично-виховного плану, їхні спогади можуть бути повчальними та містити моральні настанови; інші — щиро прагнули якнайповніше задокументувати пережите, описати те, свідками чого вони були; деякі спогади мають дуже виразне політичне забарвлення і є фактично свідченням-звинуваченням супроти радянського (тоталітарного) режиму².

Узагальнюючи, можна виокремити такі характерні риси мемуарів українок-політв'язнів про ГУЛАГ. По-перше, мотиви та цілі написання спогадів, які вони декларують (переважно політично чи ідеологічно-забарвлені), у більшості випадків не підкріплені змістом наративів, натомість кожен текст (незалежно від переконань авторок) представляє насамперед автобіографічну розповідь про власне життя. По-друге, чи не кожна мемуаристка так чи інакше розглядає свої спогади як особисте свідчення проти тоталітарного режиму, як документальне підтвердження його злочинів. При цьому мемуаристки (свідомо чи ні) ставлять літературну вартість своїх текстів нижче за їхню цінність як історичного джерела, наголошують на правдивості своїх свідчень, своїй чесності як автора історичного документа. По-третє, у своїх розповідях вони вбачають спосіб порозумітися з нащадками, відновити зв'язок з суспільством, яке не знає і не розуміє їхнього досвіду.

Дослідники звертають увагу на певну однотипність спогадів про ГУЛАГ, через що вони “з певними коригуваннями географічного та часового плану, ніби зливаються в один гіпертекст — з доповненнями, уточненнями, продовженнями, а інколи навіть з тими самими героями”³. Більше того, у спогадах нерідко трапляються так звані “мандрівні сюжети” — доволі схожі історії про подібні ситуації, переказані ледь не дослівно. Хоча фольклористи схильні вбачати у таких

¹ Почепцов В. “Колымское землячество”... С. 137.

² Sherbakova I. The Gulag in Memory... P. 113.

³ Щербакowa И. Память ГУЛАГа... С. 143.

повторюваних сюжетах ознаку фольклоризації наративу, є підстави припускати, що усі ці жінки справді пережили дуже подібний досвід, опинялися в ідентичних ситуаціях, ставали свідками подібних сцен, їх вражали та запам'ятовувалися ті самі типові події. Це особливо помітно у спогадах про деталі табірнього повсякдення: етап, пересилка, житлові умови, праця, побут, гігієна, обшуки, харчування — усе це стало невіддільною частиною їх життя на багато років. Завдяки такій масовості, повторюваності і високій частотності певних деталей створюється ефект верифікації, адже кожна наступна оповідь підтверджує чи спростовує інші¹. З іншого боку, однотипність пережитого мільйонами людей могла проявитися в інший спосіб: впізнаючи у прочитаних чи почутих історіях про ГУЛАГ власний досвід, колишні невольниці (свідомо чи ні) використовували чужі слова, щоб розповісти про власне життя в ГУЛАГу, послуговуючись уже готовими формулюваннями для наративізації свого особистого досвіду².

Помітною особливістю чи не усіх жіночих спогадів про ГУЛАГ є наявність у них численних включених мікроісторій інших невольниць. Мемуаристки часто описують їхню зовнішність, соціальні характеристики (національність, вік, причини арешту, сімейний стан тощо), а також вдачу, стосунки з іншими ув'язненими, поведінку у таборі, подальшу долю. Такі галереї “портретів” інших невольниць дозволяють скласти повніше уявлення про демографію в'язнів, про життєві траєкторії тих жінок, які спогадів не залишили. Найважливіша роль таких сюжетів — “збереження історій цих людей від забуття, всупереч зусиллям влади стерти імена жертв з пам'яті. Однак чи не в кожному спогаді можна простежити напруження поміж персоніфікованими в'язнями та загальною масою безіменних невольників, які слугують тлом до цієї картини у переповнених товарняках, камерах та бараках”³.

Для більшості спогадів про життя в таборах властиві роздуми на морально-етичні та екзистенційні теми: автори розмірковують про фізичне виживання та

¹Щербакова И. Память ГУЛАГа... С. 143-144.

² Gulag voices... P. 8-9.

³ Toker L. Return from the Archipelago... P. 80.

збереження моральних стандартів, про ціну життя, про взаємодопомогу і егоїзм, про сором і компроміси з сумлінням, про “закони джунглів” по відношенню до інших і до себе самих¹.

Ще однією важливою прикметою спогадів саме українських жінок про ГУЛАГ є наскрізність мотиву протистояння та спротиву табірному режимові: чи не у кожному наративі знайдемо згадки про випадки прямої непокори, зумисного порушення правил, організованих протестів тощо. Апогеєм таких спогадів є історії про табірні повстання 1953—1954 рр., у яких українки брали активну участь. Це суттєво відрізняє український масив жіночих спогадів про табори від російськомовних мемуарів, для яких тема спротиву нетипова. Цю різницю пояснюють соціальними відмінностями поміж двома групами мемуаристок: якщо росіянки, які залишили свої спогади про табори, були засуджені ще у 1920-1930-х рр. і значна їх частина не була в опозиції до радянської влади (“дружини зрадників батьківщини” або представниці інтелігенції чи партійні працівниці), то серед українських мемуаристок абсолютну більшість становлять жінки, яких було засуджено за “антирадянську діяльність” (різні форми співпраці з націоналістичним підпіллям), вони часто мали тверді політичні переконання і у таборах позиціонували себе відповідно.

Жіночі спогади про ГУЛАГ (письмові та усні) значною мірою засвідчують слушність висновків про жіночий спосіб вербалізації пережитого². Дослідники “табірних мемуарів” вказують на помітні гендерні відмінності наративів: “мемуаристи-чоловіки більшою мірою, ніж жінки, орієнтовані на глобальні події і пов’язують оцінку власного життя з великими політичними катаклізмами”³, тоді як жіночі письмові спогади мають радше сповідальницький характер та певний відтінок інтимності. Така відмінність зумовлена двома чинниками: з одного боку, у жіночій табірній мемуаристиці не було усталених канонів, а з іншого — її

¹ Toker L. Return from the Archipelago... P. 96.

² Кісь О. Гендерні аспекти практики усної історичної досліджень. С. 11-41.

³ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... С. 464.

первісно не було призначено для публікації¹. Крім того, “жіночі мемуари вирізняються, як правило, більшою емоційністю”², “як правило, жінки значно детальніше описують щоденну рутину таборів і в’язниць, одяг, вигляд і вдачу людей; вони спокійніше і відстороненіше говорять про катування і страждання, яких зазнали; і вони значно відвертіші щодо емоційного стану і сексуального життя у таборах. (...) Чоловіки, натомість, більш стримані. Вони частіше висвітлюють випадки особистого приниження. Чоловіки надають більш деталізовані і розгорнуті описи праці, інколи проілюстровані малюнками; і часом вони краще пам’ятають імена людей, яких зустрічали, і дати”³.

У всіх своїх спогадах жінки постають головними дієвицями і активними учасницями життя в таборі: вони в різний спосіб опиралися режимові, прагнули зберегти людську гідність та цілісну особистість у нелюдських умовах виснажливої праці, голоду, холоду, хвороб, фізичного і психологічного насильства⁴. В. Шаповалова вважає, що “у більшості випадків жінки писали з метою самоствердження (хоча й не завжди ясно усвідомлювали це)”, а також щоб подолати розрив із суспільством, з якого їх було надовго вилучено, відновити порушені зв’язки⁵. “Жінки вважають себе такими, які здатні краще пристосовуватися до ув’язнення, вони також значно частіше наголошують на винятковій важливості дружби та людських стосунків у цьому”⁶. Більше того, оскільки тоталітарний режим був націлений на позбавлення в’язнів ГУЛАГу їхніх ідентичностей, то для декого з них “писання стало одним зі способів збереження власної ідентичності та гідності”⁷. Фактично, свідомо чи ні, жінки пишуть про різні форми і прояви своєї дієздатності: від окремих спонтанних вчинків до

¹ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... С. 465.

² Щербакова И. Память ГУЛАГа... С. 142.

³ Sherbakova I. The Gulag in Memory... P. 114.

⁴ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... С. 465.

⁵ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... С. 464-473.

⁶ Sherbakova I. The Gulag in Memory... P. 114.

⁷ Shapovalov V. Remembering the Darkness... P. 2.

відтворення традиційних гендерно-зabarвлених норм та ролей, і до вироблення певних групових сценаріїв поведінки чи свідомого обрання конкретних стратегій, які у різний спосіб допомагали їм вижити, і водночас були формами протидії руйнівному впливові режиму. Попри усю мозаїчність жіночих наративів про ГУЛАГ, у своїй сукупності та у поєднанні з іншими типами документів (офіційного та особистого походження, статистичних та демографічних даних) вони становлять цінне джерело для реконструкції жіночого досвіду ГУЛАГу.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ РАМКИ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Теоретичні засади феміністського підходу в історичних науках

2.1.1. Феміністська критика попередніх студій з історії жінок

Жіноча історія як відносно самостійний напрям історичних досліджень виокремилася та почала здобувати визнання в академічному середовищі на початку 70-х рр. ХХ ст. До цього спричинилося піднесення жіночого руху (так звана “друга хвиля фемінізму”) в Європі та США у другій половині 1960-х рр. Фактично, від початку жіноча історія була не тільки науковим, а й політичним проектом: дослідниці-феміністки ставили собі за мету виявити витоки, простежити трансформації та проаналізувати дію різноманітних механізмів і форм дискримінації жінок у різних культурно-історичних контекстах¹, щоб викрити сконструйованість та несправедливість чинного гендерного ладу та здобути аргументи для усунення гендерних нерівностей².

На той час існував величезний дисбаланс в історичних дослідженнях різних сфер життєдіяльності суспільства, з перевагою на користь тих царин, де тисячоліттями домінували виключно чоловіки. Саме чоловіки посідали владу (політика), силу (військо), володіли ресурсами (майно) та визначали ідеологію (релігія). Фактично, чоловіки ухвалювали доленосні рішення на усіх рівнях: від сім’ї та сільської громади — до міського магістрату, князівства чи імперії. І саме цю діяльність насамперед описували у своїх історичних хроніках літописці та історики. Отже, жінки не лише не мали доступу до влади, сили, ресурсів та ідеологій, а й життя їхнє фактично минало непоміченим у царині нецікавого для істориків приватного простору. У “велику історію” було вписано лише тих жінок, яким вдалося увійти в одну зі згаданих чоловічих сфер та успішно реалізувати себе в ній.

¹ Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159-172.

² Bennett J. M. *Feminism and history*. *Gender and History*. 1989. Vol. 1(3). P. 256, 266.

Однією з піонерок жіночої історії вважають Г. Лернер: у її статті 1969 р. вперше було викладено феміністські принципи історичного дослідження¹. Приймаючи той факт, що чоловіки та жінки справді різні, учена наголошувала: „Ролі жінок і чоловіків у суспільстві різні, але їхнє значення однаково важливе. Тому й їхні досягнення слід вимірювати різними мірками. Визначити і застосувати такі мірила складно доти, доки наші прогалини у знаннях про фактичні внески жінок не буде заповнено. І саме це слід зробити”². Пізніше Г. Лернер розвиває своє бачення жіночої історії: „Як мінімум половина досвіду людства належить жінкам (...) Жінки завжди творили історію такою ж мірою, як і чоловіки, а не просто „робили свій внесок” у неї, але вони не знали, що вони створили та не мали інструментів для інтерпретації власного досвіду. Особливість нинішнього моменту полягає у тому, що жінки заявляють про свої повні права на власне минуле та виробляють засоби, щоб його інтерпретувати”³. Згодом учена поставила питання гостріше: „Однією з фундаментальних помилок патріархальної думки було заявляти про універсальність досвіду малої елітної групи білих чоловіків привілейованих верств. Традиційні історики описували діяльність цієї групи та називали це історією людства. Вони включили усіх жінок у категорію „чоловіки” та проігнорували фактичні відмінності, що існують поміж людьми, стверджуючи, що мала група, діяльність якої вони описують, представляє нас усіх. Але так не є. Відкидаючи це андроцентричне викривлення минулого, ми відкриваємо новий шлях для інших підходів та викликів”⁴. Таким чином було не лише наголошено на необхідності вивчення специфіки знехтуваного історичного досвіду половини людства, але й поставлено питання про перегляд самої аксіологічної і гносеологічної рамки таких студій. Дослідниці феміністського спрямування жорстко розкритикували традиційні історичні

¹ Lerner G. New approaches to the study of women in American History. *Journal of Social History*. 1969. Vol. 3(1). P. 53-62.

² Lerner G. New approaches... P. 62.

³ Lerner G. The majority... P. 193, 231.

⁴ Lerner G. Reconceptualizing differences among women. *Journal of Women's History*. 1990. Vol. 1(3). P. 107.

дослідження *про жінок*, послідовно викриваючи системні хиби таких студій та показуючи ключові проблеми класичної історіографії, яка послідовно маргіналізувала жіночу тематику, нехтувала жіночий історичний досвід, однобічно висвітлювала минуле жінок, знецінювала ті сфери людської діяльності, де, власне, й розгорталося життя абсолютної більшості жінок, ігнорувала джерела, які створили жінки тощо.

Однією з таких системних хиб історичної науки був *андроцентризм* — спосіб мислення, в межах якого саме чоловіка розглядають як норму, точку відліку та мірило культурних цінностей¹: „Історія жінок має особливість, а саме — внутрішнє викривлення (...) Все, що нам відомо про минулий досвід жіноцтва, дійшло до нас по через роздуми чоловіків; наше бачення та інтерпретації того, що ми знаємо про жінок, були сформовані чоловічою системою цінностей”². Під впливом феміністської критики науки прийшло усвідомлення того, що досі історію жінок розповідали і писали чоловіки: „Офіційні літописці, маючи власний критерій відбору, формували первинні записи про те, що робили та говорили жінки (...) Жінки найчастіше виявляються представлені кимось, їх описують, і значно рідше вони самі про себе розповідають”³.

Маргіналізація та знецінення так званої „жіночої тематики” в історичних студіях є прямим наслідком андроцентричного характеру цієї науки: „Традиційна історіографія не просто прогавила жінок у „всезагальній” чи „універсальній” історії — їх було виключено цілеспрямовано”⁴. Саме цей факт дозволив історикам-феміністкам говорити про „невидимість” жінок в історії як знанні про минуле. Дж. Скот, одна з ключових теоретиків гендерних досліджень в

¹ Humm M. *Słownik teorii feminizmu*. Warszawa: Semper, 1993. S. 20-21; Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках. *Філософсько-антропологічні студії* ' 2001. Спецвипуск. К. СтилоС, 2001. С. 43-58.

² Lerner G. *The majority...* P. 193.

³ Дюби Ж., Перро М. Рассказывая историю женщин. *История женщин на Западе : в 5 т.* СПб.: Алетейя, 2005. Т. 1: От древних богинь до христианских святых / под общ. ред. Ж.Дюби, М. Перро; пер. с англ. С. 10-11.

⁴ Bock G. Women's history and gender history: aspects of an international debate. *Gender and History*. 1989. Vol. 1(1). P. 7.

історичних науках, констатувала: “Історія розвитку людства була розказана головню почерез чоловічу участь: ідентифікація чоловіка з людством головним чином спричинилась до зникнення жінок з записів минулого (...) Жінки забуті чи проігноровані, сховані від історії”¹. Головними борцями супроти засилля андроцентричного дискурсу в соціальних та гуманітарних науках стали дослідниці-феміністки².

Згодом, розмірковуючи над значенням збірника “Стаючи видимими: жінки в європейській історії” за редакцією Ренати Брайнденталь і Клавдії Кунз,³ Дж. Скот писала: „Якщо підлеглисть жінок — колись і тепер — бодай частково утримувалася завдяки їх невидимості, тоді їх визволення може здійснитися через їх оприявнення у наративах про соціальну боротьбу та політичні досягнення (...) Зробити жінок видимими — це не лише питання пошуку нових фактів, це питання запровадження нових інтерпретацій”⁴. Завдання реконструкції власне жіночої історії, як виявилось згодом, було лише першим кроком на шляху до зміни історичної парадигми: „Від самого початку жіноча історія визнавала, що так звана „компенсаторна” історія є недостатньою”⁵. Просте додавання жінок до існуючих історичних текстів не змінювало маргінального статусу жіночої історії як ділянки пізнання.

Ще однією проблемою традиційної історіографії історики-феміністки вважали тенденцію узагальнювати усе розмаїття жіночого досвіду, зводячи його до однієї універсальної категорії „жінка”. У багатьох працях жіноцтво було

¹ Scott J. Wallach. The Problem of invisibility. *Retreiving Women's History. Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society* / ed. by S. J. Kleinberg. UNESCO, 1992. P. 5-6; Rowbotham S. *Hidden from History. Rediscovering Women in History from the 17th Century to the Present*. London: Pluto, 1973. 183 p.

² Minnich E. F. Devastating conceptual error: how can we not be feminist scholars? *Change*. 1982. Vol. 14(3). P. 7; Lerner G. The majority... P. 231.

³ *Becoming Visible: Women in European History* / ed. by R. Bridenthal, C.Koonz. Boston: Houghton Mifflin Company, 1976. 510 p.

⁴ Scott J.W. Introduction. *Feminism and History* / ed. by J.W. Scott. NY: Oxford UP, 2000. P. 2-3.

⁵ Kelly J. *Women, History and Theory: The Essays of Joan Kelly*. Chicago: The University of Chicago Press, 1984. P. 2.

представлене так, ніби життя і доля усіх жінок однакові та зумовлені їхніми спільними вродженими характеристиками. Подібна генералізація створювала враження, що *жінка* є якоюсь позаісторичною сутністю, її буття залишається незмінним крізь епохи, країни і верстви, попри усі економічні, культурні чи політичні трансформації. Ш. Йогансон писала: „*Жінка* як загальна назва хоч і зручна, але це пастка; як одиниця аналізу в історичному наративі вона недоречна і небезпечна (...) У майбутніх спробах написання жіночої історії слід позбутися поняття „*Жінка*”. Історики мають розглядати *жінок*, і що дуже важливо — цілком конкретні групи жінок”¹. Від початку систематичного дослідження жіночої історії стало очевидно, що досвід жінок різних соціальних верств, вікових, етнічних, расових, професійних, освітніх та інших груп також може бути дуже різним: „Відмінність між жіночою та чоловічою історією не означає, що історія жінок була ідентичною для усіх жінок: не всі жінки мають однакову історію. Усвідомлення інакшості, відмінності, нерівності поміж чоловічою та жіночою історією слід доповнити усвідомленням інакшості, відмінностей та нерівностей поміж самими жінками (...) Інакше кажучи, історію жінок можна осягнути лише у множині, а не в однині, однак це розмаїття існує у контексті цілісної історії жіночої статі”². Увага до відмінностей поміж різними групами жінок дозволила історикам-феміністкам уникнути необґрунтованих і помилкових узагальнень через безпідставну екстраполяцію висновків окремих вузьких досліджень на ширше коло жінок. Ця настанова — урахування розмаїття жіночих досвідів у тих самих історичних контекстах — стала однією з підвалин методології жіночої історії³.

¹ Johanson S. R. “Herstory” as history: a new field or another fad? *Liberating Women’s History: Theoretical and Critical Essays* / ed. by B.A. Carroll. Chicago: University of Illinois Press, 1976. P. 402-403.

² Bock G. Women’s history and gender history... P. 8; Lerner G. New approaches... P. 60, 56; Lerner G. Reconceptualizing differences... P. 107.

³ Ludvig A. Differences Between women? Intersecting Voices in a Female Narrative. *European Journal of Women’s Studies*. 2006. Vol. 13(3). P. 245—258.

Попри відмінності різних груп жінок, їх незмінно об'єднувала одна спільна риса — їхня другорядність та підлеглість по відношенню до чоловіків. Аналізуючи зміни і тяглість у становищі європейських жінок у приватній та публічній сферах, Дж. Беннет дійшла висновку про, так би мовити, „відсутність поступу”, таку собі „застиглість історії” для жінок: „Беручи до уваги незмінність низького статусу робітниць — у доіндустріальних та індустріальних умовах, в сільському та міському середовищі, на півдні та на півночі Європи — основним поясненням мусить бути риса, спільна для досвіду усіх цих жінок — *патріархат*. „*Патріархат* — це сімейно-соціальна, ідеологічна, політична система, у якій чоловіки, за допомогою сили і прямого тиску, або через ритуали, традиції, право, мову, звичаї, етикет, освіту та розподіл праці, визначають, яку роль повинні чи не повинні виконувати жінки, при чому жіноче є повсюдно підпорядковане чоловічому”¹. Підпорядковані на приватному рівні чоловікам, жінки працювали на користь домогосподарств, підконтрольних чоловікам. Підпорядковані у публічній сфері чоловікам, які контролювали політичні та економічні інституції, жінки працювали на умовах, визначених іншими. Наскрізність патріархату у приватному і в публічному житті жінок гарантувала, що поступ в одній сфері принесе втрати в іншій”². *Патріархат* і *андроцентризм* — взаємопов'язані категорії, і якщо перше поняття пов'язане радше з соціальними гендерними ієрархіями, інституціоналізованими відносинами підлеглості-домінування, структурними формами дискримінації і т.п., то друге має стосунок до системи уявлень, цінностей і норм та проявляється в іншуванні, знеціненні і маргіналізації жінок³.

Дискусія щодо доцільності використання поняття патріархату в історичних дослідженнях, засвідчила значне зростання теоретико-методологічного рівня

¹ Rich A. *Of Woman Born*. London: Virago, 1976. P. 57; *A Glossary of Feminist Theory* / ed. by S. Andermahr, T. Lovell, C. Wolkowitz. NY: Oxford UP, 2000. P.193-194.

² Bennett J.M. “History that stands still”: women’s work in the European past. *Feminist Studies*. 1988. Vol. 14(2). P. 280.

³ Lerner G. *Reconceptualizing differences...* P.111.

жіночої історії¹ та показала його продуктивність за умови використання у ширшому сенсі слова², щоб „зрозуміти, яким чином чоловіча влада змінювалася, а не зникала”³. Розуміючи патріархат як базовий організаційний принцип формування та підтримання суспільних ієрархій, завдяки багатомірній дії якого дискримінація жінок набуває найрізноманітніших форм (зокрема й невидимих), історики повинні виявляти та досліджувати його джерела, механізми, прояви і наслідки в конкретних культурно-історичних та соціально-політичних контекстах, розкриваючи витoki гендерної нерівності та деконструювати їх.

Феміністська критика попередніх досліджень жіночого минулого стосувалася і панівних тем та підходів: вивчення „історії видатних жінок”, „історії жіночих внесків та досягнень” та “історії жіночого руху” залишала поза увагою дослідників абсолютну більшість жіноцтва⁴. Відмежовуючись від попередніх досліджень *про жінок* (із властивими їм маскулініними стратегіями, що мали на меті не стільки пояснити, скільки обґрунтувати *status quo*), історики-феміністки винесли в центр наукового дослідження власне жіночий життєвий досвід в різних сферах соціальної та культурної дійсності. Це не лише змінило тип аргументації, а й внесло в неї інший пізнавальний інтерес⁵. Завдяки новій перспективі, через безпосереднє вивчення особливих жіночих спільнот, досвіду, практик, цінностей, ідей та інтересів можна повернути жінкам те місце і вартість в історичному процесі, що їм належали⁶. „Нам слід переоцінити роль жіноцтва у загальному поступі людства (...) Історичну термінологію слід переглянути з огляду на феміністське розуміння життя жінок. Поняття прогресу, цивілізації,

¹ Shoemaker R., Vincent M. Gender history: the evolution of a concept. *Gender and History in Western Europe* / ed. by R. Shoemaker, M. Vincent. London: Arnold, 1998. P. 3-4.

² Bennett J.M. Feminism and history... P. 260-262.

³ Shoemaker R., Vincent M. Gender history... P. 3-4; Bennett J.M. Feminism and History... P. 266, 263-64.

⁴ Lerner G. The majority... P. 193-194.

⁵ Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований. *Пол. Гендер. Культура: Немецкие и русские исследования* / под. ред. Э.Шопе и К.Хайдер. РГГУ, 1999. С.27.

⁶ Theories of Women's Studies / ed. by G. Bowles and R. Duelli Klein. London-Boston: Routledge, 1983. 277 p.

навіть класу можуть відрізнятися від їх звичного вжитку, якщо на них подивитися з перспективи жіночої історії”¹. Отже, задля включення жіночої історії в загальний історичний наратив, пошук нових інформативних історичних джерел мав би неодмінно поєднуватися зі зміною інтерпретативних схем та аналітичного апарату історичних студій загалом.

2.1.2. Принципи та завдання жіночої історії

Боротьба з андроцентризмом підштовхнула істориків до творення альтернативної — *гіноцентричної* — версії історії, так званої “*her-story*” — “*її історії*”, на противагу тій *his-story* — “*його історії*”, яку людство знало досі. Дослідниці-феміністки переслідували подвійну мету: повернути жінкам належне їм місце в історії людства, а також повернути жінкам власне жіночу історію². Не знаючи досвіду своїх попередниць або маючи неповне чи спотворене уявлення про нього, жінки не можуть адекватно усвідомити та оцінити свій нинішній стан та вибудувати ефективні стратегії на майбутнє. Тож створення так званої „жіночої генеалогії” стало одним з першочергових завдань істориків. Для цього варто було насамперед зрівноважити існуючий дисбаланс у знаннях про минуле, і лише потім робити спроби створення інтегральної історії людства, у якій фактор гендерної специфіки досвіду у всіх сферах життєдіяльності був би наскрізно врахований.

Історики-феміністки усвідомлювали, що метою жіночої історії має бути „розвиток теоретичних рамок науки, що долають дуалізм жертви/героїні, панування/спротиву та охоплюють найрізноманітніші прояви жіночого досвіду”³. Адже жінки також були залучені у підтримання системи гендерних нерівностей, оскільки і самі засвоювали патріархальні ідеологію та цінності, а також

¹ Smith H. Feminism and the methodology of women’s history. *Liberating Women’s History: Theoretical and Critical Essays* / ed. by B.A. Carroll. Chicago: University of Illinois Press, 1976. P. 383.

² Kelly J. Women, History and Theory: The Essays of Joan Kelly. Chicago: University of Chicago Press, 1984. P. 1.

³ Gordon L. What’s new in women’s history. *Feminist Studies / Critical Studies* / ed. by T. de Lauretis. Madison: Palgrave MacMillan, 1986. P. 25; Lerner G. New approaches... P. 60-61.

передавали їх у спадок дітям. В реальності „це розділення поміж жінками як жертвами та жінками як дієвими суб’єктами є фальшивим: жінки завжди були одночасно і жертвами, і дієвими суб’єктами”¹. Вибудовуючи штучну дихотомію між віктимізацією та дієздатністю, історики інколи впадають у крайнощі, ідеалізуючи або знецінюючи становище жінок певної епохи, культури чи верстви.

Просте нагромадження історичних фактів на підтвердження жіночої дієздатності є недостатнім, потрібне глибше осмислення її мотивів, механізмів, наслідків². Прагнучи до комплексного розуміння категорії дієздатності, необхідно враховувати різні та мінливі її елементи. Дієздатність варто визначити як значущу діяльність, у якій соціальні і політичні структури взаємодіють з особистими мотивами та бажаннями індивідів: чітко сформульовані наміри, неартикульовані прагнення та потреба виживання можуть бути рушіями дії³. Дж. Скот наголошує на урахуванні позасвідомих спонук дієздатності: “Люди не є лише раціональними цілеспрямованими істотами, а й суб’єктами несвідомих бажань (...) Людей мобілізують не лише суто об’єктивні інтереси, але й інтереси, сформовані колективними уявленнями”⁴. Тому при вивченні дієздатності слід бути відкритими до різних, історично обумовлених типів мотивацій — очевидних і неочевидних — які визначають рішення і вчинки дієвців. Часом варто відійти від нормативного бачення дієздатності та відмовитися від погляду на дієвця як “гіперзнаючого історичного актора”: “дієздатність може бути діяльністю, спрямованою на підтримання, а не творення; вона може бути мрією, позбавленою амбіцій; заснованою на відчуттях, а не намірах”⁵. Таке ширше розуміння дієздатності дозволяє вивчати її різноманітні чинники, прояви і наслідки на рівні

¹ Bennett Judith M. *Feminism and History...* P. 262.

² Scott J. W. *The Fantasy of Feminist History (Next Wave Provocations)*. Durham: Duke UP, 2011. P. 38; Scott J.W. *Gender: a useful category of historical analysis*. *The American Historical Review*. 1986. Vol. 91. P. 1053-1075.

³ Thomas L.M. *Historicising agency...* P. 330, 332.

⁴ Scott J.W. *The Fantasy of Feminist History...* P. 19, 111.

⁵ Berlant L. *Slow death (sovereignty, obesity, lateral agency)*. *Critical Inquiry*. 2007. Vol. 33. P. 759, 777, 779.

повсякденних практик. Варто мати на увазі усе різноманіття мотивів, на яких ґрунтуються значущі дії: ці мотиви можуть виходити за межі раціонального розрахунку чи чітко сформульованих намірів, натомість включати колективні фантазії/уявлення, фізичні потреби чи прагнення вижити. Осмислюючи дієздатність, варто вбачати в ній також історичну категорію: у минулому її могли розуміти і застосовувати в інший і несподіваний спосіб, аніж нині¹.

Численні історико-антропологічні дослідження жіночого досвіду у різних культурно-історичних контекстах недвозначно засвідчили, що у різних країнах та у різні епохи жінки знаходили способи протидіяти насильству, долати обмеження, протистояти тискові, виживати у вкрай складних обставинах, діючи на низовому рівні, гнучко та нестандартно використовуючи вкрай обмежені ресурси, часто — впливаючи на ситуації непомітно, поза легальними сценаріями, однак ефективно. Зокрема, вивчення жіночого досвіду Голокосту показало, що жінки демонстрували повсякденну низову дієздатність навіть у найбільш несприятливих обставинах (у гетто чи концентраційному таборі), коли їхні права, можливості та ресурси були зведені до мінімуму². Дж. Т. Баумель, яка проаналізувала поведінку єврейських жінок і чоловіків під час Голокосту, виявила чотири різні типи жіночої дієздатності та гендерно-маркованих стратегій виживання, що проявлялися в конкретних контекстах (під час переслідувань євреїв у довоєнній нацистській Німеччині, у гетто під час війни, у єврейських підпільних організаціях та концтаборах)³. Серед таких гендерних особливостей - швидший процес формування жіночих груп взаємопідтримки, більші розміри та довговічність цих груп, а також нижчий рівень внутрігрупових конфліктів (у порівнянні з чоловіками), що, з огляду на більшу вразливість жінок, підвищувало

¹ Thomas L.M. Historicising agency... P. 324–339.

² *Women in the Holocaust* / ed. by D. Ofer and L. J. Weitzman. New Haven: Yale UP, 1998. 416 p.; *Women in the Holocaust: Narrative and Representation* / ed. by E. Fuchs. Lanham: UP of America, 1999. 168 p.

³ Baumel J. T. Women's agency and survival strategies during the Holocaust. *Women's Studies International Forum*. 1999. Vol. 22 (3). P. 329–347.

рівень їх безпеки¹. При цьому, Дж. Т. Баумель наголошує: “Жіночі стратегії виживання у порівнянні з чоловічими не були кращими чи гіршими, але часто *інакшими*, зумовленими їх становищем у гендерованому єврейському суспільстві”². Саме вивчення таких особливостей дозволяє краще зрозуміти жіночий історичний досвід у надзвичайних історичних обставинах. Інша дослідниця жіночого досвіду Голокосту Р. Лентін наголошує: “Ми зобов’язані виходити за межі шаблону жінки-жертви, розглядаючи те, яким чином масштабні політичні проекти чи катастрофи (природні чи спричинені людьми) впливають на жінок (...) — підходити до жертвності та дієздатності слід у тандемі, окреслюючи шляхи спротиву, які були доступними для жінок навіть в умовах найбільших загроз”³.

Шукаючи ті реалії, де найбільш повно розгорталось життя абсолютної більшості жінок, історики-феміністки звернули свій погляд на повсякдення, вивчення якого саме набувало популярності в історичних дослідженнях. У середині ХХ ст. в історичній науці відбувся так званий “поворот до Людини” — учасника, свідка, суб’єкта Історії. Потреба пізнання і розуміння індивідуального досвіду особи як головного дієвця історії спонукало дослідників поглянути на Історію “знизу” — крізь призму щоденного життя людей нижчих верств, які раніше рідко ставали об’єктом історичного пізнання та історієписання. Прихильники такого підходу у своїх дослідженнях показували, що навіть раби, робітники чи селяни творили свій власний особливий життєсвіт, а отже — були дієвцями історичного процесу, мали той чи інший вплив на розвиток подій, і саме тому їхнє повсякдення заслуговує на прискіпливе вивчення⁴.

Заклик істориків-феміністок “зробити видимими”⁵ усіх невідомих досі статисток світової історії і надати голос всім безмовним досі свідкам та

¹ Baume J.T. Women’s agency and survival... P. 338, 341-342.

² Baume J.T. Women’s agency and survival... P. 330, 345.

³ Lentin R. Introduction: engendering genocides. *Gender and Catastrophe* / ed. by R. Lentin. NY: Zed Books, 1998. P. 5.

⁴ Шарп Дж. Історія знизу. *Нові підходи до історієписання* / за ред. П. Берка; пер. з англ. К.: Ніка-Центр, 2013. С. 54.

⁵ *Becoming Visible: Women in European History...*

учасницям історичних подій мав своїм результатом численні розвідки на основі аналізу архівів, документів, автобіографій, листів, щоденників окремих жінок та жіночих громад (монастирських та ін.), що заклали підвалини “жіночої історії”. Майже відразу дослідниці виявили серйозну проблему — брак інформації про жінок у традиційних історичних джерелах. Г. Сміт констатувала: „Якщо історик шукатиме матеріалів про жінок в такий самий спосіб, як і про чоловіків, вона вірогідно мало що знайде. Якщо жіноче існування було відокремлене, то й пошук матеріалів має відбуватися з усвідомленням цієї окремішності. Історичні матеріали зберігаються тоді, коли хтось зацікавлений їх зберігати. Щодо жінок, вкрай рідко суспільні інституції були зацікавлені у збереженні жіночих документів (...) Слід також усвідомлювати, що зазвичай вважалося непристойним для жінок писати для широкого загалу, а навіть коли так, то підписувати власні праці”¹. Архіви вкрай рідко зберігали письмові свідчення про жінок – раніше їх не вважали вартими уваги. Дослідниці не просто викривали та критикували обмеженість джерельної бази, а й шукали альтернативні емпіричні матеріали.

Період становлення жіночої історії співпав у часі з піднесенням усної історії, яка саме переживала радикальну зміну свого фокусу та пріоритетів². Усна історія — інтерв’ювання людей задля документування їхніх особистих спогадів про події, свідками чи учасниками яких вони були — могла надати необхідний дослідницький інструментарій для формування джерельної бази жіночої історії³. У 1960-х рр. дослідники вбачали особливу місію усної історії в тому, щоб надати голос звичайним людям, насамперед маргіналізованим та дискримінованим соціальним групам і верствам, чия історія досі залишалась поза увагою історичної науки (етнічним та расовим меншинам, жінкам, робітникам та ін.)⁴. Відтак, цілі та

¹ Smith H. *Feminism and the methodology...* P. 372.

² Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна Модерна*. 2006. Т. 11. С. 7-24.

³ Кісь О. Усна жіноча історія як феміністський проект: західні теорії, пострадянські контексти, українські практики. *Народознавчі Зошити*. 2015. №. 3-4. С. 1384-1403.

⁴ Кісь О. Усна історія: концептуальні засади. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 212-220.

завдання усної історії і жіночої історії співпали, то ж дослідниці-феміністки звернулися до методології усної історії з тим, щоб за її допомогою дослівно повернути жінкам минулого їх власний голос¹.

Засновницею усної жіночої історії як феміністської методології вважають Ш. Глюк². Вона звернула особливу увагу на процес інтеракції поміж дослідницею та оповідачкою у процесі творення спогаду, підкреслила нерівноправне становище співрозмовниць по відношенню до подальшої долі створеного джерела, докладно зупинилась на психологічних та етичних моментах процесу інтерв'ювання, на соціальних аспектах взаємодії (вікові, соціальні, освітні характеристики тощо)³.

Як і більшість істориків-феміністок того часу, Ш. Глюк зосереджувалася насамперед на пошуку спільного і наскрізного у жіночому досвіді, вбачаючи свою місію у відновленні історичної справедливості та тягlosti між жінками минулого і сьогодення⁴. Було сформульовано головне кредо феміністської жіночої історії: “жінки вивчають жінок, задля жінок”⁵.

Саме у писанні власної жіночої історії, що мала б стати не лише засобом для відновлення історичної справедливості, а й знаряддям у боротьбі за права жінок, вбачали свою місію історики-феміністки: “Для жінок систематичне документування їхніх життєвих історій має такий ефект, що їхні суб’єктивні біографії набувають об’єктивного характеру. Вони більше не є у полоні власних минулих і сучасних страждань та помилок, а можуть — якщо захочуть — винести

¹ Шутова О. М. Устная и гендерная история в свете антропологизации историографии. *Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. ст.* Минск: БГПУ, 2001. С. 55-74.

² Gluck S. B. What's so special about women? Women's oral history. *Frontiers: A Journal of Women's Studies*. 1977. Vol. 2(2). Special issue on women's oral history. P. 3-13.

³ Anderson K., Jack D.C. Learning to listen: interview techniques and analysis. *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. London: Routledge, 1991. P. 11—26; Reinharz S. *Feminist methods in social research*. NY; Oxford: Oxford UP, 1992. P. 126-144.

⁴ Gluck S.B. What's so special about women?.. P. 217, 229.

⁵ Gluck S. B., Patai D. Introduction. *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. London: Routledge, 1991. P. 2.

уроки з власного минулого заради майбутнього (...) Лише коли жінки можуть використати їх власну задокументовану, проаналізовану, осмислену і опубліковану історію як зброю у боротьбі за себе і за усіх жінок — лише тоді вони стануть суб'єктами своєї власної історії”¹.

Ознаками, які характеризують феміністську дослідницьку методологію, вважають: 1) фокус на власне жіночому досвіді; 2) прагнення і націленість на виробництво знання для жінок; 3) постійна саморефлексивність у процесі дослідження². Важливо розуміти, що не кожна усна жіноча історія є питомо феміністською, розказування жінками власних історій не можна автоматично вважати феміністським актом. Усна історія може стати феміністською методологією лише коли відповідає бодай одному з принципів феміністських студій: гендер має бути центральною (хоч і не єдиною) категорією аналізу; проблематика досліджень постає з різних аспектів і вимірів життя жінок; дослідження допомагає подолати андроцентричні уявлення і норми; дослідження враховує надані самими жінками інтерпретації своїх ідентичностей, досвіду, соціального простору³. При цьому “феміністська методологія немислима без виробництва ідей, які корисні для жінок тим, що розкривають їхній історичний досвід”⁴. Особливо важливим у межах жіночої усної історії було відновлення так званої “жіночої генеалогії” — міжпоколінневого зв'язку жінок, вивчення жіночих практик спротиву і пристосування до несприятливих для жінок соціальних умов, відновлення тяглості їхнього історичного досвіду емансипації у її різних формах і проявах⁵.

¹ Mies M. Towards a methodology of women's studies. *Institute of social studies. Occasional Papers*. 1979. Vol. 77. P. 21-22.

² Harding S. Is there a feminist method? *Feminism and Methodology. Social Science Issues* / ed. by S. Harding. Bloomington: Indiana UP, 1987. P. 9.

³ Geiger S. What's so feminist about women's oral history? *Journal of Women's History*. 1990. Vol. 2(1). P. 170.

⁴ Geiger S. What's so feminist... P. 178.

⁵ Passerini L. A memory for women's history: problems of method and interpretation. *Social Science History*. 1992. Vol. 16(4). P. 688-689.

Феміністки бачили своє покликання у тому, щоб жінки мали змогу говорити самі за себе, досліджуючи такі гендерно-зabarвлені реалії, як ідентичність, сім'я, сексуальність, материнство, політика, релігія, маючи на увазі величезне розмаїття жіночого досвіду¹. Очевидна *жінкоцентричність* вирізняє усну жіночу історію: “Усне інтерв'ю не лише дозволяє жінкам артикулювати їхній досвід, але й рефлексувати щодо значення того досвіду для них самих. Це дає картину того, як жінка розуміє себе саму у своєму світі, що і чому становить для неї цінність, і якого значення вона надає своїм вчинкам і своєму місцю у світі”².

Оскільки “метою усної історії як феміністської методології є проаналізувати і зрозуміти, *що* саме жінки — як соціальні актори історії — вважали важливим у минулому, і як вони сприймали та інтерпретували це крізь призму засвоєних ними ідеологій³, фокус зсувався з встановлення фактів та реконструкції подій на виявлення значення пережитого та інтерпретацій минулого - як самі жінки оцінюють, осмислюють і конструюють своє минуле⁴. Раніше історики критикували жіночі наративи за надмір емоційності та фактографічну бідність, та історики-феміністки не вважали це вадюю, а радше особливістю, яка дозволяє краще збагнути значення і смисли пережитого для самих жінок. “Усна історія є основним засобом включити життя, діяльність та почуття жінок, яких раніше не помічали, у наше розуміння минулого і сьогодення. Коли жінки говорять про себе, вони розкривають приховані реальності: на поверхню виходять новий досвід і нові аспекти, які підважують

¹ Women Writing Women: The Frontiers Reader / ed. by P. Hart, K. Weathermon, S. H. Armitage. Lincoln: University of Nebraska Press, 2006. P. vi.

² Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginnig where we are: feminist methodology in oral history. *Feminist Research Methods. Exemplary Reading in Social Sciences* / ed. by J. McCarl Nielsen. London: Westview Press, 1990. P. 102.

³ Chanfrault-Duchet M.-F. Narrative structure, social models, and symbolic representation in the life story. *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. London: Routledge, 1991. P. 89-90.

⁴ Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginnig where we are... P. 99-101.

“істинність” офіційних оцінок та ставлять під сумнів усталені теорії (...) Як історики, ми маємо заохочувати жінок розказати те, що не було сказано”¹.

У методологічних дебатах того часу феміністки критикували усталені практики польових досліджень (інтерв’ювання) за їхній засадничо ієрархічний характер та експлуаторське ставлення до респондентів, яких звично сприймали як носіїв чи трансляторів певної інформації, пропонуючи натомість перетворити досліджуваних жінок у повноправних співучасниць дослідницького процесу, взаємодія з якими заснована на довірі, взаємообміні, взаємодії, емпатії, підтримці². Реалізувати ці принципи на практиці виявилось проблематично через засадничо різні позиції і можливості дослідниці та оповідачки і під час інтерв’ю, і у відношенні до його результатів (приватність, втручання, етичні моменти, майбутнє використання матеріалів тощо)³.

Етичні дилеми набули особливої актуальності при вивченні травматичного історичного досвіду жінок, зокрема, у студіях Голокосту. Дослідниці (чимало з них — єврейки за походженням та нащадки тих, хто пережив цю трагедію) гостро усвідомили неможливість зберігати емоційну дистанцію і безсторонність щодо предмета свого дослідження. Деякі з них не лише відмовилися вдавати власну незаангажованість, а навпаки — свідомо декларували свою громадянську відповідальність за те, який вплив матиме результат їхньої праці на колективну пам’ять про жінок-жертв Голокосту: “Оскільки я є жінкою, яка говорить від імені і представляє жінок, з якими відчуваю зв’язок через гендер та етнічність, я особливо уважна до того, як моє дослідження формує пам’ять про них (...) Я

¹ Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. *Beginnig where we are...* P. 95.

² Klein R.D. How to do what we want to do: thoughts about feminist methodology. *Theories of Women's Studies* / ed. by G. Bowles, R. D. Klein. London: Routledge, 1983. P. 90-105; Oakley A. Interviewing women. *Doing Feminist Research* / ed. by H. Roberts. NY: Routledge, 1981. P. 30-61.

³ Stacey J. Can there be a feminist ethnography? *Women's Studies International Forum*. 1988. Vol. 11(1). P. 21-27.

гостро усвідомлюю власну відповідальність за підтримання гідної пам'яті про жінок, які загинули”¹.

2.2. Інформативний потенціал та обмеження жіночих спогадів

2.2.1. Гендерні виміри пам'яті

В останні десятиліття дослідники чимало уваги приділяють вивченню відмінностей у тому, *що саме* фіксують у пам'яті, зберігають і пригадують чоловіки та жінки про події, які їм довелося досвідчити особисто (бачити на власні очі чи брати участь). Йдеться про гендерні особливості *автобіографічної пам'яті*², тобто “суб'єктивного відображення пройденого людиною відрізка життєвого шляху, що вирізняється фіксацією, збереженням, інтерпретацією і актуалізацією автобіографічно значущих подій і станів”³.

Історики усвідомили, що усна розповідь про особистий досвід не є безпосереднім віддзеркаленням того досвіду, а певним конструктом минулого, репрезентацією, яка значною мірою задана контекстами життя жінок. На цьому наголосила в одному з програмних текстів усної жіночої історії Дж. Сангстер: “Нам слід вивчати конструювання жіночої історичної пам'яті. Запитуючи, чому і як жінки пояснюють, раціоналізують та осмислюють власне минуле, ми отримуємо ключі до розуміння соціальних і матеріальних рамок, у яких вони діяли, культурних матриць і варіантів вибору, з якими вони стикалися, та складних взаємозв'язків між індивідуальною свідомістю та культурою”⁴.

¹ Jakobs J. L. Women, genocide and memory: the ethics of feminist ethnography in Holocaust research. *Gender and Society*. 2004. Vol. 18(2). P. 235.

² *Autobiographical Memory* / ed. by D. Rubin. Cambridge: Cambridge UP, 1988. 312 p.; Conway M. *Autobiographical Memory. An Introduction*. Buckingham: Open UP, 1990. 224 p.

³ Нуркова В.В. Методы исследования автобиографической памяти в психологии. *Вестник Университета РАО*. 1999. № 2. С. 12-13.

⁴ Sangster J. Telling our stories: feminist debates and the use of oral history. *The Oral History Reader* / ed. by R. Perks and A. Thomson. London; NY: Routledge, 1998. P. 88.

Попри чималу кількість студій з гендерних аспектів пам'яті у світі, в Україні таких досліджень обмаль¹. Виняткове значення для розуміння гендерної специфіки запам'ятовування, зберігання та відтворення спогадів про минулі події має дослідження О. Іванової², де на прикладі спогадів людей (різного віку і статі) про Другу світову війну простежено низку закономірностей, які віддзеркалюють характерні для чоловіків та жінок особливості пам'яті. У структурі наративу чоловіки і жінки спираються на причинно-наслідкові зв'язки, однак чоловіки ще й демонструють схильність досить чітко вибудовувати хронологічну послідовність подій. Жіночі спогади містять прогалини у часовій подієвості, натомість вони частіше заповнені власними міркуваннями, рефлексіями, оцінками *значення* тих подій. У чоловічих спогадах оцінки подій однозначні та лаконічні (перемога-поразка, ворог-союзник), тоді як жінки схильні розмірковувати про людську ціну перемоги та оцінювати війну (а не воюючі сторони) як негативне явище, що приносить страждання. У чоловічих наративах про війну частіше міститься конкретна інформація (назви бойових операцій, типи зброї, прізвища командирів, тощо). У жінок натомість війна постає як загальнонаціональна трагедія, виходить за межі фронту та охоплює її різні прояви і верстви (окупація, тил, партизани, концентраційні табори тощо). Також чоловіки більш точно, докладно та масштабно подають географічну локалізацію подій, тоді як жінки значно менше уваги приділяють цьому аспектові — простір їхніх розповідей порівняно звужений, але натомість щільно заселений людьми. Таку специфіку підтверджують й інші дослідження: чоловіки частіше за жінок схильні включати опис місцевості у свої автобіографічні розповіді³.

¹ Кісь О. Гендерні аспекти практики усноісторичних досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації. *Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді: матеріали міжнар. наук. конф.* Львів: ІН НАН України, 2014. С. 11-41.

² Иванова Е. О гендерных особенностях памяти. *Гендерные исследования.* 1999. Т. 3. С. 242-252.

³ Loftus E. F., Banaji M. R., Schooler J. W., Foster R.A. Who remembers what? Gender differences in memory. *Michigan Quarterly Review.* 1987. Vol. 26 (1). P. 77.

У спогадах про події жінки частіше представляють їх через особисту залученість (розповідають про те, що бачили чи досвідчили особисто), їхня розповідь вибудовується навколо значущих подій особистого життя чи через сімейну історію¹. Вмонтованість жінок у сімейне життя може навіть формувати їхнє бачення світу та сприйняття історичного часу: жінки часто використовують значущі сімейні події як віхи, за якими реконструюють минуле². Дійовими особами (головними персонажами) жіночих спогадів є звичайні люди, тоді як у чоловічих наративах акторами стають визначні діячі чи інституції (держави, армії, владні структури тощо). Пам'ять жінок більш емоційно насичена та особисто значуща, вона містить більше оцінкових суджень (моральних оцінок, узагальнюючих висновків), тоді як чоловіча акцентує на фактах про події минулого³. Висновки О. Іванової суголосні результатам подібних студій в інших країнах.

Результати численних психологічних досліджень та експериментів з вивчення гендерних особливостей пам'яті перехресно показали деякі повторювані закономірності: в автобіографічних спогадах жінки більше орієнтовані на минуле, тоді як чоловіки - на майбутнє; обсяг жіночих спогадів відносно більший; окрім власного життєвого досвіду, жінки частіше включають хроніку життєвого досвіду інших осіб; жіночі спогади яскравіші, лексично багатші та емоційно насиченіші; жінки частіше покликаються на емоційний стан інших осіб⁴.

Некоректно було б ставити питання про те, у кого — чоловіків чи жінок — пам'ять краща, чи хто здатен точніше відтворити у спогадах подробиці пережитого. Дослідження гендерних відмінностей пам'яті засвідчили, що нема підстав стверджувати про кращі здібності до запам'ятовування у жінок чи

¹ Іванова Е. О гендерных особенностях памяти... С. 249.

² Sangster J. Telling our stories... P. 89.

³ Іванова Е. О гендерных особенностях памяти... С. 250-251.

⁴ Рождественская Е. Гендерные особенности воспоминаний. *Женщины и мужчины в контексте исторических перемен: материалы Пятой междунар. науч. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН. ИЭА РАН, 2012. Т. 1. С. 48-51.*

чоловіків, натомість існують відмінності у тому, *який тип інформації* чоловіки та жінки пам'ятають (зберігають і відтворюють) краще¹. Люди звертають більше уваги на ті сторони явищ і подій, які відповідають їхнім інтересам, і, відповідно, зберігають краще та відтворюють точніше інформацію саме про близькі їм речі, які пов'язані з чоловічими та жіночими інтересами відповідно². Відтак, жінки точніше фіксують у пам'яті деталі і події повсякденного життя і побуту (облаштування житла, одяг, зачіски, час доби, погода, випадкові перешкоди та обставини події)³; жінки мають кращі від чоловіків рухові та мануальні навички, чудово запам'ятовують розташування речей у приміщенні, особливості інтер'єру та одягу⁴; жінки краще запам'ятовують обличчя і засвідчили кращі здібності до впізнавання людей, яких бачили раніше⁵.

Поняття *комунікативної пам'яті*, яке запропонував Ян Ассман, є продуктивним у дослідженнях історичного досвіду жінок. „Концепт комунікативної пам'яті охоплює ту частину колективної пам'яті, яка ґрунтується винятково на щоденному спілкуванні (...) Індивідуальна пам'ять проявляється у спілкуванні з іншими, і оті інші — це не просто якісь люди, а групи, які усвідомлюють свою єдність та особливість завдяки спільному образу їхнього минулого (...) від родини, сусідів, співробітників і аж до цілих націй”⁶. Така пам'ять, що функціонує на рівні неформальних повсякденних взаємодій, найменше зазнає впливу панівних політичних дискурсів. Якщо ж зважити на те, хто саме підтримував такі неформальні комунікативні мережі, стає очевидною виняткова роль жінок у цих практиках. Репертуар звичних жіночих розмов

¹ Loftus E. F., Banaji M. R., Schooler J. W., Foster R. A. Who Remembers What?.. P. 82.

² Loftus E. F., Banaji M. R., Schooler J. W., Foster R. A. Who Remembers What?.. P. 78-79.

³ Bertaux-Wiame I. The life history approach to the study of internal migration: how women and men come to Paris between wars. *Our Common History: The Transformation of Europe* / ed. by P. Thompson and N. Burchardt. London: Pluto Press, 1982. P. 186-200.

⁴ Николаева Е. Мужчина и женщина глазами психофизиолога. *Потолок пола: сб. статей* / под ред. Т. Барчуновой. Новосибирск: РЦГО, 1998. С. 38-40.

⁵ Loftus E. F., Banaji M. R., Schooler J. W., Foster R. A. Who Remembers What?.. P. 77.

⁶ Assmann J., Czaplicka J. Collective memory and cultural identity. *New German Critique. Special Issue "Cultural History / Cultural Studies"*. 1995. № 65. P. 127.

включає значну частку особистих історій, у яких віддзеркалені різні події, ситуації, випадки та досвід інших осіб. Завдяки особисто-приватному (а не політично-забарвленому) характеру таких історій вони зазнали меншого витіснення з пам'яті і можуть допомогти у реконструюванні повнішої та адекватнішої картини повсякденного життя в надзвичайних історичних обставинах.

Концепт комунікативної пам'яті може виявитися також продуктивним в контексті творення та циркулювання групових наративів в межах так званих “спільнот пам'яті”. Такі спільноти — групи людей, яких об'єднує пережитий у минулому унікальний спільний досвід, найчастіше травматичний за своїм характером¹. Наголошуючи на спільному *переживанні* травми як основному чиннику формування таких спільнот, І. Ірвін-Зарецька стверджує: “Така спільнота пам'яті не може бути створена штучно, через примусове приписування “об'єктивно” травматичного значення подіям, які суб'єктивно не були пережиті як травма”². Основним засобом артикулювання та активного підтримання пам'яті у таких спільнотах вчена вважає переказування минулого, яке надає йому реальності, тому вивчення пам'яті у такій активній комунікації вкрай важливе.

Попри позірну буденність жіночих спогадів, їхнє політичне значення не можна недооцінювати, особливо коли мова йде про знакові й трагічні історичні події: “Офіційні дискурси пам'яті про катастрофу часто виключають неофіційні таємні спогади жінок. Через акт пам'ятання жінки перетворюють приватні спогади про віктимізацію у виразний політичний акт спротиву. Важливість пам'яті у конструюванні офіційної історії полягає не у прагненні об'єктивності, а радше в можливості розповісти про минуле крізь призму сьогодення, щоб вплинути на майбутнє шляхом включення жіночих наративів у всій їхній розмаїтості, суперечливості і складності”³. Жіночі спогади про національні

¹ Irwin-Zarecka I. *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick-London: Transaction Publishers, 1994. P. 47-48, 50.

² Irwin-Zarecka I. *Frames of Remembrance...* P. 49.

³ Lentin R. *Introduction: Engendering genocides...* P. 14.

трагедії можуть розкрити такі сторони, які недоступні для вивчення в інший спосіб, показуючи не лише глибину страждань і втрат, але також невидиму дієздатність звичайних жінок в найскрутніших обставинах.

Узагальнюючи, можна виділити такі риси жіночої пам'яті:

- дійовими особами жіночих спогадів є люди (а не інституції); жінки часто у свої спогади включають їхні історії, стосунки, опис зовнішності та вдачі;
- жіночі спогади структуровані навколо значущих особистих чи сімейних подій (а не історичних — політичних, військових тощо);
- жіночі спогади повніше і точніше відтворюють обставини та деталі повсякденного життя;
- жіночі спогади насичені роздумами про значення та оцінками впливу певних подій на різні групи людей;
- жіночі спогади емоційно насичені, містять інформацію про психологічний стан, емоційні реакції, переживання та сприйняття ситуації учасниками події.

Отже, від жіночих спогадів варто очікувати більшої інформативності з тем, які ближчі жінкам з огляду на притаманні їм інтереси чи характерну діяльність. Загалом, менший масштаб, певна “заземленість” жіночих спогадів та більша конкретизація різних аспектів повсякденного рівня проживання історії дозволяє довідатися про повсякденний вимір минулого, якого бракує іншим типам історичних документів. Хоча особисті спогади не є надійними джерелами для встановлення фактів, оскільки людська пам'ять вибіркова і мінлива, та вони цінні для пізнання смислів пережитого, значення певного історичного досвіду. Як і будь-які історичні джерела, особисті спогади потребують верифікації через порівняння з іншими типами джерел та шляхом триангуляції методів аналізу¹.

При цьому необхідно ретельно контекстуалізувати спогади, звертаючи увагу на особу оповідачки і її можливі мотиви й наміри, суспільну значущість порушених проблем, дослухатися не лише до артикульованих описів, але й зважати на замовчувані теми, підтексти, закодовані повідомлення: “Усні історії

¹ Gardner G. Unreliable memories and other contingencies: problems with biographical knowledge. *Qualitative Research*. 2000. Vol 1(2). P. 185-204.

слід сприймати як прояви ідеологій — чи то панівних, чи невидимих, чи опозиційних — які нам пропонувані у формі особистих свідчень (...) І щоб контекстуалізувати усні історії, ми маємо уважно спостерігати панівні ідеології, що формують світ жінок; слухаючи жіночі розповіді, ми можемо побачити, як жінки розуміли панівні ідеали, пристосовувались до них або навіть кидали їм виклик (...) Розуміння ідеологічного контексту може допомогти розплутати очевидні суперечності поміж ідеологією та досвідом”¹.

2.2.2. Особливості жіночих наративів

На початку 1990-х рр., в контексті так званого “лінгвістичного повороту” у суспільно-гуманітарних науках², історики-феміністки звернули увагу на дискурси і вербальні репрезентації у жіночих спогадах. Аналіз мови і структури жіночих усних автобіографічних наративів дозволяв зрозуміти складні взаємозв’язки поміж окремою жінкою та культурою: “Дослідження мови та значень, які жінки використовують, щоб артикулювати власний досвід, веде нас до усвідомлення соціальних сил та ідей, які на них впливають”³. Гендерна лінгвістика розкрила суттєві відмінності у мові та мовленні чоловіків і жінок як усній, так і письмовій.⁴ Жіночі наративи про минуле мають свої виразні особливості, а жіночий спосіб репрезентації спогадів — те, як жінки розповідають про пережите — відрізняється від чоловічого за низкою параметрів⁵.

¹ Sangster J. Telling our stories... P. 88.

² Пушкарьова Н. Л. Від “жіночих студій” до “гендерних досліджень”, від історичної фемінології до гендерної теорії. *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство* / під ред. Л. Гентош і О. Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 27.

³ Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginnig where we are... P. 102-103.

⁴ Lakoff R. Language and Woman's Place. *Language in Society*. 1973. Vol. 2(1). P. 45-80; Лакофф Р. Язык и место женщины. *Гендерные Исследования*. 2000. Т. 5. С. 241-254; Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты. М.: Институт социологии РАН, 1999. 180 с.; Пушкарева Н. Л. “Пишите себя!” (Гендерные особенности письма и чтения). *Сотворение истории. Человек. Память. Текст* / под ред. Вишленковой Е. А. Казань, 2001. С. 241-274.

⁵ Пушкарева Н. Л. О методах анализа “мужских” и “женских” текстов. *Теория и методология гендерных исследований* / сост. Н. Ю.Фетисова. М.: ИВИ РАН, 2006. С. 165-166.

Д. Таннен вивчала відмінності у мові чоловіків і жінок через різницю їхніх (суб)культур, запровадивши для позначення цього феномену поняття *гендерлекта*¹. На її думку, хоча люди говорять однією мовою, чоловіки та жінки уживають різних її, сказати б, “діалектів” — *гендерлектів*. При цьому ані чоловічий, ані жіночий спосіб говорити не варто вважати правильним або помилковим, кращим чи гіршим, вони просто різні. Кожна стать оперує своїм словниковим набором та віддає перевагу певній тематиці, вживаючи розмовну мову для різних цілей: чоловіки говорять, щоб досягти результату (інструментальний підхід); жінки говорять, щоб взаємодіяти з іншими (стосунковий підхід). Сутність відмінності криється в тому, що у спілкуванні з іншими жінки прагнуть встановити зв’язки, а чоловіки — досягти статусу. Через це жінки будуть радше говорити про почуття, стосунки та людей, включатимуть більше емоційних елементів. Натомість чоловіки уникають проявів емоцій як ознаки слабкості, віддаючи перевагу фактам та відстороненій позиції, вони радше повчатимуть інших з позиції знавця і авторитета.

Подальші дослідження загалом підтверджують теорію гендерлекту та засвідчують наявні відмінності у використанні мови жінками і чоловіками². У спілкуванні жінки частіше покликаються на власний досвід і послуговуються конкретними прикладами з життя; асоціативні поля у розповідях чоловіків та жінок співвідносяться з різними сегментами картини світу; жіноче мовлення виявилось також більш експресивним (з уживанням відповідних гіпербол та вигуків)³.

¹ Tannen D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. Quill, 2001. P. 279, 297.

² Кирилина А., Томская М. Лингвистические гендерные исследования. *Отечественные записки*. 2005. Т. 5. URL: <http://www.strana-oz.ru/2005/2/lingvisticheskie-gendernye-issledovaniya>; Осипова Т. Ф. Гендерный аспект коммуникативной поведения людини: параметры вербальной и невербальной коммуникации. *Филологичні Студії*. 2012. № 7. С. 109-120.

³ Земская Е. А., Китайгородская М. А., Розанова Н. Н. Особенности мужской и женской речи. *Русский язык в его функционировании* / под ред. Е. А. Земской и Д. Н. Шмелева. М.: Наука, 1993. С. 90–136.

Криміналісти також оперують низкою ознак для розпізнавання жіночої статі авторки тексту¹: використання нейтральних слів та евфемізмів для позначення непристойних явищ; схильність вживати престижні та стилістично підвищені форми, кліше, книжну лексику; більша образність мови при описі почуттів, сильне емоційне забарвлення мови загалом; наявність численних вступних слів, а також конструкцій, які вказують на певну міру непевності, невизначеності (*можливо, напевно, вочевидь*). Вважається, що жіночий стиль на письмі вирізняється спонтанністю, природністю і легший для сприймання, на відміну від чоловічого, який рясніє складнопідрядними реченнями². Ті ж прикмети жіночого мовлення простежили у дослідженнях комунікативної поведінки³.

Дослідження гендерних особливостей мовлення у різних культурних контекстах виявили кілька характерних рис жіночої мови, жіночі автобіографічні наративи відрізняються від чоловічих за низкою ознак. Зокрема, жінки використовують більше емоційно забарвленої лексики та загалом ширший спектр мовних засобів для вираження своїх думок; жіноча мова містить більше емоційних оцінок, порівнянь, гіпербол, вона також багатша на синоніми⁴. При вербалізації спогадів жінки краще, ніж чоловіки, користуються словами та образами для “реєстрації” факту переживання чи самої події⁵. Спогади жінок про події власного життя довші, більш деталізовані та більш (емоційно) яскраві, ніж чоловічі⁶. Загалом, жінки схильні включати у свої автобіографічні розповіді

¹ Ощепкова Е. С. Идентификация пола автора по письменному тексту (лексико-грамматический аспект): дисс. ... канд. филол. наук. МГЛУ, 2003. 154 с.

² Мартынюк А. П., Землянский П. Н. Речевое поведение мужчин и женщин в малых группах. *Язык. Этнос. Культура*. М.: Наука, 1994. С. 134-135.

³ Пушкарева Н. Л. О методах анализа “мужских” и “женских” текстов... С. 178.

⁴ Земкая Е. А., Китайгородская М. А., Розанова Н. Н. Особенности мужской и женской речи... С. 90-136; Грошев И. В. Вербально-гендерные модели мужской и женской речи. *Гендерные отношения в России: история, современное состояние, перспективы: материалы междунар. науч. конф.* Иваново: Изд-во ИГУ, 1999. С. 61-66.

⁵ Ely R., McCabe A. Gender differences in memories for speech. *Gender and Memory* / ed. by Leydesdorf S., Passerini L., Thompson P. Oxford: Oxford UP, 1996. P. 17-31.

⁶ Bauer P. J., Stennes L., Haight J. C. Representation of the inner self in autobiography: women's and men's use of internal states language in personal narratives. *Memory*. 2003. Vol. 11(1). P. 28.

більше описів психологічного стану та реакцій людей, вербально передаючи загальну психологічну атмосферу¹.

Питомою прикметою жіночої розповіді є включення прямої мови та діалогів, що є наслідком переваги жінок у вербальній пам'яті: дівчатка та жінки краще фіксують сказане і почуте, можуть дуже точно відтворити діалог (включно з інтонацією); чоловіки і хлопчики натомість запам'ятовують суть справи в загальному вигляді, і саме в такій узагальненій формі відтворюють інформацію згодом². Характерною рисою жіночих автобіографічних наративів є те, що у своїх спогадах жінки частіше асоціюють себе із сім'єю чи колективом, ведучи розповідь наче від імені групи (ми), представляючи спільний досвід. Натомість чоловіки, навіть усвідомлюючи свою належність до певної групи, у розповіді наголошують власне окреме "я" — їх розповіді більш індивідуалістичні³. До того ж, жінки менше, ніж чоловіки, схильні ставити себе у центр подій, у своїх спогадах вони применшують значення власної діяльності та наголошують роль інших⁴.

У справі адекватного представлення жіночого історичного досвіду дослідників чекають певні виклики, що криються в структурі андроцентричної мови: "те, що жінки прагнуть сказати і про що можуть говорити найкраще, нелегко висловити, бо існуючі чоловічі мовні форми не підходять для цього"⁵, а усталені у мові назви різних видів діяльності часто не співвідносяться з жіночим досвідом. М. Діволт наголошувала, що "називання є політичним актом, бо ярлик, навішаний на певний вид діяльності, встановлює та обґрунтовує її соціальну

¹ Bauer P. J., Stennes L., Haight J. C. Representation of the inner self... P. 28.

² Loftus E. F., Banaji M. R., Schooler J. W., Foster R. A. Who Remembers What?... P. 77; Ely R., McCabe A. Gender differences in memories for speech... P. 17-31.

³ Bertaux-Wiame I. The life history approach... P. 186-200.

⁴ Sangster J. Telling our stories... P. 89.

⁵ Griffin Emory M. A First look at Communication Theory. NY: McGraw-Hill Education, 2014. P. 454-466.

цінність; жіночі заняття часто отримували назви, які слугували справі контролю та підпорядкування жінок”¹.

Андроцентризм мови спричиняє труднощі при вербалізації специфічно жіночого досвіду. „Невідповідність поміж жіночим життям і словами, доступними для того, щоб говорити про цей досвід, створює для звичайних жінок справжні труднощі самовираження у їх повсякденному житті. Позаяк слова часто не підходять, то жінка, яка хоче розповісти про свій досвід, змушена „перекладати” — чи то описуючи щось не зовсім правильно, чи то вдаючись до нестандартного вживання мови”². Історики, які працюють із жіночими наративами, мають бути чутливими до мови, орієнтуючись не стільки на пряме значення слів, скільки намагаючись збагнути *смысл* того, що вони висловлюють, помічаючи при цьому, що залишилося невисловленим, замовчаним, бо саме воно може виявитися значущим.

У жіночій автобіографії часто присутній конфлікт поміж особистим досвідом жінки, її почуттями і думками, та тими панівними культурними стереотипами, які диктують, як саме належало б поводитися чи мислити жінці³. То ж жіноче мовлення віддзеркалює постійний процес узгодження особистісного і загальнокультурного, пристосування специфічно-жіночого досвіду до андроцентричної норми. У жіночих біографічних наративах завжди порушуються питання гендерних відносин у суспільстві, бо для жінок ця тема є особливо чутливою, значущою⁴.

Розповідь про власне життя — це завжди певна декларація позиції, поглядів, цінностей, що у випадку жінок часто виходять за межі усталених норм, умовностей, традицій. Це особливо слушно, коли мова йде про *написані* жінками автобіографії та мемуари – вони є певним життєвим *маніфестом*. В автобіографії

¹ Devault M. L. Talking and listening from women’s standpoint: feminist strategies for interviewing and analysis. *Social Problems*. 1990. Vol. 37(1). P. 110.

² Devault M. L. Talking and listening... P. 97.

³ Anderson K., Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginning where we are... P. 102-104.

⁴ *Interpreting Women’s Lives: Feminist Theory and Personal Narratives* / ed. by The Personal Narratives Group. Bloomington: Indiana UP, 1989. P. 4-5.

жінка створює майданчик, де вона може представити і обстояти свої (революційні) погляди і свою (емансиповану) ідентичність. Автобіографія є одним з проявів жіночої дієздатності (англ. *agency*), тому цей жанр відіграє особливу роль в емансипації жінок¹. Жіноче автобіографічне письмо докорінно відрізняється від чоловічих наративів, що спонукало деяких дослідниць використовувати термін “авто-гіно-графія”. Жіноча автобіографія є способом артикулювати власне жіноче Я, надати йому існування, через автобіографію жінка власне стає *суб'єктом*². У ситуації, „коли патріархальна культура категоризує жінку як *об'єкта*, автобіографія надає їй можливість виразити себе як *суб'єкта*, зі своєю власною самістю”³.

Для вивчення такого емансипаційного досвіду, закодованого між рядками жіночих спогадів, важливими є висновки Л. Пасеріні, яка вважає, що “образ бунтівниці, який часто повторюється в жіночих автобіографіях, не стільки описує реальну поведінку, скільки виконує важливу алегоричну функцію. Він може бути способом показати проблеми ідентичності в межах дискримінаційного для жінок соціального устрою”⁴, дозволяючи пояснити і обґрунтувати власні дії всупереч усталеним гендерним нормам і приписам, виправдати нетиповий для жінки вибір чи нетрадиційний життєвий сценарій. Це особливо актуально для жінок, активні роки життя яких припали на період радикальних соціокультурних і політичних трансформацій та суспільних інновацій ХХ ст.

Потреба розуміння смислів, а не прямих значень того, що говорять жінки, повертає дослідниць до роздумів про невідповідність між стандартними техніками і прийомами інтерв'ювання та завданнями феміністського

¹ Smith S. The Autobiographical Manifesto: Identities, Temporalities, Politics. *Autobiography and Questions of Gender* / ed. by S. Neuman. London: Frank Cass, 1991. P. 188-189.

² Stanton D. C. Autogynography: is the subject different? *The Female Autograph* / ed. by D. Stanton. Chicago: University of Chicago Press, 1984. P. 3-20.

³ Cosslett T., Lury C., Summerfield P. Introduction. *Feminism and Autobiography: Text, Theories, Methods* / ed. by Cosslett T., Lury C., Summerfield P. London: Routledge, 2000. P. 6.

⁴ Passerini L. Women's personal narratives: myths, experiences and emotions. *Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives* / ed. by The Personal Narratives Group. Bloomington: Indiana UP, 1989. P. 191.

дослідження. Усталена методика інтерв'ю віддзеркалює маскулінну соціокомунікативну норму, бо націлена насамперед на спогади про факти, події, діяльність, що суперечить узвичаєним практикам жіночої розмови, в якій “жінки традиційно говорять одна з одною про особисті справи і стосунки, зосереджуючись на тому, хто вони є; чоловіки зазвичай говорять про цілі і владу, зосереджуючись на тому, що вони роблять”¹. Значні відмінності у комунікативних стилях і навичках чоловіків і жінок за певних обставин можуть призвести до повного провалу комунікації². Тому важливо надати жінкам змогу говорити у звичному для них форматі. У “жіночій розмові” найважливішим моментом, вважає К. Міністер, є зв'язок, співпраця, взаємопідтримка між співрозмовницями. Щоб інтерв'ю було справді феміністським, дослідниця має допомагати оповідачці “омовити” свій досвід. Тому інтерв'юерками мають бути саме жінки, які застосовують жіночі комунікативні моделі та менш схильні до побудови ієрархічних відносин з іншими жінками; інтерв'юерка має бути відкритою до часових і тематичних пріоритетів оповідачки, надати їй свободу структурувати власні спогади, заохочувати її пояснювати та інтерпретувати розказане; приділяти увагу невербальним елементам комунікації; зберігати постійну саморефлексивність та свідомо докладати м'яких зусиль з підтримання розповіді³. Занурення у звичний для жінок світ жіночої розмови дозволить пізнати жіноче буття більш адекватно: “Ми не зможемо почути та збагнути, що жінки цінують, якщо ми не знаємо як бачити, слухати і говорити з жінками як жінки. Ми маємо свідомо пізнати, як жінки наодинці спілкуються одна з одною”⁴.

¹ Minister K. A Feminist frame for the oral history interview. *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. London: Routledge, 1991. P. 31.

² Leydesdorff S., Passerinin L., Thompson P. Introduction. *International Yearbook of Oral History and Life Stories*. Oxford: Oxford UP, 1996. Vol. 4. Gender and memory / ed. by S.Leydesdorff, L.Passerinin, P.Thompson. P. 1-16.

³ Minister K. A Feminist frame... P. 35-39.

⁴ Minister K. A Feminist frame... P. 31; Мещеркина Е. Устная история и биография: женский взгляд. *Устная история и биография: женский взгляд*. М.: Невский простор, 2004. С. 13—37.

Доцільність (від)творення ситуації традиційної неформальної жіночої розмови (англ. *woman talk*) під час інтерв'ю дозволяє наблизитися до розуміння жіночого досвіду, слухати і говорити з жіночої перспективи (англ. *women's standpoint*), почути і осягнути те, що не може бути розказане чи почуте у гендерно-змішаному середовищі. Серед аргументів М. Діволт такі: жінки більш схильні серйозно сприймати історії одна одної; подібний досвід та фонові знання жінок сприяють кращому взаєморозумінню; жінки поважають емоції як важливу складову спілкування; жінки мають кращі навички слухання; жінки спираються на традицію “жіночої бесіди”, яка є частиною повсякденних комунікативних практик; поміж жінками ієрархічні відносини менш виражені¹.

Прохання/потреба розповісти про особливий жіночий досвід може викликати у жінок певні мовні труднощі і психологічну незручність. У публічному мовленні жінкам доводиться ретельніше добирати слів і пристосовуватись: жінки (та інші підпорядковані групи) не мають такої свободи чи можливості вільно висловлювати те, що хочуть, бо слова та норми їх використання, вироблені панівною групою, тобто чоловіками². Тому жінки комфортніше почуваються при висловлюванні власної думки у неформальних обставинах³. На жінок тиснуть панівні уявлення про прийнятні для жінок час і місце на висловлювання, тому інтерв'ю у близькій жінкам приватній обстановці дає їм більше відчуття природності і свободи говорити про приховані та інтимні сторони свого життя⁴. В межах феміністської усної жіночої історії жіноча (роз)мова не лише була реабілітована як валідний матеріал для повноцінних наукових досліджень, але й традиційні жіночі комунікативні практики стали для багатьох взірцем для побудови методики інтерв'ювання жінок.

¹ Devault M.L. Talking and listening... P. 96-116.

² Kramarae C. Women and men speaking: Frameworks for Analysis. Rowley: Newbury House, 1981. 194 p.

³ Holmes J. Women's talk in public contexts. *Discourse Society*. 1992. Vol. 3(2). P. 131.

⁴ Leydesdorff S. Gender and the categories of experienced history. *Gender and History*. 1999. Vol. 11(3). P. 604-605.

2.3. Методологія дослідження

2.3.1. Ключові аналітичні категорії

У фокусі цього дослідження – *жіноче повсякдення*. Поняття повсякдення розробляти фахівці різних дисциплін (історики, етнологи, соціологи, філософи) від 1960-х рр.¹. Виділяють такі ключові ознаки повсякдення: 1) повсякдення сприймається соціумом як щось буденне, звичайне, нормальне, просте, на відміну від небуденного, незвичайного, виняткового (святкового, ритуального, елітарного)²; 2) суттєвою ознакою повсякденної діяльності є її повторюваність, регулярність, рутинізація³. Хоча повсякденне життя часто визначають через протиставлення до надзвичайних ситуацій, за певних обставин такі ситуації можуть перетворитися на повсякдення⁴: в результаті процесів *оповсякденювання*, коли виняткове чи надзвичайне стає повторюваним, регулярним, частиною щоденного життя⁵. Тому історія повсякдення може вивчати життя у надзвичайних історичних обставинах (війна, революція, терор, голод тощо), зосереджуючись не стільки на самій події, скільки на щоденних практиках, для яких ця подія слугувала контекстом⁶. При цьому вивчення побуту (житла, одягу, харчування,

¹ Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения “истории повседневности”. *Этнографическое Обозрение*. 2004. № 5. С. 3-19; Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / пер. Е. Руткевич. М.: Медиум, 1995. С. 38; Оболенская С. “История повседневности” в современной историографии ФРГ. *ОДИССЕЙ: Человек в истории. Личность и общество*. М.: Наука, 1990. С. 182-198; Скляренко К. О. Структурування повсякденності: спроба методологічної експлікації. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 59–60. С. 59-65; Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. М.: Изд. дом ГУВШЭ, 2010. 317 с.

² Кромм М. М. Повседневность как предмет исторического исследования (Вместо предисловия). *История повседневности: сб. науч. раб.* СПб.: Алетейя, 2003. С. 10-11.

³ Вамбольдт Н. В., Шубина М. П. Повседневность в истории. *Гуманитарные исследования: Ежегодник*. Омск: Издательство ОмГТУ, 2006. Вып. 11. С. 97.

⁴ Пушкарева Н. История повседневностей и микроистория. *Теория и методология истории: учеб. для вузов*. Волгоград: Учитель, 2014. С. 322.

⁵ Кромм М.М. Повседневность как предмет... С. 11; Пушкарева Н. История повседневностей и микроистория... С. 325.

⁶ Пушкарева Н. История повседневностей и микроистория... С. 324; Реброва И. В. Женская повседневность в экстремальной ситуации: по материалам устных и письменных воспоминаний женщин о Великой Отечественной войне. *Российская повседневность в зеркале*

господарських знарядь і занять тощо) є лише початковим етапом дослідження повсякдення, а головне завдання полягає у намаганні зрозуміти триб життя і спосіб мислення людей досліджуваної групи — їхні мотиви, прагнення, тривоги, сподівання, щоб осягнути ті смисли, якими вони наповнювали свої щоденні дії, вчинки, практики¹. У полі зору істориків повсякдення мають бути “ті практики, тобто форми поведінки і стратегії виживання та поступу, які виробляють люди, щоб впоратися з особливими соціальними та політичними ситуаціями”². Таким чином, “історія повсякдення — галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера людської буденності в її історико-культурних, політико-подієвих, етнічних і конфесійних контекстах. В центрі уваги історії повсякдення — комплексне вивчення повторюваного, “нормального” звичного, що конструює стиль і спосіб життя представників різних соціальних верств, включно з емоційними реакціями на життєві події та мотиви поведінки”³. При цьому вивчення історії повсякдення повинно бути гендерно-чутливим з огляду на те, що повсякденне життя та відповідний історичний досвід чоловіків та жінок може суттєво відрізнятися навіть за умови збігу усіх інших соціальних, культурних та історичних параметрів і контекстів⁴. *Жіноче повсякдення* окреслюють як “способи проживання і переживання всіх різновидів, форм, сфер, проявів неінституціалізованого жіночого досвіду (і відрефлексованого, і ментального,

гендерных отношений: сб. статей / отв. ред. и сост. Н. Л. Пушкарева. М.: НЛО, 2013. С. 605-630.

¹ Кромм М. М. Повседневность как предмет... С. 8; Пушкарева Н. История повседневности: предмет и методы. *Социальная история: Ежегодник 2007*. М.: РОССПЭН, 2007. С. 35-36.

² Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. NY: Oxford UP, 1999. P. 3, 9.

³ Пушкарева Н. История повседневности: предмет и методы. С. 9.

⁴ Пушкарева Н. Л. Женская повседневность в эпоху социальных катаклизмов: между традициями и новациями. *Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг. : сб. науч. ст. / ред.-сост. Е.Ф.Кринко, Т.П.Хлынина. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. С. 215; Holmes M. *Gender and Everyday Life*. NY: Routledge, 2009. P. 1.*

вербального, тілесного, емоційного, культурно-символічного, господарського, релігійного, сексуального тощо)»¹.

Центральним концептом цього дослідження є поняття *жіночої дієздатності*, яке дозволяє розглядати жінок як активних, дієвих суб'єктів історичного процесу, повноцінних учасниць Історії, досвід яких має свою гендерну специфіку². У широкому сенсі *дієздатність* (англ. — *agency*) означає здатність індивіда діяти незалежно та робити вільний вибір, на протипагу до *структури*, що включає такі фактори (соціальна верства, гендер, релігія, вік, етнічність тощо), які радше обмежують або визначають можливості діяти³. Між *структурою* та *дієздатністю* існує діалектичний зв'язок, оскільки вони взаємно визначають одна одну, і таким чином “можна краще зрозуміти структури домінування, якщо вдасться осягнути, як ми залишаємося дієвцями навіть тоді, коли ми глибинно, жорстко пригноблені”⁴. Під *структурою* належить розуміти комплекс суспільних правил та ресурсів, які водночас обмежують дієздатність індивідів, але також створюють можливості для неї⁵. Тому слід розглядати дієвців (від англ. *actor* — суб'єкт дії) та їхні дії в межах відповідних структурних контекстів та аналізувати зв'язок між ними. У межах феміністського підходу до вивчення жіночого досвіду поняття дієздатності виявилось винятково важливим, воно міцно і надовго закріпилося у студіях з жіночої історії⁶. Власне, у

¹ Белова А. В. Женская повседневность как предмет истории повседневности: историографический и методологический аспекты. *Российская повседневность в зеркале гендерных отношений* : сб. ст. / ред. и сост. Н. Л. Пушкарева. М.: НЛЮ, 2013. С. 52.

² Scott J.W. *Gender and the Politics of History*. NY: Columbia UP, 1999. P. 17, 20.

³ Barker C. *Cultural Studies: Theory and Practice*. London: Sage, 2012. P. 219-251; Emirbayer M., Mische A. What is agency? *American Journal of Sociology*. 1998. Vol. 103(4). P. 962–1023.

⁴ Mani L. Multiple mediations: feminist scholarship in the age of multinational reception. *Knowing Women: Feminism and Knowledge* / ed. by H.Crowly, S.Himmelweit. Cambridge: Polity Press, 1992. P. 320.

⁵ Giddens A. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press, 1984. P. 5-16.

⁶ Thomas L.M. Historicising agency. *Gender and History*. 2016. Vol. 28(2). P. 327-329; Vickers J. Gendering the Hyphen: Gender Scripts and Women's Agency in the Making and Re-making of Nation-States. *Canadian Political Science Association 2004 Annual Conference Papers*. URL: www.cpsa-acsp.ca/conference-pres-2004/Vickers.pdf; Lieblich A., T. B. Zilber, R.Tuval-Mashiach.

дослідженні слідуємо настановам Дж. Скотт, для якої „осердям [феміністського] підходу є виключне зосередження на жіночій дієздатності, на визначальній ролі, яку жінки відігравали у їхній власній історії, та на рисах жіночого досвіду, які докорінно відрізняють його від досвіду чоловічого”. Учена переконана, що історикам необхідно „зробити жінок центром пізнання, суб’єктом історії, діючою особою нарративу (...), завдання полягає у тому, щоб сконструювати жінок як історичних суб’єктів”¹.

Поняття дієздатності пов’язують з індивідуальністю, свободою, мотивацією, волею, вибором, ініціативою, дією, творчістю, цілеспрямованістю, навмисністю тощо². Основними характеристиками дієздатності є: цілеспрямованість дій (умисність); можливість діяти (наявність ресурсів та здатність); раціональність дій (продуманість, спланованість)³. Дієздатність проявляється у різних сценаріях дій, можливості яких вже задані існуючими структурними контекстами⁴. Дж. Скотт підкреслює, що просте нагромадження історичних фактів на підтвердження жіночої дієздатності є недостатнім, потрібне глибше осмислення її мотивів, механізмів, наслідків⁵. Дієздатність варто визначити як значущу діяльність, у якій соціальні і політичні структури взаємодіють з особистими мотивами, бажаннями, прагнення та потребами, які можуть бути рушіями дії⁶.

Narrating Human Actions: The Subjective Experience of Agency, Structure, Communion, and Serendipity. *Qualitative Inquiry*. 2008. Vol. 14. P. 613-631.

¹ Scott J. W. Gender and the Politics of History. P. 17, 20; Scott J.W. The Evidence of experience. *Critical Inquiry*. 1991. Vol. 17. P. 793.

² Emirbayer M., Mische A. What is agency? P. 962.

³ Hewson M. Agency. *Encyclopedia of Case Study Research* / ed. by A. J. Mills, G. Durepos, E. Wiebe. Thousand Oaks: Sage, 2010. P. 13-16.

⁴ Barker C. Cultural Studies... P. 240-241.

⁵ Scott J. W. The Fantasy of Feminist History (Next Wave Provocations). Durham: Duke UP, 2011. P. 38; Scott J.W. Gender: a useful category of historical analysis. *The American Historical Review*. 1986. Vol. 91. P. 1053-1075.

⁶ Thomas L.M. Historicising agency... P. 330, 332; Scott J.W. The Fantasy of Feminist History... P. 19, 111; Berlant L. Slow death... P. 759, 777, 779.

Історико-антропологічні дослідження жіночого досвіду у різних культурно-історичних контекстах показали, що у надзвичайних обставинах жінки знаходили способи протидіяти насильству, долати обмеження, протистояти тискові, виживати, діючи на низовому рівні, гнучко і ефективно використовувати обмежені ресурси. Поняття дієздатності дозволяє вийти за межі шаблонного представлення жінок як пасивних об'єктів історичних процесів, долати панівну в історіографії тенденцію до віктимізації жіночого історичного досвіду. Залучення поняття *жіночої дієздатності* у цьому дослідженні дозволяє зосередитися на аналізі типових жіночих стратегій виживання, способів пристосування і протидії, сценаріїв подолання та використання структурних обмежень, завдяки яким жінкам вдавалося забезпечити їхні власні інтереси чи досягти певних цілей в надзвичайних історичних обставинах.

Селекція джерел для аналізу в межах цього дослідження відбувалася за принципом відповідності їх ознакам *наративу*. Серед фахівців у ділянці наратології немає одностайності щодо єдиної дефініції поняття наративу, проте актуальні нині визначення можна звести до наступного: особистий наратив – це змістовна та соціально-релевантна розповідь про минуле, організована навколо певних подій, що відбувалися послідовно у часі (або зв'язані каузально)¹. Наративи не є прямим віддзеркаленням минулих подій, лише їх репрезентацією оповідачем: кожна розповідь інтерпретує фактичний досвід індивіда в процесі конструювання наративу (наратор включає та наголошує певні події, факти, аспекти, ігноруючи чи нівелюючи інші, тощо). Існує значне розмаїття наративних форм та жанрів. В межах цього дослідження використано *автобіографічні*

¹ Abbott H. Porter. *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge UP, 2002. 268 p.; Riesman C. K. *Narrative analysis. Qualitative Research Methods Series*. 1993. Vol. 30. 80 p.; Labov W., Waletzky J. *Narrative Analysis. Journal of Narrative and Life History*. 1997. Vol. 7. P. 3–38; Toolan M. J. *Narrative: A Critical Linguistic Introduction*. NY: Routledge, 2001. P. 7; *Memory, Identity, Community: The Idea of Narrative in the Human Sciences* / ed. by L. P. Hinchman and S. K. Hinchman. Albany: SUNY Press, 1997. P. xvi; Webster L., Mertova P. *Using Narrative Inquiry as a Research Method: An Introduction to Using Critical Event Narrative Analysis in Research on Learning and Teaching*. London: Routledge, 2007. P. 69; Shlomith R-K. *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. NY: New Accents, 1983. P. 15.

наративи, тобто усні чи письмові розповіді про пережите оповідачкою особисто, які зосереджені навколо значущих для особи подій чи життєвого досвіду, що сформували особистість оповідачки, вплинули на її світогляд і долю; для автобіографічних наративів властива наявність сюжету (історії, яка розвивається) та темпоральної динаміки розповіді¹. Таким чином, особисті спогади, викладені у формі розповіді про певну послідовність значущих подій, які є частиною біографічного досвіду оповідача, є автобіографічними наративами.

Важливою категорією аналізу є поняття *нормативної фемінності (жіночності)*. У сучасних гендерних студіях та феміністській теорії *фемінність* визначають як набір культурно-специфічних правил, психологічних характеристик, моделей поведінки та соціальних ролей, які зазвичай асоціюються з жінками. Фемінність (як і маскулінність) є виявом гендерних стереотипів, сформованих панівною гендерною ідеологією; фемінність конструюється соціокультурно, на основі соціально-обумовлених та біологічно-детермінованих чинників, а уявлення про фемінність/маскулінність не є статичними чи універсальними – вони відрізняються у різних культурно-історичних контекстах².

Підсумовуючи: *нормативна фемінність* є соціальним конструктом – констеляцією панівних уявлень, норм, правил і практик, які в конкретному культурно-історичному контексті визначають властиво-жіночі риси вдачі, зовнішності, поведінки, сфери та види діяльності, тощо. Нормативна фемінність формується і підтримується через суспільні інститути (право, релігія, сім'я, політична система), визначаючи, як належить виглядати і діяти жінкам; жінки інтерналізують її в процесі гендерної соціалізації та втілюють у своїх повсякденних практиках. Низка чинників (клас, етнічність, релігія, освіта тощо), а також конкретні соціокультурні обставини можуть впливати на особливості

¹ Smorti A. Autobiographical memory and autobiographical narrative: What is the relationship? *Narrative Inquiry*. 2011. Vol. 21(2). P. 303–310.

² A Glossary of Feminist Theory / ed. by S.Andermahr, T.Lovell, C.Wolkowitz. London: Arnold, 2000. P. 92-93; Humm M. Słownik teorii feminizmu... S. 104-105; The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism / ed. by S. Gamble. NY: Routledge, 2001. P. 230-231; Dunphy R. Sexual Politics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh UP, 2000. P. 83-84.

ставлення різних жінок до нормативної жіночності та визначати її практичні маніфестації (прояви)¹. Фактично відкривається три можливості: 1) жінки повністю інтерналізують і засвоюють нормативну жіночність і підпорядковуються їй; 2) за деяких обставин жінки можуть використати систему та інструменталізувати нормативну жіночність на свою користь, таким чином підваживши її; 3) через складне поєднання поступливості і спротиву нормативному тискові відбувається поступова трансформація нормативної жіночності². Фемінність чи маскуліність не є цілком монолітними конструктами. Щоб зрозуміти, як вони впливають на особистий досвід індивідів, слід брати до уваги співвідношення гендерної ідентичності і гендерних нерівностей – вони можуть підсилювати одне одного або входити у суперечність, відтак перешкоджаючи політичній мобілізації, або допомагаючи зміцнити політичні союзи³.

2.3.2. Методи аналізу джерел

Дослідження виконане у традиціях української етнологічної науки, на перехресті соціальної і історичної антропології⁴, соціальної історії та історії повсякдення, із застосування феміністського підходу до вивчення жіночого досвіду. Дослідження є міждисциплінарним за своїм характером: у ньому не лише використано різні за своєю природою типи джерел, але й застосовано аналітичний інструментарій різних суспільно-гуманітарних дисциплін, що дозволяє на основі різностороннього опрацювання емпіричного матеріалу запропонувати більш комплексні інтерпретативні моделі. Критичний дискурс-

¹ Munyi S. Toward a Constructionist Perspective of Examining Femininity Experience. *Psychology Of Women Quarterly*. 2014. Vol. 38 (2). P. 275-291; Jabiri A. Gendered Politics and Law in Jordan: Guardianship over Women. London: Plagrove MacMillan, 2016. P. 17-22.

² Jabiri A. Gendered Politics... P. 17-18.

³ Dunphy R. Sexual Politics... P. 83.

⁴ Гуревич А. Историческая антропология: проблемы социальной и культурной истории. *Вестник АН СССР*. 1989. №7. С. 71-78; Гуревич А. Историческая наука и историческая антропология. *Вопросы философии*. 1988. № 1. С. 56-70; Кромм М. М. Историческая антропология: учеб. пособ. СПб.: Изд-во Европейского Университета, 2010. 214 с.

аналіз (КДА)¹ є корисним при вивченні “невидимих та явних структурних зв'язків домінування, дискримінації, влади та контролю, що проявляються у мові (...) критично простежувати соціальну нерівність, яка проявляється, позначається, формується, легітимізується через використання мови та у дискурсі”.² У мові жіночих наративів заковані складні взаємозв'язки між структурними обмеженнями та індивідуальною дієздатністю, соціальними ролями та особистою автономією, системною дискримінацією та принагідним підсиленням, панівними ідеологіями та практиками протидії. КДА дозволяє виявити, як звичайні жінки опановували соціальне середовище та пристосовували існуючий лад у своїх власних інтересах.

Особливу цінність при дослідженні репрезентацій жіночого досвіду в автобіографічних наративах мають наративний аналіз³ та КДА. Ці методи призначені для вивчення розмаїття мовних засобів, якими користуються жінки для артикуляції власної суб'єктності та конструювання соціальних ідентичностей у ширшому соціокультурному контексті. Вони дозволяють простежити, як оповідачка вибудовує послідовність та взаємозв'язки поміж окремими елементами її життєвої історії, надаючи більше місця та значення певним темам, чи покликаючись на певні авторитети, ігноруючи при цьому інші, намагаючись сконструювати цілісне і легітимне Я⁴. Особливий дослідницький інтерес представляють прояви панівних ідеологій та вияви альтернативних позицій (контрнарративів) у жіночих саморепрезентаціях. Феміністський підхід до жіночих

¹ Wodak R., Meyer M. *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: SAGE, 2002; Wodak R. *Gender and Discourse*. London: SAGE, 1997.

² Wodak R., Meyer M. *Methods of Critical Discourse Analysis*. P. 2.

³ Lieblich A., Zilber T. B., Tuval-Mashiach R. *Narrating Human Actions: The Subjective Experience of Agency, Structure, Communion, and Serendipity*. *Qualitative Inquiry*. 2008. Vol. 14. P. 613-631; Cortazzi M. *Narrative analysis*. *Methods of qualitative research* / ed. by A. Bryman, R. Burgess. Thousand Oaks: Sage, 1999. Vol. 2. 1712 p.; Andrews M., Scalter S. D., Squire S., Tamboukou M. *Narrative Research*. *Qualitative Research Practice* / ed. by S. Clive, G. Gobo, J. F. Gubrium, D. Silverman. London: Sage, 2004. P. 109-124.

⁴ McAdams D. P., Josselson R., Lieblich A. *Identity and story. Creating Self in Narrative*. Washington, DC, 2006. 284 p.; Ochs E., Source L. C. *Narrating the Self*. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 25, 1996. P. 19-43.

біографічних наративів наголошує на гендерних особливостях такої оповіді та змушує пильніше придивлятися до того, як саме жінки вербалізують їх приватний і громадський досвід,¹ як ієрархізують власні соціальні ідентичності (національні, гендерні, релігійні, сімейні, політичні тощо) у різних описаних у наративі контекстах.

Біографічний підхід² – зосередженість на особистому життєвому шляху очевидці події - уможливорює вивчення жіночого історичного досвіду одночасно з індивідуальною, повсякденною та гендерною перспектив, що відповідає принципам людиноцентричного історієписання. Цей метод якнайкраще дозволяє аналізувати життєвий шлях конкретної особи, виявляючи ті чинники, які вплинули на її ідентичності та сформували її світогляд, показати неоднозначність жіночої долі та з'ясувати її життєву траєкторію.

Відтворення різних сторін і деталей жіночого повсякдення в надзвичайних історичних обставинах відбувається методом реконструктивного перехресного аналізу, який широко використовують дослідники повсякдення³. При такому підході особисте свідчення очевидця стає основою побудови аргументації щодо моделей поведінки людей чи специфіки соціальних подій і явищ минулого. При такому методі інформацію, що міститься в особистих наративах, верифікують, перехресно зіставляючи з доступними відомостями з інших джерел, що дає підстави для реконструкції певних ситуацій, соціальних зв'язків, мотивів, поширених практик, динаміки соціального середовища тощо. Подібний підхід

¹ Devault M.L. Talking and listening... P. 96-116; Women, Autobiography, Theory / ed. by Smith S., Watson J. Madison: U of Wisconsin Press, 1998. 526 p.; Smith S., Watson J. Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narrative. Minneapolis: U of Minnesota Press, 2001. 392 p.; Feminism and Autobiography: Text, Theories, Methods. 288 p.

² Биографический метод : история, методология, практика / под ред. Е. Мещеркиной, В. Семеновой. Институт социологии РАН, 1994. 147 с.; Нуркова В. В. Методы исследования автобиографической памяти в психологии. *Вестник Университета РАО*. 1999. № 2. С. 11-31; Устная история и биография: женский взгляд / ред. и сост. Е. Мещеркина. М.: Невский простор, 2004. 272 с.

³ Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 180.

цілком виправдовує себе й при аналізі жіночих наративів про пережите в у мовах Голодомору, націоналістичного підпілля та політичного ув'язнення в ГУЛАГу.

2.3.3. Характеристика обраних кейсів

Історія України ХХ століття містить чимало трагічних сторінок, серед яких дві світові війни і період сталінізму вирізняються величезними людськими втратами, винятково руйнівним впливом та глибокою травматичністю досвіду. Внаслідок воєнних дій, голоду, репресій та депортацій загинуло близько 15 млн. українців¹. Кожне з цих явищ унікальне за своїми причинами, механізмами, загальними контекстами і наслідками. Охопити аналізом їх усі в межах одного дослідження неможливо, та можна виокремити ті, що мають певні спільні риси, які дозволяють їх порівнювати та на їх прикладі простежувати певні універсальні та специфічні риси жіночого досвіду. Так, попри позірну різноманітність, такі явища як Голодомор 1932-1933 рр., національно-визвольні змагання та політичне ув'язнення в ГУЛАГу посідають деякі спільні характеристики, які дозволяють обрати їх у якості кейсів для вивчення гендерної специфіки жіночого повсякдення у надзвичайних обставинах.

Головною прикметою, що об'єднує усі три кейси, є той факт, що згадані явища відбувалися в межах одного державного утворення (СРСР) і були спричинені внутрішніми чинниками, а саме - репресивною політикою радянської влади по відношенню до власних громадян. Голодомор був актом покарання і упокорення українського селянства, яке противилося насильницькій колективізації; придушення націоналістичного підпілля мало на меті зруйнувати національно-державницькі прагнення українців; завдання тривалого ув'язнення опонентів влади у таборах ГУЛАГу полягало у покаранні бунтівників та залякуванні ширшого загалу українців задля викорінення будь-якого спротиву чи критики режиму.

¹ Кульчицький С. Демографічні втрати України в ХХ ст. *Дзеркало тижня*. 2004. 1 жовт. URL: https://dt.ua/SOCIETY/demografichni_vtrati_ukrayini_v_hh_stolitti.html

Усі три явища також об'єднані дискримінаційною національною політикою радянської влади, націленої в тому числі проти українців. Антиукраїнська спрямованість Голодомору-геноциду та каральних заходів щодо націоналістичного підпілля очевидна. У політичних репресіях від середини 1930-х рр. також помітна тенденція “етнізації” офіційного трактування режимом поняття “ворога”: “ворогів народу” визначали не стільки на класовій, скільки на етнічній/національній основі¹. Окрім масових депортацій малих народів, проявом цього стали національно-орієнтовані репресії на приєднаних до СРСР західних теренах (країн Балтії, Білорусі та України), мешканців яких було суцільно оголошено “ворогами” саме за етнічним принципом. Хоча категорія класової ворожнечі не втратила актуальності, у 1940-х рр. *національне* набуло виняткового значення у боротьбі з внутрішніми ворогами². Це проявилось у системі ГУЛАГу: якщо у довоєнні роки серед в'язнів частка українців становила близько 14 %³, то на початку 1951 р. вона досягла 20%⁴, а серед каторжан українців було від третини до половини⁵. При цьому українці незмінно становили другу за чисельністю національну групу в'язнів ГУЛАГу⁶. У всіх трьох випадках масові репресивні заходи щодо власних громадян відбувалися у мирний час (за винятком порівняно короткого періоду радянсько-німецької війни): караючи українців за непокору, влада виправдовувала цю жорстокість декларативною турботою про добробут і захист інтересів усіх радянських громадян.

¹ Barnes S. A. *Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society*. Princeton: Princeton UP, 2011. – P. 95-96; Полян П. Иностранцы в ГУЛАГЕ: советские репрессии против иностранноподданных. *Россия и ее регионы в XX веке: территория – расселение – миграции* / отв. ред. П.М. Полян, О.Б. Глезер. М.: ОГИ, 2005. – С. 617-630

² Barnes S. A. *Death and Redemption...* P. 95-96 і далі.

³ Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). *Социологические исследования*. 1991. № 6. С. 10-11.

⁴ Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). № 7. С. 8.

⁵ Пилявец Ю.Г., Пилявец Р.І. Каторга у СРСР... С. 105.

⁶ Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). № 7. С. 3.

Величезне число українських жінок мали безпосередній досвід усіх трьох явищ. З 3,9 млн. українців, які загинули внаслідок Голодомору, близько 1,5 млн. (38,5%) становили жінки¹; мільйони жінок вижили, зазнавши фізичних страждань і психологічних травм. Число в'язнів ГУЛАГу у повоєнні роки коливалось близько 2,5 млн осіб на рік, з яких близько 60% були політв'язнями², кожен п'ятий був українцем, а частка жінок становила близько 30% невільників³. Отже, у 1940-1950-х рр. щорічно у таборах ГУЛАГу каралось близько 100 тис. українок-політв'язнів. Встановити кількість жінок-учасниць ОУН і УПА у 1940-1950-х рр. вкрай складно через високий рівень конспірації підпільників. За деякими оцінками, у 1939-1960 рр. зі структурами націоналістичного підпілля і повстанського руху в різний спосіб пов'язані 400-500 тис. українців⁴. Хоча ці цифри не вказують частки жінок, можна припускати, що десятки тисяч українок мали безпосередній досвід активної співпраці з підпіллям. Така масовість жіночого досвіду усіх трьох історичних подій є ще одним легітимним аргументом на користь спроби їх наскрізного аналізу. Голодомор, національно-визвольні змагання, політичні репресії у різний спосіб, та однаково сильно вплинули на повсякденне життя українців, зокрема й жінок: зруйнувавши звичний триб життя, вони змусили жінок реагувати на нові виклики і загрози, приймати нестандартні рішення, виробляти і застосовувати певні стратегії виживання, пристосування і спротиву до надзвичайних обставин, в яких зрештою довелося жити від двох до десяти і більше років.

Жіночий досвід кожного з трьох явищ мав свою специфіку, зумовлену унікальним контекстом відповідної події. Основними розрізнявальними чинниками тут можуть слугувати своє/чуже географічне і етносоціальне

¹ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk (Savchuk) A. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932-1933. *Canadian Studies in Population*. 2015. Vol. 42 (1-2). P. 66

² Barnes S. A. Death and Redemption... P. 157-159; Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). № 7. С. 8; Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа...

³ Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа...

⁴ Патриляк І. "Встань і борись! Слухай і вір...": українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.). – Львів: Вид-во Часопис, 2012. – С. 235

середовище та рівень мобільності. Так, Великий голод жінки досвідчили, залишаючись у своєму звичному географічному і етносоціальному середовищі (власному селі, часто у своїй хаті), проте їхня мобільність була суворо обмеженою (заборона пересування за межі окресленої території). Натомість значна частина підпільниць регулярно змінювали місце проживання в межах порівняно знайомого їм західноукраїнського регіону (і ширше – на етнічно-українських теренах Польщі і України), хоча змушена була щоразу адаптуватися до нової місцевості та соціального оточення. Жінки-політв'язні ГУЛАГу опинялися у цілковито чужому і ворожому до них просторі і етносоціальному середовищі, і водночас були повністю позбавлені можливості пересування. В усіх трьох контекстах, однак, було багато спільного: жінки змушені були протягом тривалого часу жити в умовах, де їхнє здоров'я і життя були загроженими, громадянські права знівельовані, а доступ до ресурсів (насамперед їжі) - значно обмеженим. Важливо зрозуміти, як українські жінки реагували на такі позірно різні, але глибинно подібні надзвичайні обставини. Вивчення жіночого досвіду українок саме цих контекстах дає змогу виявити певні наскрізні риси, які характеризують його гендерну специфіку.

Простежуючи зміни у практиках нормативної жіночності в надзвичайних обставинах варто зважати на те, які саме людські потреби (за ієрархією потреб А. Маслоу¹) виявлялися загроженими та/чи пріоритетними в конкретному випадку. Так, в умовах тотального голоду завдання фізичного виживання – тобто забезпечення базових людських потреб (фізіологічних та безпекових) - набули першорядного значення, відсунувши на другий план вищі потреби (соціальні, пізнавальні, естетичні та ін.). В антигуманних умовах ГУЛАГ усі людські потреби в'язнів (і базові, і вищі) виявилися загроженими: фізичне виживання та збереження основних соціальних ідентичностей ставали однаково актуальними. В контексті національно-визвольних змагань для свідомих підпільників домінантними була саме вищі потреби (національна солідарність,

¹ Maslow A. H. A theory of human motivation. *Psychological Review*. 1943. Vol. 50 (4). 370-396.

самоактуалізація, гідність), тоді як базові потреби (їжа і безпека) були відносно задовільними. За таких відмінних акцентів у загрозах і потребах важливо простежити, як функціонувала нормативна жіночність: які її аспекти актуалізувалися і могли бути використані інструментально, які втрачали актуальність і девальвувалися, а якими жінки свідомо чи вимушено жертвували, підпорядковуючись іншим пріоритетам. Такий аналіз може показати контекстуальну (не)пластичність усталених уявлень і практик нормативної фемінності.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932-33 РОКІВ: БЕЗПРАВНІСТЬ VS. ДІЄЗДАТНІСТЬ

3.1. Жіночий спротив насильницькому вилученню майна

3.1.1. Гендерний вимір досвіду Голодомору

Серед факторів, які дозволяють обґрунтовано припустити відмінності у жіночому і чоловічому досвіді Голодомору, аргументи соціокультурного і фізично-антропологічного плану. Перший пов'язаний з гендерною структурою селянської сім'ї та переважною спрямованістю репресій щодо чоловіків-голів домогосподарств, які протидіяли примусовій колективізації, тоді як другий – з фізіологією жіночого тіла та традиційними практиками розподілу харчів в умовах критичного браку їжі.

У 1929-1931 рр. селянський спротив примусовій колективізації набув активних, в тому числі й масових збройних форм. У січні-березні 1930 р. кількість масових селянських виступів досягла 3 190 випадків, а участь у них брали близько 950 620 селян. За весь 1930 р. ДПУ зафіксувало 4 098 виступів. Середня кількість учасників одного селянського виступу становила 298 осіб.¹ Придушуючи опір селянства, влада вдалася до масових репресій. Протягом 1928 – травня 1931 р. органами ДПУ було арештовано 49 754 “куркулів”. Точних даних про те, скільки з них було розстріляно чи загинуло в концтаборах, нема, проте відомо, що в 1930 р. за рішенням „трійок” та „особливих нарад” було розстріляно 1033 особи, засуджено до таборів 4858, вислано 8430. Лише за січень-травень 1931 року розстріляно 328, кинуто в концтабори 1083, вислано 3320 селян.² Статистику виселень українських селян в межах заходів з „розкуркулення” засвідчує, що протягом січня-травня 1930 р. з території України

¹ Viola L. Peasants Rebels under Stalin's Collectivization and the Culture of Peasants Resistance. NY, 1996. P. 139-140.

² Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори 1921-23, 1932-33, 1946-47 років в Україні. *Три голодомори в Україні в ХХ столітті: погляд із сьогодення*. К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 76-77.

було виселено 20 761 селянську сім'ю загальною кількістю 98 743 особи, а також 32 сім'ї і 14 894 чоловіків одинаків „особливого призначення”. Загалом до 10 травня 1930 р., за неповними даними, на території України було розкуркулено 61 887 селянських сімей¹.

Дослідники не вважали за потрібне (або не мали можливості) представити відповідні дані у гендерному розрізі, із зазначенням частки чоловіків та жінок серед репресованих селян. Однак, зважаючи на загалом патріархальний уклад селянського життя, можемо зробити деякі цілком обґрунтовані припущення. Оскільки традиційно саме чоловік-батько вважався головою сім'ї та господарем основного майна (землі, худоби, хати, сільгопреманенту тощо), а також виконував представницькі функції від імені своєї родини у громаді², то вірогідно саме чоловіки становили основну масу серед тих, хто чинили відкритий спротив силовому усупільненню майна та від імені цілої родини відмовлявся від вступу у колгоспи. Відтак саме чоловіки-голови родин мали б становити й абсолютну більшість покараних владою.

Припущення про те, що репресії влади були спрямовані головню проти чоловіків - голів родин, знаходить своє підтвердження у спогадах про колективізацію та Голодомор³, у яких часто згадується про арешт батька за відмову від колгоспу чи під час „розкуркулення”, його подальше засудження до ув'язнення, заслання чи розстріл, тоді як спогади про подібні репресії щодо матері практично не зустрічаються.

*„Після арешту вітчима у нас зразу же все забрали... Пам'ятаю, як мати нас дітей вела по снігу до моєї бабусі”;*⁴*„Арештували тата, дали 2 роки... Нас було восьмеро дітей, ми тоді на печі сиділи голі”;* *„Мого дядька розстріляли... В*

¹ Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство. *Васильєв В., Віола Л. Колективізація та селянський опір на Україні (листопад 1929 – березнь 1930)*. Вінниця: Логос, 1997. С. 90.

² Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. С. 82-84, 150-160.

³ Сокіл В. Гендерний аспект наративів про голодомори. С. 385.

⁴ Голодомор на Житомирщині... С. 68-69.

дядька п'ятеро дітей... вигнали з хати, з дітьми, з у сім, хату поваляли”; „Батька забрали в тюрму... Вивезли серед поля викинули нас. Викопали землянку і там поселялись...”¹; „А нас було у матері п'ять душ, а голод... ми без батька остались... Нашого батька посадили в тюрму, і він не вернувся”; „Тьотку вигнали з дітьми, з п'ятьма дітьми вигнали з хати... І дядька посадили... а тьотка осталася з дітьми... І они всі з голоду померли в 33-му”; “Батька заарештували за те, що він куркуль, і відправили в тюрму. Ми з мамою залишилися одні, а нас в неї було аж п'ятеро... Потім нас вигнали з хати...”².

Часто у спогадах також згадують про батька, який помер чи то задовго до Голодомору чи на самому початку голодування (внаслідок стресу після розкуркулення, хронічної хвороби, чи від поранень часів Першої світової війни).³ При цьому спогадів про арешт матері вкрай мало: вони здебільшого стосуються покарання жінок примусовою безоплатною працею в межах того ж регіону за порівняно незначні провини (як правило, крадіжку чи приховування харчів, порушення режиму пересування, і т. ін.).

При реальній загрозі репресій (арешту, розстрілу), чимало чоловіків рятувалося втечею (виїзд у місто, в інший регіон), тоді як сім'ї (жінки, діти, старші батьки), як правило, протягом тривалого часу залишались на попередньому місці. Зазвичай чоловік знаходив роботу в іншому населеному пункті (на шахтах Донбасу, у промисловості, на будівництві чи на транспорті)⁴. Втікач або підтримував свою родину, періодично передаючи їм продукти та /або кошти, або ж забирав дружину та (не завжди) дітей до себе. Траплялися й випадки, коли після втечі батька контакти з ним переривалися.

Враховуючи гендерні відмінності у реакціях чоловіків та жінок на примусову колективізацію та репресії, стає зрозуміло, що жінки та чоловіки –

¹ Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 78, 135, 196; Голодний хліб... С. 198.

² Врятована пам'ять... С. 383, 95, 397, 155; 93, 149, 156, 259.

³ Врятована пам'ять... С. 34, 215.

⁴ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агєєв; передм. Г. Немирі. К.: Основи, 2002. С. 231-232.

особливо з порівняно заможних та „розкуркулених” родин – могли мати суттєво відмінний досвід у роки Голодомору. Більше того, саме на жінку-матір у той період часто лягав увесь тягар турботи про дітей та старших родичів. У спогадах постать матері є центральною і значущою, тоді як згадки про батька вкрай рідко бувають такими виразними, його фігура радше перебуває на периферії розповіді. За умови відсутності батька життя цілої родини значною мірою залежало від жінки, то ж жіночі стратегії виживання в умовах тотального голоду, повсякденні практики та моделі поведінки жінок в цих екстремальних обставинах становлять винятковий дослідницький інтерес.

Іншим аргументом на користь необхідності вивчення жіночого досвіду в роки Великого Голоду є особлива витривалість жіночого організму в умовах нестачі їжі, на яку вказують антропологи та фізіологи. Дослідження голоду у різних культурно-історичних контекстах (зокрема, у XIX ст. в Ірландії та Індії, у XX ст. в Бенгалі) показали, що дорослі жінки є більш стійкими до голоду, ніж чоловіки. Їхня здатність краще витримувати тривале голодування, на думку свідків та дослідників, є однією з причин відносно меншої смертності серед жінок¹.

Медики та біологи вважають, що з точки зору фізіології, жіночий організм менш вразливий до обмеження харчового раціону, оскільки жіноче тіло менше за чоловіче і через це потребує менше енергії, обмін речовин у ньому також повільніший, а частка жирових відкладень зазвичай вища, що зумовлює його більшу витривалість в умовах нестачі їжі². У спогадах про Голодомор згадки про передчасну смерть батька трапляються частіше, ніж повідомлення про смерть матері³.

¹ Kelleber M. Woman as Famine Victim: The Figure of Woman in Irish Famine Narratives. *Gender and Catastrophe* / ed. by R. Lentin. NY: Zed Books, 1997, P. 242; Fitzpatrick D. Women and the Great Famine. *Separate Spheres? Gender and Nineteen-Century Ireland* / ed. by M. Kaheller, J. H. Murphy. Dublin: Irish Academic Press, 1997. P. 52.

² Rivers J. P. W. The nutritional biology of famine. *Famine* / ed. by G. Harrison. Oxford: Oxford UP, 1988. P. 91.

³ Сокіл В. Гендерний аспект наративів про голодомори. С. 386; Сокіл В. Епітет у системі

У спогадах очевидців Голодомору зустрічаються вказівки на те, що важкі наслідки тривалого голодування (так звані „безбілкові набряки”, супутні хвороби виснаження, психічні розлади тощо) проявлялися на жінках не так швидко або меншою мірою, аніж на чоловіках: *„Падають з голоду, і головне, що мужики”*, *„Мужики, мужики такі здорові падали та вмирали”*¹.

Водночас антропологи відзначають, що у багатьох культурах в ситуації кризи харчові пріоритети сім'ї, як правило, є на стороні чоловіків: вони отримують кращу їжу й у більшій кількості, аніж жінки². У деяких спогадах про Голодомор в Україні також спливають подібні практики:

„Чоловік був тесля, заробить картоплі чи круп, з яких жінка зварить, наприклад, суп. То йому – картопля, а дітям і жінці – водичка”;³ *“То було бабуся попечуть якіх макоржеників усім, а батькові... найбільше дадуть, він мужик”*⁴; *“[Брат] приніс хлібину додому. Мати кілька днів відрізала по маленькій скибці і давала кожному з нас, а батькові давала скибку грубшу, тому що він тяжко працював”*⁵.

Тогочасна статистика неадекватно віддзеркалює реальний стан справ щодо рівня смертності, адже облік померлих в умовах масових смертей та неконтрольованих міграцій голодуючих був незадовільний, а фактичні показники нерідко приховувались. З іншого боку, сучасні демографічні розрахунки засвідчують, що серед померлих від голоду (в абсолютних і відносних показниках) переважали саме чоловіки: загинуло 2,4 млн чоловіків (61,6%) та 1,5

зображально-виражальних засобів народних творів про голодомори. *Народознавчі зошити*. 2013. № 5. С. 782-786; Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 124.

¹ Врятована пам'ять... С. 35, 376.

² Dreze J., Sen A. *Hunger and Public Action*. (WIDER Studies in development economics). Oxford: Clarendon, 1989. P. 55.

³ Лихоліття голодомору... С. 182; Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 146.

⁴ Українці про голод 1932-1933: Фольклорні записи В. Сокола. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. С. 119, 61.

⁵ Голодний хліб... С. 222-223.

млн. жінок (38,5%)¹. Кількісні дані стосовно втрат українського населення у роки Голодомору гендерному розрізі підтверджують попередні спостереження в інших країнах.

3.1.2. Активна протидія “розкуркулюванню”

Хоча головну роль у примусовій колективізації та у протидії їй відігравали чоловіки (як представники влади і силових структур - з одного боку, та як голови родин - з іншого), жінки також були прямо чи опосередковано залучені у це протистояння. Під час насильницької колективізації жінки-жертви розкуркулення вдавалися до різних методів, щоб зберегти чи повернути відібране у їхніх родин майно. У спогадах можна віднайти щонайменше три такі типові сценарії: 1) пасивний спротив (приховування харчів, одягу тощо); 2) активна протидія (індивідуальні та групові протести, оборона майна); 3) легітимне відстоювання власних прав (скарги, листи, звернення до влади).

Оскільки приховування жінками харчів, одягу, господарського реманенту, цінностей набуло масового і повсюдного характеру, цю форму пасивного спротиву колективізації залишимо за межами аналізу. Натомість показовою з точки зору виявлення гендерної специфіки може стати відкрита активна (часом силова) протидія жінок „активістам” під час насильницького вилучення майна та в період голоду. Архівні документи засвідчують, що доволі часто жінки чинили активний опір тотальним реквізиціям особистого майна, і у багатьох місцях такі протести набували масового характеру. Саме через чисельне переважання жінок серед учасників деяких селянських заворушень періоду примусової колективізації, в офіційних документах їх досить часто називали саме “бабськими бунтами” чи “бабськими волинками” навіть тоді, коли серед бунтівників були чоловіки². Наприклад, коли кількатисячні селянські “волинки” охопили 15 сіл Полтавщини у травні 1932 р., жінки становили до 60-70% усіх, хто брали участь у

¹ Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk (Savchuk) A. Demography of a man-made human catastrophe... P. 66.

² Сапицька О. Сільські жінки України ... С. 17.

цих заворушеннях (на чолі яких, утім, були переважно чоловіки).¹ У доповідній записці завідуючого сектором інформації Вінницького обкому КП(б)У про “волинки” та терористичні акти в районах області навесні 1932 р. повідомлялося про багато випадків, коли “бабські бунти” набували досить масового характеру, об’єднуючи подекуди від кількох десятків до кількох сотень жінок, які насамперед гуртом намагалися здобути продукти (зерно, картоплю, буряки тощо)². Жінки періодично об’єднувалися в групи, спільно відстоюючи свої економічні інтереси – щоб захистити посівне зерно, протестуючи проти неоплачуваної праці в колгоспах, або обороняючи незаконне вилучення майна у когось з них³.

З офіційних повідомлень стає зрозуміло, що найчастіше таку жіночу активність спричиняла нездатність місцевих радянських органів влади забезпечити їжею голодуючих дітей. Місьцеве керівництво Вінничини, наприклад, систематично доповідало вищим органам про подібні випадки: в одному селі натовп зі 150 жінок захопив поле цукрових буряків; група з 300 молодих жінок намагалася захопити колгоспний запас кукурудзи і т.п.⁴. Траплялися також випадки, коли групи жінок нападали на сільради, колгоспні контори, оселі активістів та інші офіційні споруди, погрожуючи зруйнувати, якщо їм не дадуть продуктів для голодуючих дітей⁵.

¹ Махорін Г. Опір геноциду у 1932–1933. Житомир: БВ Котвицький, 2008. С. 81.

² Голод та голодомор на Поділлі 1920—1940 рр.: зб. док. та матер. / авт.-упоряд.: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. Вінниця: ДП “ДКФ”, 2007. С. 274-277.

³ Врятована пам’ять... С. 60, 272; Демченко Т. П. Колективізація та Голодомор 1932-1933 рр. на Чернігівщині: навч. посіб. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 22; Жіночий бунт — масова волинка в селах Рогізка та Кучинівка: [Щорський р-н]: іст. довідка: до 75-річчя Голодомору в Україні / уклад.: І. О. Стасенко, І. В. Артеменко; Щорс. Центр. Б-ка ім. 40-річчя Перемоги. Щорс, 2007. 20 с.

⁴ Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство в 20—30-х роках ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. С. 259–260.

⁵ Гринько А. І. Жіночі заворушення як засіб боротьби за виживання дітей... С. 373.

⁵ Viola L. Peasant Rebels... P. 373.

Беручи до уваги традиційно ключову роль жінок у харчуванні родин, було цілком природно, що саме жінки стали провідною силою “протидії політиці та практикам, які ставили під загрозу існування їхніх родин та зазіхали на їхні сфери життя і праці”¹. Р. Конквест також вважав, що одна з причин, чому жінки були так вороже настроєні до колгоспів, полягала в тому, що вони (...) “залежали” від своїх корів, оскільки потребували молока для дітей. Створення колгоспів, куди доводилося віддавати власну худобу, загрожувало сімейному благополуччю”². До того ж, у своїх протестах жінки виступали переважно з культурно-легітимної позиції матері, на яку суспільство покладає обов’язок годувати дітей, а через вилучення продуктів вона не здатна була виконати цієї своєї місії. Саме це могло почасти зумовити відносно м’яке покарання бунтівних жінок³.

Л. Віола окремо досліджувала феномен “бабських бунтів” як форму колективних протестних акцій селян під час примусової колективізації. Дослідниця дійшла висновку, що партійне керівництво не сприймало жіноцтво як серйозну політичну силу, а радше вбачало в масових жіночих виступах спробу “ворожих елементів” використати жіночу імпульсивність на свою користь. Тому, вважає вчена, “бабські бунти” сприймалися з більшою толерантністю, ніж подібні чоловічі протести і з жінками поводитися менш суворо у випадку кримінальних звинувачень. Загалом, жінок не сприймали як політичну силу, а як найвідсталішу верству, яка не становить реальної загрози владі⁴.

Якщо в офіційних документах містяться переважно відомості про масові жіночі виступи, то у спогадах очевидців - розповіді про індивідуальну відвагу жінок в обстоюванні своїх прав, майна та обійстя: *„Знов прийшли нападники-заготівельники... щоб додати нас остаточно. Мама завзято боролася, захищаючи наші продовольчі запаси. Її били носками, крутили руки, а вона виривалася і закидала їх камінням та черепицею... Хоч і сама вся була в синцях і*

¹ Viola. Peasant Rebels... P. 181–182, 187.

² Конквест Р. Жнива скорботи... С. 177.

³ Гринько А. І. Жіночі заворушення як засіб боротьби за виживання дітей... С. 370-375.

⁴ Viola L. Peasant Rebels...P. 182-184.

саднах, тіло покручене, волосся повириване, але ж „заготівельників” мама прогнала”¹; „У мене мати така бойовенька жінка. Да як лаялась, каже: „Жидюга ти поганий, шоб тебе коростою обсіяло!... Чого ти лазиш по коморах?!”².

Нерідко позбавлені засобів до існування жінки, поводитися відчайдушно. На Вінничині “18 січня 1932 р. голова сільради з'явився в господарство Лохманюк Наталки з бригадою з метою перевірити, чи дійсно переховується в Лохманюк Наталки куркульський хліб її матері Лелюк Мотрі. Лохманюк Наталка стала чинить опір бригаді, не допускаючи проводити обшук, схвативши сокиру вдарила члена бригади сокирою, на якому розрубала плаща”³. Інша жінка на Київщині обляяла активістів, які відбирали в неї майно; ввечері вона з'явилася у дім голови з вимогою повернути відібране, погрожувала помстою, і врешті підпалила його сарай, за що була покарана дворічним ув'язненням і штрафом у півтори тисячі карбованців⁴.

Кожен такий вчинок був радше актом відчаю, без надії на успіх: *„Залишилась одна баба стара, сліпа. Явились ці активісти.... і кажуть: „Виводьте корову!” Ця жінка, що не бачила ніколи білого світу, пішла в сарай, оправилась у фартух, набрала, підійшла до них і давай їх обкидать кізяками!. Ці комісари – од двору, травною обтираються і пішли... А баби слідом, раді, що Маня провчила комісарів”⁵.*

У протистоянні з владою сили були нерівними і жінки не мали шансів на перемогу. Ті, хто чинили відкритий активний спротив, були приречені, адже активісти мали необмежену владу, в тому числі й на застосування зброї. “У сусідній хаті Марфа Зуєва з дитиною жила. До неї прийшли, а у неї картопля в

¹ Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю.Мицик. К.: Вид. Дім „Кієво-Могилянська академія”, 2008. Т. 6. С. 69.

² Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 134.

³ Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. С. 518–519.

⁴ Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. С. 433–434.

⁵ Врятована пам'ять... С. 242.

горщику була. Так вони його перевернули, все висипали і чобітьми по картоплі потоптались. Жінка схопила ніж і кинулася на одного... Так її на місці й застрелили”¹.

Хоча жіночий опір колективізації мав переважно економічний характер (спрямований на оборону майна чи здобуття продуктів харчування) та не мав виразних ознак саме політичного протесту чи опозиційності до влади, численність таких фактів засвідчує активну роль жінок у протидії злочинним заходам влади та їхню здатність об’єднуватися задля забезпечення спільних інтересів та досягнення конкретних цілей. Зверхньо-поблажливе ставлення влади до жіноцтва як відсталі верстви та культурна легітимація права жінки-матері на захист інтересів власних дітей спрацьовували як чинники, які дещо пом’якшували суворість санкцій та покарань жінок за протидію колективізації.

Спогади жертв та свідків Голодомору висвітлюють і діяльність та поведінку тих, чіми руками здійснювалась примусова колективізація – членів партійно-колгоспного активу. У жіночих наративах знаходимо непоодинокі згадки про те, що серед „активістів”, які брали участь в розкуркулені, часто траплялися жінки, попри те, що поведінку учасників “буксирних бригад” дослідники оцінюють як жорстокість на межі садизму.² Часто це були місцеві мешканки, яких усі добре знали³. При цьому, як свідчать спогади, активістки жодною мірою не проявляли ані співчуття, ані поблажливості до розкуркулених родин, поводитися зухвало і холоднокровно. Анастасія Лисивець описує таку сцену восени 1932 р.: *“Галька Шмалькова полізла під подушечку, знайшла рукавичку із пішоном і забрала. Забрала вона й мички, які мати засунула в пічурку в старенькому мішечку. Тоді у нас все забрали, не залишили й жменьки борошенця в ночовках. А мати плакала й приказувала: “Ой людоньки! А чи ж ви людоньки? Що ж ви робите? У нас же*

¹ Голодомор 1932-1933 рр. на Чернігівщині. С. 18.

² Дровозюк С. І. Поведінка сільських активістів ... С. 69; Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. *Історія України: маловідомі імена, події, факти 2011*. Вип. 37. С. 173-174.

³ Борисенко В. К. Свіча пам’яті... С. 100, 117.

діточки маленькі. Що ж я їм їстоньки даватиму завтра?...” А Галька шкірила білі зуби й кричала: “Ми вам покажемо, чортові підкуркульники, ми вас нагодуємо!”¹.

Більше того, ці жінки, спираючись на свій власний гендерно-обумовлений досвід господині, добре уявляли, де і як жінка може приховати їжу чи речі, і часом виявляли особливу кмітливість та ретельність у пошуках щонайменших продуктових запасів чи інших цінностей. *„Наша сусідка... активістка. А батько ото качани поза стріхою отам позастромлював, а она полізла на горище, повитягала ті качани та скидала, щоб забрати. А мати просе: „Софіє, сусідко! Та у нас же діти, они ж помрут!” – „Хай здихають”; „Кума Дунька тоже в активі була. Заробила я колись на затірку муки, а вона прийшла й забрала”; „Манька вирвала серги прямо з вух у Харитини Погребенко, зняла чоботи з розкуркуленого Скрипника”*².

Жінки не лише брали участь у конкретних актах вилучення майна, але й подекуди виявлялися лідерками колгоспного руху, ідеологічними провідницями, які особисто очолювали ці процеси: *„Цю кампанію очолювала наша односельчанка, звали її по вуличному Ряба Ярина”*³; *“У селі була уповноважена від райкому партії Калинець (жінка), на другий день (...) зібрала бригаду і пішли до оштрафованих громадян і почали забирати картоплю, буряк, сіно, соломку і відправляти до колгоспу”*⁴.

Штучно розпалюючи „класову ворожнечу”, радянська влада руйнувала традиційні соціальні мережі та нівелювала ті соціальні зв’язки (сусіди, куми, свати тощо), які традиційно регулювали стосунки у селянській громаді та

¹ Лисивець А. Спомини. С. 19.

² Врятована пам’ять... С. 164, 230, 242, 337, 346, 217, 270.

³ Голодомор на Житомирщині... С. 68.

⁴ Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. С. 628; Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920-1930-і рр.): типологія поведінки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2013. Вип. 1-2. С. 270.

підтримували стабільність спільноти (завдяки дії усталених практик взаємодопомоги).

3.1.3. Легітимні форми відстоювання майнових прав

Окрім відкритої протидії вилученню майна, жінки подекуди вдавалися також і до спроб оскаржити вчинене беззаконня та повернути втрачене. Деякі скарги та звернення селянок до вищих інституцій влади мали позитивні наслідки¹. Не стільки вік, освіта чи інші соціальні характеристики певної жінки, скільки її наполегливість у відстоюванні своїх прав була головною запорукою успіху: *“Моя зведена сестра два місяці ходила в райком, і добилася того, щоб нам повернули хату і все майно”*;² *“Скільки вона (бабуся) виїздила і виходила в район, поки витребувала назад хату!”*³.

Очевидно, звернення до місцевих органів влади далеко не завжди були результативними, то ж деякі жінки наважувалися звертатися безпосередньо до найвищих республіканських інстанцій: *“Від голоду того страшного року нас врятувала мама. Вона не вміла читати та писати, але була мудрою людиною, яка самотужки підняла нас дев'ятьох дітей. Річ у тому, що крім нас розкуркулили ще Руденків... Він з'їздив до столиці, і йому все повернули... І наша мама так зробила. Вона змогла зустрітися з самим Петровським і отримала документ із вимогою до нашої місцевої влади повернути хату і всі речі... Правда, нам не повернули нічого... зате сільрада нас більше не чіпала...”*⁴.

У численних листах-зверненнях простих селянок до Г. І. Петровському описано несправедливість та насильство, яких вони та їхні родини зазнали під час реквізицій майна, та містяться прохання про його повернення. Патерналістський дискурс у ставленні населення до органів влади добре простежується в одному з таких листів: до очільника ЦК КП(б)У Г. Петровського жінка звертається не

¹ Колективізація і голод на Україні, 1929-1933. С. 511.

² Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 1. С. 128.

³ Лихоліття голодомору... С. 127.

⁴ Врятована пам'ять... С. 281.

лише як до представника вищої влади, але як до сильного батька, якому належить захищати від несправедливості і сваволі простих людей:

„Я змушена звернутися до вас, як до рідного батька, вищого властителя нашої матері-України... Зі сльозами на очах прохаю вас, батько нашої України, захисти нас, нещастям і горем убитих, зняти наше господарство з твердого завдання та повернути нам хоч хату, щоб ми не спотикалися по вулицях голодні і обездолені, чотири душі дівчат та я... бідна з дітьми не маю де голови приклонити...”¹ .

Цей наратив яскраво ілюструє радянський гендерний контракт: радянська держава (в особі КПУ) фактично витіснила (символічно або фізично усунула) і заступила в родині фігуру чоловіка-батька, підмінивши його авторитет і внесок власною владою та контролем над життям родини. В СРСР саме держава була єдиним джерелом праці, (не)безпеки, соціальних гарантій, пільг, виплат, товарів і послуг, тощо². Тому жінки (та сім'ї загалом) більше залежали від держави, аніж від власних чоловіків, то ж для цих селянок державні органи і посадовці були втіленням такого собі “всемогутнього батька”, чиєї допомоги і захисту вони шукали.

Позбавлені засобів до існування, беззахисні в умовах правового свавілля, поставлені на край виживання, жінки далеко не завжди поводитися пасивно та смиренно приймали таку долю. Доступні документи та спогади очевидців засвідчують активну позицію та рішучість багатьох жінок в обстоюванні власних прав, хоча у нерівному протистоянні зі злочинною владою небагатьом вдалося досягти в цьому успіху.

¹ Колективізація і голод на Україні, 1929-1933: зб. документів і матеріалів. С. 413-414.

² Ashwin S. Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia. *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*, ed. Sarah Ashwin. London: Routledge, 2000. P. 1–29.

3.2. Жіночі стратегії виживання в умовах голоду

За умови відсутності чоловіків у багатьох розкуркулених сім'ях, саме на жінок лягала основна відповідальність за виживання їхніх родин, насамперед дітей та людей похилого віку. Серед основних способів, до яких вдавалися жінки для порятунку своїх рідних та власного життя, можна умовно виділити ті, що засвідчили найбільшу ефективність для виживання в умовах голоду. До таких суто жіночих сценаріїв насамперед належали:

- продаж та обмін жіночого майна на продукти харчування;
- жіноча взаємодопомога;
- відмова від звичних материнських практик;
- використання жіночого тіла як ресурсу.

3.2.1. Жіноче майно як ресурс харчування

Дуже часто в спогадах про життя під час Голодомору знаходимо згадки про обмін жіночого одягу та коштовних речей на їжу. При розкуркуленні заможні родини насамперед втрачали головні засоби до існування – сільсько-господарський реманент, худобу, продовольчі запаси та навіть житло. Хоча найчастіше так звані “буксирні бригади” відбирали і решту майна (включно з одягом, взуттям, постіллю, посудом та іншими речами домашнього вжитку), інколи господарям все ж вдавалося завчасно приховати найцінніше: жіночі прикраси та коштовності, добротний та дорогий жіночий одяг, якісні тканини, тощо. Саме вони ставали запорукою виживання родини. Люди, які пережили голод, раз-по-раз засвідчують, що їхнє життя було врятоване саме завдяки продуктам, отриманим в обмін на оті материнські хустки, спідниці, вишивані рушники, інший одяг, які віддавали за безцінь, тобто за безцінні у той час хліб, борошно, крупи, овочі¹.

„Ото ж у баби наряду багато було...- шарахвани, юпки, платки. Так ото ходили мінять... Гожий наряд у бабушки був, і висівки приносили, і з пиона лупу

¹ Конквест Р. Жнива скорботи... С. 268; Борисенко В. К. Свіча пам'яті ... С. 199, 200.

приносили... і буряки привозили, і коржі міняли...”; „Рушники, сорочки бабські повишивані, гарні, з квітками – і ходимо міняємо – те хлібинку дасть, хто двоє яєць дасть...”¹; “Нас мама спасали (...) Мама ходили, наміняють за одягу крупи, щоб нас спасать. І ми всі живі остались, не вмерли”².

Одним з інструментів державного здирицтва в умовах масового голодування стала система державної скупки коштовностей мережею “Торгзін”: якщо у травні 1932 р. кількість таких магазинів на території УРСР становила 26, то за півтора року їх число зросло вдесятеро і у жовтні 1933 р. вже налічувалося 263 магазини, які також мали розгалужену мережу відділень, приймальних пунктів тощо³. У січні 1932 р. ці магазини почали приймати побутове золото від голодуючого населення в обмін на продукти. Потік селян до цих пунктів був величезним: лише 2 магазини мережі “Торгзін” у січні 1932 р. прийняли 17 кг, у березні 1932 р. – 141 кг. золотого (брухту), тобто обручок, нагрудних хрестів, ювелірних виробів. За вересень 1932 р. у Харкові так надійшло 380 кг золота.⁴ Діставши в приймальному пункті квитанцію за продане Торгзіну золото, селяни прагнули отримати насамперед продукти (борошно, крупи). У 1933 р. продовольчі товари магазинів Торгзіну становили понад 90% товарообігу⁵ - їх катастрофічно не вистачало, і тисячі квитанцій за отримане від селян золото так і не були отоварені.

Таким чином, ювелірні вироби (жіночі прикраси) ставали одним із можливих способів порятунку від смерті. У спогадах селяни згадують: *„Під час голоду моя мати здала сережки і каблучку в обмін на муку”⁶; “Бабуся Мотря*

¹ Врятована пам’ять... С. 73-74, 131, 165, 168, 188, 238, 356, 376.

² Усна історія степової України. Т. 3. С. 50, 168; Т. 1. С. 85-86.

³ Марочко В. І. “Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932—1933). *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 90-91.

⁴ Марочко В. І. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років. *Український історик*. 2008. № 3–4. С. 195-196.

⁵ Марочко В. І. “Торгсин”... С. 100.

⁶ Пам’ять народу неубієнна: Спогади очевидців. Новгород-Сіверський район (Свідчення про голод 1932-1933 на Чернігівщині) / ред. С. Біла. Чернігів: Чернігівські обереди, 2004. С. 9, 11.

навесні 1934 року зібрала у хустинку золоті хрестики сімейні, сережки, каблучки та вінчальні кільця. Все це було спадкове (...) Повернулась бабуся з торбинкою шиона. Те шионо дали їй в славнозвісному “Торгсіні” за золоті прикраси”¹; “Були у мами золоті прикраси (сережки, хрестик”, то вона їх повезла до Одеси і здала в Торгсін. Вижили у сім’ї всі”²; “Мати, ще як жива була, закопала горщик сребра у землі на городі. Мати однесла в торгсін ті гроші і здоровий хрест і принесла три буханки хліба і три кілограми вівсяної душеної крупи. А у Степаниди і Оксани були золоті сережки. Дак вони тоже їх относили в торгсін”³. Характерно, що у жодній розповіді нема жалю за тими дорогими речами, що їх було втрачено при різьчє нерівноцінному обміні. Натомість, чи не кожен такий спогад про їжу, отриману в обмін на жіночий одяг та коштовності супроводжується коментарем про те, що саме завдяки отриманій в такий спосіб мізерній поживі комусь таки вдалося вижити, то ж реальна ціна обміну була саме людське життя.

3.2.2. Жіноча взаємодопомога

Традиційно в українській культурі милосердя до убогих і допомога нужденним належали до основних моральних цінностей і соціальних норм. Однак у надзвичайних обставинах тотального голоду чимало підставових принципів соціальної взаємодій зазнали руйнування. У такому контексті жіночі практики взаємодопомоги заслуговують на особливу увагу. Завдяки безкорисливій допомозі та співчуттю жінок – родичок, сусідок чи навіть цілком сторонніх - багатьом знедоленим (зокрема, дітям) вдалося пережити голод.

Зрозуміло, що на тлі катастрофічної нестачі їжі, що спричиняла втрату людяності, знецінення самого людського життя та збайдужіння до інших і навіть

¹ Голодомор – свідки. URL: <http://mihail-shahin.livejournal.com/55782.html>

² Голодний хліб... С. 202.

³ Борисенко В. К. Свіча пам’яті... С. 143.

до себе¹, навіть щонайменші жести милосердя видаються вчинками, гідними захоплення. Характерно, що у спогадах про допомогу найчастіше фігурують саме жінки, які нерідко ділилися останнім, намагаючись врятувати життя іншої – нерідко чужої - людини.

„А тут прийшла якась жінка, яка кажуть, прохачка, ну видно – ще хуже, може в неї вдома нічого не було. То я пам’ятаю, мама насипала їй борщу, вона сіла там надворі і їсть. Таким чином ділилися, як у кого що було...”; *„Моя тьотя, мамина сестра, вона вдова. Було в неї четверо дітей, то деколи вона приходила до нас. Що там можна було – те вділили...”*² *„Сусіди якраз через одну хату, так не було корови, і дітей багато. Ми їм давали молоко...”*³; *“В ті роки до нас із Коси приходили голодні діти (...) Ми й самі майже нічого не мали їсти (...) Мати ділилася з ними, бо завжди жаліла їх”*⁴.

Показовим у сенсі гендерної динаміки та вияву власне жіночої солідарності є випадок, про який розповіла Тетяна Бабич (1919 р.н.) з Чернігівщини, адже усі його учасниці – жінки.

*„Пам’ятаю, ходила сім’я – мати з трьома діточками, найменшій дівчинці років 3 не більше... Вони стали стукати у вікна, благаючи дати поїсти. Ми з сестрою попросили матір віддати їм нашу вечерю. Мати подивилась на нас з таким сумом в очах та й сказала: „А що ж ви самі будете їсти, діточки?” – „Ми не хочемо, ми не голодні”. Мати дала їм кусень перепічки та трохи молока. Ніколи не забуду, як дівчинка обняла нашу матір і сказала: „Тіточко, дайте я вас хоч в руку поцілую”. Моя мама, царство їй небесне, говорила, що до самої смерті не забуде ті слова і той не по-дитячому дорослий погляд”*⁵.

¹ Кісь О. Голодомор 1932-33 рр. крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі зошити*. 2010. № 5-6. С. 646-650

² Борисенко В. К. Свіча пам’яті... С. 107, 119, 80-81,

³ Врятована пам’ять... С. 229, 174

⁴ Голодний хліб... С. 204.

⁵ Пам’ять народу неубієнна... С. 21.

Подібні розповіді непоодинокі, і вони вкотре засвідчують, що у голодуючих селах частка жінок була високою.

Сучасні дослідження, пов'язані з встановленням імен і вшануванням тих, хто виявляли людяність та допомагали стражденним у нелюдяний час голоду засвідчують певні гендерні особливості. Характерно, що серед чоловіків-доброчинців (яких у переліку абсолютна більшість) переважають люди, наділені владою та доступом до ресурсів (голови колгоспів, бухгалтери, завгоспи, директори шкіл та ін.). Вони використовували своє службове становище для допомоги продуктами певним групам селян, попереджали про обшуки, роздавали зерно та хліб, організовували громадські їдальні, дитячі ясла з харчуванням тощо. Натомість жінки згадуються виключно як приватні особи, які з власних запасів рятували конкретних людей, адресно допомагали їжею родинам, сусідам, надавали прихисток сиротам тощо. При цьому чоловіки, які вдалися до таких дій всупереч тогочасних заборон, були суворо покарані (виключені з партії та/або засуджені на тривалі терміни ув'язнення), тоді як жінки-доброчинниці покарань не зазнали, але насправді допомагаючи іншим, вони самі наражалися на ризик голодної смерті¹.

Ішим виявом жіночої взаємодопомоги і солідарності можна вважати усиновлення дітей з родин, які голодували, їхніми далекими родичами, сусідами чи навіть знайомими. Часто вони не чекали, доки дитина осиротіє, а пропонували свою допомогу (або відгукувалися на прохання), коли ситуація ставала загрозливою, забираючи дитину з голодуючої родини чи місцевості до іншого села чи навіть міста. Про такі випадки власне повідомляють колись врятовані діти.

“У той час моя двоюрідна тітка з чоловіком виїжджали до Харкова на роботу і забрали мене і сестричку Валю з собою. У Харкові тітка Варя і дядько Онисим працювали в столовій і приносили нам додому помії, завдяки цьому ми

¹ Людяність у нелюдяний час / упоряд. В. С. Тилішак, В. М. Яременко. Львів: Часопис, 2013. С. 19-66.

вижили”¹; “Мачуха Гапка зразу ж покинула нас, а батько через переслідування змушений був втекти до Києва. А нас, дітей, приютила тітка Явдоха Пилипенко, мати моєї подруги Степаниди”²; “Чужа жінка мене прихистила. Я став жити в цій сім’ї (...) Цілий рік прожив у цій сім’ї. І до цього часу з вдячністю і теплотою згадую тітку Марфу, яка врятувала мене в ті голодні роки”³; “найменша дівчинка Дуся, вижила, бо її забрали бездітні родичі Цибульників раніше”⁴; “Нас з братом віддали тітці у с. Кочеток.”⁵; “Мати взяла племінника до себе”⁶.

Утім далеко не завжди родичі готові були розділити з жінкою-матір’ю відповідальність за її дітей під загрозою голоду. Показовим у цьому сенсі є діалог між щойно овдовілою матір’ю чотирьох дітей та її сестрою і батьком, відтворений Анастасією Лисивець (1922 р.н.) у власноруч написаних у 1976 р. спогадах:

“ – Я думала, що може ви хоч одну дитину в мене візьмете для порятунку. Та ще може б Михайло [брат] одну взяв, а я б уже якимось із двома....

Дід мовчав і мовчала тітка. А мати знову:

- То чого ж ви мовчите? Чи візьмете, питаю, дитинку в мене? Хоч одну, яку хочете..

- Ні, не візьмемо. Як у тебе, Оксано, помруть, то ніхто нічого не скаже... І бог не скаже... А як у нас помре, то всі люди скажуть, і бог скаже... Не можемо,

¹ Голодомор 1932-1933 рр. Харківська область. URL: <http://www.golodomor.kharkov.ua/stories.php>

² З книги В.Глуценка “Три голодомори”. URL: <http://karapyshi.blogspot.com/2011/05/blog-post.html>.

³ Спогади очевидців Голодомору 1932-1933 років Стельмахівської сільської ради. URL: www.svatovo.ws/famine/memoirsstelmahovka.html

⁴ Голодомор – свідки. URL: <http://mihail-shahin.livejournal.com/55782.html>

⁵ “Неврожай від Бога, а голод від людей”. URL: <http://www.repin.in.ua/uk/articles/nevrozhay-vid-boga-golod-vid-lyudey>

⁶ Усна історія степової України. Т. 3. С. 84; Т. 7. С. 98.

*дочко, взяти. Як матимемо шматок хліба чи картоплинку, то поділимося, а ні – то помремо всі, як богу угодно буде”.*¹

Цей епізод засвідчує, що основна відповідальність за життя і смерть дітей лягала саме на матір, яка не могла цілковито покладатися на допомогу зі сторони навіть найближчих людей (родичів, сусідів) у ті жорстокі часи.

Жіноча солідарність опосередкованим чином проявлялася ще й у тому, що жінки, яким вдалося вижити, доносять до нас історії тих, які загинули, переповідаючи про їхні долі та досвід. В опублікованих нині тисячах жіночих спогадів та свідчень віднаходимо безліч включених розповідей про тих, хто вже не зможе самостійно розповісти. Оповідачки зазначають, як отримана ця інформація та вказують на рівень її надійності. Поруч із поширеними чутками та фольклоризованими сюжетами, оповідачки подають і персоніфіковані розповіді про конкретні біографічні випадки, що сталися з відомими їм особами, докладно описуючи (часто цитуючи у формі прямої мови) розповіді, почуті ними особисто від тих чи інших людей.

„Моя сестра кожного вечора зі сльозами на очах розповідала, що люди лежали на городах, на горщиках, у хатах, хлівах, у садках, просто на вулиці... Десять днів моя сестра Марфа з напарником Шелестом Г.М. і ще двома підлітками збирали і возили в загальну яму померлих...”; *„Баба Тетяна розказує за свою сестричку, що, каже, забрали її в інтернат, так вона із голоду ще не вмерла, а її, каже, похоронили, вкинули живйом. Ой Боже! Вона й досі жива, та баба, а в неї сестру живу поховали”*².

Такі розповіді особливо цінні тоді, коли йдеться про порівняння ситуації у селах та містах, або ж про те, як діяла жіноча взаємодопомога, оскільки одна оповідачка репрезентує одразу досвід різних людей чи кілька різних поглядів.

В умовах дегуманізуючого голоду та відчаю, у суспільстві, яке значною мірою перейшло на рівень інстинкту самозбереження, у час морального розпаду і руйнування соціальних норм, деяким жінкам вдавалося зберегти гуманність.

¹ Лисивець А. Спомини. С. 29-30.

² Врятована пам'ять.... С. 234-235, 248, 428.

Глибоко інтеріоризована настанова турботи про інших, на яких націлювала українських жінок традиційна гендерна соціалізація, в умовах кризи спрацьовувала у формі підтримки своїх і чужих, які гостро потребували допомоги. Чимало жінок навіть на межі виживання не перестали співчувати іншим та продовжували підтримувати їх, ділячись скупкою їжею та усиновлюючи дітей з голодуючих родин. Таким чином чимало життів було врятовано, і, з огляду на обставини, таку поведінку слід визнати надзвичайним виявом гуманізму.

3.3. Трагедія материнства

3.3.1. Мати і дитина: дилема життя і смерті

Жіночі спогади розкривають трагедію жінки-матері, яка безсила перед стихією смерті, нездатна захистити від неї власних дітей, врятувати їх від голоду. Голод став надзвичайним викликом для нормативних уявлень і практик материнства.

Трагічною була доля немовлят, народжених у роки Голодомору. Якщо виснажений голодом організм матері виявлявся нездатним до повноцінної лактації, це прирікало новонароджену дитину на неминучу смерть. Ганна Молокоїд (1925 р.н.) з Київщини розповіла про складну моральну дилему, свідком якої їй свого часу довелося стати: *„У мого брата умерло дитячко. Коли воно народилося, вона (невістка) нам принесла його, то ми хліба нажуєм і давали йому, але потім воно вмерло, те дитячко. А у другій невістки теж було дитячко, то вона спочатку давала грудь тому (першому) дитячку, а потім сказала: „Моє дитя буде голодувать, а я буду чуже годувать?” Та й не дала більше грудь. То те дитячко і вмерло”¹.*

Деякі матері виявляли цілковиту жертвовність – відмовлялися від їжі на користь дітей, намагаючись підтримати їхнє життя: *„А мати не хотіла їсти, все казала „Дитині краще дай!”; „Бувало, батьки – само вмирає, а дитині шо-*

¹ Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 155-156.

небудь, шось оставить, підсуне”¹. Проте у більшості випадків це не могло врятувати дитину, чий несформований організм потребував повноцінного харчування. Травма, якої зазнали тисячі українських жінок, які були змушені стати безсилими свідками голодної смерті власних дітей, ще до кінця не проаналізована. Розповідь Марії Берези (1908 р.н.) з Київщини засвідчує її глибину:

„У нас тоді було вже двоє діток – мала Катруся та немовлятко Наталочка... Від того, що не було чого їсти, у мене пропало молоко... Працювали каторжно з ранку до вечора... У хаті було холодно, бо не було без нас кому протопити... Я жувала той глевкий хліб, робила з нього куклу і сунула в малесенький ротик немовлятка – і воно починало смоктати. Спершу воно смоктало його, а з кожним днем дитя слабшало, тільки страшенно стогнало, як старе. Серце розривалося від цього, а порятувати дитину я нічим не могла. І зараз, через стільки років, я не можу забути того стогону...”².

Спогади очевидців Голодомору свідчать і про цілком протилежні сценарії, зокрема про різні вияви втрати людяності перед лицем голодної смерті. Одним з них є руйнування материнських почуттів, насамперед почуття обов’язку дбати про добробут, безпеку та здоров’я власної дитини. Попри кількісне переважання розповідей про материнську самовідданість, наявні джерела не дозволяють абсолютизувати жертвність жінок по відношенню до дітей. Євдокія Шевченко (1913 р.н.) з Луганщини пригадувала: *„Я була в яслях, діток гляділа, кормила. Прийде мати рідна одвідать, як я чуть одвернулась – мати ухватила хліб і побігла. Плаче дитина: „Мамка хліб украла!” Уп’єть піду, ще кусочок одріжу та добавлю, щоб не плакало... Це сироти осталися, матері ж позагибали. А в яких мати і була, так їсти нічого було”³.*

В умовах катастрофічного голоду дилема про те, чиє життя – матері чи дитини – більш вартісне далеко не завжди вирішувалась на користь дитини.

¹ Святиня і голодомор... С. 13.

² Святиня і голодомор... С. 16-18.

³ Врятована пам’ять... С. 363.

Спогади жінок, які досвідчили голодомор у доволі зрілому віці, показують увесь драматизм такої ситуації, коли поняття співчуття навіть до найрідніших виявлялося нерелевантним. Розповідь Уляни Пономар (1916 р.н.) про два таких випадки вражає своєю безжальною реалістичністю:

„Їй годіка півтора було. Було підемо ми тудя, оце як мама прийдуть на обід, нароблять сметани, тоді молочка, буряка вкинуть і кажуть: „Несіть до бабушки”. А там тьотка ж ото жила (дядька ж забрали, посадили) і бабушка... А воно сидить, бідне, на кроваті і раде, що ми увійшли. Тьотка виходе – вже пухла, очі висолопе і каже: „Ану не давайте йому їсти – хай вмирає!” – на своє дітьо”; „Отут у жінки 4 дочки було і син. Хазяїн умер. А вони взяли відвезли на станцію і бросили того хлопчика. А дві дочки поїхали на Донбас, а дві лежать в постелі – чималі вже, здорові були дівчата. Ну, мати шо розживеться – сама їсть, а вони: „Мамочко, та дайте нам хоч трішечки. Хоч молочка!” – „Вам однаково вмирать!”, - каже. Ото матері такі були...”¹.

В умовах критичного браку харчів жінкам з дітьми доводилося постати перед неможливим вибором: чиє життя врятувати, а чиїм пожертвувати. На практиці життя дитини далеко не завжди мало абсолютну цінність.

3.3.2. (Не)покинуті діти

Непоодинокими були випадки, коли доведені голодом до відчаю батьки залишали дітей напризволяще, йдучи з дому у пошуках засобів до виживання і порятунку власного життя. Діти, яких батьки покидали вдома, були фактично приречені на смерть. Подібне сталося у Каневі, де чоловік поїхав на заробітки, а мати - у Білорусію у пошуках хліба; усі четверо їхніх дітей (найстаршій дівчинці було тоді 8 років) загинули від голоду у власній хаті.² Свідчення з Вінничини суголосо багатьом іншим, записаним в постраждалих від голоду регіонах:

„Один чоловік пішов на Донбас, а жінку з дитинкою бросив дома. А дитинка така... мабуть було два годи. І жінка бросила ту дитинку дома та й

¹ Врятована пам'ять... С. 417, 413.

² Святиня і голодомор... С. 28.

поїхала до чоловіка. А той хлопчик – я його й зараз у глаза бачу, як він ішов до нас у красних штаніках... І бідненьке там на Бугаївку десь зайшло лягло і вмерло. Ой!..”¹.

Дослідники Голодомору визнають, що „підрахувати загальну кількість померлих від голоду дітей, особливо віком до трьох років, досить складно. Вичерпної статистики історики не мають”². Справді, у спогадах знаходимо чимало згадок про безпритульних дітей, які блукали селями і полями у пошуках хоч якоїсь їжі, та врешті у більшості випадків гинули³.

Деякі діти – зокрема підліткового віку - виживали самотужки, або опікувалися своїми молодшими братами і сестрами. Показовою є історія Анастасії Верховод (1922 р.н.) з Одещини, яка влітку 1932 р. протягом тривалого часу дбала про двох своїх молодших братів (5 і 8 років), поки їхня матір їздила до Херсона, намагаючись визволити з ув'язнення батька родини. *“Мама нас залишила і поїхала за батьком до Херсона (...) Я і два брати (...) залишилися самі. Їсти не було що, і я їм пекла кабак, їли по одному малесенькому шматочку в день. Більше не можна було, бо треба було щось їсти щодня. Якщо хтось прийде з сусідів змолоти на жорна (бо знали, що в нас є), то залишали мерчук зерна (стограмовий стаканчик) – тоді я варила лятуру. Були в нас ще буряки, то на них і вижили. Рибалки татові пообіцяли давати бубарів пригорщу (...) брала ті бубарі. Дома готувала з них млинці...”⁴.*

Ця та інші розповіді свідчать, що інколи батьки залишали своїх дітей з мінімальними засобами для виживання на час своєї відсутності. Стрімко зростала кількість безпритульних дітей. Тогочасні звіти місцевих органів влади Харкова та Києва віддзеркалюють масштаби цього явища: на вулицях цих міст з'явилися тисячі безпритульних дітей, яких родичі звідусіль звозили до великих міст, в надії

¹ Лихоліття голодомору... С. 33, 208; Врятована пам'ять... С. 267.

² Марочко В. І. Діти – найчисленніші жертви голодомору. *Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки* / ред. Рада: В.А.Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. С. 566.

³ Усна історія степової України. Т. 2. С. 285; Врятована пам'ять... С. 136, 235, 254.

⁴ Голодний хліб... С. 189-190.

дати їм шанс вижити. Протягом січня-травня 1933 р. у Харкові забрали з вулиць понад 8,5 тис. безпритульних дітей, а протягом самого травня їх було майже 11 тис.¹. Рівень дитячої безпритульності досяг апогею навесні 1933 р., що змусило владу реагувати: 6 травня 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову „Про боротьбу з дитячою безпритульністю”. На її виконання було створено Всеукраїнську комісію для боротьби з безпритульністю, наділену повноваженнями щодо створення дитбудинків². Чутки про притулки швидко поширилися, і багато селян рушили до міст і містечок, щоб влаштувати туди дітей і врятувати їх від голодної смерті. Матері у відчаї масово відвозили дітей з сіл до ближньої залізничної станції чи райцентру, де віддавали їх у притулки під виглядом сироти або просто покидали на вулиці у надії, що державні органи чи сторонні люди подбають про них.

„Матері, щоб не пухли діти з голоду, вивозили їх з дому і там на станції коло дитбудинку залишали їх. Казали, що йдуть купити їсти, а самі плачучи залишали своїх дітей. Через деякий час приходили дізнаватися, чи є їхня дитина в дитбудинку, але не всі зустрічали їх там”³; “Сестра хворіла і померла, а четверо її дітей залишилися в нас. Їсти вже було нічого, то мати відвезла їх до притуку в місто Прилуки, за 30 км від нашого села. А коли через деякий час ми прийшли їх провідати, принесли гостинці, то дізналися, що наймолодший помер, двох дівчаток відіслали кудись в інше місце, залишився лише старший Сергій”⁴; „В його жінки було троє дітей, вона повезла їх у Сватову, а там посадила на станції, і тих дітей зразу... чи міліція забирала, чи там в дитдом определяли”⁵.

Парадоксально, що діти, яких під час тотального голоду рідні батьки віддали у притулок, згадуючи про це, не лише не висловлюють жалю чи образи, а навпаки – ставляться до цього з розумінням та виправдовують вчинок батьків як правильний, як вияв турботи у безвихідній ситуації, коли альтернатива означала

¹ Марочко В. І. Діти – найчисленніші жертви голодомору. С. 565.

² Марочко В. І. Діти – найчисленніші жертви голодомору. С. 565.

³ Книга пам’яті жертв Голодомору на Тростянеччині. С. 27.

⁴ Голодний хліб... С. 197.

⁵ Врятована пам’ять... С. 191; Усна історія степової України. Т. 4. С. 96-97.

неминучу смерть: *“Батько відправив нас до інтернату, таким дивом я і залишилась живою”¹; Нас було троє, батька не було. Кожна мати хоче для своїх дітей всього найкращого, то так і моя мати хотіла врятувати моє життя, і віддала мене в притул... Мені було 5 років. Ліжок в нас не було, спали ми всі покотом, тулилися одне до одного, щоб зігрітися. Вранці не всі підводилися, кожную ніч хтось вмирав... Коли приїхала моя тьотя мене забирати, то я був майже відключений від життя... Я 2 роки не міг не то що ходити – я не міг стояти. Велике спасибі і низький уклін моїй бабусі, яка все ж врятувала мені життя”²*. Остання розповідь також є показовою з огляду на гендерну динаміку ситуації: усі, хто хоч якось опікувався цією дитиною та кому вона врешті вона завдячує своїм життям, були жінки.

Для багатьох дітей притулки ставали єдиною надією на порятунок, однак доля значної кількості вихованців цих закладів була трагічною. Попри те, що у них було передбачено певний мінімальний харчовий раціон, його норми були умовними і часто не дотримувалися. Фахові розрахунки показали, що для виведення дитини зі стану абсолютної дистрофії та початкової стадії опухання необхідним був такий раціон, якого не мали на той час навіть робітники промислових підприємств (рівень забезпечення яких був найвищим), то ж часто виснажені голодом діти навіть у притулках були фактично приречені на смерть. Документи того часу недвозначно свідчать про фатальну нестачу їжі та високий рівень смертності дітей у державних дитячих установах³. Проте навіть при високій смертності дітей у притулках через погане харчування та неналежні умови утримання, їхні шанси вижити тут були дещо вищі, аніж у вимираючих ізольованих селах. Тому у прагненні врятувати життя дитини багатьом матерям довелося подолати свої материнські почуття та віддати дитину під опіку державних сиротинців. Якщо в нормальних обставинах такий вчинок матері вважався б неприйнятним та зазнав би суспільного осуду, то в умовах

¹ Лихоліття голодомору... С. 138.

² Святиня і голодомор... С. 10-12.

³ Марочко В. І. Діти – найчисленніші жертви голодомору... С. 567.

Голодомору його моральна оцінка оточуючими та самими дітьми радикально інша: таку відмову від дитини розглядали радше як екстремальний вияв материнської любові і турботи в надзвичайних обставинах.

3.4 Девіантна поведінка жінок в умовах голоду

3.4.1. Збайдужіння і відчуження

Наслідки фізичних втрат, яких зазнали українці в часи геноциду, цілком заставні із масштабами духовного удару, якого зазнала нація, поставлена навколішки голодом. Усю сукупність морально-психологічних деформацій того часу можна окреслити поняттям „втрата людяності”. Воно охоплює цілу низку явищ та проявів, що докорінно відрізняються та вступають у суперечність із усталеними в українській соціонормативній культурі цінностями, нормами, приписами, заборонами, правилами, уявленнями.

Спогади про атмосферу, що панувала у часи Великого Голоду, пересичені важким відчуттям тотального *збайдужіння* людей одне до одного і до себе. Якщо перші смерті від голоду викликали шок, співчуття, сльози, скорботу рідних і близьких, то з часом, коли загибель від голоду стала щоденним масовим явищем, гострота її сприйняття наче притупилася. Набута нечутливість до страждань оточуючих, нездатність до співчуття, жалю, скорботи – то захисні механізми людської психіки, яка „закривається” перед надто деструктивними та інтенсивними переживаннями, з якими не здатна впоратися.

„Не стало (брата) Стьопа, та ніхто не плакав, страшний був час, голодний, і сліз вже не було...”¹; „Таке страшне було... Ніхто ні на кого уваги не обрацав. Вмираєш – вмирай”; „Ми, діти, стали – голодні, отупілі, нічого не розуміли, що то діється. Нашу маму вкинули в яму, а ми даже не плакали...”²; „Біля ставу була хата Мельників. Їхня маленька дівчинка лежала на березі така страшна, опухла, що важко сказати, що то людина. А її старший братик, руденький, лежав мертвий на перелазі. І ніхто не звертав на них уваги. Важко

¹ Лихоліття голодомору ... С. 154, 32, 45.

² Борисенко В. К. Свіча пам'яті ... С. 89, 124, 141, 152.

розказувати. *Не доведи господи і ворогам нашим таке пережити!*"¹; „Пам'ятаю, як мамка вже мертва лежить, а я шукаю, як би мені хто їсти дав. Мені не так уже її жалко, як я їсти хотіла...”; „А тут кладбище у нас... Попервах... плакали – жалко було, а то вже й не жалко уже...”².

Важливо, що самі свідки голодомору нині усвідомлюють тогочасну втрату власної людяності у нелюдських умовах, в яких мимоволі опинилися українці - на межі життя і смерті: „Тоді було не до втрати близької людини, а стояло питання, як вижити самому. Люди перетворювалися на тварин. Та хіба не перетворишся на тварину, коли тебе вважають за тварину?”³. Тваринний стан, до якого мимоволі опустилися люди у часи Голодомору, віддзеркалено й у лексиці на позначення смерті та вмирання: у спогадах свідки використовують дієслова „здихати”, „дохнути”, „подихати”, розповідаючи про загибель людей внаслідок голоду, порівнюючи самих людей з худобою (скотиною).

„У 33-му – Боже мой! Не то вмирили, а дошли! Дошли на ходу”; „Я здорово пухла була. Лежала-лежала, і не здохла...”; „Я ходила пухла, як колодка. Чого б мені не здохнути? Лучче б я тоді здохла”; „Приїхали перевірять, як виздыхали люди...”; „А якби не та пшениця, то подошли б усі...”; „Такий у 33-м був голод, що було йде-йде по вулиці, впаде – і здох”; „Вириють яму, накидають повну яму... Заривали, як скотину...”; „Мерли люди сильно. Хоронили їх как скотину”⁴.

Іншим виявом руйнування звичайних людських відносин стала всезагальна відчуженість та недовіра, що почасти було наслідком владного терору та цілеспрямованого розпалювання „класової ворожнечі” у селі, почасти – проявом егоїзму в умовах „боротьби за виживання” під час голоду, коли кожна людина змушена була дбати в першу чергу про себе. „Погане за колгости ніхто не говорив, бо залякані були дуже. Люди почали общатъся між собою в 29-му році.

¹ Книга пам'яті жертв Голодомору на Тростянецьчині... С. 29; Святиня і голодомор... С. 30.

² Врятована пам'ять... С. 100, 174, 285.

³ Лихоліття голодомору... С. 22.

⁴ Врятована пам'ять... С. 290, 210, 73, 134, 146, 215, 365, 222, 287, 373, 424, 412, 418.

Зразу НКВД взяло всіх під уочот, щоб у сільраду сообщали все. Це зразу відбило у людей охоту групуватися... Кожен бачив у своєму односельчанині ворога...”¹.

Крім того, крадіжки їжі в умовах голоду набули нечуваних масштабів, то ж навіть ті, хто зазвичай довіряли сусідам та односельцям, схильні були вбачати у кожному потенційного злодія. Г. Горинь, яка досліджувала соціокультурні наслідки поширення злочинства задля виживання у роки Голодомору в контексті деформації моральних засад українців вважає, що саме за тих обставин почалося розмивання ставлення до суспільного майна як до „чужого”, відбулася девальвація поняття громадської/державної власності та нормалізація (ба, навіть схвалення) практики дрібних крадіжок, які набули значного розповсюдження у пізньорадянський час². З іншого боку, відчуженість, замкнутість, зосередженість на собі, самоізоляція, як свідчать дослідження, є характерними ознаками змін у поведінці та соціальних взаємодіях людей в умовах голоду³.

3.4.2. Знецінення життя

Усвідомлення неминучості смерті, безвихідь, безсилість щось змінити чи якось протистояти лихові часом викликала апатію до життя, або й прагнення пришвидшити смерть як визволення від нестерпних страждань. *“Ми вже перестали боятися смерті. Ми боялися голоду. Точніше, ми вже нічого не боялися, просто хотіли їсти. Ми втратили вже деякі людські риси, ставали просто голодними істотами (...) Ми всі вже думали, що помremo (...) а потім*

¹ Документи-свідки голодомору... С. 27.

² Горинь Г. Голодомор 1932-33 років – нищівний удар по фундаментальних устоях традиційного укладу життя українського села. *Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні* / за ред. Р. Кирчіва, О. Романіва. Львів: НТШ, 2005. С. 117.

³ Fessler D. M. T. The implications of starvation induced psychological changes for the ethical treatment of hunger strikers. *Journal of Medical Ethics*. 2003. № 29(4). P. 243-247; Keys A., Brozek J., Henschel A. Et al. The biology of human starvation. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1950. Vols. 1-2. 1385 p.; Kaplan B., Rucklidge J. Starvation: What does it do to the brain? URL: <https://www.madinamerica.com/2013/05/starvation-what-does-it-do-to-the-brain/>

*перестали й цього боятися, нам стало байдуже. Ми не боялися більше смерті. Ми хотіли, страшенно хотіли їсти.*¹

Слід розуміти, що депресія, апатія і байдужість до власного життя є проявами психологічних розладів, що супроводжують стан тривалого голодування². Більше того, медики виявили, що на певному етапі голодування у людини може розвинути автоагресія, спрямована на себе, як схильність себе калічити і цілеспрямовано доводити себе до смерті³.

Відмова від їжі одних членів родини (часто, жінок старшого віку) користь інших (молодших) в умовах гострої нестачі продуктів була, фактично, свідомим вибором на користь смерті заради життя інших: *„Першою опухли в нашій сім’ї бабця. Було мамка понасипають нам усім, ми їмо. А в бабці то зуби болять, то апетиту немає. Мамка на них сердяться, а вони й відповідають: “Я вже, дочко, відцвіла, відродила... То вже і на вічний спокій можна... Ти дітей бережи, вони ще ж і на світі не жили”.* Бабця померли⁴. Саме такий сценарій – готовності старших жінок жертвувати власним життям заради життя молодших – як частину стратегії виживання простежила О. Стяжкіна у поведінці жінок на окупованих теренах України під час Другої світової війни⁵.

Свідки Голодомору згадують також і про спроби самогубства, до яких вдавалися ті, хто втратили надію на порятунок.⁶ Ганна Маруненко (1892 р.) з Вінничини розказувала: *„Селом сморід, як туман... Збайдужіла я до всього. Одна думка шкребеться: як би діток зарятувати? Всі троє почали пухнути... Поїла вареного бурачиння – розпухла вся... Сиджу під плотом і прошу смерті в Бога...*

¹ Лисивець А. Спомини. С. 32, 43.

² Kaplan B., Rucklidge J. Starvation: What does it do to the brain? URL: <https://www.madinamerica.com/2013/05/starvation-what-does-it-do-to-the-brain/>

³ Fessler D. M.T. The implications of starvation... P. 243-247.

⁴ Врятована пам’ять... С. 126; Борисенко В. К. Свіча пам’яті... С. 107.

⁵ Стяжкіна О. “Окуповані жінки”: чинники, ресурси та стратегії виживання ... С. 192.

⁶ Книга пам’яті жертв Голодомору на Тростянецьчині. С. 35; Врятована пам’ять... С. 262.

*Жаль, синочків не вберегла*¹. Інколи у відчаї родичі вкорочували віку собі та своїм рідним, позбавляючись від нестерпного очікування смерті: *„Голод до того доводив, що один батько у нашому селі порізав своїх семеро синів – од 14 до 3 місяців, їхню матір і сам повісився*”².

Одне коротке свідчення цікаве гендерною динамікою ситуації невдалої спроби суїциду: *„Пішов тато вішаться. Баби побачили – вговорили: „Ти ж не один голодний – переживай!”*.³ Схоже, опинившись в однаково критичній ситуації чоловік оцінив її як безвихідну, тоді як жінки бачили надію та навіть обов’язок вижити. Втім, більшість селян, вихованих на засадах християнства, розмірковували так: *„Боялися, бо казали: великий гріх – накладати на себе руки. То люди мучалися. Добували свого останнього часу”*⁴. В інших випадках, передчуваючи наближення неминучої кончини від голоду та усвідомлюючи перспективу не були своєчасно похованим, виснажені люди з останніх сил прямували до цвинтаря, щоб там – у більш відповідному місці – зустріти смерть⁵.

На тлі зумовлених тривалим голодуванням змін психіки та в умовах масової загибелі людей від голоду, ставлення до життя і смерті докорінно змінилося: очевидці Голодомору засвідчують втрату сенсу продовження життя, яке приносило лише щоденні муки, та водночас прагнення до смерті як способу звільнення від нестерпних страждань.

3.4.3. Зміни харчового раціону

У людей, поставлених на межу виживання і голодної смерті, дієвим залишався лише інстинкт самозбереження. Саме почуття голоду та невідступне бажання вгамувати його за всяку ціну керували у ті дні і думками, і вчинками людей, притуплюючи або й цілковито нівелюючи всі інші почуття, враження,

¹ Книга пам’яті жертв Голодомору на Тростянецьчині. С. 12-13.

² Борисенко В. К. Свіча пам’яті ... С. 227, 231.

³ Врятована пам’ять... С. 240.

⁴ Борисенко В. К. Свіча пам’яті... С. 89.

⁵ Врятована пам’ять... С. 359, 408.

переживання. У розповідях тих, хто досвідчив Голодомор в ранньому дитинстві, часто знаходимо вкрай уривчасті описи тогочасного повсякдення (переважно на рівні застиглих фотографічних образів окремих подій, що вразили уяву дитини) - усі інші спогади виявилися фактично витіснені всеохопним почуттям голоду.

„Страшно була голодна. Здавалося, що вже не буде такого часу, щоб наїстися вдосталь”; *„Хоча я була малою, але до цього часу пам’ятаю, як хотілося їсти”¹;* *„Пам’ятаю, що постійно хотілося їсти, що зранку до вечора мучив голод”²;* *„То було не життя, а мука: лягали і вставали з думкою про їжу”³.*

Тривала та гостра нестача харчування спричинили зміни у ставленні до їжі. За відсутності звичних продуктів та страв, докорінно змінилися уявлення про те, що прийнятно їсти. Використання у їжу практично всього, що мало хоч якусь (часто, сумнівну) поживну цінність, масово засвідчують спогади⁴. Вироблені протягом століть українською народною культурою та гігієною харчування упередження та заборони щодо споживання певного гатунку чи кондиції продуктів рослинного чи тваринного походження тимчасово втратили свою чинність під тиском інстинкту самозбереження.

В умовах гострого білкового дефіциту, який власне й викликає найбільш руйнівні зміни в організмі людини (постійно згадувана опухлість голодуючих відома в медичній практиці як „безбілковий набряк”, спричинений незворотним руйнуванням м’язової тканини) селяни починали вживати у їжу все, що містило тваринний білок. У звичайному тогочасному раціоні згадують не лише собак і котів, але й слимаків, черв’яків, личинок⁵, жаб⁶, річкових молюсків⁷, ховрахів¹,

¹ Лихоліття голодомору... С. 60, 61, 184.

² Борисенко В. К. Свіча пам’яті... С. 138, 150.

³ Книга пам’яті жертв Голодомору на Тростянецьчині. С. 226.

⁴ Їдло 33-го. Словник голодомору / збір. і упоряд. О.Різників. Одеса: Юр. літ-ра, 2003. 168 с.

⁵ Книга пам’яті жертв Голодомору на Тростянецьчині. С. 29; Врятована пам’ять... С. 322.

⁶ Борисенко В. К. Свіча пам’яті ... С. 88, 104, 189, 206, 213; Врятована пам’ять... С. 139, 355.

⁷ Врятована пам’ять... С. 266; Борисенко В. К. Свіча пам’яті... С. 140, 147, 227.

їжаків², мишей та щурів,³ птахів⁴ тощо. Прикметно, що у спогадах сам факт споживання такої незвичної їжі не засуджується і вкрай рідко супроводжується критичними коментарями, свідки не повідомляють про відчуття огиди чи відмову від певних продуктів з етичних міркувань. Більше того, на фоні тривалого голодування зазнали змін самі гастрономічні уподобання: у розповідях згадується про те, якою винятково смачною видавалася за тих обставин ота ерзац-їжа: *„Бабаків їли, їжаків їли – вкуснейше м'ясо!”*; *„Піду до річки та отих „черепак” (річкових молюсків) наберу з мулу... це вже щитай м'ясо ми їли... Наварю її, вона гаряча така гляди добра, як квасоля”*; *„І гаврахів їли, вони такі вкусні, жирні, я б і зараз їх їла”*; *„Одного разу мамі дали лушпиння з картоплі і мисочку висівок, ми спекли коржики, для нас вони були дуже смачні”*; *„Бабуся несе кусочок макухи... а ми з братом малі були, так бабуся оцей кусочок макухи ділить нм. Така добра була, що хтойзна!”*; *„Щавель м'яли з молоком, варили молошне – оце вкусне було!”*⁵; *„Згодом миша чи щур стали найсмачнішою стравою...”*; *„Розтербивши руками колоски, мама клала зерна в сковороду, підсмажувала і засипала в суп. Цей суп здавався найсмачнішим...”*⁶; *„Пам'ятаю, що дуже доброю була лобода, зварена на воді і засипана кукурудзяною мукою”*⁷. Радикальні зміни харчового раціону під час голоду мали своїм наслідком зміни харчових преференцій вцілілих у майбутньому, про що подекуди повідомляють респонденти: *„Ще пам'ятаю, як мама довго не їла зеленого борщу, аж до смерті казала, що наїлася жаб'ячого борщу на все життя”*; *„Я все ніяк не можу наїстися картоплі, така вона мені смачна. Може від того, що тоді я думала, що ніколи не наїмся*

¹ Врятована пам'ять... С. 34, 216, 222, 414, 179, 274, 381, 395; Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 157.

² Врятована пам'ять... С. 252, 293.

³ Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 241; Врятована пам'ять... С. 322.

⁴ Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 112, 143, 144, 156, 256; Врятована пам'ять... С. 430.

⁵ Врятована пам'ять... С. 179, 216, 252, 266, 274, 381, 414, 395, 355, 357, 263, 399, 371.

⁶ Лихоліття голодомору ... С. 22, 191.

⁷ Книга пам'яті жертв Голодомору на Тростянецьчині. С. 26.

картонлі в лушпинні”¹. Подібні свідчення вказують, який глибокий вплив мала пережита травма на харчову поведінку не лише тих, хто досвідчили її особисто, але й вірогідно на їхніх нащадків.

Зважаючи на те, що приготування страв для харчування родини традиційно було у виключній компетенції жінок (є частиною нормативної жіночності), неможливість реалізувати цей свій обов’язок (зокрема, нагодувати дітей відповідною їжею) мало б бути дуже болісним для матерів. Жінки змушені були спостерігати голодні страждання власних дітей, не маючи змоги їх полегшити. Звісно, за таких обставин – коли будь-яка пожива могла стати порятунком для життя - кожна умовно-їстівна річ (від листя рослин і до м’яса загиблих тварин) сприймалася як їжа, яку намагалися довести до прийнятної кондиції (зварити, спекти тощо).

3.4.4. *Канібалізм та трупоїдство*

“У суспільствах по цілому світу голод оголював темну, зазвичай невидиму сторону людської натури (...) Серед жахів голоду - покинуті діти, добровільне рабство, зростання проституції, руйнування сусідських і громадівських зв’язків. Та чи не найбільший з усіх жахів голоду – це стати жертвою (чи, що гірше, призвідником) канібалізму (...) Канібалізм є найтемнішою таємницею голоду, забороненою темою”, - пише у своєму дослідженні явища канібалізму в умовах голоду в різних культурно-історичних контекстах історик К. О’Града². Не оминуло це лихо й голодуючу Україну, де найжахливішим проявом втрати людяності стали людодїство та трупоїдство, про що є як численні документальні свідчення, так і розповіді очевидців. Нерідко головними фігурантками цих сюжетів є саме жінки, в тому числі й матері.

“Я лічно знав ту тьотку, шо дитну свою зварила”; *“Я чула, шо одна мати дитинку свою зарізала, ага, в нашому селі... Троє їх діток було у неї, а чоловік*

¹ Лихоліття голодомору... С. 157, 191.

² Ó Gráda C. *Eating People is Wrong, and Other Essays on Famine, Its Past, and Its Future*. Princeton UP, 2015. P. 5, 14.

помер чи заслали. А тоді дітки бігають... “А мамка зарізала Ваню, так ми варили холодець”. Так її забрали, а дітей забрали в інтернат”¹.

Документи і спогади, а також сучасні дослідження засвідчують, що канібалізм і трупоїдство набули значного поширення на теренах, охоплених голодом². П. Сорокін називав його “звичайним явищем” під час голоду 1921-1922 рр., зазначаючи, що така практика передбачала не лише придушення релігійних, моральних, правових та естетичних рефлексів, але також самого інстинкту виживання групи³. Голод штовхав людей не лише на вбивство та поїдання собі подібних, але руйнував навіть найближчі родинні почуття. На підставі аналізу кримінальних справ за фактами канібалізму історик В. Марочко стверджує, що „до людодїства переважно вдавалися жінки, які під впливом голодного психозу, але з усвідомленням гріховності своїх дій, вбивали власних і чужих дітей. В кримінальних справах, - веде далі дослідник, - збереглися фотографії, які зафіксували божевільні пухлі обличчя жінок, з синцями під очима. Всі вони зізналися у скоєному і каялися”⁴. Очевидно, що таке твердження містить внутрішню суперечність, адже перебування у психотичному стані означає тимчасове потьмарення розуму, то ж людина не може вповні усвідомлювати злочинності своїх дій.

Слід розуміти, що у таких жахливих вчинках доведеними до крайнього виснаження людьми рухали не свідомі лихі наміри чи аморальні мотиви. Дослідження змін у психіці та поведінці людей в умовах суворого і тривалого голоду доводять, що такий стан характеризується емоційним стресом, дратівливістю, істеричністю, значними порушеннями у сприйнятті реальності,

¹ Врятована пам'ять... С. 101, 106, 119, 144, 101, 150, 167, 173, 193, 221, 240.

² Марочко В. І. Канібалізм в роки голодомору. *Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки* / ред. Рада: В. А.Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. С. 568-575; Снайдер Т. *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным* / пер. с англ Л. Зурнаджи. К.: Дуліби, 2015. С. 78-81; Гіроакі К. *Свобода і терор*. С. 251-253.

³ Sorokin Pitirim A. *Hunger as a Factor in Human Affairs*. Gainesville: University of Florida Press, 1975. P. 136.

⁴ Марочко В. І. Канібалізм в роки голодомору. С. 571.

збудженою поведінкою, психотичними станами, вибухами гніву та агресивності, наростаючою депресією, тощо. При цьому особа явно не усвідомлює неадекватності власної поведінки.¹ Тобто, доведені тривалим голодуванням до стану певного психічного розладу (на нездоланні психічні симптоми внаслідок тривалого голодування вказував й Р. Конквест²), жінки фактично були нездатні усвідомлювати своїх вчинків та їхніх наслідків, то ж у правовому сенсі вони були по суті недієздатними і неосудними.

Варто відзначити, що й самі селяни, розповідаючи про факти канібалізму, раз-по-раз зазначають, що ті, кого було викрито у людодстві, були не сповна розуму, божевільні.

„В нас жінка була трохи помішана, то вона своїх дітей поїла. Вони померли, а вона поїла. Оце правда”; *„Ну, жінка... двох дівчат з'їла, своїх двох дітей. Помішалася”³;* *“Родичка моєї бабусі збожеволіла і з'їла свою дитину”⁴.*

Привертає увагу той факт, що у багатьох спогадах про факти канібалізму містяться згадки про порівняно м'яке покарання злочинців або навіть про те, що їх не було притягнуто до відповідальності взагалі.

“Одна жінка (по вуличному – Голубка) їла людей. І свою дитину з'їла, і дівку ще якусь заманила. Заявляли на неї й судили, а вона назад у село прийшла”⁵; *“Ловили людей, вбивали, продавали і самі так їли, щоб спастися. Було це у нашому селі. Та ніхто нікого не арештував, тоді ніякого не було права. Тоді хто як міг, так і спасався”;* *“Жінка з'їла дитину, її ніхто, правда, тоді не займав, не трогав, але люди докоряли їй. Да вона каже, що я вже мертву з'їла”⁶.*

¹ Fessler D. M.T. The implications of starvation... P. 243-247; Keys A., Brozek J., Henschel A., et al. The biology of human starvation; Kaplan B., Rucklidge J. Starvation: What Does it Do to the Brain? URL: <https://www.madinamerica.com/2013/05/starvation-what-does-it-do-to-the-brain/>

² Конквест Р. Жнива скорботи... С. 288.

³ Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 161-162, 270.

⁴ Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. С. 604.

⁵ Документи-свідки голодомору... С. 87; Врятована пам'ять... С. 346, 363.

⁶ Борисенко В. К. Свіча пам'яті... С. 92, 254; Книга пам'яті жертв Голодомору на Тростянецьчині. С. 22.

Судові інстанції, схоже, також порівняно поблажливо (як на судову практику тих часів) ставилися до звинувачених у канібалізмі. Серед опублікованих документів часів Голодомору знаходимо і постанову Верховного суду УРСР про відміну вироку Вінницького обласного суду щодо селянки Якименко, “яка вбила сина заради врятування своїх інших голодних дітей”:

“За те, що вона з корисливою метою зарізала свого трирічного сина та м'ясо мінjala сусідам за крашанки (...) Якименко заявила, що вона зарізала свого сина за порадою попа Заболотного, коли вона звернулася до нього по допомогу з приводу голодування дітей, він їй відповів “заріж одного і корми останніх”. (...) Оскільки ідеологом цього звірського убивства з'являється піп Заболотний, то настільки основним звинуваченим має бути він, а не фізичний виконавець вбивства Якименко”¹.

Якщо залишити поза увагою те, що свідчення селянки на своє виправдання (якщо це були її справжні свідчення) були використані як привід для репресій проти священника, то залишається очевидним факт виправдання верховним судом вчинку матері, яка власноруч убила одну свою дитину задля харчування інших. Хоча в інших місцях селяни могли влаштувати самосуд над канібалами, як от у селі Янківка на Київщині, де у липні 1933 р. жінку, викриту у вбивстві сусідських дітей, селяни прилюдно спалили². Г. Куромія вважає це практикою, подібною до розправи над відьмами, що нашттовхує його на думку про народне сприйняття людодства як прояв відьмацтва, що його традиційно приписували жінкам³. Подібні погляди на жінок, викритих у канібалізмі, були поширені й в інших культурних контекстах в умовах голоду⁴.

Зрештою, у спогадах очевидців про голод також простежується якщо не виправдання чи толерування канібалізму як явища загалом, то принаймні певне розуміння та незасудження тих, хто втратив людське обличчя перед лицем смерті.

¹ Колективізація і голод на Україні 1929-1933. С. 536.

² Гіроакі К. Свобода і терор у Донбасі. С. 253.

³ Гіроакі К. Свобода і терор у Донбасі. С. 253.

⁴ Ó Gráda С. Eating People Is Wrong... P. 16.

“Страшно ловили дітей... Було таке, що й різали - голод єсть голод...”; *“Одна тьотка у свої дочки повирізала груди і варила... Це в нашому селі було... Вона при пам’яті була, но їсти ж хоче!”*¹; *“Людей їли, і діток свої їли – голод не свій брат...”*²; *“Наша сусіда з’їла двох дітей, а двоє старших залишилися чудом (...) А жінка ця була розумна, культурна, добра, передова на кутку. До чого її довів голод”*³.

Пережити настільки не вкладається в усталені норми людської моралі, що свідки канібалізму просто не здатні дати йому моральну оцінку – людоїдство лежить далеко поза шкалою людських цінностей. Чи не тому досить часто такі розповіді емоційно-бідні та позбавлені оціночних суджень. Наприклад, жінка з Луганщини докладно розповіла про те, як по сусідству чоловік вирізав і з’їв по черзі усіх членів своєї родини, окрім однієї дочки, та про те, як його викрили і арештували, і при цьому протягом своєї розповіді жодного разу не висловила оцінкового судження чи пережитих емоцій з приводу цього факту⁴. Власне, таке дещо поблажливе ставлення до тих, кого нестерпний голод довів до божевілля канібалізму, простежують фольклористи, які вивчають наративи про Голодомор⁵.

Показово, що дехто з очевидців наголошує: матері не вбивали своїх дітей заради їжі, а лише їли м’ясо своїх вже померлих з голоду дітей. Так оповідачки наче виправдовують тих, хто вийшли за межі моральних імперативів. При цьому у розповідях постійно підкреслюється, що жінки-канібали чинили так не зі свого лихого умислу (тобто, це не була ознака їх засадничої аморальності, девіантної вдачі чи злих намірів), а ними керувало непереборне почуття голоду. Вивчаючи явище канібалізму у роки голоду, В. Марочко дійшов до висновку, що у тих критичних обставинах “канібалізм став для окремих людей “природною” формою виживання”, а інші хоч і не вдавалися до такого способу, але “багато людей

¹ Врятована пам’ять... С. 237, 324, 346, 363, 395.

² Борисенко В. К. Свіча пам’яті... С. 124, 250, 104, 132.

³ Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр. С. 599.

⁴ Врятована пам’ять... С. 195, 224, 229, 273.

⁵ Кузьменко О. Образ “страху” як етноконстанта... С. 97.

змирилося з вживанням односельцями людського м'яса"¹. Історик цитує доповідну чекіста Розанова: „В уражених людоїдством селах з кожним днем міцніє думка, що можна вживати для харчування людське м'ясо. Ця думка поширюється особливо серед голодних і пухлих дітей"². Тобто, у часи Великого Голоду у суспільній свідомості відбулася дуже значна (хоч і тимчасова) деформація засад християнської моралі, відступ від одного з непорушних крос-культурних табу на вживання людського м'яса. Серед свідків Голодомору більшість – це ті, хто були тоді дітьми чи підлітками, і, дуже вірогідно, самі (свідомо чи ні) могли бути споживачами людської плоті. Цілковита відсутність будь-яких зізнань про це не випадкова. Психологічна травма, якої зазнали ті діти, яких голод і матері змусили стати канібалами, вочевидь занадто сильна для її публічного проговорювання.

3.5. Жіноче тіло на межі

3.5.1. Деформація і занедбаність жіночого тіла в умовах голоду

У жіночих спогадах про Голодомор жіноче тіло та сексуальність згадуються вкрай рідко, окрім як в контексті надзвичайних набряків, викликаних порушенням обміну речовин внаслідок тривалого голодування: найчастіший дескриптор тогочасного вигляду – *пухла, опухша*, також – *налита*.

Голод надзвичайно спотворює і руйнує тіло людини. Жіноче тіло, крім суто соматичних функцій (анатомічно-фізіологічного характеру), в українській культурі має також потужний естетичний вимір: здорове, міцне, повнокровне тіло є невід'ємною частиною традиційного канону жіночої вроди³. Тому, окрім фізичних терпінь, що їх спричиняв голод, жінки зазнавали ще й моральних страждань, спостерігаючи власні виснажені, спотворені голодом, вмираючі тіла. Хоча спогади жінок з цього приводу рідкісні, однак ті поодинокі розповіді

¹ Марочко В. І. Канібалізм в роки голодомору. С. 571, 573.

² Марочко В.І. Канібалізм в роки голодомору. С. 572.

³ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. С. 130-132.

вирізняються відвертістю опису, пронизливим натуралізмом і, водночас, емоційною відчуженістю оповідачки від змальованих нею жахів.

“Галька пухла, а я сохла. Дивно, чому я зсихалася на чорний мотузочок, а не пухла, як Галька? Руки і ноги в мене були тонесенькі, як чорні ниточки. Обличчя було маленьке і теж чорне (...) Вона на мене ніби гнівалася, що я не була пухла. Я була суха, як соломинка, чорна, як земля, але не пухла, а Галька наливалася й наливалася, й наливалася водою. Шкіра в неї тріскалася, і з тіла виливалася якась рідина. Її постіль була від цього завжди мокра. Ніхто її не міняв, не прав. Постіль тхнула, на неї сідали мухи. В мене й гадки не було попрайти чи помитися, а змити голову й на думку не спадало...”¹

Саме тілесний досвід - досвід втрати і віднайдення власного тіла – становить осердя спогадів Наталії Крохмальової (1918 р.н.) з Луганщини. Це розповідь про один – утім, переломний, вирішальний – день її життя влітку 1933 р., коли вона була на порозі смерті. Її спогад – це пам’ять тіла, яке досягло своєї межі, вичерпало усі свої ресурси, і лише воля до життя змусила його тривати. Контрастом двох полярних візуальних образів – образу тілесного розпаду, що постає на початку розповіді і образу тілесної повноти, який виникає наприкінці, позначено два полюси – смерть та життя.

“Я пухла, як колодка, ходила. Ноги лопались і живіт, і вода бігла без кінця... Запущена була така, страшна... Воно ж голодна була, з сил вибита, совсем же без сил. Буряків тих як наїлася... І я як заснула в отім куріні... Понос на мене напав. Поприходили на роботу люди. Як глянули на мене... А я мокра лежу. І ото кажуть: “Не лізьте, там Наташка лежить в куріні”. І воші по мені лазять (плаче). Прямо ото лазять воші по мені. Ото баби балакають: “Уже Наташці всьо”. І я зразу одтухла (зійшов набряк) тоді. Кожка на мені висить (плаче). А я думаю: “Ну вмреш – то вмреш”. Вони ідуть полоть, а я думаю: як я буду лежать у куріні, мені ж і не дадуть і 300 грам (хліба). Отож і хана мені буде. Вони дивляться, шо встаю і сапочку в руки беру. А вони до бригадіра кажуть: “І

¹Лисивець А. Спомини. С. 43, 51.

вона йде полоти... Хай хоч вона окремо поле од людей". Я ото полола, висохла... А тоді прийшла додому вже ввечері. Прийшла додому, а у мене мачуха була така, як змія, ух!.. Невиносімо, страшно вам розказувать – як гадюка! Дивиться на мене, думала, що оце ж вона не прийде, оце вона вмере, оце її не буде. А я ж прийшла жива! Ну а що, воно ото ж ні мила, нічого не було, а я ж грязна була. Прийшла, ні теплої води немає, уже темніє надворі. Я прийшла, налила водички, трошки себе обмила, оце у воді самій холодній виполоскала. Утром воно ж і сире, ще не висохло, а я уже мокре так оце надівала. І... пішла на роботу. І вижила. А тоді... Ви знаєте, уже й баришня стала. Така ловкенька була, до мене вже й хлопці чіплялися...”¹.

Протиставлення смерті та життя вербалізовано образами *завмирання* та *руху*: нерухомість (*заснула, лежу, лежить*) для оповідачки однозначно асоціюється із пасивністю і смертю, яким протиставлено здатність діяти, пересуватися (*встаю, беру, йду, прийшла, пішла*), що символізує саме життя та є антиподом до небуття („*оце ж вона не прийде, оце ж вона вмере, оце ж її не буде*”). Сама воля цієї дівчини до життя передана через наголошення (багаторазове повторення) власної здатності рухатися - насамперед, *йти*. У спогаді старої жінки прочитується почуття сорому, відчуження та огиди до власного деградованого тіла, немочі якого проявилися публічно. Чи не тому про власний тілесний досвід жінки, які пережили Голодомор, воліють мовчати.

Ще одним гендерно-забарвленим і особливо травматичним для жінок досвідом Голодомору стала тотальна антисанітарія. Підтримання чистоти в оселі та гігієни членів сім'ї належало до кола невід'ємних жіночих обов'язків, було частиною нормативних практик жіночності². Проте тотальне виснаження, зумовлена голодом апатія і депресія, прагнення зберегти рештки сил для пошуку їжі не залишали місця для турботи про естетично-гігієнічні аспекти побуту.

“Мати і Галька були вдома, лежали на своїх постелях, що ціле літо не прибиралися і не пралися (...) Голови не мила давно, завелися воші і в мене, і в

¹ Врятована пам'ять... С. 285-286.

² Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі. С. 168-170.

Гальки, і в матері. Спочатку ми їх ськали, а потім, мабуть, забули про це”;¹ “Тоді в хаті і ми, і корова, і телятко, і курка – все в хаті. І срали, і сцяли і ой... Страсть пережили, страсть”.²

Справжньою пошестю у голодуючих селах стали воші. Хоча спогади про це у розповідях жінок, які пережили Голодомор, трапляються вкрай рідко, все ж у деяких розповідях можна відчутти жах очевидиці від видовища страшної занедбаності людського тіла, зокрема перед лицем смерті:

“Ой, як жили! Воши годували! Стільки вошей було, що не можна вибрати!”, “Ідем в школу. Під тином лежали два чоловіка – рядами воші лазять, і вони вже пухлі...”³; “Дві неділі чи три ми ходили без батька й без матері, й – ніззя такого казати – і вошву годували, того що голі й босі були...”; “Зайдя в землянку, я увидела свою мамочку, лежачую на лохмотьях с распущенной косой, по лицу ползали вши, живот в буквальном смысле прилип к спине...”; “І ото як на вмируще – таких вошей було!”⁴.

Для жінок, які силою обставин змушені були опуститися до такого нищого існування і пережити подібне приниження людської і жіночої гідності, спогади про це вкрай болісні і принизливі.

3.5.2. Жіноче тіло як ресурс і фактор ризику

З деяких свідчень стає зрозуміло, що тіло жінки часом ставало тим останнім ресурсом, який рятував її саму чи родину від голодної смерті. Жіноча пазуха ставала тим чи не єдиним місцем, де жінка могла приховати хоч якусь їжу, якою згодом годувала дітей: *„А ми zostалися троє з матір’ю і сильно бідували, не було і куска хліба. Як мати заробить шматочок хліба, то цілий день носить його за пазухой, щоб віддати дітям ввечорі”;⁵ „Мати працювала в колгоспі, товкла*

¹Лисивець А. Спомини. С. 43.

²Врятована пам’ять... С. 371.

³Борисенко В. К. Свіча пам’яті ... С. 169, 266.

⁴Врятована пам’ять... С. 192, 265, 246, 285-86, 322, 400.

⁵Борисенко В. К. Свіча пам’яті... С. 264.

макуху скотині... А щоб жінки нічого не винесли, їх замикали і обшукували. Мама ховала кусень макухи за пазуху... Увечері ж мама розварювала ту макуху у воді і давала нам ту юшку пити...”¹. Інколи саме тіло жінки могло в буквальному сенсі стати їжею для дітей: з деяких розповідей довідуємось, як умираюча матір настановляла своїх дітей після своєї смерті спожити її плоть, щоб вижити².

Як і в багатьох інших ситуаціях, коли жінки опинялися на межі життя і смерті (у нацистських таборах чи в ГУЛАГу, в умовах окупації тощо), на охоплених голодом теренах з’явилася проституція заради виживання: доведені до відчаю жінки обмінювали своє виснажене голодом тіло на їжу, щоб порятувати від смерті себе і свою родину. На Луганщині траплялися випадки, коли представники комісій з розкуркулення вимагали сексуальних послуг від сільських жінок, обіцяючи натомість не розкуркулювати їхні родини³. На Донеччині колишній працівник МТС у присутності своєї дружини, з плачем, розповідав, що у 1933 р. їхня сім’я вижила лише завдяки тому, що його вродлива дружина-гречанка щоночі змушена була ходити до уповноваженого райвиконкому, за що вранці отримували трохи муки⁴. Старша жінка з Луганщини (1908 р. н.), пригадуючи безвихідь, в якій опинилася у 1933 р., щиро розповіла про те, як перед лицем голодної смерті поступилася домаганням голови колгоспу: „Харчі скінчилися. Ноги стали пухнути і в мене, і в дітей... Від Івана ніяких вісток... За два оклунки пшона здалася я йому, гадині...”⁵. Вочевидь, партійці та місцеві урядники зловживали своєю владою, спонукаючи загнаних у безвихідь жінок до статевих стосунків в обмін на їжу чи відносну безпеку.

Водночас тіло ставало також і фактором ризику для жінок, особливо у випадку втрати чоловіка. В умовах тогочасного правового свавілля жінки ставали головними потенційними мішенями різних форм насильства – не лише

¹ Врятована пам’ять... С. 275, 297.

² Снайдер Т. Кровавые земли... С. 80-81.

³ Сапицька О. Участь жінок у селянському опорі... С. 86.

⁴ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. С. 230.

⁵ Врятована пам’ять... С. 54.

економічного, але й психологічного, фізичного та сексуального. Прилюдне роздягання/оголення жінок і дівчат-підлітків з родин, які противилися колективізації, що супроводжувалося моральними знущаннями і приниженнями, активісти використовували як інструмент примусу і упокорення – згадки про це трапляються у розповідях очевидців¹.

Хоча свідчення про сексуальне насильство над жінками рідкісні (вірогідно, через їх травматичність, почуття сорому та провини), випадки безкарної наруги були, вірогідно, непоодинокі. Трагічною була доля жінок у родинах, затаврованих як “класово ворожі”: зупинити навіть відверто злочинні дії “активістів” ніхто не наважувався. Розповідь Катерини Журби, свідка подібного злочину, якій було на той час уже 20 років, показує трагічність долі її сусідки, згвалтуванню якої сусіди побоюлися протидіяти:

„До сусідки прийшов актів – мужики, стали насильничати. А люди боялися... Начали її насилувать. А один почув з двору „Калавур!” Ну, він то не має права заходити, бо вона ж розкуркулена. Тоді ж власть така була! Відкрив двері – а вони її насилують на долівці, а діти розбіглися. „Шо ж ви, - каже, - сукини діти, робите?” А ті: „Ти ще слово скажеш – 25 год получиш!” Отакий актів був”².

Схоже, такі злочинні дії навіть не завжди приховували: в одному з сіл Вінниччини член буксирної бригади відправив жінку, яка відмовилася здавати хліб, у штаб з запискою: “Поведіть її в темний куток і там згвалтуйте”. Ця ж бригада згвалтувала ще двох жінок-”куркульок”³. Відомі й інші факти згвалтувань як спосіб покарання бунтівних селянок в умовах безкарності сільських активістів⁴. Самотні жінки з розкуркулених родин були особливо вразливими та

¹ Петренко В. І. Трагедія українського селянства (1932-1934 рр.). *Наукові записки Вінницького ДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія.* 2003. Вип. 5. С. 121-122; Снайдер Т. Кровавые земли. С. 66; *The War Against the Peasantry, 1927–1930. The Tragedy of the Soviet Countryside* / ed. by L. Viola, V. P. Danilov, N. A. Ivnickii, D. Kozlov. New Haven: Yale UP, 2005. P. 281-282.

² Врятована пам'ять... С. 169.

³ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение... С. 136.

⁴ *The War Against the Peasantry...* P. 281; Снайдер Т. Кровавые земли. С. 66.

беззахисними перед таким свавіллям, адже вони навіть не мали змоги поскаржитися на злочинні дії представників влади, а очікувати захисту від заляканих односельців не доводилося.

Спогади українських жінок про Голодомор віддзеркалюють гендерні особливості жіночого досвіду переживання цієї трагедії. Втративши своїх чоловіків та засоби до існування, жінки опинялися перед необхідністю взяти на себе відповідальність за порятунок від голодної смерті не лише себе, а й дітей та старших членів сім'ї. Намагаючись врятувати майно, жінки вдавалися до різних форм активного і пасивного спротиву сваволі “буксирних бригад”. У своїх індивідуальних та групових протестах жінки виступали передусім з позиції нормативної жіночої ролі матері-годувальниці, яка зобов'язана дбати про харчування власних дітей. Деяким жінкам вдалося відстояти майно шляхом звернення до органів влади, хоча таких були одиниці. Важливо, що жінки чинили активний спротив беззаконню, незважаючи на нерівність сил і засобів. Водночас влада не трактувала навіть організоване жіноцтво як серйозну політичну силу, яка могла б становити загрозу режимові.

Жіноче майно часто ставало чи не єдиним ресурсом виживання для цілої сім'ї, дозволяючи підтримати мінімальний рівень харчування. Різноманітні вияви взаємодопомоги серед жінок дозволити врятувати життя багатьом. Перед лицем голодної смерті тисячам жінок доводилося робити неможливий вибір поміж власним життям і життям дітей, то ж материнство - як культурна цінність і нормативна жіноча роль – зазнало величезних викликів, не завжди материнські почуття витримали випробуванням голодом. Тотальний голод спричинив безпрецедентну дегуманізацію населення, підваживши та призупинивши чинність чи не усіх підставових соціальних норм і моральних принципів (від харчового раціону і гігієни - до родинно-сусідських відносин та самоцінності життя).

Усталені нормативні уявлення про жіночність та пов'язані з ними практики в умовах тотального Голоду виявили свою соціокультурну сконструйованість і фактично втратили чинність. Амбівалентного значення набувало жіноче тіло, що могло виявитися додатковим ресурсом для порятунку або ж стати чинником

додаткових ризиків в умовах правового свавілля. Спотворене голодом тіло завдавало жінкам ще й моральних страждань. Тілесний досвід жінок є однією з найбільш замовчуваних і, вірогідно, найтравматичніших сторін жіночих спогадів про Голодомор.

РОЗДІЛ 4.

**УЧАСТЬ ЖІНОК У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ:
ПРИВАТНЕ VS. ПОЛІТИЧНЕ****4.1. “Жіноче питання” ОУН**

У процесах націєтворення у різних культурно-історичних контекстах жінкам зазвичай відводиться подвійна роль: з одного боку, їх вважають насамперед відповідальними за (природне та культурне) відтворення нації, з іншого — жінка постає як метафора самої Нації, її символічна репрезентація. У національних проектах жінок рідко сприймають як активних учасниць націєтворчого процесу, натомість наголошуючи на їхній материнській функції та ролі хранительок традицій¹. Таке бачення ролі жінки простежується в ідеології українського націоналізму, що засвідчують ідеологічно-пропагандистські матеріали часів національно-визвольних змагань середини ХХ ст.² Хоча окремого програмного документу ОУН, який би чітко окреслював її гендерну політику нема, та з доступних різнорідних текстів можна скласти доволі цілісне уявлення про “жіноче питання” в ОУН – як саме бачили націоналісти ролі та функції жінок в українському суспільстві загалом і під час визвольних змагань зокрема.

4.1.1. Культ жінки-мучениці: Ольга Басараб

Від самого заснування ОУН (1929 р.) у ній сформувався культ жінки-мучениці за національну ідею, осердям якого стала постать Ольги Басараб. О.Басараб (1889-1924) – українська громадська і політична діячка, організаторка першої жіночої чоти легіону УСС у Львові, членка головної управи Союзу Українок, співпрацювала з УВО як розвідниця та була зв'язковою полковника Є.

¹ Anthias F., Yuval-Davis N. Women and the Nation State. *Nationalism: The Reader* / ed . by J. Hutchinson and A. D. Smith. Oxford: Oxford UP, 1994. P. 312–316.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 48. 441 арк. (Матеріали и документи ОУН по женскому вопросу, и жизни и творчестве украинских писателей Тараса Шевченко и Леси Украинки, о празднике моря и др. В одном томе).

Коновальця. Арештована польською поліцією, зазнала тортур і загинула у в'язниці 12 лютого 1924 р.¹. Життя та смерть О. Басараб стали еталоном жіночої відданості національній справі в межах ідеології українського націоналізму, її образ активно пропагували як взірець для наслідування серед свідомого українського жіноцтва.

У п'яту річницю смерті О. Басараб 11 березня 1929 р. підпільна газета УВО “Сурма” опублікувала пропам'ятну замітку, яка вибудовує образ героїні-мучениці, підкреслюючи її самопожертву, відданість боротьбі за українську державність, силу духу, стійкість та закликає наслідувати її приклад: *“Її посвята була гідною української жінки. Її посвята — це лаврові листки над символами нашої державности. Загинула О. Басараб — та розцвіли квіти из засіяних нею зерен. Її посвята окрилює нас, зриває до роботи, а у слушний час пірве всіх українських жінок до нового Великого Чину (...) Громадяне! Ви — що вірите, як Вона — беріть собі примір із Неї! (...) Присягніть, що підете її слідами і що в потребі віддасте і своє життя! Тоді дух замученої героїні буде з нами й поведе нас до успішної боротьби за Українську державу”*².

У 1920-1930-х рр. щорічно в день загибелі О. Басараб, українське жіноцтво організовувало панахиди в церквах Галичини. До цього дня виготовляли портрети та фотокартки, влаштовували масові відвідини могили на Янівському цвинтарі. Фактично, в ОУН сформувався певний культ Ольги Басараб — її ім'я увійшло в текст “Молитви українського націоналіста”³.

¹ Стасюк О. Й. Басараб Ольга. *Енциклопедія історії України*. К. В-во "Наукова думка", 2003. Т. 1: А-В / редкол.: В. А. Смолій та ін.; НАН України. Інститут історії України. 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Basarab_O ; Лялька Я. Ольга Басараб та її доба. Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. 1248 с.

² Пам'яті Ольги Бесарабової. *Сурма: Орган УВО*. 1929. Ч. 2-3 (17-18), лют.-берез. С. 7-8. URL: <http://ounuis.info/archive/library/Newspapers/surma.html>

³ Липовецький С. Розвідниця Ольга. *Україна Молода*. 2009. 2 верес. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1481/169/52083/>

Ще один показовий документ – вказівки щодо відзначення роковин смерті О. Басараб (1941 р.)¹. У ньому представлено героїзований образ-взірець свідомої українки. На початку документу зазначено, що *“свято сл. п. О.Басараб є святом українського жіноцтва. Українські жінки у визвольних змаганнях української нації, в революційній боротьбі ідуть крок у крок з чоловіками спільною дорогою. Ця дорога значиться жертвами й полеглих жінок...”*². Таким чином, провід ОУН визнає і стверджує участь жіноцтва у націєтворчих процесах і визвольній боротьбі пліч о пліч з чоловіками, водночас на прикладі О. Басараб заохочує жінок до самовідданого жертвовного служіння національній справі. У документі її названо *воїном, товаришкою, революціонеркою*, її винятково високий статус підреслено через згадку близької співпраці з лідерами ОУН Є. Коновальцем та А. Мельником³. Текст конструює ідеалізований образ жінки, яку фактично канонізовано і долучено до пантеону національних героїв.

Водночас зроблено пряме застереження щодо можливих амбіцій жінок. Подаючи перелік можливих функцій жінок у підпіллі, текст наголошує на їх рівноважливості для успіху загальної справи. Про вільний вибір жінкою своєї ролі у боротьбі не йдеться: *“Не кожній з нас судилося бути вояком, не кожна має стільки сили і витривалості, щоб переносити труди і невгоди вояцького життя. Та кожна має й матиме визначене собі завдання, призначене місце у Національній Революції, з якого не вільно їй самовільно зійти. Кожна матиме те чи інше становище, на якому мусить витривати хочби свистали кулі, хочби валилися світи. Чи буде це завдання велике чи мале, все одне. Не має бо великих ні малих завдань, коли рішається добро справи (...) Тоді є тільки призначені завдання і успіх може принести тільки совісне сповнення кожного з них. Чи це буде становище розвідниці, телефоністки, сестри-піклунки, інтендантки, чи треба буде чистити і постачати зброю, дбати про одяг та білля вояків, чи*

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 48. Б. а. / Б. д. Арк. 342 зв. 346 зв. (В річницю смерті Ольги Басараб).

² В річницю смерті Ольги Басараб. Арк. 343.

³ В річницю смерті Ольги Басараб. Арк. 343а.

може шкрабати картоплі в воєнних кухнях – це все однаково важні завдання. Сповнити їх якнайкраще, з посвятою – це наша ціль. Бути все на своєму місці, робити все що треба, змагати всіма силами до кращого ведення справи – це завдання нас революціонерок”¹.

Образ О. Басараб – “Жінки-Воїна” – не був конкретною рольовою моделлю для українок для участі у збройній боротьбі, він мав стати символом жертвовного служіння нації у тих ролях, які вважатиме за доцільні провід ОУН². Вибудовуючи історичну тяглість поміж українками, текст зобов’язує сучасниць взоруватися на попередниць, продовжувати їхню справу. Таким чином жіночу історію було використано інструментально – для мобілізації жіноцтва до співпраці з націоналістичним підпіллям, а постать О. Басараб мала слугувати еталоном жіночого служіння нації.

4.1.2. Завдання українського жіноцтва у текстах ідеологів українського націоналізму

Ідеологи українського націоналізму та провідники ОУН порівняно мало зверталися до “жіночого питання”. Проте окремі тексти О. Теліги, Ю. Липи та Д. Ребет дозволяють скласти уявлення про те, якою мислили “ідеальну українку” та її роль і завдання в процесах націєтворення.

О. Теліга рефлексувала на тему національного ідеалу сучасної жінки у статті “Якими нас прагнете?”³ (вперше опублікованій у жовтні 1935 р. у варшавському “Віснику”). Авторка критикує три типи жінки, що їх конструюють у своїх літературних творах українські письменники – “рабиня”, “вамп” і “амазонка”. Перші два, на її думку, неприйнятні, бо націлені лише на задоволення чоловічих (побутових і сексуальних) потреб. Але й “амазонка” – “різка, енергійна,

¹ В річницю смерті Ольги Басараб. Арк. 344.

² В річницю смерті Ольги Басараб. Арк. 345.

³ Теліга О. Якими нас прагнете? *Теліга О. Збірник* / ред. О. Жданович. Детройт: Український золотий хрест в ЗСА, 1977. С. 65-77. URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/lit-crit/Feminism/Teliha-Iakymy.html>

позбавлена сентименту, “жінка-товариш” - видається О. Телізі невдалою моделлю для українок, бо “має переважно так мало жіночості, що – викликаючи пошану — ніколи не викликає любови й адорації”. Таких жінок діячка називає “мужчинами в спідницях, позбавленими всякої жіночості”. Закликаючи до пошуку нової національної моделі жіночності, О. Теліга стверджує від імені жіноцтва, що “хоче бути Жінкою. Лише такою жінкою, що є відмінним, але рівновартісним і вірним союзником мужчин в боротьбі за життя, а головне — за націю”. Утім, О. Теліга не пропонує власної візії ідеалу українки, віддаючи ініціативу його формування в руки чоловіків-письменників.

У 1938 р. Ю. Липа опублікував статтю “Українська жінка”¹, де окреслив ідеал жіночності та визначив роль жіноцтва в націєтворчих процесах. Визнаючи, що в історичному минулому чимало українок зі зброєю в руках відстоювали інтереси України, Ю. Липа все ж вважає військову справу пріоритетом чоловіків. Натомість особливу жіночу цивілізаційну місію автор висновує з репродуктивної функції, а саме материнство, на його думку, є визначальним критерієм жіночої суспільної ролі. Розвиваючи цю тезу, Ю. Липа звертається до міфології, історії і тогочасних расових уявлень, та на цій основі фактично вибудовує цілий культ жінки-матері як носія, транслятора і хранителя “раси”, духовності і моралі. “Найголовніше духовне внутрішнє життя і формування опінії родини, - пише Ю. Липа, - спочиває в руках жінки [...] Жінка в родині є носителькою не тільки щастя щоденності, не тільки понять справедливості, але й суспільної й расової моралі. Вона більше, ніж мужчина, формує расу (...) Жінка дає в родині і найсильніше пов’язання з минулим власної раси, і підстави норм групової організації раси”².

Есенціалізм та біологічний детермінізм у поглядах Ю. Липи на суспільні ролі жінок не були винятком у тогочасному націоналістичному дискурсі³. Ідеї Ю.

¹ Липа Ю. Українська жінка. *Жінка*. № 7–8 (квіт.). 1938. С. 2-4.

² Липа Ю. Українська жінка... С. 4.

³ Гавришко М. Вплив “гендерної політики” у Третньому Райху на український феміністичний дискурс в Галичині у 1930-х рр. *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 6. С. 86-90.

Липи про материнство (у його фізичному і культурному сенсі) як головне покликання жінок у процесах націєтворення були згодом розвинуті, деталізовані і додатково аргументовані у пропагандистських текстах ОУН, адресованих саме жінкам і націлених на мобілізацію українок до участі в боротьбі.

Приділила увагу “жіночому питанню” і Д. Ребет – одна з найпомітніших жіночих постатей націоналістичного підпілля¹. Зважаючи на виняткову позицію цієї жінки в ОУН, її текст “Суспільна роля жінки” (1943 р.)² можна вважати відповідником (неіснуючого) програмного документу з “жіночого питання”. Д. Ребет викладає та докладно аргументує концептуальне бачення ролі і завдань жіноцтва у націєтворчих процесах та змальовує ідеальний тип свідомої українки. Авторка гостро критикує фемінізм, який *“на життєвому відтинкові жінок розсіяв заколот, незрозуміння і непорозуміння щодо деяких життєвих проблем та суспільної ролі жінки”* [арк. 15]. Д.Ребет вважає фемінізм виявом жіночого егоїзму і гедонізму, що *“морально і фізично руйнує жінку”*, підриває родину та негативно позначається на демографічній ситуації, протиставляє жінку суспільству, підбурює йти проти власної природи [арк. 15 зв.]. *“Фемінізм внутрі національного життя - це чинник суспільного антагонізму і партекулярного егоїзму (...) і тому є явищем шкідливим і асуспільним”* [акр. 15а].

Відтак авторка виходить з постулату “природної” фізичної і психологічної різниці між чоловіками і жінками та їх взаємодоповнюваності, яка визначає їх різні - відповідні статі - суспільні ролі. Д. Ребет спирається на біологічний детермінізм у визначенні жіночого покликання: *“Психіка жінки має нерозлучну і безпосередню зв’язь з її життєвим призначенням (...) Поняття материнства знаходить свій вислів у питомій природі жінки, (...) що фізично і духово в’яже минуле з майбутнім, стимулюючи розвій цивілізації-культури”* [арк. 17]. Серед особливих “прикмет душі”, якими “природа” наділила жінку задля сповнення її місії, авторка називає чуттєвість, інтуїцію, жертвовність, відвагу, посвяту, героїзм,

¹ Посівнич М. Жінка в проводі ОУН... С. 147-177.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 48. Арк. 14-22 (Ребет Дарія. Суспільна роля жінки / Відділ культурної праці при У.Ц.К. Головна жіноча секція. – 1943. - Ч. 4).

відданість, відчуття краси і здатність до творчості, “виховний змісл”, господарність, прагматизм, спостережливість, легкість рухів, адаптивність. Водночас, *“ціла жіноча природа у зіставленню з мужеською є пасивна. Це зв’язане з її призначенням материнства (...) яке надає жінці виразний нахил до стабільності і консерватизму”,* а *“самостійно-творчі здібності жінок є назагал слабші”* [арк. 18].

Д. Ребет переконує, що жінці слід зосередитися на вихованні нащадків, а не опановувати чоловічі сфери, *“бо там, де треба рішати про великі відповідальні справи, де обставини комплікуються, де треба бути безпощадним супроти себе ій інших і де для об’єктивних річей треба увільнитися від власних почувань і наказати серцю мовчати – жінки часто заводять, при чому певну роль відіграє часом також нервова система і фізична структура жінки”* [арк. 18 зв.]. Натомість жінка має бути для чоловіка *“незаступимою опорою в житті, бо в теплі родинного круга знаходить він відпочинок по трудах і зрозуміння та скріплення до дальшої боротьби у своїй товаришки життя”* [арк. 17 зв.]. Фактично, Д. Ребет визнає і утверджує другорядну, допоміжну роль жінок у справі націєтворення, ключовим дієвцем якої має бути чоловік.

Звертаючись до історії, Д. Ребет виходить із засновку про *“стабілізуючо-конструктивну природу жінки”* [арк. 18 зв.]. Материнські функції, на її думку, визначали прагнення жінок до осілого трибу життя, забезпечували тяглість і давали імпульс для розвитку культури і мистецтв у родині. *“Рушійному, вічно моторичному, але непосидючому і змінливому гонові чоловіка жінка протиставляє потребу упорядкованості і постійності життя, в якому сповнялося її материнство”* [арк. 19]. Саме в родині плекали жінки традиційну культуру, звичаї, мову і віру предків у важкі для українців часи лихоліть, завдяки чому збереглась, на думку Д. Ребет, ціла українська нація.

Окреслюючи завдання жіноцтва, Д. Ребет зосереджується на таких першорядних аспектах: *“праця над собою, подружся, родина, виховання, суспільна дійсність, заробітня праця, жіноча організація”* [арк. 20]. Авторка вважає, що *“українська жінка мусить себе виховувати під кутом служення національній ідеї,*

віддаючи їй усі свої творчі сили (...) Плекаючи свою духовність мусить жінка стати на висоті чистої моралі, здорової релігійності та крицевої незломності, мусить виказувати у себе силу волі і витривалість у всіх починаннях (...) здобуваючи і поглиблюючи знання і освіту, та плекаючи зарозом здоровля фізичну силу і справність.” [арк. 20]. Основним внеском жіноцтва у справу націєтворення має бути саме роль матері, на якій лежить відповідальність за всебічне виховання і розвиток нащадків та створення атмосфери в сім’ї: *“Маючи право і обов’язок активної участі в суспільних справах, найважливіше місце займає жінка в родині (...) Роля жінки як матері є й усе буде найсуттєвішою і найважливішою (...) Родина зберігає та є носієм національної традиції і невичерпним резервуаром свіжого допливу сил нації”* [арк. 20 зв.]. Абсолютизація материнської ролі, вірогідно, почасти зумовлена тим, що на момент написання тесту Д. Ребет виховувала маленького сина (народженого у березні 1942 р.). Авторка обґрунтовує першорядність материнства в контексті фізичного і культурного відтворення нації, легітимізуючи це покликаннями на історію, традиції, тогочасні уявлення про жіночу психологію і т.п.

Д. Ребет закликає також жінок вносити свій вклад у суспільний поступ – як на рівні жіночих організацій, так і у професійній сфері чи державних установах, насамперед у сфері освіти і виховання, суспільної опіки, де, на думку авторки, найкраще проявляє себе *“жіноча природа”*. Поза тим, Д. Ребет не виключає, що *“під час війни усе будуть мати жінки перед собою великі завдання допоміжної служби: в санітарній ділянці, інтендатурі, зв’язку, технічно-бюрових заняттях, і взагалі всюди, де можливо відтяжати мужчин, які можуть тоді всеціло віддати свої сили збройній безпосередній боротьбі”* [арк. 21 зв.]. Не заперечуючи можливість професійної праці для жінок, Д. Ребет закликає жінок робити це лише в разі гострої потреби заробітку, але відмовитись від праці на користь чоловіка, якщо є брак робочих місць чи нема потреби у жіночому заробітку. Загалом, покликанням кожної українки має бути таке: *“свою незнищиму енергію, свій повний віддана запал, високий лет душі і тепло свого материнського серця нехай жінка віддасть нації всюди, де чується на силах і де цього треба”* [арк. 22

зв.]. Допускаючи жіночу громадсько-політичну діяльність і професійну працю, Д. Ребет вважає їх не стільки можливістю самореалізації жінок, скільки способами служити інтересам нації.

4.1.3. Образ ідеальної українки у пропагандистських матеріалах

В умовах загострення національно-визвольних прагнень українців Галичини у передвоєнний і особливо у воєнний період, націоналістичний ідеал української жінки зазнав певного коригування з огляду на необхідність мобілізації жіноцтва на підтримку збройного націоналістичного підпілля. Такі чіткі настанови окреслено у тексті “Українська жінка в сучасній дійсності” (1943 р.)¹. Насамперед автори критикують “залишки фемінізму”, які названо “останнім відгомонам відумерлих кличів” і “псевдо-універсалістськими несвоїми тенденціями”, називають ідею емансипації жінки джерелом “суспільного конфлікту” через “груповий егоїзм”². На думку авторів, ідеї і практики рівноправності є штучними і шкідливими, йдуть в розріз з “жіночою природою”, руйнують духовність жінок, підривають родинне життя [арк. 3].

Окреслюючи головні завдання жіноцтва, автори виходять із засновку, що “для нас головною ціллю життя і діяння мусить бути добро українського народу, його ріст, розвиток і всебічне удосконалення” [арк. 3 зв. - 4]. “Українська жінка мусить бути zarazом дружиною, матір’ю, господинею і громадянкою (...) такий стан найбільше відповідає нашій природі, а дальше потребам нашого твердого життя” [арк. 4 зв.], - постулює документ, таким чином розглядаючи і приватну (дім і сім’я), і публічну сфери як ті царини, де має себе реалізувати українка. Ідеал українки охоплює і риси, характерні для традиційного нормативної жіночності, і типово-маскулінні прикмети, які необхідні для активної участі у національній боротьбі та виконання актуальних завдань націєтворення: “Жінка з мужнім сильним духом та життєвим гартom а разом з м’якістю почувань, з

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 48. Арк. 1-8 зв. (Українська жінка в сучасній дійсності / Відділ культурної праці У.Ц.К. Головна жіноча секція. Додаток до Вісника УЦК. 1943. № 5).

² Українська жінка в сучасній дійсності. Арк. 2а-3.

запалом гарячого серця та жаром жіночої душі; жінка горда своєю людською і жіночою гідністю, без фальшивої пози; при всій життєрадісності серйозна та з мудрим поглядом на світ і життя; при ідеалістичному наставленні практична в щоденних турботах; жінка що безпретенціонально сповняє свої щоденні обов'язки, але в них не замикається, тільки живе ширшим заінтересуванням духово-культурних чи актуально-громадянських справ, - це товаришка чоловіка, з яким рука в руку пробивається крізь життя (...) Пересічно це питома нам явище і в кожному випадку цей загально притягаючий зразок мусить бути обов'язуючим (...) Наш перший обов'язок: формування себе самих” [арк. 4 зв.]

Серед вартостей, які має плекати у собі жінка, названо формування світогляду та твердих переконань, силу волі і витривалість, щоб обстоювати власні погляди та моральні засади, а також знання української історії і культури, інтелектуальний розвиток. Усе це важливо через виняткову роль жінки-матері у вихованні нащадків [арк. 5]. Завдання “*розвою фізичних сил, справа тіловиховання*” [арк. 5 зв.] теж важливі, бо міцне здоров'я необхідне для материнства та інших повсякденних жіночих функцій. Загалом “*материнські обов'язки жінки все стоять у центрі основних жіночих завдань (...) щоб відповідним ховом виплекати якнайздоровішу расу, найбільше життєздатних людей*” [арк. 6].

Раціональна і ефективна організація домашнього господарства [арк. 6 зв. - 7], а також фахова підготовка у різних суспільно-корисних сферах [арк. 7] також мають бути у фокусі жіночої уваги. При цьому вища освіта для жінок має виходити не зі штучних “*амбіціонерських аспірацій*” і “*позерства*”, а слугувати інтересам творення національної еліти, особливо у ділянках, до яких “*завдяки своїй природі жінки найкраще надаються*” (освіта та виховання, господарська праця, суспільна опіка, охорона здоров'я, санітарно-гігієнічні і культурницькі ініціативи тощо) [арк. 7 зв.]. На цьому мають зосередити свою діяльність жіночі організації: їм належить виробити ефективні форми залучення освічених жінок як лідерок, які зможуть мобілізувати до суспільної активності жіноцтво різних суспільних верств [арк. 8-8 зв.].

Спираючись на поняття “жіночої природи”, автори документу пропонують есенціалістське розуміння гендерних відмінностей, а фізичний розвиток, освіту і професійну працю розглядають як спосіб жіночого служіння інтересам нації, а не особистої самореалізації. Знецінюючи прагнення феміністок до жіночої рівноправності, текст протиставляє їм ідею жіночої національної свідомості та самовідданості. Автори документу окреслюють завдання українок у розрізі актуальних потреб націєтворення, акцентуючи насамперед материнську роль, при цьому прагнуть нав’язати власний порядок денний для діяльності жіночих організацій - переорієнтувати її з відстоювання прав жінок на піднесення національної свідомості та мобілізацію жіноцтва до національних змагань. Йдеться фактично про спробу підпорядкувати жіночий рух цілям і завданням національно-визвольної боротьби.

Ідентичним є дискурс інших пропагандистських текстів, які загалом повторюють основні тези Д. Ребет, часто використовуючи ті самі чи подібні аргументи, лише інколи деталізуючи чи конкретизуючи окремі жіночі завдання. У тексті “До питання призначення української жінки”¹ М. Рак, критикує ідеї рівноправності та закликає жінок до активної участі у національних змаганнях, однак звертає увагу на демографічні втрати українців, а тому наголошує: *“Та це ще не значить, що воєнізація є основним призначенням жіноцтва. Воно надалі не сміє забувати про свій обов’язок стати мамою і основою здорової української родини. Це тим більше, що ми мусимо мати здорове, сильне тілом та духом поповнення, зміну, що гідно пішла би слідами своїх великих прадідів (...) Ми дійшли до основних питань призначення українського жіноцтва, це: а) дати якнайбільше й якнайздоровіше молоде покоління та б) підготовлятися до зриву й державного будівництва”* [арк. 10, 11]. Участь жінок у боротьбі зведено до таких функцій: *“керування життям на випадок, коли б це не могли робити чоловіки; ведення розвідки ворожого заплілля; виручення чоловіків від сповнення служби санітарів та зв’язківців, зокрема в запільних військових частинах; виконання*

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 48. Арк. 9-13 (Рак М. До питання призначення української жінки). Арк. 11.

функцій машиністок і телеграфісток по військових штабах тощо; переводження збірок, шиття й латання білля і одягів для військових відділів; улаштування для них святочних імпрез і т.д.” [арк. 13]. Основним покликанням жінок у націєтворчих процесах М.Рак вважає материнство, а можливе коло жіночих завдань у період активних національно-визвольних змагань зводить до тимчасового заміщення чоловіків на певних позиціях, а також нормативно-жіночої опікунчо-обслуговуючої, допоміжної та емоційної роботи.

Пропагандистське видання жіночої референтури ОУН “На пробій”¹ було адресоване саме жінкам, бо містить численні заклики, настанови та вказівки щодо завдань та ідеалів українського жіноцтва в світлі ідеології українського націоналізму. Текст покликаний мобілізувати жіноцтво для активнішої підтримки національного підпілля. У перших рядках звернення до українок зазначено: *“Перед українською жінкою велике завдання: розбудова життя українського народу і здійснення його змагань. Вона мусить усі свої сили, свої знання, свою наснагу віддати на службу Батьківщині (...) Вона [жінка] зуміє погодити обов’язок матері – виховання молодого покоління – з обов’язками громадянки-націоналістки, коли цього вимагатиме справа (...) Ти, як виховниця нового покоління, мусиш бути націоналісткою (...) Ти, українська жінко, мусиш бути носієм того націоналізму, бо перед тобою відповідальність за долю нації перед історією”* [арк. 1-2].

Відтак критики зазнають ідеї емансипації жінки та феміністичний рух, яким протиставлено інший тип української жінки – *“жінки-матері, яка була б здібною виховати сильні характери лицарів і побідників”* [арк. 6]. Розвиваючи цю тезу, автори наголошують: *“Справи виховання нового молодого, здорового фізично духово й морально покоління – це перше головне завдання жінки (...) Традиції наших змагань і політичну думку діти в першій мірі повинні виносити з родинного середовища”* [арк. 7-8]. Залучаючи приклади з історії, найбільшим здобутком жіноцтва названо самовіддане материнське виховання воїнів-героїв.

¹ Архів ЦДВР. Ф. 17. Т. 7. 1943. 14 арк. (На пробій. Одноднівка. Видання жіночої референтури ОУН.).

“Українка-громадянка, чи мати – все така сама тиха, лагідна, незамітна. Великі геройські діла сповняє вона так само скромно, як малі. Не шукає розголосу і слави. А найбільшою славою і заплавою за її труди є для неї її син (...) Вона тішиться, що її син не лякається ніяких ворожих сил, що сміло йде на небезпечне діло, що не жаліє свого молодого життя для Ідеї. І вона не жаліє за ним, не побивається, а тільки просить сили і витривалості для сина” [арк. 9]. Головним завданням жінок є служіння нації через неухильне і сумлінне виконання материнських обов’язків [арк. 12].

Текст загалом відтворює есенціалістську риторичну іншу подібних матеріалів, апелюючи до “жіночої природи” та підкреслюючи важливість відповідних вроджених жіночих характеристик, які, утім, пропонується на час війни розширити та доповнити рисами типово маскулініними. Документ чітко постулює безумовну пріоритетність материнської ролі для національно-свідомої жінки – виховання нащадків тепер прирівняно до політично-значущої діяльності в інтересах нації; при цьому жінкам нагадують про неприпустимість будь-яких амбіцій – не слід очікувати визнання чи винагороди за свою працю, а лише мовчки нести тягар відповідальності, дбаючи про інтереси нації, а не про власне жіночі права чи свободи.

В ідеології українського націоналізму жінок розглядали в першу чергу як відповідальних за фізичну та культурну тяглість нації, на них поклали відповідальність за здоров’я нащадків та їхнє виховання в національному дусі. Материнська роль визначалася як основний спосіб жіночого служіння нації, тоді як інші можливі жіночі активності (громадсько-політичні, професійні чи навіть військові і т.п.) допускалися лише як доповнення чи виняток, тимчасово - на період загострення національно-визвольних змагань. Безумовним пріоритетом жіночого руху мала б бути мобілізація жіноцтва на всебічну допомогу націоналістичному підпіллю, тоді як ідеї і практики емансипації жінок затавровано як шкідливі і неприйнятні. Якщо українські політичні партії міжвоєнної Галичини (соціалістичного і національно-демократичного

спрямування) визнавали і підтримували ідею жіночої рівноправності¹, то націоналістично-орієнтовані сили (насамперед, ОУН) її категорично відкидали, пропагуючи натомість есенціалістське бачення гендерних відмінностей та ідею комплементарності статей.

4.2. Залучення дівчат та жінок до участі у підпільній діяльності ОУН

4.2.1. Мотивація до участі в підпіллі

Пояснюючи причини свого вступу до ОУН та готовність (більшою чи меншою мірою) долучитись до боротьби за незалежну українську державу, жінки з різних теренів згадують про власне дитинство: *“Перехід у підпілля був моїм особистим, цілком свідомим рішенням. В тих обставинах, з моїм сімейним патріотичним вихованням, я б просто вважала себе кимось менш вартісним, коли б не приєдналася до українського визвольного руху”*². Колишні підпільниці засвідчують, що національну свідомість у них змалку виховували як у родині, так і в молодіжних організаціях національно-патріотичного спрямування („Сокіл”, „Пласт”, „Луг” та ін.). Різнобічна діяльність осередків “Просвіти”, “Союзу Українок”, “Сільського господаря” та інших українських громадських організацій сприяла формуванню національної свідомості українців у міжвоєнній Польщі³. Аналізуючи чинники, які додатково спонукали місцеве українське населення до участі в УПА та активної співпраці з повстанцями, дослідники вказують на дискримінаційну політику польської влади щодо українських громадян Речі

¹ Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині.: між гендерною ідентичністю та національної заангажованістю: монографія. Львів: Астролябія, 2011. С. 202-228.

² Тимочко-Камінська І. Моя одисея. С. 89-90.

³ Ткач Д. Мотивація вступу до лав УПА: до постановки проблеми. *Український визвольний рух*. 2007. Зб. 9. С. 152-153; Усна жіноча історія: повернення... С. 245-249; Дацюк Г. Тема визвольних змагань у контексті усної історії. Жіночий досвід. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Тернопіль, 2007. Вип. 19. С. 476-477; Корчак Д. Побачене і пережите... С. 12-13; Беноні П. Така наша гірка правда: спогади і роздуми політв'язня. Чортків: [б.в.], 2003. С. 3-4; Непохитні: зб. спогадів / ред. Б. Гордасевич; упоряд. С. Волощак. Львів: Рідна школа, 2005. С. 36-37, 133, 143; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 267; Андрусак Є. Спогади. С. 9-13; Заєць-Мерещак О. Хто з Богом, то Бог з ним: спогади Ольги Мерещак (Заєць). Тернопіль: Астон, 2015. С. 5-6.

Посполитої у міжвоєнний період, а також репресії радянської влади і каральні акції нацистів, які – у своїй сукупності – сприяли значній радикалізації політичних настроїв у середовищі українців та підштовхували навіть загалом поміркованих мешканців до прийняття ідеології українського націоналізму та спротиву владі у формі підпільної діяльності¹.

Це невдоволення національною політикою польського уряду накладалося на ще живу пам'ять про національно-визвольні змагання 1917-1921 рр. У міжвоєнній Галичині свідки української революції та колишні вояки УСС та УГА ділилися спогадами з молоддю, настановляючи їх на продовження боротьби за незалежну українську державу. Колишні підпільники зазначають, що такі особисті історії та авторитет українських ветеранів підживлювали думку про продовження боротьби². Важливим осередком формування національної свідомості залишалась родина³. Значну роль у патріотичному вихованні молоді відігравали приватні українські навчальні заклади, де вчителювали представники свідомої української інтелігенції⁴. Патріотизм слугував тим підґрунтям, яке дозволяло націоналістам легше залучати жінок на свій бік, щоб згодом трансформувати його у стійкі політичні переконання у рідній українській державі. Долучившись до підпілля, дівчата та жінки проходили різноманітні вишколи, читали пропагандистську літературу, опановували ідеологічні засади українського націоналізму, засвоюючи відповідне бачення ролі і завдань жіноцтва у боротьбі на національно-державну справу, і відтак ставали свідомими та відданими підпільницями.

Окрім національно-патріотичних переконань та інших соціально-політичних чинників⁵, не варто залишати поза увагою й особистих мотивів, які

¹ Ткач Д. Мотивація вступу до лав УПА: С. 154-155; Zariczniak L. Theoretical and Practical Motivations... С. 200-226; Непохитні... С. 43, 59; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т.2. С. 36-37.

² Непохитні...С. 263.

³ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 510-515.

⁴ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 317.

⁵ Ткач Д. Мотивація вступу до лав УПА... С. 151-156.

спонукали жінок допомагати повстанцям: дружина ішла у підпілля услід за своїм чоловіком; сільська дівчина лікувала і переховувала ранених повстанців, бо серед них був її коханий; звичайні сільські жінки годувала і одягали вояків, серед яких були їхні сини чи брати¹. Загроза вивезення на примусові роботи до Німеччини також підштовхувала молодь до підпілля². Важливі й вікові психологічні особливості молоді, яка активно поповнювала лави ОУН і УПА. Аналіз біографій колишніх підпільниць засвідчує: більшість долучилася до цієї діяльності у віці 16-22 років. Д. Корчак пригадувала, що її ще 14-літньою школяркою залучили до підпільної діяльності: *“Знайомі старші хлопці вже навчались в педінституті, в технікумах і були задіяні в антирадянському опорі. На пропозицію, чи можемо їм допомагати, радо погодилися, адже ми цього чекали (...) Нам передавали антирадянську літературу: газети, брошури, листівки, відозви. Розповсюджували, де тільки могли”*³. Діти збирали продукти для підпільників⁴. Радикальність поглядів, ідеалістичне сприйняття світу, прагнення до самоствердження, певний авантюризм і готовність до ризиків характеризують психологічні особливості цієї вікової групи⁵.

Романтичні уявлення про партизанську війну підсилював також й ідеалізований гіпермаскулінний образ вояка-повстанця, що його конструювала та популяризувала націоналістична пропаганда. У ній вояк постає як мужній, сильний, відважний та відданий ідеї супергерой, що не міг залишити байдужими дівчат (Додатки Д.1. та Д.2). То ж принаймні для частини молодих людей членство в ОУН та участь в УПА могло спершу здаватися такою собі захоплюючою пригодою, способом випробування власної зрілості, самостійності,

¹ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці. С. 159; Заєць-Мерещак О. Хто з Богом... С. 10; Коханська Г. З Україною в серці... С. 28; Петренко О. Марія Цьок. Біографічне... С. 180; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 35, 253.

² Коханська Г. З Україною в серці... С. 55.

³ Корчак Д. Побачене і пережите... С. 15.

⁴ Корчак Д. Побачене і пережите... С. 14.

⁵ Лабунька М. Коли ліс був наш батько: спомини... С. 65.

можливістю кинути виклик усталеним нормам¹. Та які причини не привели б ту чи ту дівчину у підпілля, поступово активні його учасниці переймалися ідеями служіння нації, багато хто з них навіть після арешту та ув'язнення продовжували бути відданими прихильницями націоналізму.

4.2.2. Регулювання кількості жінок у лавах ОУН

Від самих початків свого існування ОУН залучала до своїх лав дівчат та жінок, створюючи можливості для їх теоретичної підготовки та практичного вишколу. Першим кроком був вступ до „Юнацтва” – підпільної молодіжної організації при ОУН, яка об'єднувала молодь віком 15-18 років. На підставі статуту ОУН у 1929-1941 рр. „Юнацтво” стало кузнею підготовки свідомого поповнення лав ОУН². Структурно організація складалася з гуртків по 4-5 осіб, де кожен мав власні вузькі чітко визначені функції: ідеологічний вишкіл, правила конспірації і розвідки, пропаганда, фінансово-господарські питання, медицина і т.п. Настя Петреній пояснювала будову проводу „Юнацтва”: станична юнацтва, підрайонна юнацтва, яка включала 3-4 села, районна юначка вже мала 10-18 сіл, далі повітова або надрайонова”³.

Юнок рекрутували насамперед серед учениць гімназій та старшокласниць: ретельно підбирали розумних, національно свідомих дівчат із сильним характером, організаторським хистом⁴. Під час таємних зібрань дівчата не лише вивчали історію та географію України, знайомилися з ідеологічними засадами

¹ Архів ІН НАН України. Од. зб. 603. Інтерв'ю з Савчин-Пискір М.П. Арк. 21; Petrenko O. Zwischenpositionen. Frauen im ukrainischen bewaffneten... P. 263.

² Зброжко О. Молодіжні осередки руху опору в Західній Україні в 40-50 роках ХХ ст. у світлі документів Державного архіву у Львівській області. *Український визвольний рух*. 2015. № 20. С. 43-55; Онишко Л. Катерина Зарицька: молитва до сина... С. 23; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 245; Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 66-67.

³ Історія однієї фоторафії... С. 19.

⁴ Зброжко О. Молодіжні осередки руху опору... С. 47-48; Онишко Л. Катерина Зарицька: молитва до сина. С. 24; Petrenko O. Zwischenpositionen. Frauen im ukrainischen bewaffneten. P. 135; Яворівщина у повстанській боротьбі...Т. 2. С. 269.

націоналізму, принципами діяльності ОУН та дискутували на політичні теми,¹ але й на практиці вчилися застосовувати основні прийоми конспірації та медичної допомоги, розповсюджували листівки, збирали інформацію тощо. В такий спосіб відбувалася цілеспрямована, методична та ґрунтовна підготовка дівчат до повноцінної і різнобічної участі в підпіллі.

Деякі дівчата ставали членками ОУН ще до повноліття (часом у 15-17 років²), а вже у 18-20 років несли відповідальність за виконання керівних функцій різного рівня (повітові, районіві, станичні тощо) у тій чи іншій ділянці роботи ОУН та УПА. Дарія Кошак-Свистельницька почала співпрацю з підпіллям (передруковувала листівки та інші матеріали, переходила ідеологічний і санітарний вишкіл) у віці 16 років, а у 17 років вже склала присягу ОУН.³ Д. Ребет долучилася до УВО у віці 15 років. Г.Коханську, яка відбула свій перший вишкіл у віці 16 років, одразу ж було призначено районною провідницею жіночої та юнацької сітки у Володимирі⁴. Фактично, напередодні Другої світової війни дівчата становили чи не найбільш освічену та найкраще підготовану частину жіночої частини ОУН.⁵ На різноманітних вишколах дівчата поступово здобували та поглиблювали свої знання, тоді як їхні наставники спостерігали та оцінювали їхні індивідуальні здібності, вдачу, нахили, що згодом визначало, у якій ділянці працюватиме підпільниця: *“З цих то вишколів ішла пізніше характеристика про кожну з нас до “вищого проводу” про те, до чого котра з нас надається: розвідка, зв’язок, пропаганда, організація членів, школення членів і т.д.”*⁶.

¹ Історія однієї фоторафії...С. 14-16; Коханська Г. З Україною в серці... С. 26, 28.

² Українська жінка у визвольній боротьбі... Т. 1-3; Зброжко О. Молодіжні осередки руху опору... С. 47-48.

³ Літопис нескореної України. Кн. 2. С. 485.

⁴ Коханська Г. З Україною в серці... С. 26.

⁵ Коханська Г. С. З Україною в серці... С. 26-27.

⁶ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 69, 78-79.

Участь жіноцтва у національному підпіллі досягла свого апогею та набула виняткового значення після вигнання нацистських загарбників з теренів Західної України влітку 1944 р. Тоді керівництво ОУН та УПА прийняло низку рішень про розширене залучення жінок¹. Саме на цей період припадає поява згаданих вище пропагандистських текстів, які обґрунтовували роль жіноцтва у боротьбі за незалежну українську державу, та організація спеціальних вишколів для дівчат-рекруток: *“Їхала я тоді на ще один однотижневий вишкіл, що мав відбутися виключно під “знаком жінки”, а я ще додала б “жінки-дівчиці”. Учасниці були молоді дівчата всього вісім або дев’ять, та дві молоді інструкторки, не старші як два-три роки від нас (...) Завданням його було скріпити в учасниць значення ОУН і приготувати їх до революційної роботи. Були виклади про роль жінки в громаді, родині (образ жінки у творах Шевченка), літературі, історії та під сучасну пору – в ОУН. Підчеркувалися тверді риси характеру: витривалість, послідовність у визвольній боротьбі та відданість і вірність Батьківщині”*².

Характерно, що буквально за кілька місяців після такого вишколу (квітень 1944 р.) Марія Лабунька вже стала надрайоною провідницею “жіночої сітки” і сама проводила вишкіл для дівчат³. Подібно й Ірина Тимочко-Камінська у травні 1944 р. пройшла двотижневий політично-санітарний вишкіл (де дівчата також опановували володіння зброєю), після якого склала присягу ОУН і одразу ж була призначена районою провідницею УЧХ⁴. Дівчат для підпілля готували швидко і негайно покладали на них відповідальні обов’язки, вірогідно орієнтуючись радше на особистісний потенціал підпільниці, аніж на її досвід (якого бракувало).

Наприкінці війни число жінок у підпіллі значно зросло. Дж. Бурдс звернув увагу на важливий факт: якщо до лютого 1945 р. у спеціальних звітах спецорганів серед страчених, вбитих чи арештованих повстанців не згадано жодної жінки, то

¹ Бурдс Дж. “Москальки”: женщины-агенты... С. 310.

² Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 72-73.

³ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 80-81.

⁴ Тимочко-Камінська І. Моя одисея. С. 90-91.

у пізніших звітах про втрати підпільників частка жінок постійно зростала¹. Дослідник вважає процес „фемінізації українського підпілля” вимушеним заходом у ситуації, коли переслідування повстанців посилювалися і чоловіки більше не мали змоги відносно безпечно перебувати на легальному становищі, пересуватися регіоном та повноцінно виконувати низку функцій.

Однак прискіплива увага радянських каральних органів саме до жінок, які співпрацювали з ОУН і УПА, їх активне вербування та масова інфільтрація радянських агенток у націоналістичне підпілля у перші повоєнні роки спричинило необхідність радикального обмеження участі жінок². Заходи з поступового виведення жінок з підпілля почалися ще наприкінці 1945 р., коли провід вирішив *“застановитися над доцільністю існування жіночої сітки (...) дівчат треба якнайбільше злегалізувати, давши їм при тому відповідні інструкції. Тільки деяких тримати для необхідних цілей. Якнайменше зустрічей, якнайменше контактів”*³. Навесні 1945 р. жіночу сітку ОУН було розпущено, а навесні 1946 р. було повністю ліквідовано референтуру Українського Червоного Хреста, де власне працювала основна маса підпільниць. *“Була інструкція, щоби тримати жінок у глибокій конспірації в резерві”*⁴. Це призвело до стрімкого зменшення частки жінок серед підпільників наприкінці 1940-х рр. Відтак лише невелика частина найбільш досвідчених підпільниць залишилася в організації (переважно у глибокому підпіллі), тоді як більшість легалізувалася, багатьох арештували і засудили. Із початком 1950-х рр. з’явилися додаткові інструкції, спрямовані на подальше скорочення кількості жінок у підпіллі, а вимоги до тих, які залишилися чи вступали до УПА стали більш суворими (у деяких регіонах

¹ Бурдс Дж. „Москальки”: женщины-агенты... С. 314.

² Бурдс Дж. ”Москальки”: женщины-агенты... С. 300-339.

³ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 122.

⁴ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 118; Романина-Левкович Я. Життя підпільниці. С. 167.

вступ нових членок в організацію мав затверджувати окружний провід, деінде майбутня дружина підпільника мала перейти спеціальну перевірку СБ і т.п.)¹.

4.2.3. *Форми та рівень залученості*

Участь жінок у націоналістичному підпіллі можна умовно розділити на кілька рівнів (хоча на практиці межі між ними часто були доволі гнучкі):

1) повноцінна всебічна участь через партійне членство в ОУН, що передбачало виконання відповідних досвідові функцій та повноважень в організації (створення первинних осередків „жіночої сітки”, координація роботи підрозділів „жіночої сітки” у масштабі підрайону, району, станиці, забезпечення виконання завдань провідників ОУН та УПА); членкиню ОУН могли скерувати на будь-яке завдання, за наказом проводу її могли перевести на нелегальний (підпільний) стан, перекинути на інший терен чи за кордон, тощо; при загрозі арешту організація сприяла переховуванню;

2) часткова активна участь в окремих заходах ОУН та/чи УПА без формального членства (зв’язкові, провідниці, розвідниці, санітарки, постачальниці припасів тощо); до такої діяльності часто залучали навіть дітей та підлітків віком 10-15 років; діяли за місцем основного проживання та в околицях; при загрозі викриття та арешту найчастіше переховувались на власний розсуд;

3) періодична принагідна підтримка повстанців та логістика (т.зв. симпатки) - виконання функцій „тилу” для бойових одиниць УПА, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності підпілля (нерегулярне постачання їжі, одягу, медикаментів та інших предметів першої необхідності, прання і ремонт одягу, надання власного житла для відпочинку, гігієни та лікування вояків, переховування пропагандистської літератури, зброї, стратегічних запасів, створення міні-криївок на території власних обійсть, тощо).

Важливим фактором, що визначав формат участі та функції жінок у повстанській боротьбі була гендерна сегрегація, яка передбачала існування

¹ Гавришко М. Заборонене кохання... С. 128; Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство... С. 91-92.

окремої „жіночої сітки” – відносно самостійної підструктури ОУН, що об’єднувала виключно жінок та дівчат та мала чітко окреслені функції інформаційно-розвідувального, просвітницько-пропагандистського, санітарно-медичного, постачально-побутового характеру. Невійськовий характер цієї структури засвідчує той факт, що жінки, залучені у її діяльність на низовому рівні, не мали у своєму розпорядженні зброї та не залучалась до бойових дій чи диверсійно-підривних акцій. Ієрархічно-централізована структура „жіночої сітки” вибудовувалась за територіальним та виробничим принципом та значною мірою повторювала структуру ОУН, забезпечуючи при цьому максимальну конфіденційність членства та конспірацію¹. М.Лабунька, яка була надрайоновою провідницею жіночої сітки, описала її структуру:

“В надрайоновому провіді жіночої сітки передбачувалося такі референтури: організаційна, господарська, розвідочна і першої допомоги (...) фармацевтики й аптекарки. Очевидно, що в практиці це ніколи так ідеально не виглядало, бо всюди бракувало вироблених і певних людей, то ж одна особа не раз тягнула на своїх плечах і кілька функцій (...) За досить короткий час я мала сяк-так наладану жіночу сітку, яка творила окрему, паралельну до чоловічої, мережу. Провід жіночої сітки складався з молодих дівчат або жінок, як і рівно ж із жінок середнього віку. Тільки незначна кількість з них були членами ОУН, решта були симпатиками. Моя ціль була за всяку ціну мати зв’язок до кожного села, без огляду на ідеальну структуру самої сітки, яку повинні були очолювати члени ОУН. Провідниці районів, а де їх не було – то станичні, зобов’язані були писати раз на місяць звіти з проробленої праці і взагалі руху членства. На підставі їхніх звітів, як і на підставі моєї праці і спостережень, я виготовляла свій звіт, в які входили такі точки й інформації: кількість зорганізованих членів, характеристика членів, кількість відбутих сходів, співпраця з чоловічою сіткою. Крім того, до звіту входили вістки з терену, в першу чергу ворожі акції, як: грабежі, побиття та настрої населення на підставі точно означених осіб і

¹ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 319.

*місцевостей. Звіт свій я писала у трьох копіях: для своєї зверхниці, для теренового провідника і одну копію залишала для себе*¹.

У спілкуванні членки послуговувались псевдо і часто не знали справжніх імен своїх товаришок; здебільшого знайомі були лише з учасницями своєї низової ланки та її провідницею, тоді як особи інших учасниць та керівниць підрозділів „мережі” залишалися для загалу невідомими. Такі застереження мінімізували загрози для організації загалом та звужували коло тих, хто міг бути потенційно зрадженим у разі арешту однієї з них. Найчастіше підпільникам доводилося поєднувати виконання різних за своєю природою функцій та завдань: зв'язкових, медсестер, розвідниць, кур'єрок, пропагандисток, а ще дбати про повсякденні потреби повстанців (їжу, одяг, тощо)².

4.3. Жіночі функції в ОУН та УПА в контексті уявлень про нормативну жіночність

4.3.1. Медична допомога та функції “тилу”

Оскільки жінок у підпіллі сприймали насамперед крізь призму їхніх нормативно-жіночих родинних функцій (опіки і репродуктивної праці), одним з найважливіших обов'язків, які було покладено майже виключно на дівчат та молодих жінок, було надання першої медичної допомоги, догляд та поточне лікування поранених та хворих повстанців. Медично-санітарна служба УПА мала струнку організацію та розгалужену мережу. Первісно для цієї потреби було використано структуру Українського Червоного Хреста (що його було відновлено у Львові у 1941 р.), який після його офіційної ліквідації в 1942 р. продовжував

¹ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 82-84.

² Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 51, 53, 55, 70, 95, 99, 105, 110, 118, 147, 152, 161-162, 168, 185-186, 195; Літопис нескореної України . Кн. 1. С. 440; Непохитні... С. 72; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 392; Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 101; Гавришко М. Юлія Ганущак: “Помилування не просила, бо не так була вихована”. *“І слова стали чином живим...”* (Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків): зб. іст.-біограф. нарисів / упоряд. О.Стасюк. Львів: Інститут українознавства ім. Ів.Крип'якевича НАН України, 2014. С. 195; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С.

існувати підпільно як медично-харитативна референтура при УПА¹. Ця діяльність значною мірою базувалася на використанні людських ресурсів “жіночої сітки” ОУН².

За умови браку фахових лікарів, для створення і забезпечення сталої роботи до УЧХ масово залучали дівчат, яких скеровували на спеціальні медичні курси.³ Там вони протягом кількох тижнів під керівництвом фахових лікарів здобували базові знання з медицини (невідкладна медична допомога при пораненнях, знезараження і перев'язування ран, зупинка кровотечі тощо), фітотерапії (лікування травами та іншими народними засобами), протиепідемічні заходи (санітарний нагляд, щеплення) та лікування найпоширеніших хвороб, що дошкуляли підпільникам та селянам у часи війни (кишкові інфекції, простудні захворювання, тощо).

Нерідко дівчата після медичного вишколу змушені були переходити на нелегальне становище, щоб у таємних лічницях цілковито присвятити себе медичному догляду повстанців. Умови життя та лікування у таких “шпиталиках”, які розташовувались у віддалених місцях або й у підземних криївках, були надзвичайно складними: бракувало не лише медичних засобів, але й найнеобхіднішого – чистого одягу, їжі, води, часом навіть повітря: *“Спочатку в криївці було дуже тяжко. Не вистачало повітря, якась сверблячка нас напала, мені почало випадати волосся”*⁴. В умовах постійних облав та каральних операцій, коли постачання переривалося, пацієнти та персонал нерідко потерпали від голоду, спраги, тисняви, не кажучи вже про брак медикаментів.

Євгенія Хомій-Камінська пояснювала ризики та труднощі життя санітарки: *“Працювати доводилось в екстремальних умовах, не вистачало медикаментів,*

¹ Медична опіка в УПА.

² Онишко Л. Катерина Зарицька: молитва до сина. С. 60-66.

³ Непохитні... С. 72, 105; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 47, 93; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т.1. С. 88, 151, 483; Т. 2. С. 320; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 8.

⁴ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці. С. 181.

бинтів, дезинфікуючих засобів. Мене призначили надрайоноюю медсестрою (...) На одному місці ніколи довго не сиділа, бо лікарів не вистачало, а треба ж було обслуговувати цілий район. Я ходила біля поранених, і коло тифозних, доводилося бувати в криївках, де поранені і хворі задихались від нестачі повітря, марили. Це страшне видовище! Було тяжко і фізично, і морально, не кажучи вже про небезпеку, яка ходила за нами по п'ятах (...) Я виходила 15 хлопців, хворих на тиф, а незабаром і сама злягла (...) У такій біді я пролежала щось шість тижнів, а коли одужала, то знов почала відвідувати хворих і поранених”¹. Попри усі ці очевидні ризики та труднощі, колишні підпільниці з величезною гордістю згадують про той свій досвід².

В умовах підпілля і суворій конспірації придбання та постачання ліків та медичних засобів було непростою справою. Фармацевтичний відділ УЧХ дбав про те, аби через лояльних до ОУН і УПА лікарів та аптекарів та на чорному ринку отримувати найнеобхідніші медпрепарати, однак їх доставка до місця, нагромадження запасів та створення фармацевтичних схованок найчастіше покладали на самих дівчат. Настя Петреній взимку 1945 р. за дорученням провідниці УЧХ поїхала у містечко по ліки та потрапила під облаву, через що тривалий час втікала селами від переслідувачів, переховуючись у випадкових людей, і врешті була таки арештована³. Крім того, дівчата повинні були самі виготовляти матеріали для перев'язок з домашнього полотна, а також заготовляти лікарські трави⁴. Та навіть збір трав міг стати підставою для смертного вироку⁵.

Якщо не було змоги доправити пораненого до “шпиталика”, його доводилося лікувати у приватній садибі (у спеціально обладнаній міні-криївці). Медсестра-підпільниця мала потайки навідувати по кілька таких пацієнтів щодня, ризикуючи власним життям: “Коли почалися всі ті бої, багато ранених було, то

¹ Літопис нескореної України. Кн. 1. С. 611.

² Плечій Г. Маківкою покликані... С. 16-17.

³ Історія однієї фоторафії... С. 21-25.

⁴ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 44; Тимочко-Камінська І. Моя одисея... С. 95.

⁵ Тимочко-Камінська І. Моя одисея... С. 98

то вже було роботи – на цілий день. Якби то тільки в нашому селі, а то треба було і на другі села ходити”¹. Якщо поранений потребував фахової лікарської допомоги, медсестра сама ходила по лікаря: *“Я два рази ходила до Бунова за доктором. Я все ходила, бо то так: хлопці підуть – попадуть на засідку, і вже всьо. Мене випроваджали, казали: “Іди, ти приведеш”. Я все його вдень переводила. Лікарі прийдуть, запишуть, шо тим раненим робити, і далі собі йдуть (...) Я все йшла вперед з мотикою або граблями. А ми вже домовилися, що я чи два рази кашельну, чи три, якби в випадку чогось, щоби вони знали, щоби втікали в ліс. Вони все мали коло себе зброю”*². Санітарки мали бути дуже мобільними, готовими за наказом швидко перебраться до місцевості, де необхідна була їхня допомога, і залишатися там в очікуванні наступного наказу³. Коли поранених вояків треба було доправити у безпечне місце, робили це найчастіше також дівчата: транспортували возом чи на санях, маскуючи сіном, збіжжям чи навіть гноєм⁴. Такі завдання були ризикованими, вимагали чималої відваги, обережності і самоконтролю.

Більшість сільських дівчат та жінок в той чи інший спосіб були залучені до забезпечення їжею збройних формувань, що крилися у лісах. Йшлося не лише про періодичний збір продуктів для потреб УПА серед селян, але й про щоденне фактичне приготування гарячих страв та їх доставку до місць таборування підрозділів. О. Лабай дуже докладно пригадує всі аспекти забезпечення повстанців харчами: *“Станична дала нашим дівчатам завдання збирати по людях молоко. Тоді в селі було багато молока, і його ніхто не шкодував (...) В селі була молочарня. То молоко ми пропускали через центрифугу, зі сметани робили масло, яке потім топили і заливали у фляжки, а з молока робили сир і закладали в маленькі бочки. В млині нам давали муки, бо знали, що то для партизанів, ми*

¹ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 152-153.

² Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 153.

³ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці. С. 184.

⁴ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 155-156; Т. 2. С. 271; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 113; Романина-Левкович Я. Життя підпільниці. С. 175.

пекли кістечка, а також місили макарони, потім порозстеляли на шкільному подвір'ї білі простирадла і на них сушили на сонці той макарон (...) А в школі був п'єц, і в тому п'єцу ми пекли. Всі ті продукти складали в ящики і забирали. Говорили, що частину їх складували в наших лісах по криївках, а частину відсилали в Карпати, бо там на вишколах було багато людей”¹.

Попри позірну тривіальність цієї справи, її практична реалізація вимагала не стільки кулінарного вміння, скільки знань та навиків конспірації. Зважаючи на значні об'єми страв (розрахованих часом на кількадесят вояків), слід було так продумати час та місце їх приготування, щоб не привернути уваги ворога та не викликати підозр: *“В ті часи варили їсти партизанам (...) то все робилося скрито, один день варили в нас, в інші дні – в інших хатах, і тоді потаємно носили партизанам в ліс чи в криївку”*². Те ж стосувалося зберігання продовольчих запасів та доставки їжі до лісу. Жінки і дівчата виявляли неабияку винахідливість у маскуванні своєї діяльності, хоча й наражалися на ризик.

Одяг партизанів, що більшість часу проводили у лісі, швидко нищився та бруднівся. Саме на жіночу мережу було покладено головну відповідальність за забезпечення вояків УПА одягом. Ремонт та прання одягу були цілковитою відповідальністю місцевих жінок та дівчат. Спогади засвідчують, якою фізично важкою та ризикованою була ця позірною повсякденна жіноча праця: *„Така проста справа, як прання білизни, в той час була дуже небезпечною і вимагала чимало відваги. Отримавши кілька мішків білизни, треба було розподілити їх між жінками. Треба було не тільки випрати, але й виварити, а не було ні порошоків, ні мила, ні навіть відповідних умов для цього. А як непомітно висушити таку кількість прання? Жінки прали на дерев'яних дошках. Це була тяжка і небезпечна праця. В кожну хвилину могло над'їхати військо і куди тоді з такою кількістю білизни? Наші жінки ніколи не відмовлялися, бо хто ж це зробить, як не вони?”*³.

¹ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 93.

² Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 400, С. 94, С. 202; Т. 2. С. 248, 252.

³ Віра, Надія, Любов... Т. 1. С. 22.

У селі життя кожного – на видноті, то ж загроза викриття та покарання за допомогу повстанцям тяжіла над жінками та їхніми родинами щомиті. Тому слід було повсякчас виказувати надзвичайну обережність і пильність, тримати свою працю у цілковитій таємниці. Фактично, жінки мали підпорядкувати своє повсякденне життя цілій низці обмежень і застережень. Відчуття постійної загроженості мало б формувало стале емоційно-психологічне напруження, неспокій та стрес, хоча жінки рідко згадують про це.

Виконуючи традиційно-жіночі ролі опіки та репродуктивної праці, жінки докорінно змінили їхній смисл: догляд хворих, приготування їжі, прання білизни в контексті підпілля більше не були суто побутовими справами. Працюючи для повстанців, жінки вийшли за межі приватної сфери, а їхні традиційні заняття набули нового – військово-політичного – значення, бо впливали на фактичну боєздатність УПА. Як слушно зауважила Л. Кербер, “це правда, що приготування їжі, прання та догляд вважалися “жіночими” навичками і у воєнних обставинах жінки робили те саме, що зазвичай робили в домашніх умовах. Однак нам не слід нехтувати цими послугами. Жінки виконували завдання найвищої необхідності, від яких залежало подальше функціонування війська”¹.

Підсилена впливом націоналістичної пропаганди про завдання жіноцтва, така праця давала жінкам відчуття причетності до справи національного визволення, підносила їхню самооцінку та впевненість у собі. Окрім ефективного виконання звичних для себе справ (хоч і в значно більших обсягах та екстремальних умовах), жінки набули ще й цілком нових навичок та знань (у ділянці конспірації, медицини, гігієни, командної роботи). У них також з’явилася нагода відкрити у собі, проявити і застосувати такі риси особистості, на не було запиту у буденному житті звичайної селянки (відвага, обережність, самоконтроль, емоційна стриманість, лідерство, організаторські здібності тощо). Розширивши межі нормативної жіночності, жінки фактично надали їй нових характеристик.

¹ Kerber L. K. “May all Our Citizens be Soldiers and all Our Soldiers Citizens”: The Ambiguities of Female Citizenship in the New Nation. *Women, Militarism, and War: Essays in History, Politics, and Social Theory* / ed. by J.B. Elshtain, S. Tobias. NY: Rowman Littlefield, 1990. С. 96-97.

4.3.2. Зв'язок, розвідка та пропаганда

Основним завданням дівчат було забезпечення зв'язку між осередками, підрозділами та керівниками ОУН і УПА, що перебували у підпіллі чи за кордоном. Зв'язковим належало виконувати функції кур'єрів, таємно доправляючи повідомлення („штафети” та „грипси”) від одного населеного пункту до іншого. У разі затримання чи при явній загрозі арешту таке повідомлення належало фізично знищити (часом навіть з'їсти). Олена Лабай докладно описує, як усе відбувалося:

“В кожнім з тих сіл була зв'язкова хата. Зв'язкові мали різні завдання. Найчастіше ми носили штафети. Штафета – то був невеличкий аркушик паперу (...), який складався у маленький квадратик. Той папір був дуже тоненький, папіросний. Нам вже подавали готові, заповнені і складені штафети. Ми не мали права їх розкривати і читати, і я ніколи так і не бачила, як на тій штафеті писалося. Ті штафети деколи запечатували, клали на той папірець троха воску, а по тім воску прикладали як печатку з годинника коліщатко, яке робило знак. Ту штафету найкраще було носити в руках, то був найкращий випадок, коли попадешия в руки москалям (...) тоді можна було непомітно покласти до рота і ликнути. В разі, якби була велика облава, то штафету можна було передати на другий або ж на третій день. Але були штафети, на яких писали “алярм”, то означало терміново, відразу в той самий день нести її в призначене місце (...) Я тих штафет переносила дуже багато, не раз на день могла нести навіть три штафети. Вдома через то навіть мама нарікала, що їй нема кому помагати. Дуже часто ми мали чекати на відповідь. Було таке, що штафета мала іти ще далі, в інше село, і треба було чекати, поки аж звідтам прийде відповідь”¹.

Роботу зв'язкових важко переоцінити, адже завдяки їхній праці вдавалося координувати дії підрозділів УПА, своєчасно доставляти проводу ОУН та командуванню УПА інформацію про стан справ на місцях, тощо. Наприклад,

¹ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 93-94.

коли влітку 1947 р. ситуація на теренах Ярославщини та Перемищини була критичною і визвольний рух там було цілковито паралізовано через масштабні каральні акції, зв'язок поміж групами повстанців у регіоні тримався на одній дівчині на псевдо “Оксана”¹. Виконання таких доручень вимагало від зв'язкових фізичної витривалості та міцної психіки, бо йти доводилося незалежно від пори року чи часу доби, часто на значні відстані, бездоріжжям чи навіть лісом, повсякчас наражаючись на смертельну небезпеку². Роль зв'язкової була пов'язана з постійним ризиком викриття – чи то при перевірці документів та особистому обшуку (що було звичною практикою у роки війни та повоєнний час), чи в результаті деконспірації (при випадковій зустрічі з колишніми знайомими), чи потрапивши у засідку на “проваленій” точці зв'язку і т. д.³. Про надзвичайну складність завдань свідчить випадок з М. Трач: виконуючи доручення місцевого проводу ОУН, вона на Благовіщення у лютому 1941 р. вплав перебралась через ріку Сян зі сторони німецької зони окупації на більшовицьку та доручила пакет документів керівникам тамтешнього підпілля, а потім повернулася назад, вдруге перепливши крижану ріку⁴.

Підпільниці активно використовували свій гендерний ресурс та панівні уявлення про нормативну жіночність в інтересах конспірації, виявляли кмітливість та артистизм, щоб виплутатися із небезпечних ситуацій. Вигадуючи правдоподібні “легенди” про себе та мету своєї подорожі, вдаючи місцевих селянок чи навіть фліртуючи з ворожими вояками, жінки пробиралися крізь найщільніші збройні заслони⁵. Молоді дівчата часто перевдягалися старими бабусями, які не викликали підозр у репресивних органів⁶. Подібне маскування

¹ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 146.

² Усна жіноча історія: повернення... С. 218, 295.

³ Тимочко-Камінська І. Моя одисея... С. 158-159, 183-190, 192.

⁴ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 162.

⁵ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 176; Тимочко-Камінська І. Моя одисея... С. 124, 158; Віра, Надія, Любов... Т. 2. С. 255.

⁶ Віра, Надія, Любов: спогади жінок...Т. 2. С. 268-269; Історія однієї фоторафії... С. 20-21.

під стару німецьку жінку застосовували й молоді німкені під час радянської окупації частини Німеччини наприкінці Другої світової війни, цілком логічно розраховуючи, що бабуся навряд чи викличе підозру чи сексуальний інтерес ворожих вояків¹. Інколи підпільниці, опинившись у пастці в домівці “симпатиків”, симулювали важкі захворювання (тиф, божевілля)².

Завдяки тому, що до певного часу репресивні органи (польські, німецькі, радянські) ставилися до дівчат з меншою підозрою, ті могли порівняно легко проникнути у будь-яку місцевість, не привертаючи уваги³. Саме ці гендерні стереотипи використовували й повстанці-чоловіки, поодинокі чи групами перевдягаючись у жіночий одяг, щоб виконати завдання: *“Був іще один кучерявий, молодий та відважний хлопчина. Він дуже часто переодягався на дівчину, і ніхто б не запідозрив, якби не знав. Якщо вдень треба було розвідати околицю, викликали тільки його (...) Коли повертався, сміючись розповідав, як до нього залицялись солдати чи “стрибки”⁴. Утім, така ідея була не усім до вподоби: деякі вояки вважали, що це підважує їхню маскуліність і принижує чоловічу гідність: *“Я постанець, а не баба, і якщо гинути – то зі зброєю в руках, як постанець”⁵*. Це свідчить про дієвість гендерних упереджень серед повстанців, які все ж не сприймали жінок як рівнозначних посестер по боротьбі.*

Патріархальні гендерні стереотипи полегшували жінкам пересування по території, але вони не гарантували їм жодного імунітету у разі арешту. І хоча дівчата були цілком свідомі небезпеки, вони продовжували виконувати функції

¹ Бурдс Дж. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939-1945). *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К.: ТОВ “Арт-книга”, 2015. С 298.*

² Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 42-43.

³ Українська Повстанська Армія. Історія нескорених... С. 94; Коханська Г. З Україною в серці... С. 154.

⁴ Коханська Г. З Україною в серці... С. 192; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 323, 361; Гавришко М. Дівчата зі зброєю vs чоловіки у спідницях. *Україна Модерна*. 2016. 29 верес. URL: <http://uamoderna.com/blogy/marta-havryshko/female-child-soldiers-upa>.

⁵ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 193.

кур'єрів для підпілля, доставляючи повідомлення, документи, медикаменти, канцелярське приладдя, радіоприймачі, батареї, одяг, зброю тощо¹. Досвід підпільниць спростовує стереотипні уявлення про жінок як лякливих чи емоційно-нестабільних. Навіть молоді дівчата демонстрували винятковий самоконтроль в критичних обставинах, і хоча відчували страх, та свідомо опановували його: *“По правді сказати, я злякалася не так за себе, як за пошту, яку я мала – то були звіти з цілого району. Але свого переляку я не показала, а пройшовши через заставу, зразу подалася до млина, де мельником був наш чоловік”*²; *“Я була зв'язковою, пам'ятаю як 1945 року мені доручили дуже важні документи, перенести з Дібринова до Вільхівця (...) Мені сказали, щоб бути дуже обережною, бо то дуже важні документи (...) Я була дуже спокійна, а коли вже відійшла від них [більшовиків], тоді мене вже взяв страх”*³; *“В мене і тепер мороз по шкірі, як згадаю. А тоді яюсь зібралася і повз ті собаки, гестапівці, підходжу до каси і беру квиток. Я мала тоді всього 16 років, але не думала нічого, окрім того, що маю виконати наказ”*⁴.

Паралельно дівчата виконували функції розвідниць, повідомляючи своїх провідників про пересування каральних загонів, арешти товаришів, зради чи провокації, застерігали про загрози викриття, наближення ворожих військ, здобували іншу стратегічно-важливу інформацію⁵. Г. Коханська, яка свого часу організувала окружну жіночу мережу з військової розвідки для УПА, пояснювала: *“Пильна увага приділялась залізницям, дорогам, приміщенням та укріпленням, де знаходились німецькі гарнізони, їх чисельності, озброєнню і т.п. Складались плани приміщень, де вони розташовані (...) А головне – скрізь і всюди потрібно мати своїх інформаторів, які б повідомляли номери частин, які*

¹ Непохитні... С. 70, 86.

² Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 177.

³ Заєць-Мерещак О. Хто з Богом... С. 10-11.

⁴ Історія однієї фоторафії... С. 16.

⁵ Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність Української Повстанської Армії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 10. С. 390-392; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 54.

проходять чи стоять гарнізонами, до якого роду військ належать, наявність і охорона аеродромів, напрямок і вантаж поїздів і т.п.”¹. При цьому розвідниця зазначає, що для виконання таких відповідальних завдань їй “підібрали кмітливих, сміливих і освічених дівчат”².

Місцевих дівчат часто використовували як провідниць, що допомагали окремим повстанцям, групам та загонам УПА таємно і відносно безпечно пройти невідомими їм територіями під час походів та рейдів. Зазвичай, дівчина йшла на кількадесят метрів попереду групи повстанців, розвідуючи дорогу та сигналізуючи їм, коли шлях був вільний. Наскільки ризикованою була така робота, свідчить випадок, що стався з П. Процак: *“При необхідності переводила сотні незагрозженими теренами. Було надзвичайно важко, звідусіль чигала небезпека. Під час одного такого переходу я мало не загинула. Після сильного дощу вода переповнила річку, надворі ніч – нічого не видно. Як завжди, я йшла попереду, за мною 4 хлопці, за ними сотня вояків. Ступила вперед – вона накрила з головою, ледь не втопилася”*³.

Усі дівчата, які долучалися до діяльності ОУН та УПА, проходили освітньо-ідеологічний вишкіл під керівництвом своєї провідниці: вивчали насамперед “Декалог”, а також засади ідеології націоналізму, історію та географію України, знайомилися з ідеологічною платформою та політичною програмою ОУН, опановували правила конспірації. Відтак кожна з них була зобов'язана постійно вести просвітницьку та пропагандистську роботу серед населення⁴. Дівчата поширювали пропагандистські матеріали (відозви, листівки, тощо)⁵. Підпільниці мали проводити особисті розмови з селянами, переконуючи і спонукаючи тих до підтримки підпілля. А. Карванська-Байляк пригадувала

¹ Коханська Г. З Україною в серці... С. 49.

² Коханська Г. З Україною в серці... С. 48.

³ Процак П. На перехрестях життя. Ів.-Франківськ: Місто-НВ, 2003. С. 16.

⁴ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 55-56; Непохитні... С. 39.

⁵ Непохитні... С. 32-33, 105; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 53, 140, 168; Корчак Д. Побачене і пережите... С. 16.

власний досвід: *“Потрібних Організації людей вирішила я шукати не в хатах, а в полі. Тому й оцих кільканадцять кілометрів, які стелилися переді мною, намагалася я подолати якнайшвидше, ще до заходу сонця, поки господарі не зійшли з поля (...) І так день у день битими дорогами, польовими стежинами, борознами і міжзагонними межами, в погоду й негоду йшла, бігла я від села до села, щоб знайти, щоб встигнути до моїх людей, моїх новобранців. Я себе не впізнавала. Фізично змарніла, невиспана приходила до села, але водночас відчувала, що внутрішньо твердну, що міцніє в мені рішучість, детермінація”*¹.

Деяких дівчат спрямовували на курси машинопису, після яких вони працювали у підпільних друкарнях, виготовляючи на друкарських машинках самвидавчі підручники для підпільників, тиражуючи інші інформаційні матеріали². У пропагандистській роботі також спостерігався гендерний розподіл праці: найважливіші тексти з ідеології національної боротьби та аналізу поточної політичної ситуації зазвичай писали лідери-чоловіки, тоді як жінкам доводилося виконувати завдання більш технічного характеру (редагування, коректура, тиражування та розповсюдження матеріалів). Небагато жінок були дописувачками та редакторками підпільних періодичних видань та бюлетенів: у переліку 69 авторів публікацій ОУН і УПА лише дев'ять жінок³. Певним винятком стала К. Зарицька, яка опублікувала кілька знакових текстів з теоретичних та практичних аспектів національно-визвольної боротьби (під псевдонімом Кужіль), а її статтю “Шляхи російського імперіалізму” було включено до переліку текстів, обов'язкових для вивчення під час політичного вишколу підпільників⁴. Провід ОУН та УПА не повною мірою використовували інтелектуальний потенціал підпільниць. Думка про те, що жінки менше за

¹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 60.

² Усна жіноча історія: повернення... С. 296; Савка “Б. А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 45, 162.

³ Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН... С. 375-376; Ніколаєва Н. Підпільні друкарні ОУН... С. 27-30.

⁴ Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі... С. 35.

чоловіків підходять для політичного керівництва та військового командування, а їхні інтелектуальні здібності є нижчими, була настільки поширеною серед повстанців, що її до певної міри засвоїли й самі жінки, як свідчить згаданий вище текст Д. Ребет, однієї з найвизначніших жінок у проводі ОУН.

Хоча жоден з пропагандистських чи організаційно-настановчих текстів підпільників не заохочував жінок до політичного лідерства, спогади свідчать, що деякі жінки демонстрували виняткові лідерські здібності та здатність брати на себе відповідальність у критичних обставинах. Так після проходження фронту теренами Ярославщини М. Лабунька виявилася єдиною представницею регіонального проводу, від якої велика група озброєних місцевих чоловіків очікувала команди. Дівчина не лише не розгубилася, але, попри брак такого досвіду і відсутність чітких настанов від зверхників, взяла на себе відповідальність за тимчасове керівництво, зуміла налагодити зв'язок з обласним проводом і врешті опанувала ситуацію¹. І. Тимочко-Камінська, господарча референтка, після загибелі фактично усього проводу надрайону "Верховина" (на Лемківщині), протягом півроку виконувала обов'язки провідниці цього терену². Подібні історії засвідчують, що жінки не лише здатні були виявляти ініціативу у критичній ситуації, але демонстрували ефективне лідерство. Однак повноваження на здійснення керівних функцій ці жінки отримали у безвихідних ситуаціях - за відсутності чоловіків, які могли б очолити підрозділ організації.

Чимало підпільниць (особливо членок ОУН з міжвоєнного періоду) мали кращу освіту, за своїх побратимів³. Різниця освітнього рівня часом викликала заздрість і певне напруження серед повстанців⁴. Деякі підпільниці з гіркотою згадували про гендерні упередженнями щодо жінок з боку провідників та

¹ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 90-93

² Тимочко-Камінська І. Моя одисея... С. 155.

³ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 154.

⁴ Савчин М. Тисяча доріг... С. 174; Коханська Г. З Україною в серці... С. 51.

побратимів¹. Підпільницям доводилося докласти зусиль, що їх почали сприймати серйозно і трактувати як рівних: *“Вони всі дивляться спочатку на тебе трохи йнакше, не так, як на свого побратима. Куди не проходиш, усюди муши проломлювати льодок повздержливости чи застереження, змішаний з цікавістю. Сприймають тебе як жінку, а не як подругу спільної долі. З часом звикнеш до того і набудеш техніки усунування бар'єра, який тебе відсепаровує від них”*². Репутацію та авторитет підпільниці було порівняно легко похитнути, поставивши під сумнів її моральність чи сексуальну поведінку³.

М. Савчин, знана підпільниця⁴, дружина одного з чільних провідників ОУН і полковника УПА В. Галаси (“Орлана”), також відчувала на собі прояви гендерної дискримінації щодо жінок у підпіллі, адже жіноча думка не важила у “чоловічих” справах: *“Ти не ходиш на зв'язки, не будуєш криївок, не двигаси наплечників, то й не займай голосу в тих справах, - дорікав [Орлан], коли ми залишались насамоті”*⁵. Товариші по зброї інколи дорікали жінкам та кепкували з їх суто жіночих звичок та потреб: *“Я, отже, мала проти себе одностайний фронт і з усім завзяттям обороняла жіночі позиції. Часом мене й боліли їхні немудрі жарти, жінкам у таких умовинах доводилось терпіти багато невигод, а тут ще й вислуховуй усякі дурниці, кинуті на нашу адресу”*⁶. М. Савчин усвідомлювала, що й інші жінки потерпали від проявів гендерної нерівності, тому пише наче від імені групи. *“В основному, відносини до жінок в підпіллі відзеркалювали ставлення до них у нормальному житті, їх шанували повстанці,*

¹ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 120-121; Коханська Г. З Україною в серці... С. 64, 73-74, 120; Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство... С. 94.

² Савчин М. Тисяча доріг С. 297.

³ Коханська Г. З Україною в серці... С. 96-97; Гавришко М. Заборонене кохання... С. 136.

⁴ Кісь О. Місія (не) здійсненна...

⁵ Савчин М. Тисяча доріг... С. 441-442.

⁶ Савчин М. Тисяча доріг... С. 168.

однак уважаючи, що майже в усіх вирішальних справах останнє слово повинно бути за чоловіками”¹.

З іншого боку, жінка, яка добре засвоїла настанови українського націоналізму щодо підпорядкування будь-яких групових інтересів справі боротьби за українську державу, які є вищими і першорядними, не бралася відкрито відстоювати жіночі права: *“То була боротьба, і тут не йшлося тільки про жінку. Ми всі були спрямовані власне на цю боротьбу, і жінки і чоловіки також, і роль жінки як такої там ніколи не визначалася так різко, знаєте. Це може в нормальних обставинах жінки можуть добиватися прав і все інше. В нас ми виконували ті функції і ті завдання, які треба було виконати, які жінка могла виконати краще, або легше за чоловіка (...) все було боротьба, і все було спрямоване на ту ціль”².*

Парадоксально, але перебуваючи у глибокому підпіллі, М. Савчин не почувала такої солідарності з жінками-підпільницями, як можна було б очікувати в умовах вкрай малої частки жіноцтва серед повстанців³. Натомість, вона вважала, що на рівні повсякденного спілкування їй краще вдавалося знаходити спільну мову з чоловіками, розуміти їх навіть краще за жінок⁴. Фактично, відчуваючи та усвідомлюючи гендерну дискримінацію щодо себе самої, М. Савчин водночас була носієм упереджень і стереотипів щодо інших жінок, які, начебто, ускладнювали життя повстанців.

Виконуючи функції зв’язкових, розвідниць і пропагандисток підпільниці інструментально використовували панівні гендерні стереотипи. При цьому вони переходили межі нормативної жіночності, оскільки їхні обов’язки насправді включали небезпечні і фізично-важкі справи, далекі подорожі, політичні знання. Такі завдання вимагали від дівчини особливих рис та навичок, зокрема кмітливості, відваги, фізичної сили, витривалості, здатності орієнтуватися на

¹ Савчин М. Тисяча доріг... С. 182.

² Архів ІН НАН України. Од. зб. 603. Інтерв’ю з Савчин-Пискір М.П. Арк. 5

³ Архів ІН НАН України. Од. зб. 603. Інтерв’ю з Савчин-Пискір М.П. Арк. 28

⁴ Савчин М. Тисяча доріг... С. 198.

місцевості, комунікативних навичок, самодисципліни, емоційної витримки тощо. Саме ці риси систематично розвивали у підпільниць, хоча вони явно виходили за межі конструйованої у пропаганді УПА нормативної жіночності.

4.3.3. Жінки у збройних підрозділах

Спогадів жінок, що безпосередньо брали участь у збройних сутичках чи воєнних операціях ОУН-УПА вкрай мало¹. З одного боку, це зумовлено насамперед порівняно незначною кількістю жінок у збройних підрозділах. З іншого боку, вірогідно, більшість жінок-воjakів загинули у боях чи були страчені. Тому цілісно реконструювати цю частину жіночого досвіду підпілля складно. З розрізнених згадок відомо, що інколи дівчата ставали особистими охоронцями провідників ОУН та УПА², парашутистками³, навіть воjками та учасницями бойових дій УПА⁴. Напівлегендарна історія героїчної смерті Людмили Фої є прикладом того, що жінки брали участь у боях⁵. Спогади чоловіків-підпільників засвідчують, що серед воjakів були жінки⁶.

Ідея мобілізації жінок до війська і образ “жінки зі зброєю” зустріли сильний спротив чи не у всіх країнах-учасницях Другої світової війни (окрім СРСР), що призвело до заборони жінкам користуватися зброєю⁷. На відміну від чоловіків-повстанців, жінки (за винятком провідниць вищого рангу) рідко мали у своєму розпорядженні вогнепальну зброю для самооборони. Вважалося, що при затриманні та загрозі арешту беззбройній дівчині легше буде виплутатися. Навіть

¹ Українська жінка у визвольній боротьбі 1940-1950. Т. 1-3.

² Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 54.

³ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 79; Непохитні... С. 33.

⁴ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 94-95, 142-143, 156, 162.

⁵ Іванченко В. Квітка в червоному пеклі...

⁶ Антонова Т. Жінка, її мирні, напівмирні і воєнні ролі. С. 138-146.

⁷ Campbell D'A. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *The Journal of Military History*. 1993. № 57(2). P. 301-323.

під час походів і рейдів жінки у складі груп не обов'язково мали зброю¹, а ті, що володіли нею, рідко використовували зброю за призначенням. У небезпечних ситуаціях дівчата поклалися радше на власну кмітливість і здатність перехитрити ворога: *“Підходжу я до тої хати. Закрито. Кругом більшовики. Бачу помітили мене. Що робити? Не маю права потрапити в руки ворога. В лацканах одягу, в підгинах плаття заховані штафети, в кишені пістоль “шістка”. Погляд падає на туалет, що стояв за хатою. Забігаю туди. Закриваюся, швиденько рву підкладку, всі дрібно порвані записки летять вниз – звідти ніхто не дістане. В останню мить викинула пістолет, про що пізніше дуже жаліла”*².

Зрештою, пістолет розраховували використати не стільки проти ворога, скільки для самогубства, щоб уникнути арешту та неминучих катувань³. При цьому навіть зв'язкові без зброї, доправляючи особливо важливі повідомлення, мали при собі отруту, яку належало вжити у разі неминучого арешту⁴. Жінки, які були секретарями командирів УПА, гинули від рук своїх зверхників у бункерах, які були оточені НКВС, щоб не потрапити живими до рук ворога⁵.

Така практика показує, що в УПА не сприймали підпільниць як жінок у традиційному сенсі цього слова: замість захищати жінок як тих, хто забезпечує відтворення нації і оберігати їхнє життя, повстанці вважали за можливе пожертвувати ними заради безпеки організації. Вочевидь, вступаючи до лав збройного підпілля, жінки мали відмовитися від значної частини нормативної жіночності. Фактично, їхній досвід збройної боротьби та героїчної смерті за волю України підривав проголошені націоналістами ідеали жіночності. Жінкам доручали відверто ризиковані завдання: *“Як фронт пройшов [у 1944 р.], мене*

¹ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 189.

² Процак П. На перехрестях життя... С. 17.

³ Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х... С. 275, 276, 303; Тимочко-Камінська І. Моя одисея... С. 168.

⁴ Petrenko O. Zwischenpositionen. Frauen im ukrainischen bewaffneten. P. 269; Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 173.

⁵ Petrenko O. Zwischenpositionen. Frauen im ukrainischen bewaffneten... P. 271

покликали і дали завдання збирати залишену зброю (...) Солдатів, як мурашок, всюди повно. Треба бути дуже обережною. Ту роботу, яку виконували кілька чоловіків, поклали на мене одну”¹. Ще неповнолітньою Г. Коханська, переховувала зброю, яку щоденно потрохи викрадали підпільники з захопленого німцями радянського арсеналу: “Це був, звичайно, великий ризик, але я, усвідомлюючи, що зброї в нас дуже мало, а вона необхідна, я свідомо йшла на це (...) Так продовжувалось десь півроку”².

Деякі дівчата взагалі не схильні були застосовувати зброю як засіб вбивства людини, навіть коли йшлося про ворога: „Прийшли вони і кажуть: „Можже би ти [зрадника] Ванька застрелила. Треба його знищити” (...) Кажуть хлопці: „Ми тобі пістоль дамо, поїдеш і його застрілиш”. А я мала зброю, „шістку” таку, для себе, я все в кишені носила, бо у випадку чого щоби собі життя відняти, щоби живою не здатися. Я кажу: „Ви знаєте, хлопці, я все вам зроблю, но стріляти я не можу. Не можу”³.

Хоча майбутніх лідерок жіночої сітки різного рівня навчали користуватися зброєю під час вишколів⁴, далеко не усі досконало опановували ці навички чи охоче користувалися зброєю⁵. Г. Коханська описувала, як вправлялась у збиранні і розбиранні карабіна, заряджала та прицілювалась тощо⁶. Крім того, не усі підпільниці і не одразу отримували зброю для особистого користування. Санітарка Я. Романина-Левкович, наприклад, отримала револьвер лише по чотирьох роках активної підпільної роботи⁷, а на Ярославщині серед усіх підпільниць лише дві жінки мали “пістолі”, які постійно носили при собі⁸. “Нам

¹ Беноні П. Така наша гірка правда... С. 8-9.

² Коханська Г. З Україною в серці... С. 33.

³ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 1. С. 157.

⁴ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 79; Гавришко М. Юлія Ганущак... С. 195.

⁵ Непохитні... С. 109; Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 129.

⁶ Коханська Г. З Україною в серці... С. 51.

⁷ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці. С. 182.

⁸ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 98.

видали особисту зброю, - згадувала розвідниця Г. Коханська. – Мені дали німецький трофейних “вальтер”, а моїм дівчатам [розвідницям] – “браунінги”. Правда набойів всього лише по два ладунки”¹. Свідчення про рідкість і вибірковість в озброєнні підпільниць дисонують з численними світлинами того часу, на яких підпільниці позують з вогнепальною зброєю (Додаток Е). Причиною цих розбіжностей між візуальними і наративними джерелами може бути те, що підпільниці, чиїми спогадами ми переважно оперуємо, особисто не були залучені у збройні підрозділи, тоді як жінки, зображені на тих фото, вірогідно загинули, не залишивши спогадів.

Не слід вважати, однак, що дівчат та жінок не залучали до підготовки та здійснення підривних і терористичних акціях. Так, першим завданням у підпіллі 16-річної А. Дмитрів стало доручення, пов’язане з підготовкою терористичного акту: “Перше таке важливе завдання мені дали дістати дроту і то дуже багато. Бо треба було протягнути, щоб підминувати той виборчий округ (...) То було зимовою порою в сорок п’ятому році (...) Хлопці той дріт взяли і пішли, і до рана стався вибух. Завтра зрана мали бути вибори, а вночі підминували”².

І чоловіки, і жінки зазнавали значних труднощів, перебуваючи у глибокому підпіллі, коли їм доводилося проводити по декілька місяців у підземних криївках: страждали від нестачі денного світла та поганої вентиляції, не було можливості для належного підтримання гігієни. Важкі побутові умови та відносно погане харчування (одноманітна, малопоживна, груба їжа)³ призводили до серйозних розладів здоров’я. Підпільниці згадують про суворі умови підпілля, однак усі труднощі вони сприймають як невід’ємну частину боротьби, випробування, яке витримали: “Бували дні, коли взагалі не було що їсти, а часом і два, і три дні підряд; як часто доводилось у спеку, дощ, мороз, без відпочинку, засипаючи

¹ Коханська Г. З Україною в серці... С. 54.

² Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 249-250.

³ Прокопов В. Ю. Матеріальний аспект повсякденного життя учасників руху ОУН та УПА на Закарпатті (1943-1947 рр.). *Гуманітарний журнал*. 2015. № 3-4. С. 127-138; Коханська Г. З Україною в серці... С. 113.

находу, йти; навчилася спати стоячи. Нащо було розповідати про важке, повне небезпеки і несподіванок життя підпільника? Свій шлях я обрала сама і жалі тут були ні до чого”¹.

В умовах посилення каральних операцій та облав підпільники могли залишатися в ізольованих бункерах тривалий час, потерпаючи від гострої нестачі їжі і питної води. М. Лабунька протягом зими 1946-1947 рр. сама залишалася в криївці на Ярославщині, готуючи узагальнені зведення про репресивні акції польської влади проти місцевого населення. Жінка отримувала харчі та воду раз на 1-2 тижні від зв’язкових, які приносили їй відомості для опрацювання. Однак у певний момент зв’язок перервався. Вийти назовні виявилось неможливим – вхід у криївку замерз. Виснажену голодом і спрагою підпільницю повстанці знайшли у бункері непринятною, на межі смерті, після 14 днів без води та їжі².

Підпільниці згадують про специфічні незручності, зумовлені фізіологією та гігієною жіночого тіла: *“Хто не був в криївці, той і не уявляє собі всіх труднощів, які доводиться переживати там, особливо жінкам, через обмеження у воді й всьому іншому. Та ще тяжко тому, що ми жили разом з чоловіками. Наприклад, нам жінкам виділяли на день склянку води і хочеш – мийся, хочеш – пий, але більше виділити не можна було”³.*

Під час військових рейдів жінки, з практичних міркувань, зазвичай носили чоловічий одяг. У підпіллі не було змоги мати великий гардероб – жінки обмежувалися скромним набором речей, відмовившись від більшої частини аксесуарів та атрибутів жіночого вбрання⁴. Простий і непримітний вигляд був важливим і для конспірації – щоб не відрізнитися від місцевих жінок⁵. Описи речей, вилучених у підпільниць під час арештів, зазвичай зводяться до короткого

¹ Коханська Г. З Україною в серці... С. 174.

² Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 137-138.

³ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 188; Віра, Надія, Любов...Т. 2. С. 207; Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 125.

⁴ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 85, 117.

⁵ Гавришко М. Юлія Ганущак... С. 195-196.

переліку одягу та дрібних особистих речей. Так, у кримінальній справі М. Савчин зазначено таке: *“Рушник б/в - 1 шт., сумка з клейонки – 1 шт., хустка напіввовняна з квітами – 1 шт., хустка бавовняна б/в 1 шт., сорочка дамська – 1 шт., спідниця чорна – 1 шт., блузки б/в – 2 шт., труси б/в білі – 1 шт., босоніжки бавовняні ткани – 1 пара, коси (дамське волосся) – 1 пара, плащ-накидка блакитна – 1 шт., жакет дамський старий – 1 шт., сукні бавовняні різні – 3 шт., фартух бавовняний – 1 шт., ложка столова залізна – 1 шт., чоботи старі хромові – 1 шт., бюстгалтер – 1 шт., сантиметр – 1 шт., гребінець у футлярі – ½ шт., флакончики з рідиною – 2 шт.”*¹.

Жінки згадують, як у підпіллі їм бракувало якісного чистого одягу². Декому вдавалося зберегти бодай елементи своєї жіночності, одягаючи жіночі речі у криївці: *“Як тільки вернулася до бункеру, Катерина цілковито перемінилася. Викупавшись, зразу змінила штани на спідничку, чоботи на мешти з високими закаблуками, шкарпетки на нейлонові панчішки, підпудрилася, запахnilась одеколоном і не тільки що не подобала на вояка, але взагалі не вкладалася в інтер'єр бункеру. Була дуже охайна не лиш біля себе, але й в усьому, що робила. Раз якось сказала: якщо смерть зустрине мене в бункері, я переодягнусь у все чисте”*³.

Косметика чи парфумерія були рідкістю. М. Савчин пригадувала дилему, перед якою постала після того, як подруги подарували їй крем для лица, панчохи і парфуми: усе це жінка мусила приховувати, щоб уникнути насмішок з боку свого чоловіка та бойових побратимів.⁴ М. Лабунька пригадувала велику втіху, коли на Миколая отримала подарунок: *“Ми ще навіть не розпакували їх, а очі нам засвітилися, як малим дітям. У пакуночку було: пахуче мило, флажчинка туалетної води, пудер, пачечка халви і кілька ілюстрованих польських журналів.*

¹ ГДА СБУ. 55205 ФП. Спр. 149976. Т.1. 322 арк. (Архівно-кримінальна справа Марії Савчин). Арк. 11-11зв.

² Віра, Надія, Любов... Т. 2. С. 207-210; Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 197-198.

³ Савчин М. Тисяча доріг... С. 291-292.

⁴ Савчин М. Тисяча доріг... С. 319.

Приємність цю зробив нам районний лікар (...) якому в подяку ми мало що віршів не понаписували. Був це доказ, що хтось про нас знав і пам'ятав, забутих тут Богом і людьми”¹. Ці атрибути нормативної жіночності зберігали свою символічну вартість для жінок, хоча й втрачали свій практичний сенс (були недоречними) і дисонували з роллю підпільниці, не вписувалися в аскетичний спосіб життя цих жінок. Один з головних імперативів нормативної жіночності – чепурний зовнішній вигляд - фактично було знівельовано в умовах глибокого підпілля.

Жіноча присутність у криївках мала й свої позитивні сторони: це створювало певну ілюзію “нормального життя”, у якому жінки виконували репродуктивну та емоційну роботу, тобто опікувалися побутом повстанців та дбали про позитивний психологічний клімат в надзвичайно стресових обставинах глибокого підпілля². До жінок у підпіллі справді існували дещо суперечливі очікування. З одного боку, жінки мали відмовитися від частини атрибутів і практик нормативної жіночності (зокрема, одягу, косметики, гігієнічних норм, гендерного етикету, тощо), щоб стати “своєю” і здобути визнання серед повстанців; з іншого боку, від них очікували проявів нормативної жіночності щодо господарських функцій: *“В бункері мило вражала тепла родинна атмосфера, яку великою мірою створювала присутність жінок”³. Нормативну жіночність було інструменталізовано: традиційну жіночу функцію приготування їжі в бункерах часто покладали на жінок, попри те, що вони усі мали стале коло своїх безпосередніх постійних обов’язків (машиністок, секретарок, редакторок тощо)⁴. Надавати емоційну підтримку побратимам, гамуючи власні почуття і переживання, підпільницям було нелегко. Досвід медсестри Я. Романини-Левкович засвідчує величезне психологічне навантаження, яке лягало на жінок:*

¹ Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 127; Коханська Г. З Україною в серці... С. 55.

² Архів ІН НАН України. Од. зб. 603. Інтерв'ю з Савчин-Пискір М.П. Арк. 32; Тимочко-Камінська І. Моя одисея... С. 180; Савчин М. Тисяча доріг... С. 441.

³ Савчин М. Тисяча доріг... С. 176.

⁴ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 181.

“Я не знала, що робити, коли людина вмирає (...) я погладила його по волоссю, витерла ніт, і він на руках в мене помер (...) Я так плакала, що й уявити не можна. Це перший чоловік помер у мене на руках. Я цілий вечір утримувалася від плачу, все його потішала, розраджувала, він не знав, що буде вмирати”;
“Найгірше було, коли поранений прокинувся і побачив, що він по лікоть без правої руки. Він не хотів жити, просив дати йому пістоль, щоб застрілитися, бо він нікому не потрібний (...) То були страшні хвилини. Плакав він і я. Я, як могла, вговорювала його, що насамперед потрібний мамі і батькові, ще одружиться, матиме дітей, як і всі люди”¹. Подібні історії непоодинокі, і вони вкотре спростовують стереотипне бачення жінок як емоційно-нестабільних.

Таке ставлення до жінок-учасниць збройних конфліктів не унікальне лише для українського підпілля. Жіночий досвід участі в арміях та інших військових формуваннях часів Першої та Другої світових свідчить, що на додачу до суто військових функцій жінки на фронті продовжували виконувати традиційні жіночі ролі². Амбівалентність становища жінок в арміях полягала в тому, що “зادля їх прийняття, визнання їхньої компетентності та здатності слугувати прикладом патріотизму самі жінки-вояки та чоловіки, які їх підтримували, повинні були одночасно і наголошувати на жіночих чеснотах у війську, і заперечувати їхню жіночність”³. Таким чином, не лише у побутовому, але й в психологічному сенсі життя жінок у підпіллі було вкрай складне. Фактично, участь жінок у збройній боротьбі означала для них, з одного боку, відмову від значної частини нормативної жіночності (жіночих звичок, практик, атрибутів) та набуття низки маскулітних рис у зовнішності і поведінці, а з іншого боку – від жінок очікували і вимагали продовження виконання низки функцій, які зазвичай покладають саме на жінок у повсякденному житті.

¹ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 162, 168.

² Кісь О. Жіночі обличчя війни. С. 25-26.

³ Stockdale M. K. "My Death for the Motherland Is Happiness": Women, Patriotism, and Soldiering in Russia's Great War, 1914-1917. *The American Historical Review*. 2004. Vol. 109 (1). P. 102—104.

4.4. Приватне життя та особисті стосунки у підпіллі

4.4.1. Романтичні стосунки і (само)контроль поведінки жінок

Підпільна боротьба не зупинила плину життя з усіма його суто людськими проявами: молоді люди продовжували закохуватися і навіть одружуватися. Приватне життя було на видноті, а особисте щастя у воєнний час було коротким, адже підпільники повсякчас наражалися на ризики та гинули: *“Ми, дівчата, жили дуже дружно, і не було між нами таємниць. Ми знали, що “Леся” і провідник “Сталь” кохаються, що провідник “Борис” симпатизує Ксені, що “Соня” і командир “Білий” знаються віддавна і люблять одне одного. У “Скуби” і “Залізного” також були наречені – Ліда та Зенка, дочки священників. Але ж чи до любові нам було? Тривала сувора тяжка боротьба. Щодня приходили болючі вістки про те, що хтось загинув, попав на засідку, підірвався на міні, застрілювався, а отже – не верне до нас уже ніколи. Падали хлопці, падали дівчата”*¹.

Природні для людей молодого віку імпульси входили у суперечність з настановами і вимогами до членів націоналістичного підпілля, які націлювали на цілковиту самопоświęту справі боротьби, а особисті стосунки належало відкласти до кращих часів. Сексуальна поведінка членів ОУН та вояків УПА мала вкладатися в норми християнської моралі: сексуальна активність мала бути зведена до мінімуму, а за розпусту передбачалися різні санкції (від пониження у посаді та фізичного покарання – і аж до страти). У підпіллі вимоги до поведінки були справді високими, а на провідників та командирів покладалася відповідальність за підтримання моралі серед повстанців. Особливо суворо регламентувалися інтимні стосунки тих, хто працював в структурах СБ².

Утім, документи ОУН і НКВС та спогади засвідчують, що у підпіллі існували подвійні моральні стандарти у ставленні до порушення норм сексуальної поведінки жінок і чоловіків: якщо позашлюбні інтимні стосунки чоловіків часто толерували, а сексуальні домагання нерідко минали безкарно, то

¹ Літопис нескореної України. Кн. 2. С. 492.

² Гавришко М. Заборонене кохання... С. 132-133.

на жінок покладали чи не всю відповідальність за “деморалізуючий вплив” на вояків, звинувачуючи в аморальності¹. Моральність (в значенні відсутності до- і позашлюбних статевих стосунків) була обов’язковою вимогою до підпільниць. Гідна або негідна поведінка могли стати підставою для заохочення чи стягнення, аж до виключення з лав організації чи навіть страти. У “Наказі жіночій сітці до зобов’язуючого відома” політичної референтури крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях від 16 жовтня 1944 р. зазначалося: *“відсунути з рядів елемент аморальний, скомпроментований з тих, що до сітки попали принагідно ради слави, романтики і т. д.”*². З часом контроль над жіночою сексуальністю у підпіллі лише посилювався, і вже у 1950 р. в “Організаційних вказівках членам ОУН” було конкретизовано: *“Машиністок і пропагандисток частіше перевіряти з питань чесності і моральної стійкості. Чоловік, якого деморалізує жінка, буде наказаний пониженням в посаді”*³. Прискіпливіше сталення до особистого життя жінок виявлялося в наданні додаткових повноважень референтам УЧХ, котрі повинні були *“підкуватись про збереження моралі санітарок та інших підпільниць”*⁴.

Вірогідно, особистий досвід різних підпільниць у плані недоторканості їхнього тіла чи зазіхань з боку їхніх бойових побратимів міг суттєво різнитися залежно від того, в якому саме підрозділі перебувала та чи та жінка, наскільки суворо там ставилися до порушень норм сексуальної моралі та шанували жінок. У багатьох спогадах жінки засвідчують, що навіть у глибокому підпіллі, в умовах табору чи походу, де обставини, здавалося б, сприяли порушенню сексуальних норм, вони ніколи не зазнали жодних сексуальних домагань чи навіть неприйняттого ставлення з боку чоловіків: *“Постійно ми міняли місце постюю. Переходили переважно ночами. Часто так було, що при переході десь досвітком надійде команда відпочинку чи короткого сну, тоді відійдемо кілька кроків від*

¹ Гавришко М. Заборонене кохання... С. 134.

² Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі... С. 203.

³ Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі... С. 208.

⁴ Гавришко М. Заборонене кохання... С. 133.

*дороги і лягаємо покотом один коло одного, щоб зігрітися. І ніколи не було випадку, щоби хлопці образили дівчат, щоби дозволили собі якийсь непристойний жарт чи щось негарне. За три роки підпілля не пам'ятаю такого випадку”*¹. Для дівчат, які досвідчили бруталність радянських і німецьких вояків, середовище українських підпільників виглядало безпечнішим і, попри ризики, вони вірили, що принаймні командири ставитимуться до них з повагою².

Мала кількість і переважно підлегле становище підпільниць у підрозділах УПА робили їх вразливими до зловживань з боку наділених владою та ресурсами чоловіків. Деякі командири справді серйозно ставилися до підтримання моральних норм серед своїх підлеглих і вимагали від них шанобливого ставлення до підпільниць, гостро реагували на зазіхання вояків до санітарок чи машиністок: наприклад, курінний “Рен” *“у підпіллі поводився абсолютно коректно. Зокрема, у відносинах з жінками завжди дотримувався суворого режиму”*³. В інструкції для підпільників від 1947 р. зазначалося: *“З дівчатами поводитися так, як дійсно личить революціонеріві: не переступати границь моралі, числитися зі словами, не бути пустомолом і грубим”*⁴. Утім, серед підпільників, наділених владою, траплялися й випадки зневажливого ставлення до посестер по боротьбі: дехто з них зловживав службовим становищем, спонукаючи підлеглих підпільниць до інтимних відносин в обмін на протекцію, певні привілеї, матеріальну підтримку, доступ до додаткових ресурсів та інші блага⁵. Відносно поблажливе ставлення до нелегітимної сексуальної активності повстанців потверджує той факт, що часом навіть звинувачені у згвалтуванні (цивільних жінок чи підпільниць) вояки отримували порівняно м'які покарання, особливо якщо їхній авторитет в

¹ Літопис нескореної України. Кн. 2. С. 491; Коханська Г. З Україною в серці... С. 195.

² Zariczniak L. Violence and the UPA Woman... С. 246.

³ Тимочко-Камінська І. Моя одисея... С. 176; Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство... С. 92.

⁴ Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство... С. 92.

⁵ Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство... С. 93; Гавришко М. Заборонене кохання... С. 138.

організації, досвід і внесок боротьбу були значними¹. Більше того, інколи спроби жінок, які потерпали від сексуальних домагань своїх командирів, поскаржитися вищому командуванню чи проводу, могли привести до звинувачення самої жінки та розправи над нею². То ж не дивно, що про подібні інциденти колишні підпільниці воліють мовчати у своїх спогадах – тема сексуальних домагань (чи тим більше згвалтування) з боку повстанців належить до найбільш табуйованих.

Вочевидь, не бажаючи мати справу з подібними проблемами та не маючи змоги (а часом і бажання) належно контролювати сексуальну активність повстанців, деякі командири УПА воліли радше зменшувати ризики шляхом витіснення жінок з підпілля. Дехто не схвалював присутність жінок у військових одиницях, вважаючи, що це може негативно впливати на бойовий дух бійців³. Так, у наказі командира воєнної округи “Буг” В. Левковича (“Вороного”) від 11 вересня 1944 р. зазначено: *“Заборонено держати при відділах УПА жінок під яким би це не було видом: розвідниці, санітарки і т.д. Непослушних командирів потягатиму під полевий суд без виїмків. Розвідниці належать теренам (повітовим оргмовам) і є зобов’язані контактуватися з перебуваючими на їх теренах відділами, а не тягатися за відділами, з ними не квартирувати і т.п.”*⁴.

Справді, кількість жінок у середовищі повстанців була порівняно мала, і лише небагатьом одруженим повстанцям вдавалося мати хоч якесь сексуальне життя. Очевидно, що за таких обставин це могло викликати заздрість чи невдоволення. Неодружені дівчата могли спричинити нездорову атмосферу суперництва серед повстанців і підірвати боєздатність підрозділу. Документи засвідчують, що нещасливе кохання, нерозділені почуття та ревності подекуди

¹ Havryshko M. Illegitimate sexual practices...; Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство... С. 96-99.

² Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство... С. 103-104.

³ Petrenko O. Anatomy of the Unsaid. P. 241-262; Гавришко М. Заборонене кохання... С. 129.

⁴ Воєнна округа УПА “Буг”. Документи і матеріали. 1943–1952. Київ; Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 2009. Кн. 1. С. 93. (Літопис УПА. Нова серія. Т. 12); Гавришко М. Заборонене кохання... С. 129.

ставали причиною самогубства, зведення поррахунків, зради та інших злочинів, що завдавало шкоди підпіллю¹.

Оскільки до моралі та поведінки підпільниць були підвищені вимоги, вони намагалися підтримувати суто товариські відносини з побратимами. Саме з цього приводу дуже відверто висловилася у своїх спогадах М. Савчин: *“Здавалось би, партизанська боротьба створювала її учасникам психологічні умовини для сексуальної розв'язності. Там були всі елементи до того: непевність завтрашнього дня, майже приреченість умерти, що спонукує бажання насолоди не опісля, а зараз, бо завтра може не прийти. Чисельна перевага чоловіків була велика, що давало жінкам можливість відносно легко знайти собі друга, залюбитись. Були кохання, залицяння, але, Боже мій, як воно треба було поводитись по-пуританськи, дискретно і не виставлятись перед іншими, щоб не деморалізувати середовища”*². Деякі жінки та дівчата свідомо відмовлялися від будь-яких романтичних (і статевих) стосунків на час війни. Б. Пилипчук пояснювала свою самотність так: *“Один мені говорив, каже чо я заміж не виходжу, то я сказала: “Буде Україна [вільна] — вийду заміж!”*³. Г. Коханська недвозначно пояснює свою позицію: *“Я не могла відповісти йому взаємністю (...) Справа в тому, що особисті почуття на той час для мене не існували. Всіх своїх друзів по боротьбі я однаково любила, як братів, а іншої любові не приймала. Мені на той час здавалося, що так розуміють усі (...) У мене було багато хороших друзів, товаришів по боротьбі, але, крім почуття дружби до них, іншого ні до кого не мала. І якщо помічала щось більше, ніж прості дружні відносини, віддалялась, навіть обурювалась”*⁴. Характерно, що часто саме самотні підпільниці досягали високого становища в організації: Юлія Ганущак, яка була

¹ Гавришко М. Заборонене кохання... С. 131.

² Савчин М. Тисяча доріг... С. 102.

³ Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 562. 2007. 29 арк. (Польові матеріали про жіночі долі в УПА (Інтерв'ю з Богданою Пилипчук, 1922 р. н. Записала Оксана Кісь 28 вересня 2007 р. у Львові). Арк. 29.

⁴ Коханська Г. З Україною в серці... С. 35, 43; Тимочко-Камінська І. Моя одисея... С. 141; Непохитні... - С. 86-87

обласною провідницею жіночої сітки Дрогобиччини та референткою УЧХ Дрогобицького обласного проводу ОУН, на час арешту у 1946 р. виповнився 31 рік і вона була незаміжньою і бездітною¹. Найчастіше підпільниці взагалі не говорять про інтимні справи у той час,² хоча відсутність таких згадок може означати як неактуальність цієї теми, так і винятково важливе її значення для жінки, свідоме їй замовчування. Деякі підпільниці не лише вдавалися до особистої аскези, але й вимагали цього від своїх підлеглих жінок: *“Дівчина, яка була в УПА, повинна була мати свою сильну позицію, і всякі любовні справи не повинні бути на першому місці. Як ти вже рішаєшся йти і боротися — то має бути дисципліна, військова дисципліна, і люди, які не можуть її дотримуватися — не можуть бути в підпільній праці. То не є місце на супруже, то не є місце на всякі любовні справи”*³. На пріоритетність боротьби і особисту стриманість націлювали молодих підпільниць і деякі командири⁴.

Вагомою причиною стриманості жінок у підпіллі було те, що сексуально-активних і доступних дівчат в першу чергу підозрювали у співпраці з НКВС. Служба Безпеки ОУН особливо уважно відстежувала потенційних агенток, застерігала провідників і командирів бути пильними і обережними у стосунках з жінками. В одному з документів за 1946 р. зазначалося: *“НКВД практикує таке: висилає жінок-агентів і дівчат, які дістають завдання кокетувати стрільців, а то й провідних людей, а також старатися доводити це “залицяння” навіть до суто інтимних стріч. Очевидно до цього використовують большевики гарних, а головню “уздібнених у своєму фаху” повій. І так за таку милу розмову, чи за хвилину приємности агентка довідається про все від свого “любого”: про його пост, його друзів, про зв’язки, найбільш таємні доручення і т.д. звіряючись*

¹ Гавришко М. Заборонене кохання... С. 130

² Лабунька М. Коли ліс був наш батько... С. 64-198

³ Архів ІН НАН України. Ф.1. Оп. 2. Од. зб. 643. 2012. 40 арк. (Польові матеріали про жіночі долі в УПА (Інтерв’ю з Ярославою Саламахою, 1924 р.н. Записала Оксана Кісь 12 березня 2012 р. у м. Ньюарку, США) Арк. 23-24.

⁴ Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі... С. 202; Гавришко М. Заборонене кохання... С. 136.

коханій – звіряється одночасно районному чи обласному НКВД. Таких і подібних випадків є багато в терені”¹. У другій половині 1940-х рр. радянські каральні органи справді обрали тактику масового вербування жінок та інфільтрації своїх агенток у підпілля, що становило серйозну загрозу для безпеки і дієздатності ОУН і УПА². Фактично, легковажність у стосунках з вояками могла коштувати підпільниці не лише репутації, але й стати підставою для підозри у зраді та привести до значно серйозніших наслідків.

4.4.2. Шлюб та подружнє життя підпільниць

Хоча історії про шлюби серед підпільників зустрічаються чи не у кожному спогаді, нині відомо лише про два документи, які слугували “свідоцтвами про одруження”. Перший – так званий “акт вінчання” (де вся інформація, окрім дати 6 липня 1950 р., зашифрована) віднайшов і опублікував Р. Забілій³. Другий – виготовлене на друкарській машинці свідоцтво про шлюб 28 травня 1951 р. двох членів ОУН (б) 29-річного Василя Сарчука (псевдонім "Яків") та 27-річної Ліди Зубрицької ("Оля"), віднайшов В. Ковальчук⁴. Доля цієї пари типова для підпільників: за кілька місяців по одруженні чоловік загинув, а дружину, яка встигла народити сина, у грудні 1951 р., засудили до 10 років таборів⁵. Подібне сталося з Марією Курочкою, яка вступила в ОУН у 17 років, у 20 вийшла заміж за підпільника, вже за місяць по одруженні обоє приєдналися до УПА, а невдовзі чоловік загинув у бою⁶. *“Дора” була гарна вродлива дівчина. Скоро припала лікареві “Ратові” довподоби (...) Вирішили побратися. Дора була вже вагітною.*

¹ Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі... С. 203.

² Бурдс Дж. “Москальки”: женщины-агенты... С. 310.

³ Вятрович В. Українська повстанська армія. Історія нескорених. С. 142.

⁴ Ковальчук В. Документування шлюбів в ОУН та УПА. *Український археографічний щорічник*. 2010. Вип. 15. С. 692-697.

⁵ Ковальчук В. Документування шлюбів в ОУН та УПА. С. 692-697.

⁶ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 101.

*Повінчалися влітку 1946 року (...) 23 січня 1947 року (...) внав районний санітарний пункт (...) В цій шпитальці загинули “Дора” і її чоловік “Рат”.*¹

Шлюбна церемонія зазвичай зводилася до таємного вінчання і проходила в колі найближчих бойових побратимів, скромно. М. Савчин (“Марічка”), надрайонова УЧХ (Додаток Є), у своїх спогадах описала одруження із В. Галасою (“Орланом”), полковником УПА. Вони побралися 27 травня 1945 р. у с. Брилинці (нині у Польщі), яке тоді було в руках повстанців. Того дня шлюб брала ще одна повстанська пара — “Тарас” зі “Святославою”².

Зазвичай для одруження повстанець мав отримати згоду (схвалення) свого командира³. Це не викликало застережень, якщо обоє молодят були у підпіллі. Однак якщо повстанець хотів одружитися з цивільною дівчиною, такі шлюби були небажані. Командири розглядали такі справи дуже прискіпливо, вивчаючи особу нареченої, щоб оцінити, як вона впливатиме на моральний дух бійця, чи не підбурюватиме його покинути боротьбу, чи не є агенткою НКВС⁴. Одруження із товаришками по боротьбі часто спостерігалось і серед провідників ОУН та УПА різного рівня, однак роль жінки у такому шлюбі сприймалася як допоміжна та дорадча. Статус дружини провідника чи командира накладав на жінку підвищені вимоги до поведінки, позначався на ставленні до неї інших підпільників.

М. Савчин у спогадах багато рефлексує про неоднозначність долі жінок-підпільниць: *“Для кращого розуміння жінки я описала не тільки її функції, але намагалася подати взагалі її світ, навіть особисте життя. Показати, яка важко було поєднати роль жінки-революціонерки-дружини-матері. Як часто ті світи зударялися і як вона ладнала з тим”*⁵. Дилема особистого і політичного

¹ Віра, Надія, Любов... Т. 2. С. 260.

² Савчин М. Тисяча доріг... С. 91-92.

³ Карванська-Байляк А. Во ім'я твоє... С.120.

⁴ Архів ІН НАН України. Од. зб. 603. Інтерв'ю з Савчин-Пискір М.П. Арк. 25

⁵ Богачевська-Хом'як М. Літературний конкурс імені Лесі і Петра Ковалевих. *Наше життя*. 1996. № 6. С. 14.

пронизувала життя М. Савчин, а її спогади розкривають, як важко давалося жінці це поєднання, яку ціну платила вона за право бути жінкою у підпіллі.

Подружнє життя М. Савчин складно назвати безпроблемним, хоча їх поєднувало кохання та взаємна повага. Статус чоловіка позначався на його стосунках з Марією і також формував ставлення до неї товаришів по зброї, жінка була усвідомлювала переваги та обмеження власного становища¹. Як дружина командира, Марія досить усвідомила, що подружнє щастя в умовах глибокого підпілля практично неможливе. *“Дуже скоро я зрозуміла, що життя підпільника і подружнє життя - це протилежні полюси. Тоді як у першому випадку пріоритет має боротьба, може й до смерти, призначення другого - творити і зберігати нове життя. Збалянсувати ці протилежності неможливо, не завдавши кривди одній або другій стороні”*².

Жінка доволі часто і відверто розмірковує про роль приватного і політичного у своєму досвіді підпілля. Марія вступила до ОУН задовго до знайомства з В. Галасою і знала свій потенціал підпільниці. То ж роль дружини командира, яка зобов'язувала її відійти на другий план її не цілком влаштовувала: *“Пригноблював мене факт, що з одруженням я затрачувала свою рівнозначність серед підпільників (...) моя опінія про якусь справу вважалась опінією Орлана. Насправді так не було, нераз ми мали дуже відмінні оцінки різних справ, і мій новий статус не зліквідував нараз усіх моїх особистих прикмет і глядів”*³.

Ця тема неодноразово зринає у спогадах Марії, питання підпорядкування і пристосування власного Я до статусу чоловіка не давало їй спокою. Передаючи діалог з подругою, Марія насправді веде внутрішню полеміку, наче переконуючи себе у важливості такої місії: *“Чому пайка зречення випадає найбільше жінці? (...) Яка тоді роля залишається мені, коли я затрачую своє рівнорядне місце серед підпільників?”* (...) *“Не забувай, що насамперед ми - повстанці, тобто вояки”* (...) *“Коли ми ще не були їхніми жінками, наше слово і наша участь*

¹ Архів ІН НАН України. Од. зб. 603. Інтерв'ю з Савчин-Пискір М.П. Арк. 38-39

² Савчин М. Тисяча доріг... С. 97.

³ Савчин М. Тисяча доріг... С. 97-98, 441.

важились нарівні з іншими, а відколи ти стала дружиною, неписаний закон вимагає невтручання у справи чоловіка (...) Ти ще не усвідомила собі, яку важливу роль будеш сповняти, ставши дружиною командира. Більш за всіх будеш помагати йому нести тягар відповідальності за керування боротьбою, за її успіхи і невдачі. Що вище становище його, то більше вимог супроти його дружини (...) таке розуміння не приходить відразу, його треба вистрадати, переболіти і побороти в собі неодні почуття...”¹. Марія розуміла, що мусить жертвувати повноцінним сімейним щастям в інтересах боротьби – і вона була готова на це. Однак з роками ставало очевидним: статус дружини командира насправді послаблював її позицію як підпільниці. В результаті, жінка не мала повноцінної родини, але й не змогла у повній мірі реалізувати себе у політичній боротьбі.

Вірогідно, не кожна підпільниця готова була підпорядкувати увесь триб свого життя такому новому статусу, відмовляючись від власної автономії та роль у підпіллі. Одна з них відмовилася зимувати зі своїм високопоставленим нареченим в одній криївці, зауваживши, що так вона зможе зберегти свої обов’язки “як працівниця канцелярії”, підтримуючи власну ідентичність як підпільниця, а не лише як “наречена”².

Вочевидь, у підпіллі уявлення про шлюб та практики фактичного подружнього життя дещо відрізнялися від нормативних - тих, які схвалювала ідеологія українського націоналізму. Одружені чи заручені повстанці (зокрема, провідники) намагалися не демонструвати своїх почуттів публічно: “У нашому ненормальному подружньому житті ми придушили все особисте, що тільки можна було зліквідувати (...) Тільки один Бог знає, як мені важко доводилось бути постійно на сторожі своїх почувань. (...) Власне такою ціною ми створювали здорову атмосферу в кожному середовищі, де перебували”³; часом чоловік і дружина взагалі перебували у різних групах та зустрічалися вкрай рідко.

¹ Савчин М. Тисяча доріг... С. 344-345.

² Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі... С. 204.

³ Савчин М. Тисяча доріг... С. 441.

Фактично, в умовах життя у криївці інтимні стосунки були зведені до мінімуму¹. Хоча статус “наречених” дещо послаблював нормативний тиск на закоханих у сенсі інтимних стосунків і викликав дещо поблажливе ставлення командирів і провідників.

В ідеології ОУН сім'я вважалася великою цінністю, серед підпільників існувало негласне табу на розлучення, а за подружню зраду суворо карали (в особливо кричущих випадках застосовували навіть смертну кару)². З іншого боку, у підпіллі мала поширення практика фактичного сімейного співжиття між підпільниками, які на той час перебували в офіційному шлюбі з третіми особами. У деяких провідників та командирів (в тому числі й одружених) були постійні коханки з-поміж підпільниць (як правило, особисті секретарки, зв'язкові, машиністки), які протягом тривалого часу щільно співпрацювали і перебували з тими в одній криївці³. Дехто вважав, що задоволення сексуальних потреб повстанців є природною і нормальною частиною чоловічого повсякдення, тому не лише самі мали інтимні стосунки з різними підпільницями та цивільними жінками, але й толерували таку практику серед своїх підлеглих⁴. Зрештою, визнання сексуальних прав чоловіків-військовослужбовців та створення умов для їх забезпечення були характерні для багатьох воюючих армій світу⁵.

¹ Архів ІН НАН України. Од. зб. 603. Інтерв'ю з Савчин-Пискір М.П. Арк. 14-15

² Гавришко М. Нелегітимні шлюби в підпіллі: історія "Тихої" і "Поліщука". *Україна Модерна*. 2016. 15 серп. URL: <http://uamoderna.com/blogy/marta-havryshko/nelegitimni-shliuby-v-upa>

³ Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі... С. 210; Гавришко М. Заборонене кохання... С. 134-135.

⁴ Гавришко М. Заборонене кохання... С. 139; Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі... С. 207.

⁵ Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. *Жінки Центрально-Східної Європи у часи Другої світової війни: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К. ТОВ “Арт-Книга”, 2015. С. 33-34.*

4.4.3. Труднощі материнства у підпіллі

У спогадах колишніх підпільниць часто зринає тема материнства. Зазвичай оминаючи мовчанням обставини зачаття (доступність контрацептивів, (не)бажаність вагітності та можливість її переривання тощо), жінки розповідають про неймовірні труднощі, яких довелося зазнати протягом вагітності, під час та після пологів. Особливо важко доводилося жінкам на нелегальному становищі та у бойових підрозділах УПА. Жінки змушені були переховуватись по чужих оселях, постійно змінюючи місце проживання та часто здійснювати піші нічні переходи на значні відстані. Очевидно, що вагітність чи немовля суттєво зменшували мобільність жінки, збільшували ймовірність її викриття і арешту. Утім, деякі підпільниці продовжували свою працю і на пізніх строках вагітності, попри ризики (вагітність робила жінку більш помітною і водночас активна підпільна діяльність ускладнювала перебіг вагітності): *“Прийшла “Женя”, колишня окружна юначка, дружина “Зимного”. Його на той час вже не було в живих. “Женя” була вагітна. Це було вже помітно. Ходити їй було важко, але вона ніколи не скаржилась”*¹.

Показовою є історія І. Булат: перебуваючи у підпіллі разом із своїм чоловіком, вона завагітніла, і у червні 1946 р., на шостому місяці вагітності, вийшла з лісів та надалі таємно мешкала по хатах “симпатиків”, а у вересні народила донечку. Протягом кількох місяців їй довелося поневірятися із немовлям на руках, втікати з-під арешту та переховуватися від переслідувань, неодноразово змінювати місце проживання, у січневу хуртовину долаючи до 10 км бездоріжжям. Врешті вона змушена була залишити кількамісячну дитину під опікою чужих людей та таємно емігрувати².

Ще гірше доводилося жінкам, вагітність та пологи яких проходили в польових умовах. Молода вагітна вдова М. Курочка продовжувала брати участь у бойових акціях УПА, відтак народила сина у тісній криївці, що була викопана серед рівного поля, де переховувалося ще п’ятеро партизан, в тому числі й

¹ Коханська Г. З Україною в серці... С. 178.

² Віра, Надія, Любов... Т. 2. С. 133-138; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т.2. С. 39-51.

поранені. Пологи прийняв один з них, на пелюшки подерли сорочки. Двотижнева облога блокувала криївку, то ж повстанці і молода матір потерпали від спраги і голоду¹. Шанси вижити у немовлят, народжених у глибокому підпіллі, були порівняно невисокі: немовля О. Чемерис, народжене у криївці, прожило лише три місяці².

Вагітна жінка чи породілля ставала тягарем для постанців, суттєво зменшуючи мобільність групи та вимагаючи додаткових умов для свого побуту. Тому вагітних підпільниць найчастіше намагалися перевести на (напів)легальне становище, оселити її у “симпатиків” підпілля з фіктивними документами, щоб жінка могла народити та доглядати дитину в більш-менш прийнятних умовах. Інколи, аби “легалізована” підпільниця не виглядала матір’ю-одиначкою (що у 1940-х рр. було порівняно рідкісним явищем) і не привертала небажаної уваги, її могли спонукати до фіктивного шлюбу. Так, вагітна О. Ільків, яка була дружиною провідника Стрийського надрайону В. Лика, за порадою Р. Шухевича, офіційно зареєструвала шлюб з його охоронцем Л. Полюгою з тим, щоб обоє молодих людей вдавали сім’ю, живучи легально за фальшивими документами³.

Однак “легалізація” зовсім не гарантувала безпеки. Показовою щодо вразливості жінки-матері у підпіллі є історія Євгенії Андрусяк, яка повінчалася з В. Андрусяком у травні 1945 р., а наприкінці грудня 1945 р. її вагітною оселили у селі; через постійні облави вона змушена була знов перебратися до криївки у лісі; лише незадовго до пологів знов опинилася в хаті “симпатиків”, де й народила сина на початку березня 1946 р. На той час її чоловік вже загинув. Пробувши там 4 місяці, жінка змушена була знов рятуватися втечею разом з дитиною і ще кілька місяців прожила в іншому селі; відтак жінка змушена була віддати 8-місячну дитину під опіку чужих людей у селі, а сама провела зиму у криївці неподалік, періодично навідуючи сина. Врешті-решт під час чергової облави жінку з дитиною

¹ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 101-102.

² Гавришко М. Заборонене кохання... С. 140.

³ Ковальчук В. Документування шлюбів в ОУН та УПА... С. 693.

схопили. На допитах слідчі маніпулювали її материнськими почуттями, шантажуючи жінку і вимагаючи підписати зізнання в обмін на дитину¹.

Підпільниця-матір ставала слабкою ланкою для повстанців. В інструкції для організаційних клітин від березня 1950 р. зазначалося: *“З метою розробки поодиноких постанців МГБ веде точну розвідку за всіма дівчатами, що мають зв’язки з повстанцями (в МГБ заведені описи дівчат, які любляться з повстанцями, вийшли за них заміж чи мають з ними діти)”*². У спогадах нерідко трапляються згадки про те, що каральні органи влаштовували засідки у помешканнях жінок чи відстежували тих, хто їх відвідував. Усвідомлюючи такий ризик, повстанці фактично переривали контакти з жінкою. Що означало це для колишньої підпільниці? Усунення від активної участі у боротьбі, ізоляція, підозри, втрата друзів, моральної і матеріальної підтримки, життя у постійній напрузі, доля самотньої матері. Не складно уявити, яким неоднозначним мало бути ставлення до материнства серед жінок, усім серцем відданих боротьбі за національну ідею. Чи не тому, попри усвідомлення гріховності і навіть злочинності своїх дій, окремі підпільниці у відчаї вдавалися до переривання вагітності чи навіть до вбивства новонароджених³. Утім, надійних свідчень про такі випадки вкрай мало, повідомлення про них уривчасті, то ж оцінити масштаби поширення практики абортів серед підпільниць неможливо.

Фактично материнство — ця фундаментальна, за нормативними уявленнями, роль жінки, вступала у гостру суперечність з її активною участю у боротьбі. М. Савчин відверто говорить: *“Та вінчалися деякі, але... то не були обставини на життя для родини. Це було шось протилежне до родини. Знаєте, жінка хоче творити життя, мати родину, мати дітей, а то є боротьба, яка вбиває людей, яка є проти того природнього розвитку”*⁴. Тому деякі підпільниці приймали вкрай важке — цілковито несумісне з декларованими ідеологічними настановами

¹ Андрусак Є. Спогади. С. 32-44; Гавришко М. Заборонене кохання... С. 130.

² Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі... С. 203.

³ Гавришко М. Заборонене кохання... С. 139-140.

⁴ Архів ІН НАН України. Од. зб. 603. Інтерв’ю з Савчин-Пискір М.П. Арк. 15.

ОУН про головне покликання жінки — рішення: вони відмовлялися від виконання своїх материнських обов'язків задля продовження боротьби. Таку долю обрала, зокрема, Д. Ребет, одна з провідниць ОУН, яка залишила свого дворічного сина на виховання інших людей та присвятила своє життя національній справі¹.

Чи не найбільшою жертвою, яку принесла М. Савчин на вівтар боротьби за волю України, була роль матері. Свою першу вагітність – яка була неочікуваною і навіть небажаною з огляду на обставини – жінка сприйняла з радістю; вона цілком усвідомлювала труднощі, які чекали її після народження дитини, та потужне бажання стати матір'ю спонукало її з оптимізмом дивитися у майбутнє². Однак сувора реальність не дозволила жінці насолоджуватися материнством: вже з перших днів, народивши сина у польському шпиталі під фіктивним прізвиськом, як мати-одиначка, вона зазнала гіркоти самотності, осуду та поневірянь: *“З бодем, самотужки входила я у важчу за попередні "професії" підпільниці - в ролі матері-підпільниці”*³.

Конфлікт поміж роллю матері і роллю підпільниці досяг свого апогею у момент, коли Марію з немовлям схопила польська служба безпеки: саме тоді жінка усвідомила цілковиту несумісність, взаємовиключність цих ролей. *“Тоді, вперше в житті, кинула собі важкий докір: "Як сміла я хотіти дитини..." А душа кричала-заперечувала, домогалась свого права, але жорстока, як вовчиця, дійсність глузувала з мене. Я знала, що це мої останні хвилини з сином, мене ув'язнять, а його... (...) У тих критичних секундах у моїй душі розігралась страшна баталія, що кожним своїм висновком розуму розривала на куски моє серце (...) Один Бог знає, які це були душевні тортури для мене. У вухах бринів безрадний плач мого сина, останній плач, що супроводжував мене, і моє серце*

¹ Ребет Д. Казка і дійсність (З життя однієї матері). *Ребет Д. На перехрестях визвольних змагань* / за ред. О. Панченка. Гадяч: Вид-во “Гадяч”, 2003. С. 467-468.

² Савчин М. Тисяча доріг... С. 111.

³ Савчин М. Тисяча доріг... С. 115-116, 120.

скапувало кров'ю в розпуці"¹. Спогади про цей епізод мають найвищий рівень емоційної напруги, передаючи читачеві, якою ціною давалося Марії рішення. Жінка змушена була робити вкрай складний вибір, і зробила його на користь продовження боротьби. Рятуючись втечею, Марія залишила дитину і фактично назавжди втратила свого першого сина.

Друга вагітність стала справжнім ударом для Марії, адже з огляду на перший трагічний досвід материнства подружжя вирішило більше не мати дітей. Однак аборт також не був прийнятним рішенням, то ж Марія народила вдруге². Свого другого сина жінка також втратила, кількома місяцями передавши на виховання далекій родичці, тоді як сама повернулася у підпілля і продовжила боротьбу, так пояснюючи своє рішення: *“Я так робила, як мені наказувало моє серце та сумління. Пішла в підпілля, бо почувала, що повинна була піти. А де боротьба, там і жертви. Вони не минули і нашої родини”*³. Попри все, оцінюючи своє життя у підпіллі з відстані прожитих років, жінка не шкодувала ані про втрачену молодість, ані про зруйноване сімейне щастя: *“Я не жалію, така була моя доля, я так її сприймаю (...) так воно сталося і немає потреби над тим боліти, чи жаліти, я прийняла все, що на мою долю випало (...) Це може була найбагатша частина мого життя, тобто духовно найбагатша, вона мене... вона найбільше може мене як людину скріпила, і затвердила в мені ті вартості людські”*⁴.

Доля і спогади М. Савчин розкривають приреченість спроби жінки ефективно поєднати приватне і політичне (роль дружини/матері і підпільниці) в контексті участі в національно-визвольних змаганнях: в результаті обидві ці сфери зазнали втрат, і жодна з цих ролей не була виконана з максимально повно. Складний вибір – пожертвувати роллю матері на користь ролі активної учасниці

¹ Савчин М. Тисяча доріг... С. 129-130, 133.

² Савчин М. Тисяча доріг... С. 199.

³ Савчин М. Тисяча доріг... С. 268.

⁴ Архів ІН НАН України. Од. зб. 603. Інтерв'ю з Савчин-Пискір М.П. Арк. 38-39.

підпілля – робили у той час чимало жінок. Для тисяч українок гасло „Україна понад усе!” докорінно змінило їхній світогляд.

Промовистою щодо пожертви материнством заради боротьби є доля 37-річної вдови Ганни Свистун: матір п'яťох дітей була активною підпільницею, виконувала функції зв'язкової та кур'єра, була арештована та зазнала катувань, а відтак пішла у підпілля, залишивши дітей на опіку старої матері. Ганна брала участь у бойових операціях УПА, була поранена підчас облави, схоплена та засуджена до 25-річного ув'язнення, а після амністії таки повернулася до своєї родини¹. Такий самий вибір зробила й Катерина Подольська, яка услід за чоловіком пішла у підпілля, залишивши двох дітей під опікою старих батьків². Та далеко не кожна жінка здатна була на таку жертву. Є. Андрусяк не змогла вирішити дилему поміж материнством і підпіллям, коли крайовий провід просив її *“передати дитину в надійні руки і направлятись до них в краєвий осередок, мене чекають з усім забезпеченням. Я не відписувала, бо в ніякі надійні руки не могла віддати дитину (...) Удень я мусила сидіти в криївці, а ввечері виходила і йшла до дитини, що була недалеко в надійних людей”*³. Фактично, піднесення національної свідомості українських жінок в умовах збройного протистояння зумовило зміни в їхній системі цінностей: деякі жертвували своїми материнськими почуттями і обов'язками на користь національної ідеї та активної участі у боротьбі за незалежну державу.

Проте саме в таких ситуаціях особливо гостро проявлялася суто жіноча солідарність. Йдеться про взаємопоміч жінок, що опікувалися дітьми, які осиротіли (якщо матір залишалася у підпіллі, була ув'язнена чи змушена була переховуватись від переслідувань): *“Марійка” розказувала мені про дочку, що вона родила її у Львові під іншим прізвищем, що дочка виховується одної хорошої пані, яка прийняла її за свою дочку (...) “Марійка” ще сказала: я спокійна за свою*

¹ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 86-87.

² Віра, Надія, Любов... Т. 1. С. 51.

³ Андрусяк Є. Спогади... С. 40-41.

дитину, бо ця пані мала вже 3 хлопців, а тепер дівчинку, вона її дуже любить”¹. З іншого боку, материнські почуття підпільниць робили їх вразливими, адже прагнучи бодай зрідка навідати свою дитину, вони наражалися на ризик викриття і арешту”². Оскільки тривалий догляд чужих дітей та усиновлення були доволі поширеною практикою у часи національно-визвольних змагань³, можна говорити про формування інституту солідарного материнства: в умовах спільної загрози українські жінки вірогідно почували певну співвідповідальність за усіх дітей, розглядаючи їх як “своїх”, “наших”.

Материнство і діти справді втрачали статус найвищої цінності для жінки в умовах збройної боротьби, навіть коли мова йшла не про активних підпільниць (членок ОУН і УПА), але й про звичайних “симпатиків”. У спогадах є сюжети про те, як партизанам доводилося бувати (ночувати, харчуватися, відпочивати, лікувати поранених тощо) в домівках, де були малі діти, наражаючи на ризик цілу родину, адже в разі облави усі вони могли загинути чи, в кращому випадку, опинитися на засланні. Більше того, заскочених зненацька повстанців жінки часто переховували буквально поруч з дітьми, часом штучно викликаючи дитячий плач, щоб спонукати НКВД-истів швидше покинути дім⁴. Фактично, селянки використовували власних дітей інструментально - як засіб маскування підпільників, рятуючи життя останніх з ризиком для життя перших.

Ще один аспект трагічного материнства у зв’язку з підпіллям стосується старших жінок, діти яких пішли у партизани. У спогадах рідко трапляються згадки, що матір протидіяла вступу свого сина в УПА, хоча більшість стали вояками у 15-16 років: *“18-літній брат мій Богдан, який був у сітці юнацтва ОУН (...) також пішов у ліс (...) Мама моя, хоча й була свідомо й ідейна жінка, але відправляла сина з великим жалем і сльозами, бо ж невідомо, чи ще побачить*

¹ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці. С. 201-202.

² Архів ІН НАН України. Од. зб. 643. Інтерв’ю з Я. Саламахою. Арк. 31.

³ Віра, Надія, Любов... Т. 2. С. 151, 140-143; Андрусак Є. Спогади. С. 40-41; Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 201-202.

⁴ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 178.

його”¹. Націоналістична пропаганда націлювала жінок на таку жертвовність: національно-свідома матір мала з готовністю віддати свого сина для національної справи, хоча це й суперечило материнським почуттям. У спогадах жінок часто трапляються розповіді про вбиту горем матір, син якої загинув під час каральної операції чи у бою, а вона не мала змоги навіть оплакати чи належно поховати його².

Співпраця з повстанцями вимагала від жінок значно більших психологічних зусиль, аніж від чоловіків. Якщо останні чітко позиціонували себе супроти чинної влади (польської, німецької, радянської), перебуваючи з нею у стані відкритого протистояння (партизанської війни), то жінкам часто доводилося вести „подвійне життя”, живучи на легальному становищі і вдаючи свою лояльність до панівного режиму, з одного боку, та всебічно підтримувати тих, хто намагався його зруйнувати, з іншого: *„З початку вчительської праці робила Нуся кроки на двох дорогах. Одна – офіційна, в школі, друга – потайна, серед симпатиків ОУН-УПА. Вчити доводилося і тих, і тих. А були ще ночі і зустрічі з підпільниками, були конспіративні завдання і посвист ворожих куль над дівочою головою”*³. Надзвичайна обережність та сувора конспірація були найважливішими навиками для дівчини, яка співпрацювала з підпіллям, то ж саме цього насамперед навчали юнок⁴. Надія Мудра, наголошуючи у своїх спогадах на винятковому значенні конспірації для безпеки повстанців, з прикрістю констатує, що саме ця практика стала перешкодою для написання всебічної і повної історії жінок у лавах ОУН та УПА⁵. Постійна загроза переслідувань, арештів і (довільної чи мимовільної) зради, ризик жорстокого покарання від СБ УПА⁶ тримали повстанців у

¹ Романина-Левкович Я. Життя підпільниці... С. 158, 160.

² Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 114; Плечій Г. Маківкою покликані... С. 32-35 та ін.

³ Непохитні... С. 157.

⁴ Усна жіноча історія: повернення... С. 259.

⁵ Мудра Н. Якою була наша молодість. *Непохитні* / ред. Б.Гордасевич. Львів: Товариство „Рідна школа”, 2005. С. 10.

⁶ Бурдс Дж. “Москальки”: женщины-агенты... С. 323-329.

постійному психологічному напруженні, виховували у них недовіру та підозріливість не лише до чужинців, але й у власному середовищі. Це поступово роз'їдало і розмивало й родинні зв'язки, дружні та сусідські стосунки. Попри те, що в ідеології українського націоналізму сім'я посідала одну з ключових цінностей, в умовах збройної боротьби за незалежну українську державу родинні стосунки, почуття та зв'язки мали бути підпорядковані інтересам національної справи. В інструкції для членів ОУН і УПА за квітень 1947 р. знаходимо чітку настанову, що підпільник *“боротьбу, революцію ставить понад усе, а батьків, жінку, дітей жертвує для боротьби, для свого народу. Тому родинні відносини не сміють ставати йому на перешкоді у революційній його боротьбі”*¹. Конспірація руйнувала традиційні соціальні мережі, у підтриманні яких роль жінок завжди була ключовою. Жінки-підпільниці не лише не виконували покладеної на них традицією функції консолідації родини, але й навпаки – часто спричинялися до розриву сімейних зв'язків та своєю співпрацею з повстанцями ставили під загрозу переслідувань членів своїх родин (тисячі родин зазнали депортації саме за цим звинуваченням).

Аналіз особистих спогадів колишніх підпільниць дозволяє виявити гендерні особливості та суперечливий характер жіночої участі у національно-визвольних змаганнях середини ХХ ст. Гендерний чинник відігравав вирішальну роль у визначенні форм та способів залучення жінок до повстанського руху. У підпіллі гендерно-специфічні знання, уміння, навички та інші ресурси жіноцтва було інструменталізовано для потреб боротьби. Утім, через гендерні упередження підпільниці не мали змоги реалізувати свої інтелектуальні, організаційні та лідерські здібності повною мірою, їх участь у прийнятті рішень була обмежена.

Масова участь жіноцтва у націоналістичному підпіллі дозволила жінкам розширити і переглянути усталені уявлення про нормативну жіночність, підважити і порушити деякі з її фундаментальних засад, нерідко - вийти за межі нормативних сценаріїв життя жінки. Попри те, що ідеологічно ОУН підтримувала

¹ Гавришко М. Заборонене кохання... С. 136.

традиційний розподіл гендерних ролей (з особливим наголосом на материнсько-виховних і сімейно-господарських функціях жінки), практика масового залучення дівчат і жінок до участі у визвольній боротьбі фактично підірвала такий гендерний уклад. Чимало дівчат здобули ґрунтовні знання (з історії, географії, ідеології націоналізму, конспірації, медицини тощо) та отримали унікальний для селянок досвід подорожей, в тому числі в інші регіони, що сприяло особистісному росту. У підпільниць культивували якості, які традиційно вважалися маскулініними (відвагу, фізичну витривалість, емоційний самоконтроль, дисципліну, самостійність, раціональність тощо). Деяким вдалося проявити і застосувати свої організаційні і лідерські здібності на низовому і середньому рівні керівництва підрозділами ОУН. Та що найважливіше – жінки набули практичного досвіду безпосередньої політичної участі, проявили свою дієздатність і здатність бути повноправними громадянками, чий внесок у загальнонаціональну справу виходить за межі приватної сфери і традиційних гендерних ролей (матері, дружини, господині). Хоча мілітаризація жінок та їх залучення до підпілля мали інструментальний характер, та це був значною мірою емансипаційний досвід, який підірвав нормативні уявлення про жіночність.

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНКИ-ПОЛІТВ'ЯЗНІ ГУЛАГУ: ЖЕРТВИ І ПЕРЕМОЖЦІ

5.1. Умови утримання у таборах у 1940-1950-х рр.

5.1.1. Повоєнні зміни у складі в'язнів ГУЛАГУ

Табори, колонії та в'язниці ГУЛАГУ (загалом близько 30 тис. місць ув'язнення) були розташовані по всій території СРСР, значна їх частина – з особливо суворими умовами утримання – зосереджувалася у Сибіру, Центральній Азії, у північних регіонах та на Далекому Сході¹. Загальна кількість радянських громадян, яких було ув'язнено в ГУЛАГУ у 1929-1953 рр. становить близько 25–30 млн осіб². Хоча точна кількість жертв ГУЛАГУ невідома, складні демографічні розрахунки дали орієнтовне число загиблих у таборах і колоніях на рівні 13,2 млн. осіб³. В середньому щороку в таборах і колоніях ГУЛАГУ перебувало близько 2,5 млн. в'язнів, але саме на межі 1940-1950-х рр. число в'язнів було максимальним — 2 561 351 особа щороку⁴. У роки Другої світової війни суттєво змінився склад ув'язнених у ГУЛАГУ: оскільки у цей період засуджених за політичні злочини не звільняли (ані достроково, ані після закінчення терміну ув'язнення) та не відсиляли на фронт, їх частка збільшилася⁵. Крім того, від квітня 1943 р. до травня 1954 р. в системі ГУЛАГУ існувала спеціальна міра покарання - каторжні роботи - для звинувачених в “особливо тяжких злочинах проти держави”. Режим утримання у створених для цього відділках і таборах вирізнявся особливою суворістю⁶. У повоєнні роки число каторжан стрімко

¹ Карта Гулага. URL: <http://old.memo.ru/history/NKVD/GULAG/maps/ussri.htm>.

² Вишне夫斯基 А. Общее число репрессированных. *Демоскоп*. 2007. Декабрь. № 313-314. URL: http://demoscope.ru/weekly/2007/0313/tema06.php#_FN_91.

³ Blyth S. The dead of the Gulag: an experiment in statistical investigation. *Journal of the Royal Statistical Society. Series C (Applied Statistics)*. 1995. Vol. 44(3). P. 319.

⁴ Иванова Г. М. ГУЛАГ: государство в государстве. С. 226, 236; Земсков В. Н. ГУЛАГ: историко-социологический аспект. № 7. С. 3.

⁵ Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). № 6. С. 10.

⁶ Barnes S. A. *Death and Redemption...* P. 140-141.

збільшувалося: від 15 586 осіб у квітні 1945 р. до 64 764 осіб у вересні 1947 р.¹. Від 1939 р. частка політв'язнів, тобто засуджених за так звані “контрреволюційні злочини”, стрімко зростає — від 18,6 % у 1938 р. до 34,5 % у 1939 р., і далі до 40,7 % у 1944 р.²; а вже через рік засуджені за політичними статтями становили 60 % невільників³.

З початком Другої світової війни в історії ГУЛАГу почався новий період, однією з прикмет якого були значні зміни якісного складу невільників за рахунок масових репресій у приєднаних до СРСР Західній Україні, Бессарабії, Західній Білорусі та країнах Балтії. Нові в'язні раніше не були радянськими громадянами, то ж не тільки не мали жодної лояльності до радянської влади, але й часто були її запеклими опонентами, мали тверді політичні погляди та досвід активної участі у політичних організаціях і націоналістичному підпіллі. Їхня поява принесла цілком новий елемент у невільницьку субкультуру ГУЛАГу⁴.

У довоєнні роки кількість українців серед в'язнів ГУЛАГу коливалася від близько 182 тис. до понад 196 тис. осіб, їх частка становила близько 14 %⁵. У 1944-1947 рр. чисельність українців у таборах зросла у 2,4 рази і надалі вони незмінно становили другу за чисельність національну групу в'язнів ГУЛАГу⁶. На 1 січня 1951 р. кожен п'ятий в'язень ГУЛАГу був українцем чи українкою⁷. Серед каторжан українців було від третини до половини⁸.

Змінився й гендерний склад в'язнів. Якщо у 1930-х рр. частка жінок була порівняно невелика, то у воєнні і повоєнні роки їх число значно зросло: в 1941 р.

¹ Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга у СРСР... С. 93.

² Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). №7. С. 4.

³ Barnes S.A. Death and Redemption... P. 157-159.

⁴ Barnes S.A. Death and Redemption... С. 109-111.

⁵ Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). № 6. С. 10-11.

⁶ Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). № 7. С. 3.

⁷ Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). № 7. С. 8.

⁸ Пилявець Ю.Г., Пилявець Р.І. Каторга у СРСР... С. 105.

жінки становили 7,6 % загальної кількості, до літа 1944 р. їх було вже 26%¹, а станом на 1 січня 1945 р. частка жінок сягнула 30,6%. У наступні роки кількість жінок, яких утримували в таборах та колоніях, постійно зростала — від майже 212 тис. на 1 січня 1946 р. — до близько 521,5 тис. осіб на 1 січня 1950 р.². Жінки не лише зазнавали специфічних форм насильства та принижень з огляду на свою стать, але й їхній досвід неволі мав свої гендерні особливості³.

Жінки були й серед працівників системи ГУЛАГу. Під час війни на фронт було мобілізовано значну кількість основних кадрів таборів та колоній, то ж їхні робочі місця заступили інваліди та жінки. У 1944 р. частка жінок, які працювали на адміністративних та господарських посадах у таборах і колоніях, становила 31%⁴. У той самий час серед службовців ГУЛАГу 12% становили українці⁵.

Режим утримання жінок і чоловіків не був однаковим протягом усього періоду існування ГУЛАГу: вже від осені 1945 р. керівництво ГУЛАГу вживало заходів для того, щоб “ув’язнених жінок повністю ізолювати від чоловіків”⁶, але оскільки особи різної статі перебували у спільних зонах, живучи в окремих бараках, то у “Правилах внутрішнього розпорядку для ув’язнених в таборах і колоніях ГУЛАГ” (від 16 травня 1954 р.) було окремо зазначено заборону “чоловікам відвідувати жіночі бараки, а жінкам — чоловічі, за винятком осіб, які виконують доручену адміністрацією роботу”⁷. У 1947 р. було вжито заходів для посилення ізоляції чоловіків та жінок: були створені окремі жіночі підрозділи, а у змішаних таборах чоловічі та жіночі зони утримання було суворо розмежовано (згідно з інструкцією НКВС “Про режим утримання ув’язнених” 1939 р. та

¹ Иванова Г.М. ГУЛАГ: государство в государстве. С. 216-217.

² Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа... С. 1-2

³ Barnes S.A. Death and Redemption... P. 99.

⁴ Петров Н.В. История империи "Гулаг". Глава 11. URL: <http://www.pseudology.org/GULAG/Glava11.htm>

⁵ Иванова Г.М. ГУЛАГ: государство в государстве. С. 210.

⁶ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 266.

⁷ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 264.

інструкції МВС СРСР “Про режим утримання ув’язнених у виправно-трудовах таборах і колоніях” 1947 р.)¹. Вочевидь, цього було недостатньо, бо вже у травні 1949 р. керівництво ГУЛАГу констатувало: “досі існує недостатня ізоляція жінок від чоловіків”², а у “Вказівках МВС СРСР “Про порядок організації нагляду за ув’язненими і заходах боротьби з порушеннями табірнього режиму у виправно-трудовах таборах і колоніях МВС” (13 лютого 1950 р.) керівникам підрозділів було наказано “суворо стежити за недопущенням зв’язків та спілкування поміж ув’язненими чоловіками і жінками в житлових зонах і на об’єктах робіт. Заборонити використання жінок в табірній обслузі чоловічих підрозділів”³. Такі заходи мали свої цілком конкретні причини, на які прямо вказано у “Довідці Оргвідділу ГУЛАГ про недоліки в роботі управлінь та відділів ГУЛАГ” (9 березня 1951 р.): “Внаслідок грубого порушення вимоги МВС СРСР про ізоляцію засуджених жінок від чоловіків наявні численні факти співмешкання. З загального числа вагітних засуджених жінок 90% завагітніло у таборах і 40% у колоніях”⁴. Попри усі зусилля, повного розділення та ізоляції жінок від чоловіків у системі ГУЛАГу досягти так і не вдалося⁵.

Е. Епплбом вважає, що між офіційними нормами, регламентами, інструкціями, які регулювати усі аспекти життя в’язнів, і реаліями таборового повсякдення було мало спільного: існував величезний розрив поміж тим, як уявляли собі устрій таборів у Москві і тим, як насправді вони були організовані та функціонували⁶. Ці розбіжності створюють конфлікт між чинними правилами і практичним досвідом в’язнів, а отже зобов’язують критично аналізувати офіційні документи ГУЛАГу та зіставляти їх зі свідченнями колишніх невільників.

¹ Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа... С. 1-2.

² История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 281.

³ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 291.

⁴ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 301.

⁵ Barnes S.A. Death and Redemption... P. 99.

⁶ Епплбом Е. История ГУЛАГа. С. 159-160.

5.1.2. Житло та санітарно-гігієнічний стан

Таборові зони будували за типовим планом (у формі квадрата чи прямокутника) з однотипних баракових споруд, з яких частина були житловими приміщеннями, інші мали відповідне функціональне призначення (їдальня, лазня тощо)¹. В'язні жили переважно у великих дерев'яних бараках (напівземлянках, наметах), розрахованих на кількадесят чи кількасот осіб, які розташовувались на дво- чи триповерхових нарах суцільної конструкції (де усі спали покотом на дерев'яному помості, без розділення окремих спальних місць) чи вагонного типу (де кожна особа мала своє власне місце для снання)².

Умеблювання бараку могло включати стіл, лавки, вішаки, тумбочки, полиці чи навісні шафки, примітивний пристрій для обігріву, рідше — рукомийник. Нестача житлового простору і перенаселеність бараків була постійною проблемою у таборах, яку керівництво безуспішно намагалось вирішити. Внутрішні документи ГУЛАГу засвідчують неприйнятні житлово-побутові умови утримання в'язнів³. Нормативні документи початку 1940-х рр. щодо “подальшого покращення” умов утримання в'язнів хронічно не виконувались⁴. Наприкінці осені 1943 р. встановлена норма житлової площі 2 м. кв. на особу була дотримана лише у 42 таборах і колоніях із 88 установ. Задовільним (мовою документу) було забезпечення спальними речами (матрацами, ковдрами, наволочками) у 39 установах. Лише у 14 таборах і колоніях у бараках були лавки, столи, тумбочки, полиці та камери для зберігання особистих речей⁵. Станом на 1 липня 1947 р. в середньому на одного в'язня припадало 1,8 м. кв. житлової площі, але у 14

¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. С. 160.

² Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. С. 168-169.

³ Лагерная повседневность. Условия существования заключенных на объектах электроэнергетики. *Заключенные на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики СССР. Собрание документов и фотографий.* М.: РОССПЭН, 2008. С. 289-393.

⁴ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 220-221, 228-229, 234-236, 241-242, 246, 253-259, 260-262, 274; Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 152.

⁵ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 228-229.

установах ця цифра становила менше 1,5 м. кв. на особу¹. Описи побутових умов вражають своєю подібністю: *“Нас поселяють в обдерті, брудні бараки, в яких стіни з фанери, кожний на 200 жінок. У бараці двоповерхові нари, посередині залізна піч “груба”, освітлює маленька тьмяна лампочка, вікна заграбовані. В коридорі залізний умивальник з холодною водою, яка зимою постійно замерзає, бо температура деколи падає до — 50°C градусів. Не раз так бувало, що на ранок просинаєшся, а хустина і волосся примерзли до фанерної стіни барака”*². В одному з наказів по ГУЛАГу (1942 р.) наголошували на “необхідності підтримання температурного режиму в бараках не нижче +12°-14°C³, отже на практиці температура у житлових приміщеннях була ще нижчою. Через холоднечу жінкам постійно доводилося перебувати у вогкому одязі. *“Валянки і важкі штани промокають наскрізь, а в черевики сніг і вода набираються зверху. І так треба працювати цілий день. В обід дозволяли сушитись біля багаття, але це не допомагало, тому що одяга тільки розпариться, а потім стає ще холодніше, так що трусить усім тілом. У бараках були сушильні, але одяжі було багато, і за ніч вона не висихала, тільки розпарювалася. Дещо з одяжі стелили на ніч у постіль і сушили теплом свого тіла. Вранці знову одівали мокру одягу”*⁴. Однак, у порівнянні з в’язничними камерами, де арештовані жінки перебували під час слідства, та товарними вагонами, в яких їх етапували до місця відбування покарання, умови життя у таборах спочатку здавалися невідносно значно

¹ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 270-271.

² Закидальська А. Інтинські сніговії. С. 43; Нескорена Березина... С. 133; В намисті з колючого дроту... С. 38-39, 209; Слободян-Ковалюк О. За Україну!.. С. 138; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 72-73; Судьба Наталії Костенко (запис Л.Богораз). *Память: ист. сб.* Париж: УМСА Press, 1981. Вип. 4. С. 409; Непохитні... С. 139; Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... С. 33.

³ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 217-218.

⁴ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 60; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 441, 443; Нескорена Березина... С. 134; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 72; В намисті з колючого дроту... С. 39; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю! С. 138; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 125-126; Непохитні... С. 122.

кращими - через можливість виходити на свіже повітря, перебувати на відкритому просторі, бачити денне світло, спілкуватися з іншими невідьничцями¹.

Контроль над житловим простором засуджених давав адміністрації таборів більше важелів впливу на них. Так, одним із способів заохочення в'язнів-“рекордистів” (які перевиконували норми виробітку на 200% і більше) – їх винагороджували переведенням у привілейований “барак рекордистів”, в якому були індивідуальні ліжка, постіль, меблі, краще освітлення, а також так званий “культурінвентар” і письмове приладдя “для культурного відпочинку і роботи над собою”². Мешканки загальних бараків мріяли про кращі житлові умови, що було одним із привілеїв табірної “еліти” (медиків, інженерів, обліковців тощо). Наталія Костенко, працюючи у табірному дитбудинку, згадувала: *“Це було дуже добре місце ще й тому, що при кухні була відгороджена кабінка і мене з бараку перевели у неї жити. І спокійніше, і чистіше (...) Я була дуже задоволена і дуже старалася якнайкраще працювати, щоб залишитися тут”*³.

В'язням постійно бракувало побутових речей, насамперед посуду, то ж горнята та миски часто виготовляли з консервних бляшанок⁴, а через брак ложок *“люди чекали, поки наїсться сусіда, або ж, обпікаючись, пили через край бляшаної миски гарячу баланду, надзвичайно нагадуючи дуже голодних і дуже жадних тварин”*⁵. Жінкам доводилося виявляти винахідливість та майстерність, щоб забезпечити себе предметами побуту, чимало речей виготовляли власноруч з різного непотребу: *“Останні дні я була в бригаді інвалідів, що прибирала смітники. Це було захоплююче заняття, з табору завжди давали доручення*

¹ Стефанская М. Черное и белое. М.: Суздалев, 1994. С. 23-24; Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати..." С. 208; Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність. Львів: НВФ “Українські технології”, 2009. С. 81-82; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 10-11; Вагула М. Моя дорога ... С. 12; Коханська Г. З Україною в серці... С. 235-236; Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 39-40.

² История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 238-239

³ Судьба Натальи Костенко... С. 407

⁴ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... С. 177-178; Lipper E. Eleven Years in Soviet Prison Camps... P. 15.

⁵ Суровцова Н. Спогади... С. 266.

“приглянути” розбиту чашку, недоламане блюдо, зігнуту ложку і інший безцінний скарб. Навантажені мотлохом, ми поверталися до табору, де нас з нетерпінням чекали”¹. Навіть крадіжка з підприємства, на якому працювали невідомі, не розглядалася як аморальний вчинок, але як спосіб виживання.²

У бараках панувала антисанітарія. У “Правилах внутрішнього розпорядку для ув’язнених в таборах і колоніях ГУЛАГ” (1945 р.) серед обов’язків ув’язнених згадано вимогу “дотримуватись встановлених санітарних правил і особистої гігієни (стрижка волосся, миття у лазні, дезінфекція одягу тощо)”³. Передбачалося “всі житлові бараки обладнати вмивальниками”, а крім того “у всіх жіночих житлових бараках обладнати кімнати гігієни, обладнавши їх потрібним інвентарем”⁴. Ці вказівки вочевидь не виконували, бо у травні 1953 р. серед термінових заходів, вжитих у відповідь на вимоги учасників Кенгірського повстання, було “у жіночому табірному пункті облаштувати кімнати гігієни”⁵.

У таборах були передбачені певні мінімальні санітарно-гігієнічні норми: відвідування лазні двічі-тричі на місяць з одночасною термічною обробкою (прожарюванням) їхнього одягу⁶. Як на практиці виглядало виконання цих норм, ілюструють спогади: *“Два рази на місяць водили нас у лазню. Побудована з кругляка, необштукатурена, стіни, підлога, лавки та невеликі дерев’яні цєбрички (“шайки”) — все було покрите липкою пліснявою, слизом. Воду гріли в котлі і видавали всього по 2-3 шайки. Та їх [шайок] було мало. Кому вдавалося її захватити, ставали в чергу по воду, потім обережно ступаючи по ковзких*

¹ Суровцова Н. Спогади... С. 294; Нескорена Берегиня... С. 101; Карванська-Байляк А. Во ім’я Твоє... С. 267-268.

² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 161; Шліс В. День у Воркуті. № 7-8. С. 6; Коханська Г. З Україною в серці... С. 309.

³ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 263.

⁴ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 259.

⁵ Бондарук Л. Кенгірське повстання як вияв кризи системи ГУЛАГ. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/do-60-ti-litty-a-kengirskogo-povstannya-kengirskie-povstannya-yak-viyav-krizi-sistemi-gulag>

⁶ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. С. 172.

пліснявих решітках, пробірались до тих же лавок, ставили на них “шайки”, і торкаючись у тісноті ліктями, сяк-так мились. Рідке, смердюче брунатне було давали лише по столовій ложці. Мила на прання білизни не давали, та і прати нам забороняли. Доки мились одні, другі нетерпляче чекали голі”¹. Справжнім скарбом для невільниць було мило². Через перенаселеність, відсутність належного опалення та вентиляції, неможливість випрати одяг та постіль, брак миючих засобів підтримання належного санітарного стану та особистої гігієни жінок було неможливим³. У бараках стояв нестерпний сморід від брудних тіл та одягу, випорожнень (“параші”) і гнійних ран⁴. Воші та блощиці були масовим явищем у приміщеннях та серед в’язнів⁵. Керівництво ГУЛАГу періодично видавало накази щодо боротьби з блощицями⁶, але марно: виснажені жінки повсюдно потерпали від нашестя паразитів, що спричиняло епідемії⁷. В бараках були також і гризуни, які не лише нищили скупі запаси продуктів, але й розносили хвороби⁸.

Невільниці хронічно недосипали, адже їх сон часто переривали нічні обшуки, які зазвичай тривали по декілька годин⁹. Цю проблему визнавало й

¹ Коханська Г. З Україною в серці... С. 258; Нескорена Березина... С.133; Коханська Г. З Україною в серці... С. 258.

² Коханська Г. З Україною в серці... С. 259.

³ Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 609; Коханська Г. З Україною в серці... С. 245; Суровцова Н. Спогади... С. 270.

⁴ Нескорена Березина... С. 86-87; Еплблом Е. Історія ГУЛАГу... С. 169; Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 123.

⁵ Еплблом Е. Історія ГУЛАГу... С. 172-173.

⁶ Історія сталінського ГУЛага... Т. 4. С. 232; 259; Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 130.

⁷ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 32-33; Суровцова Н. Спогади. С. 280, 282; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 125, 190; Lipper E. Eleven Years in Soviet Prison Camps. С. 88; Коханська Г. З Україною в серці... С. 267; В намисті з колючого дроту... С. 209; Нескорена Березина... С.134; Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3. (Інтерв'ю з Анною Іваницькою (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р.). Арк. 36; Непохитні... С. 137; Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 264.

⁸ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 60-61.

⁹ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 78.

керівництво ГУЛАГу. В одній з директив (10 березня 1942 р.) заступник наркома внутрішніх справ С.Н.Круглов вказував на те, що “незважаючи на наказ (...) про те, що тривалість сну ув’язнених не повинна бути меншою за 8 годин, у низці таборів та колоній це правило грубо порушується. Ув’язнені фактично мають часу для сну 4-5 годин (...) В результаті відсутності нормального відпочинку ув’язнені втрачають працездатність, переходять до категорії слабосильних, інвалідів і т. ін.”¹. У перенаселених бараках тиша ніколи не наставала.² Цю проблему намагалися вирішити заборонаю розмов, шуму та пересування по зоні після сигналу “відбій”³, та ефект був мізерний. Колишні невольниці згадують: *“Ми працювали на три зміни, по вісім годин (...) В таборі всі три зміни розміщалися в одному бараку, тому одні збиралися на роботу, інші приходили з роботи, і весь час не було спокою, так що віддихнути як слід було неможливо (...) Навіть уночі в бараку спокою не знайдеш — хто стогне, хто крізь сон говорить або плаче, чи зайдуть наглядачі”*⁴. Там, де політичних та кримінальних злочинниць утримували разом, ситуація була ще гірша: *“Заходиш у барак — ніби у звіринець або божевільню, цього не описати: хто співає блатні пісні страшними хриплими голосами, хто б’ється, хто лається”*⁵.

Житлові умови могли суттєво відрізнятись у різних таборах та у різні періоди залежно від низки об’єктивних і суб’єктивних чинників. Дарія Кошак-Свистельницька була вражена різницею поміж таборами у Комі і Норильську: *“Здивування не було меж. У бараках чистота, підлоги і столи жовтенькі, нари застелені простинями, подушечки є, і дівчата всі свої, політичні. А там, у Комі, ми жили разом із битовичками, які над нами знущалися, обкрадали, не кажучи вже про жахливу антисанітарію. А тут хоч режим був набагато суворішим (...)*

¹ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 24-25.

² Епллбом Е. История ГУЛАГа... С. 170.

³ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 263.

⁴ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 44, 96; Коханська Г. З Україною в серці... С. 270-272; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 47-48; Андрусак Є. Спогади... С. 65.

⁵ Андрусак Є. Спогади... С. 65

зате було чисто”¹. Однак в абсолютній більшості випадків вони були неприйнятними. Контроль над житловим простором засуджених давав адміністрації таборів більше важелів впливу на них.

5.1.3. Умови праці та виробничі норми

Примусова праця в'язнів була одним з підмурівків системи ГУЛАГу, економіка якого трималася на експлуатації безкоштовної робочої сили. Режим праці регламентувала низка нормативно-правових актів, існували відмінності у різних періоди, для різних регіонів, видів робіт тощо. Особливо суворими були воєнні роки. В липні 1942 р. було встановлено тривалість робочого дня для в'язнів на рівні 11-12 год (включно з годиною перерви на обід) та два дні відпочинку на місяць². На практиці ці вимоги часто і повсюдно порушували: *“Вихідні не щотижня, а через 10 днів і то не завжди. Після роботи в зону не пускали, а давали мішки і гнали на залізничну станцію принести вугілля. Прийшли в зону — треба було наносити снігу для кухні, їдальні, пекарні, бо води не було. До бараку доходили о 11-ій годині ночі (...) 12-годинний робочий день майже без вихідних, бо обіцяли відпочинок, коли буде пурга (...) У нас [каторжанок] режим був суворіший, і на роботу виводили при будь-яких морозах, за винятком, коли наставала “чорна пурга”*³. Норми виробітку встановлювали на рівні тих, що існували в СРСР для відповідних галузей економіки, однак в'язні не мали відповідних фахових знань і навиків, та й умови їхнього життя і праці не сприяли продуктивності, тож виконання норм було нереалістичним надзавданням⁴.

Жінки працювали на усіх без винятку видах робіт, включно з фізично важкими та небезпечними (лісоповал, кам'яні та інші кар'єри, земляні роботи,

¹ Літопис нескореної України... Кн. 2. С. 500.

² Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 25.

³ В намисті з колючого дроту... С. 39, 41; История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 243-244; Еплблом Е. Історія ГУЛАГу... С. 166; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 128.

⁴ Еплблом Е. Історія ГУЛАГу... С. 185-186.

будівництво промислових об'єктів та залізниць, шахти та рудники, і т.п.)¹, бо на них фактично не поширювалися норми радянського трудового законодавства. У спогадах жінок-каторжанок знаходимо чимало сюжетів про надривні фізичні навантаження: *“Погнали на роботу на другий цегельний завод (...) Працювали ми важко, по 8 годин на день у три зміни без вихідних, але були задоволені, що у теплі, а не на котлованах на холоді і вітрі, як деяка частина дівчат (...) Я опинилася у бригаді, яку перевели на кар'єр. Працювали по 8 годин у три зміни, але робота тяжка фізично, та ще й постійно на морозах, на вітрі, на голодному пайку, бо норми виробітки такі самі, як для чоловіків, і ми звичайно не могли їх виконувати (...) Сили почали нас залишати (...) Через якийсь час нас перекинули на “Горстрой” копати у вічній мерзлоті котловани і траншеї та на бетонні роботи. Так минали місяці, роки. Не одна з наших дівчат опинилася під Шмідтихою у спільній ямі, яку навесні засипали бульдозером...”*².

Норми виробітку не були гендерно-диференційовані: жінкам доводилося виконувати ті самі види робіт і в тому ж обсязі, що чоловікам, незважаючи на фактичні відмінності у тілобудові та фізичній силі³. Згодом учасники Кенгірського повстання включили положення про “встановлення пільгових умов для залізків жінок” у перелік основних вимог до керівництва ГУЛАГу⁴.

Важкість призначених до виконання робіт і обсяг виробничої норми безпосередньо залежали від стану здоров'я ув'язненої: *“Здорові діставали першу категорію. Це значило — праця в шахті, в забої довбати кайлами породу та вугілля (...) Друга категорія працювала на поверхні шахти. Розвантажувала з*

¹ Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... P. 97-100; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 52; Процак П. На перехрестях життя... С. 27; Нескорена Берегиня... С. 67, 165; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 71; Непохитні... С. 139; На зламі століть. У пам'ять прийдешнім поколінням / упор. Т.Б.Карпенюк, В.В.Сергєєва, І.З.Бойко. Луцьк: Терен, 2014. С. 117; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 451-454, 466-467

² В намисті з колючого дроту... С. 59-60; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 20.

³ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 70; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 73; В намисті з колючого дроту... С. 209.

⁴ Бондарук Л. Кенгірське повстання...

вагонів дерево, працювала на будівництві (...) Вони бодай працювали на повітрі (...) не було вогкості і бруду, як у шахтах. Кому призначали третю категорію праці, працювали при розчищенні доріг і залізничних колій, в обслузі табору, в хліборізці, їдальні, пральні, лазні, або направляли ремонтувати спецодяг (...) Інші працювали в бараках прибиральницями, в сушилках, санітарами”¹. Від важкої фізичної праці особливо потерпали представниці інтелігенції, незвичні до такого типу роботи, то ж інколи фізично міцніші сільські дівчата допомагали їм виконати норму².

Суворі кліматичні умови ускладнювали життя невільників. Рішення про те, при яких температурних показниках скасовувати роботу на відкритому повітрі, ухвалювало керівництво таборів, то ж часто працювали при морозі - 40°C і нижче: *“Того року 1951-1952 зима навіть для Норильська була небувало холодною. Морози доходили (враховуючи вітер) до -74°C. Свинець від удару розсипався на порошок, а залізнична колія від морозу розривалася. Дефекти досягали 35-40 см. В наші обов’язки входило замінити розірвані рейки”³.*

Керівництво вимагало вживати заходів для запобігання надмірного переохолодження та обмороження в’язнів (стежити за наявністю відповідного до погоди одягу та взуття, забезпечувати перервами для обігріву у відповідно обладнаних пунктах, забезпечити належне просушування одягу і взуття, не виводити в’язнів на роботи при певних рівнях зниження температури тощо)⁴. Однак на практиці керівництво таборів нехтувало цими вимогами⁵. Холод — другий після голоду чинник постійних страждань невільників, він є наскрізною темою кожної жіночої розповіді про ГУЛАГ.

¹ Коханська Г. З Україною в серці... С. 245-247; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 126; В намісті з колючого дроту... С. 115.

² Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 137; В намісті з колючого дроту... С. 94.

³ Керсновская Е. А. Наскальная живопись... С. 337; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 54; В намісті з колючого дроту... С. 81.

⁴ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 252-253; Еплблом Е. Історія ГУЛАГу... С. 189.

⁵ Беноні П. Така наша гірка правда... С. 17-18.

Невільницькі розповіді пронизані тим самим лейтмотивом: робота була надривною, виснажливою, в нелюдських умовах і часто позбавлена сенсу.¹ Праця в'язнів була жорстокою експлуатацією людських ресурсів: у 1949 р., наприклад, рівень механізації на лісозаготівельних роботах ГУЛАГу становив в середньому 18%, решту робіт виконувалось вручну². Марія Макогон описала роботу на лісоповалі: *“На цей раз я потрапила в тайгу на трільовку дерева. Нашим завданням було зносити в зону з відстані 1,2 км сирий здоровий кругляк довжиною 6-7 метрів. Зима, снігу було дуже багато, дороги немає жодної. (...) Ми ділилися на ланки, в кожній ланці було четверо дівчат, підбирались по росту, щоб тягар рівномірно лягав на всіх. Дві попереду, дві позаду. Підмінна ланка йшла за нами. Найбільше могла пройти 100-120 метрів, далі ноги починали трястись. Щоб ми не впали під тягарем, друга четвірка підставляла свої плечі, звільняючи нас. Потім ми знову підмінювали їх. І так аж до самого табору”*³. Щасливими вважали себе ті, чия робота була у таборі, особливо у приміщенні, бо це дозволяло заощадити чи відновити сили, збільшити шанси на виживання⁴.

Спроби використання заохочень для стимулювання в'язнів до (пере)виконання норм були у ГУЛАГу вже від початку 1930-х рр.⁵. Наприкінці 1940-х рр. керівництво ГУЛАГу гостро усвідомлювало збитковість використання праці в'язнів, які не були зацікавлені ані в підвищенні продуктивності, ані в підвищенні кваліфікації. То ж спочатку на рівні експерименту у кількох таборах, а у жовтні 1950 р. повсюдно у системі ГУЛАГу було запроваджено грошову оплату праці в'язнів (з використанням понижених тарифних ставок і посадових окладів)⁶. Ці зміни суттєво збільшили продуктивність праці невільників, які

¹ Мешко О. “Не відступлюся!..” С. 33-34.

² Иванова Г.М. ГУЛАГ: государство в государстве... С. 251.

³ Нескорена Березина... С. 134-135; Судьба Натальи Костенко... С. 410.

⁴ Суровцова Н. Спогади...; Коханська Г. З Україною в серці...

⁵ Бородкин Л.И. Труд в ГУЛАГе... С.131-133.

⁶ Бородкин Л.И. Труд в ГУЛАГе... С. 141-143; Иванова Г.М. ГУЛАГ: государство в государстве. С. 245.

відтепер могли накопичувати (мізерні) кошти на власних рахунках до моменту звільнення або частково використовувати їх для придбання продуктів та речей першої потреби у табірних крамничках (“ларьках”), що їх було встановлено у кожному підрозділі, і дещо покращити своє становище: *“В зоні був продовольчий магазин, і асортимент продуктів в ньому поступово ставав більш різноманітним (...) Поступово почали в магазин завозити одяг і взуття, а нас переводили на госпрозрахунок. Це означало, що нам встановили тверді оклади, з них вираховували за харчування, одяг, взуття, а на руки перепадало значно більше грошей, ніж раніше (десь по 30-40 карбованців, а не по 10-20, як раніше)”*¹. Утім, ці грошові виплати були нерегулярні, а доступ до табірної крамнички - обмежений². Хоча керівництво ГУЛАГу, прагнучи вмотивувати невільників працювати інтенсивніше, продовжувало вимагати від адміністрації таборів “упорядкування виплат ув’язненим преміальної грошової винагороди, видачі посилок, передач, листів, надання встановлених 4 днів відпочинку і забезпечення щоденно восьмигодинного сну”³, ті найчастіше ігнорували ці вимоги. Лише певне послаблення табірної режиму після хвилі табірних повстань і смерті Сталіна дещо збільшило шанси невільниць на виживання⁴.

5.1.4. Харчування, стан здоров’я та медична допомога

Харчування в’язнів регламентували нормативні документи ГУЛАГу залежно від видів робіт та рівня виконання виробничих планів. Розрахункова добова норма харчування невільників у таборах і колоніях, яку було визначено на час війни наказом НКВС від 13 жовтня 1941 р., передбачала: “хліб 700 г., картопля та овочі 600 г., мука пшенична 10 г., м’ясо і м’ясопродукти 25 г., риба і рибопродукти 100

¹ Коханська Г. З Україною в серці... С. 309-310; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 25; Андрусак Є. Спогади... С. 65; Бородкин Л.И. Труд в ГУЛАГе... С. 146-149.

² Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 47.

³ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 283.

⁴ Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 170; Олена Степанів — Роман Дашкевич. Спогади і нариси... С. 245.

г., томат-пюре 10 г., крупа і макарони 80 г., жири рослинні і тваринні 15 г., цукор 10 г., чай сурогатний 2 г., сухофрукти 0,2 г., мука картопляна 0,2 г.”¹ Загальна калорійність такого обсягу продуктів становить близько 2880 кКал, що суттєво нижче реальних енергозатрат робітників на важких немеханізованих видах робіт у суворих кліматичних умовах². При цьому застосовувалися диференційні норми харчування (т. зв. “пайки”, “котли”), які призначали в’язням залежно від рівня виконання виробничих норм та їх статусу у системі на конкретний момент (лікарі, бухгалтери, інженерно-технічний персонал, культпросвітпрацівники, хворі на стаціонарному лікуванні, покарані за порушення тощо); існували окремо визначені норми на період етапування до місця відбування покарання та на дорогу тим, кого звільняли з ув’язнення.³ Щоденне визначення пайків кожному ув’язненому вимагало складних підрахунків і виконання низки бюрократичних процедур⁴: *“Пайки хліба видавались на цілий день, залежно від “котла”, тобто норми виробітку (...) На перший котел видавали 200 грамів хліба, на найвищий на шахті - шостий — 700 грамів. Залежала від того і їжа в їдальні (...) “Котли” визначали за виконану норму, але не завжди справедливо. Бригадир ділив, як хотів, а жалі на несправедливість були марною справою, бо потім бригадир мстився. П’ятий і шостий “котел” одержувала табірна “аристократія” — нарядчики, помічники, бригадири, начальники діляниць і прохідники лав”*⁵. За перевиконання норми виробітку належалося заохочення у вигляді додаткової порції їжі. Текля Довгошия, яка працювала на відкритих роботах в каменоломні, описує свій раціон по відношенню до типу і обсягу виконуваної роботи: *“Я працювала з дівчатами в кар’єрі. Розбивали брили, возили це каміння тачками і скидали в ями, щоб зрівняти площу під летовище (...) Робота була важкою, а їсти давали мало. Коли бригада виробляла норму, то годували трохи краще: було*

¹ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 26.

² Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 26-27.

³ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 120-130.

⁴ Епплбом Е. История ГУЛАГа... С. 176.

⁵ Коханська Г. З Україною в серці... С. 246.

уже 400 г хліба, 500 г каші з вівса (або магар, схожий на пішоно) та 700 г супу. На жаль, норму ми виробляли рідко, тому пайок був здебільшого штрафний (...) Думали, що в тому кар'єрі нам буде кінець, бо стали подібними на смерть, яку малюють на електричних стовпах”¹.

Назагал раціон був вкрай скупим, критично бідним на білки та вітаміни, продукти часто були неякісні і несвіжі. Слід враховувати і величезні масштаби зловживань на різних рівнях адміністрування продовольчого забезпечення таборів та розкрадання харчів на нижніх щаблях їх розподілу². Чимало продуктів харчування марнували через неналежні умови їх зберігання³. В результаті в'язні отримували недостатню, непоживну і неякісну їжу. Жінки описують харчування у різних таборах ледь чи не тими самими словами, вказуючи на брак питної води, низьку якість і малу пайку хліба, повну відсутність овочів, та називають типові складові невільницького раціону (тюлька, бруква, турнепс, перлова/ячмінна/вівсяна каша, чечевиця, тощо)⁴. Опинитися на роботах, пов'язаних з продуктами, вважалось великим щастям, бо це дозволяло трохи підкріпитися за рахунок крадіжки їжі: *“Почали нас ганяти на роботу в сільгосп. Ну, тут ми наїлися. Саме була осінь, збір урожаю. Десь морквину з'їси, десь буряк. Картоплю навіть у житлову зону приносили і варили”⁵.*

Голод був найбільшим страхом в'язнів, у кожному спогаді жінки говорять про постійне *почуття голоду* у таборах: *“Дуже тяжко було дивитися на людей, які голодні й думають тільки про їжу. В них гаснуть очі, вони стають до всього*

¹ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... — С. 127-128; Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... — С. 41

² Епллбом Е. Історія ГУЛАГу... С. 179-180; История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 302.

³ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу... С. 177.

⁴ В намісті з колючого дроту... С. 39, 209, 136; Нескорена Берегиня... С. 101, 124, 134; Коханська Г. З Україною в серці... С. 246; Закидальська А. Інтинські сніговії... С. 43.

⁵ Судьба Наталі Костенко... С. 406; Непохитні... С. 154; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 17; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 36; Андрусак Є. Спогади. С. 60; Інтерв'ю з Теклею Тихан (1926 р.н.). *Відеоархів Музею “Територія терору”*. URL: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=365; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 138.

байдужі, стороняться людей, дивляться під ноги”¹. Режим харчування був одним із дієвих способів контролю над ув’язненими, після регулювання їхнього часу та життєвого простору: голодною людиною маніпулювати простіше, адже її поведінкою керуватиме насамперед інстинкт виживання². При цьому “розподіл їжі слугував системі як для покарання, так і для заохочення. Оскільки вважалося, що невиконання норми свідчить про небажання в’язня стати на шлях виправлення і його/її опір перевихованню, то зменшення пайка мало покарати за “несвідомість” і зламати цей спротив. Харчування вибудовували таким чином, щоб в’язні, яких вважали невинуватими, опинялися на низхідній дорозі до смерті”³.

У роки війни становище в’язнів ГУЛАГу було катастрофічним, стан здоров’я невільників різко погіршився, працездатність стрімко падала (*Додаток Ж*) – це визнавали навіть на найвищому рівні керівництва наркомату внутрішніх справ⁴. Постійні переохолодження в умовах суворого клімату на тлі браку відповідного сезонного одягу та неадекватних житлових умов, поганого харчування і виснажливої праці, призводили до різного роду гострих і хронічних захворювань, на що постійно вказують самі невільниці⁵. Серед найпоширеніших хвороб — запалення легенів, пелагра, цинга, малярія, інфекційні хвороби та туберкульоз⁶. Багатьом жінкам дошкуляли шкірні захворювання (висипи, чиряки,

¹ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 42; Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... P. 104; Закидальська А. Інтинські сніговії... С. 45; Коханська Г. З Україною в серці... С. 260; Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... С. 33; Олена Степанів — Роман Дашкевич... С. 244; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 36; Судьба Наталі Костенко... С. 409; Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 42.

² Епллбом Е. Історія ГУЛАГу... С. 175.

³ Barnes S.A. Death and Redemption... P. 43.

⁴ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 217-218; Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 30.

⁵ Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. (Інтерв’ю з Ольгою Годяк (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р.). Арк. 11; Нескорена Берегиня... С. 67; Obertynska V. (Rudzka M.). W domu niewoli... S. 194; Андрусак Є. Спогади... С. 58, 63.

⁶ Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... P. 114; Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 41.

рожисті запалення тощо)¹. Справжньою бідою був туберкульоз, смертність від якого коливалася: у 1942 р. частка загиблих від цієї недуги була близько 5,5% загальної кількості смертей, але у третьому кварталі 1946 р. смертність внаслідок туберкульозу досягла 40,0% в середньому по ГУЛАГу².

Найнебезпечнішими для в'язнів були інфекційні хвороби, епідемії яких прокотилися по таборах ГУЛАГу у 1942-1943 рр.: в'язнів масово вражав висипний тиф, черевний тиф, дизентерія та паратиф³. Найбільш масовими серед в'язнів були різні види поліавітамінозу, крайні форми яких (пелагра, аліментарна дистрофія та ін.) мали незворотній руйнівний вплив на здоров'я в'язнів і часто призводили до летальних наслідків. Так, за перші 10 місяців 1942 р. смертність від пелагри у різних таборах коливалася від 40% до 93% усіх смертей⁴. Фактично у кожному спогаді є епізод про період, коли довелося пережити гострі форми фізичного виснаження на межі життя і смерті: *“За шість місяців перебування в цьому пеклі при рості 172 см я важила 26 кг. З 250 дівчат залишилося 107”*⁵. Хронічно хворих та скалічених в'язнів переводили на полегшені види робіт або скеровували до спеціальних таборів для інвалідів: *“Низькі бараки без вентиляції, велика “норма” [виробітку] і голод виснажували їх і більшість з них хворіли на туберкульоз. Тоді вже цілком хворих — “доходяг” — відправляли на “ЦЛТ” (центральної лікарні) таборів Мордовської АССР”*⁶.

¹ Беноні П. Така наша гірка правда... С. 18; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 104-105; Коханська Г. З Україною в серці... С. 237.

² Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 46.

³ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 42-43; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 607; Кн. 2. С. 462, 453, 459; Суровцова Н. Спогади... С. 283.

⁴ Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 48-51.

⁵ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 189-190; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 17; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 71; Штепа М. Пам'ять кличе. Чортків: Терно-Граф, 2008. С. 36; Нескорена Берегиня... С. 134, 144; В намисті з колючого дроту... С. 150-151; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 110; Суровцова Н. Спогади. С. 279; Коханська Г. З Україною в серці... С. 260.

⁶ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... С. 99, 106-107; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 602-603; Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 133-134.

Відсутність належних заходів охорони праці та некваліфікованість в'язнів і їх фізична слабкість призводили до високого рівня травматизму та смерті засуджених на виробництві. У 1945 р. лише на шахтах воркутинського басейну було зареєстровано 7124 нещасних випадки, внаслідок яких було важко травмовано 482 особу, а 137 осіб загинуло¹. Чи не у кожному спогаді – згадки про каліцтва і загибель невільниць: *“При важкій виснажливій праці і такому харчуванні в'язні швидко втрачали сили і ставали дистрофіками (...) які повільно вмирили від виснаження. За нещасні випадки в шахті, де вбивало і калічило людей, ніхто не ніс ніякої відповідальності. Бувало, стояки не витримували ваги породи і обвалювались на людей. Крім того, була дуже погана вентиляція. Траплялося, що вибухав газ метан”*². Керівництво таборів не дбало про безпеку життя та здоров'я невільниць³. Утім, інколи жінки сприймали порівняно незначну травму як нагоду зробити перерву у виснажливій праці, а перебування у лікарниці чи на полегшених роботах – як можливість для відновити сили⁴.

Керівництво таборів та медперсонал всіляко приховували реальний рівень захворюваності, занижували показники та фальсифікували діагнози: *“Карантину не оголошують навіть тоді, коли в'язні хворіють на дизентерію, коросту або жовтянку. Хворих або не лікують зовсім, або ж лікують і не кажуть, від чого. Тобто вдають, що це не короста, а алергія; не дизентерія, а розладнання нервового походження. Табірній адміністрації і табірним лікарям не вигідно, щоб в'язні знали про свої захворювання, і вже зовсім не вигідно зафіксувати на папері, що в них поширені інфекційні хвороби”*⁵. Точно встановити частку певної

¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. С. 190.

² Коханська Г. З Україною в серці... С. 245-247; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 84, 98; Закидальська А. Інтинські сніговії. С. 44; Інтерв'ю з Софією Стефанишин (1927 р.н.). *Відеоархів Музею “Територія терору”*. URL: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=261; Інтерв'ю з Теклею Тихан (1926 р.н.). *Відеоархів Музею “територія терору”*. URL: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=365; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 538, 605-606.

³ В намисті з колючого дроту... С. 209; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 46.

⁴ Нескорена Берегиня... С. 74.

⁵ Руденко Р. Згадуючи пережите. *Наше життя / Our Life*. 1988. № 2. С. 4.

хвороби серед в'язнів ГУЛАГу неможливо з кількох причин: 1) труднощі діагностики захворювань, бо на тлі фізичного виснаження клінічна картина перебігу хвороби та її симптоматика змінювалися; 2) низька кваліфікація і брак медперсоналу в таборах та колоніях; 3) фальсифікація персоналом даних про реальний стан справ¹.

В системі ГУЛАГу була хронічна нестача кваліфікованих медиків. Інколи засудженим лікарям дозволяли виконувати цю роботу, але часто цю “престижну” посаду отримували некомпетентні в'язні-кримінальники². Існувала постійна нестача медикаментів³. Тому фактично медичної допомоги хворі в'язні не отримували⁴. Однак чи не кожна невільниця мріяла про те, щоб бодай на короткий час опинитися в лікарні, де були дещо кращі умови перебування і жінки могли трохи перепочити та відновити сили завдяки трохи кращому харчуванню⁵. Чимало жінок з вдячністю згадують табірних лікарів, чия людяність та професіоналізм рятували життя в'язнів, хоча їхні професійні знання, можливості та ресурси були вкрай обмеженими⁶.

Житлово-побутові умови у таборах і в'язницях, надривна праця, суворий клімат, недостатнє і неякісне харчування, брак відповідного одягу і взуття, низький санітарно-гігієнічний рівень та незадовільна медична допомога ставили невільниць на межу життя і смерті. Голод, холод, перевтома, хвороби і травми виснажували жінок та руйнували їхнє здоров'я, калічили та вбивали тисячі політв'язнів.

¹ Нахпетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 51-52.

² Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 39; Коханська Г. З Україною в серці... С. 251.

³ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т.2. С. 451.

⁴ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 86; Закидальська А. Інтинські сніговії. С. 37.

⁵ Вагула М. Моя дорога... С. 25; Літопис нескореної України. Кн. 1. С. 452, 609; Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити. С. 39.

⁶ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 50; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 467; Нескорена Березина... С. 175; Коханська Г. З Україною в серці... С. 242; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 41; Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... P. 114; Корчак Д. Побачене і пережите... С. 23; Вагула М. Моя дорога... С. 25; Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 134.

5.2. Національна ідентичність та християнська віра

5.2.1. Національна солідарність у таборах

У таборах та колоніях ГУЛАГу в'язні гуртувалися за етнічною (національною) ознакою¹, і такі земляцтва виконували функцію ефективних систем взаємної допомоги². Спогади українко-політв'язнів дозволяють розкрити значення національної ідентичності у неволі та простежити деякі закономірності у міжетнічних відносинах серед в'язнів, способи встановлення та підтримання зв'язків поміж українцями всередині та поза межами ГУЛАГу. Особливо продуктивним видається поняття нації, яке запропонував Б. Андерсон. Учений визначає націю як “уявлену спільноту”: вона “уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшість зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності”³. При цьому нації уявляються обмеженими, оскільки “навіть найбільша з них, налічуючи сотні мільйонів, має свої межі (...), поза якими знаходяться інші нації”⁴. І що особливо важливо: у концепції Б. Андерсона нація є саме *спільнотою*, “адже, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують”, вона “завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство”⁵. На основі такого розуміння нації можемо простежити, як українки-політв'язні висновували свій зв'язок з нацією як уявленою (ширшою) спільнотою через встановлення та підтримання контактів з батьківщиною, а також формували власну (вужчу) реальну національну спільноту (на кшталт української “діаспори”) у таборах — через налагодження каналів комунікації та

¹ Barnes S.A. *Death and Redemption...* P. 82-83, 85; Иванова Г.М. *История ГУЛАГа...* С. 322; Jolluck K.R. *Exile and Identity...* P. xxiv

² Епплбом Е. *История ГУЛАГу...* С. 301.

³ Похило І. Модерністська концепція Бенедикта Андерсона: формування національних держав у Європі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2010. Вип. 4. С. 37-42.

⁴ Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. К.: Критика, 2001. С. 24.

⁵ Андерсон Б. Уявлені спільноти... С. 24.

творення національних мереж-земляцтв серед в'язнів ГУЛАГу. Водночас схеми побудови стосунків та практики взаємодій з іншими етнічними групами в'язнів дозволяють простежити процес дискурсивного конструювання границь власної нації у багатонаціональному середовищі.

Спогади українок підтверджують існування солідарності насамперед на національному ґрунті: *“Усі українці трималися разом, це сил додавало. Не забували своїх звичаїв, відчували себе частинкою батьківщини”*¹. В'язні-іноземці також засвідчували згуртованість українок². У деяких таборах адміністрація навіть дозволяла формувати робочі бригади за принципом земляцтв³.

Національна ідентичність була значущим елементом табірної життя українських жінок. Жінки підкреслюють, що саме національна самосвідомість і заснована на ній солідарність дозволяла їм зберегти стійкість духу: *“Пережити всі ці жахи нам допомагала дружність, готовність допомогти одна одній в тяжкі хвилини, усвідомлення, що доля в нас одна і всі ми тут за спільну ідею боротьби за волю, боротьби проти дикої тиранії”*⁴. У спогадах неодноразово зринають питання важливості української мови, туга за батьківщиною, вболівання за долю свого народу, патріотичні почуття⁵.

Адміністрація ГУЛАГу намагалася запобігти виникненню тісних зв'язків поміж невільницями, їх згуртуванню для солідарному спротиву системі⁶. В'язнів часто переводили з місця на місце, розриваючи усталені контакти як з іншими ув'язненими, так і окремими представниками адміністрації чи вільнонайманими

¹ Усна жіноча історія... С. 300; Коханська Г. С. З Україною в серці... С. 262; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 74.

² Гинзбург Е. Крутой маршрут... С. 333-334; Шліс В. Неділя у Воркуті... С. 6; Шліс В. Різдво у Воркуті... С. 4; Тамарина Р. М. Такая планида, или Зарубки на "Щепке". Томск: Водолей, 2002. С. 150; Jolluck K. R. Exile and Identity... P. 208.

³ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 76.

⁴ В намисті з колючого дроту... С. 150-151.

⁵ Barnes S. A. Death and Redemption... P. 186; Шліс В. Різдво у Воркуті. С. 4; В намисті з колючого дроту... С. 15-19; Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 72-73; Усна жіноча історія... С. 334-335; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 96.

⁶ Barnes S. A. Death and Redemption... P. 70.

працівниками таборів (які могли виказувати їм співчуття та допомогу)¹. Засуджені мали постійно почувати психологічний дискомфорт, самотність, відірваність від “свого/звичного” середовища, змушені були щоразу адаптовуватися до нового соціального оточення, здобувати довіру та встановлювати контакти, а також звикати до інших умов праці, клімату, режиму. Та саме ця політика постійного руху в’язнів мала непередбачені наслідки: замість того, щоб розірвати спільноту в’язнів, вона послугувала творенню ширшої спільноти мешканців ГУЛАГу, бо в’язні переносили свій досвід, відомості, бунтівні настої з табору у табір². Рух в’язнів поміж таборами допомагав їм встановлювати ширші зв’язки та сприяв обігу інформації в межах системи ГУЛАГу³. Нерідко невольницям вдавалося отримати вістку про рідних і близьких від новоприбулих з інших таборів: так принаймні віртуально жінки залишались у цьому уявному колі “своїх”, зберігаючи уявлену спільноту.

Попри зусилля керівництва ГУЛАГу з розділення та ізоляції невольниць, ті віднаходили різні способи зв’язку та налагоджували постійні канали спілкування за ґратами. Ще на етапі слідства, у місцевих в’язницях вони встановлювали контакт з тими, хто знаходився в інших камерах та обмінювалися з ними повідомленнями. Є чимало свідчень про використання “азбуки Морзе”⁴. Були й інші способи: *“Ми листувалися з чоловічими камерами. Якщо хтось є, що вам на горі хоче послати листа, він постукає, дає якийсь такий знак, (...) що там посилає листа і ви дивитися, що там появляється у вікні. А там була кватирка відчинена — появляється “кінь” так званий, то є на шнурку замотана записка, часом кілька записок, там кілька респондентів було, тут кілька було. Відбираєте той лист, нав’язуєте своє і вони тягнуть той лист-відповідь угору. Час від часу*

¹ Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 616; Корчак Д. Побачене і пережите... С. 23; Архів "Територія Терору". Спр. 4. Інтерв’ю з О. Годяк. Арк. 10; В намисті з колючого дроту... С. 140.

² Barnes S. A. Death and Redemption... P. 70.

³ Еплблом А. Історія ГУЛАГу... С. 378-379; Шліс В. Пошта у Воркуті... С. 7; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 44.

⁴ В намисті з колючого дроту... С. 136; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю! С. 87; Андрусак Є. Спогади... С. 51; Блавацька О. Хроніка мого життя... С.127.

попадалися і за то треба було відсидіти в карцері, або листа позбавляли, або [доступу до табірнього] ларка позбавляли. От такі були три форми покарання”¹.

У таборах, де листування поміж невільникими було суворо заборонено, існувала дієва таємна “табірна пошта”, яка творила розгалужену мережу каналів обігу інформації. Центральне місце у цій системі посідали приміщення санітарно-гігієнічного призначення (туалети, душові, бані тощо): їх регулярно відвідували практично усі ув’язнені обох статей, то ж могли потайки залишити там чи отримати повідомлення². Для цього ж слугували місця праці невільників, де чоловіки та жінки працювали почергово: “Зв’язку, звичайно, не було. Але ми працювали на одному об’єкті з чоловіками. Вдень – жінки, вночі – чоловіки. Там, у схованках, залишали листочки-записочки. Дуже багато дівчат і хлопців переписувалися між собою, надзвичайно дружньою була молодь із Західної України”³. Перекидання записок через огорожу було також масовою практикою: “У нас була і своя внутрішня “пошта” між зеками (...) Листування йшло з чоловічою зоною (...) Кидали записки, прив’язані до камінців, в умовлений час, за звуком сирени на електростанції. Кожного дня я приймала пошту, крім вихідних. За чотири роки перебування я лише раз “погоріла”. Нас пильнували, а ми наглядачів ще більше стереглися. Отже ми знали, що діялося в чоловічій зоні, а там знали, що в нашій”⁴.

Коротенька записка з кількома теплими словами, саморобна листівка чи власноруч виготовлена дрібничка слугували знаком жіночої моральної підтримки для чоловіків, що допомагало їм долати відчай та зневіру. Передача таких повідомлень була ризикованою справою (з огляду на суворість покарань), але

¹ Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2 (Інтерв’ю з Дарією Гусяк, 1924 р.н., записане у липні 2009 р.). Арк. 29; Блавацька О. Хроніка мого життя. С. 126.

² Суровцова Н. Спогади... С. 239, 273.

³ Нескорена Берегиня... С. 65; Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі. *Наше життя*. 1992. № 2. С. 8.

⁴ Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі. № 2. С. 7-8; В намисті з колючого дроту... С. 87.

відбувалася постійно через виняткову значущість підтримання зв'язків з земляками. Листування дозволяло політв'язням (від)творити та підтримувати реальні національні (мікро)спільноти у таборах. Ці мережі у сукупності творили щось на кшталт української “діаспори” в ГУЛАГу, з якою невільники могли себе ідентифікувати та на підтримку яких могли розраховувати.

5.2.2. Зв'язок з батьківщиною

Режим всебічної ізоляції в'язнів (насамперед, політичних) особливо посилювався з початком війни Німеччини проти СРСР: у більшості таборів було повністю заборонено листування, посилки, газети, припинилося транслявання радіопрограм через гучномовці¹. О. Слободян-Ковалюк згадувала, як у 1954 р. вона раділа нагоді почитати якийсь пропагандистський журнал, бо *“дев'ять років не бачила друкованого слова. Навіть з посилок обривки газет викидали. Перетворили нас у тварин, щоб думали тільки про їжу і робочу норму”*². Арештанти опинялися в інформаційному і соціальному вакуумі: так людина не лише втрачає звичний світ, але й страждає від усвідомлення того, що світ втратив її. Цей стан нагадує екзистенційну смерть, тому вкрай важливо відновити зв'язок із зовнішнім світом³: *“Трудно розказати, що відчуває людина, яка вже десять літ в ув'язненні (...) Людина стає байдужою до всього, дичавіє. Єдиною розрадою й місточком між нами та рідними були листи”*⁴.

В'язні гостро відчували руйнівний вплив такої ізоляції і відчайдушно шукали способу прорвати інформаційну блокаду: *“Ми постійно шукали змоги зв'язку зі світом. В одноманітності наших буднів кожна вістка – це був ясний промінчик, що нас кріпив”*⁵. Листування з домом – навіть суворо регламентоване - дозволяло невільникам зберігати тонку нитку зв'язку із суспільством. “Правила

¹ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу... С. 325.

² Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 118; Нескорена Берегиня... С. 155.

³ Почепцов В. “Колымское землячество”... С. 141.

⁴ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 96; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 452.

⁵ Шліс В. Пошта у Воркуті... С. 7; Усна жіноча історія... С. 301.

внутрішнього розпорядку для ув'язнених...” (1945 р.) забороняли “відправляти і отримувати листи, оминаючи адміністрацію”, при чому “вихідну кореспонденцію (не більше двох листів на рік) належало здавати адміністрації в незаклеєних конвертах”¹. Після 1951 р. усі в'язні ГУЛАГу мали право написати два листи на рік, однак усі листи підлягали цензурі: було суворо заборонено описувати умови життя і праці в неволі, згадувати місце розташування табору чи імена інших ув'язнених². У деяких таборах “дозволялось писати кожного місяця одну поштівку з якоюсь просьбою до родини. Наприклад: “Найдорожчі, я жива, здорова, прошу вислати мені ... (перерахувати, що вислати з продуктів чи одягу). Цілую, будьте здорові”³. Невільниці жили в очікуванні вістки з дому, сподіваючись, що рідні їх не забули: “Кожен лист у в'язниці був подією. Кожної відповіді чекали ми, як надії. Декобрих з-посеред нас віднайшли родини. Інші не вгасали в чеканні”⁴. Радість і піднесення, що їх відчували невольниці від отриманого з волі листа, вони розділяли з посестрами по нещастю: “А скільки радості приніс перший лист, декілька рядків пам'ятаю до сьогодні (...) Лист ходив з рук до рук, ми читали, раділи, і сльозами скроплювали, і знов чекали вісточки”⁵.

Каторжанкам протягом першого року ув'язнення було повністю заборонено відсилати та отримувати листи і посилки. Дозвіл на це міг згодом дати начальник табору, залежно від поведінки в'язня та рівня виконання виробничих норм⁶. Часто родичі навіть не знали про долю близької людини, то ж засуджені намагалися повідомити їх, що живі: “Писати було строго заборонено, а навіть придбати папір, олівець, чорнило – це все не було легко. Проте ми постійно

¹ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 262-265.

² Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... P. 132; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!... С. 138-140; Вагула М. Моя дорога... С. 27.

³ Вагула М. Моя дорога... С. 39.

⁴ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 271.

⁵ Історія однієї фотографії... С. 69.

⁶ Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга у СРСР... С. 95; Коханська Г. С. З Україною в серці... С. 256; В намісті з колючого дроту... С. 136.

шукали змоги зв'язку зі світом. В одноманітності наших буднів кожна вістка – це був ясний промінчик, що нас кріпив (...) Але найбільш побажаний був зв'язок із рідною хатою, з родиною (...) Та найбільше хотілося дівчатам довідатися щось про рідню, про близьких, про своє село чи місто”¹. В'язні намагалися оминати заборони за допомогою співчутливих людей: “Одна з “вольних” медсестер зглянулася – сказала, щоб я написала листа і пояснила все родичам, а вона кине листа на “вільній” пошті”²; “віддавали машиністам чи провідницям пасажирських поїздів, коли вдавалося відвернути увагу конвою”³. Жінки потайки виносили листи з табору під час конвоювання до місця праці, де шукали нагоди відправити лист, хоча спійманих порушниць суворо карали⁴. Керівництво таборів знало про такі факти та інформувало про них вище керівництво ГУЛАГа⁵. Та зупинити потік кореспонденції не вдавалося: явище набуло такого масштабу, що у листопаді 1952 р. заступник начальника ГУЛАГу видав спеціальні “Вказівки ГУЛАГ № 9/2-2/34285с про припинення відправлення нелегальної кореспонденції ув'язненими”, де вимагав вжити невідкладних дієвих заходів, щоб запобігти нелегальному листуванню та суворого карати винуватців⁶.

Підтримання зв'язку з рідними на волі мало виняткове значення для психологічного стану невольниць: йшлося не лише про звичайний обмін новинами, а про прагнення залишатися – бодай дистанційно – частиною своєї спільноти, зберегти співпричетність до повсякденного життя свого соціального середовища. Листування дозволяло жінкам дискурсивно позиціонувати себе як “тимчасово-відсутніх”, а не втрачених назавжди, і, відповідно, сприймати свій

¹ Шліс В. Пошта у Воркуті... С. 7.

² Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... С. 100.

³ Коханська Г. С. З Україною в серці... С. 256-257, 228, 295; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 32; Архів “Територія Терору”. Спр. 4. Інтерв'ю з О. Годяк. Арк. 20; Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 85; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 538; Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі. С. 7; Почепцов В. “Колымское землячество”... С. 141.

⁴ Шліс В. Пошта у Воркуті... С. 7; Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... С. 105.

⁵ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 287.

⁶ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 312-313.

невільницький стан як тимчасовий, перехідний, як певний аномальний розрив тяглості, до і після якого нормальне життя триває (*Додаток II*). Фактично, листування політв'язнів з домом було один з важливих елементів виживання у ГУЛАГу: збереження зв'язку зі звичним середовищем та життям за межами табору дозволяло невільницям зберегти себе і психологічно, і фізично¹.

На початку 1942 р. цілком таємною директивою НКВС (13 лютого 1942 р.) усім без винятку в'язням таборів і колоній НКВС дозволили отримувати продуктивні посилки: це рішення було зумовлене критичним станом продовольчого забезпечення в'язнів, через що невільниці голодували, масово хворіли та гинули². Посилки з дому дещо підтримували невільниць (рідні присилали їжу, одяг, дрібні речі першої необхідності, приємні дрібнички тощо), але докорінно змінити їхнє становище не могли. До того ж, за різні провини їх могли позбавляти цього привілею. Посилки йшли місяцями або ж взагалі губилися дорогою; нерідко пачка надходила ушкодженою, її вміст був неповним. У таборі кожну посилку перевіряли та вилучали заборонені для в'язнів речі (олівці, ножі, ножиці, ліки, одеколон, книги, предмети релігійного призначення тощо)³. Подекуди в'язням дозволяли взяти лише частину вмісту, а решту залишити у камері зберігання для поступового споживання. Такі правила мали б зменшити ризики крадіжок серед в'язнів, але на практиці самі охоронці обкрадали ці залишені під їхнім наглядом пачки⁴.

Кожна посилка була справжньою подією не лише через її вміст - вона мала особливе символічне значення, як знак приналежності жінки до того родинного кола, з якого її було вирвано: *“Коли надійшла така пачка – це було для обдарованих велике свято. Цілий барак брав у тому участь. Тоді обдарована*

¹ Завадский А. Письма из лагеря как способ сохранит себя: случай художника Григория Филипповского. *Laboratorium*. 2015. № 7 (1). С. 147-157; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 138-140.

² Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа... С. 30-31.

³ Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... P. 132-133.

⁴ Коханська Г. З Україною в серці... С. 266-267.

розпаковувала його перед усіма і, треба сказати, що всіх опромінювала та турбота й опіка її рідних. Не тільки тому, що всі з тієї пачки щось дістали. Але всі ми мали почування, що про нас пам'ятають, що не забули і що ще можуть щось післати”¹. Посилки були каналом потрапляння до таборів заборонених речей, які мали матеріальну і символічну цінність та допомагали виживати фізично і морально (гроші, коштовності, християнські атрибути, молитовники тощо)².

Не кожна ув'язнена отримувала посилки, та, як правило, жінки могли розраховувати на підтримку від своїх більш щасливих посестер: ділитися вмістом посилок було неписаним, але твердим правилом серед в'язнів. Взаємообмін ресурсами та спільне споживання було ще одним способом зміцнити взаємну лояльність та солідарність: важливо було мати подруг, з якими можна було почергово розділяти вміст отриманих посилок – така кооперація була поширеною і збільшувала шанси на виживання³. *“Інколи до когось надходила посилка – з одягом, з харчем. У нашій камері першою таку посилку отримала Зеня Чех. Раділи всі. Звичайно, Зені й на думку не прийшло, щоб затримати щось тільки для себе. Вона чесно і справедливо ділила все – кожній порівну (...) І так було вже з кожною посилкою. Гарні були мої подруги у неволі”*⁴. Надіслані з дому продукти нерідко рятували життя невільниць, які потерпали від голоду і загального виснаження⁵.

Серед головних завдань ГУЛАГу було фактичне руйнування зв'язків жінок-невільниць з їх звичним соціальним середовищем (родиною, друзями, громадою).

¹ Шліс В. Пошта у Воркуті... С. 7; Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... С. 40; Вагула М. Моя дорога... С. 40; Суровцова Н. Спогади... С. 324.

² Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 95; Архів "Територія Терору". Спр. 4. Інтерв'ю з О. Годяк. Арк.16; подібно ж: Коханська Г. З Україною в серці... С. 261, 271.

³ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 101; Коханська Г. З Україною в серці... С. 266.

⁴ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 271-272, 282; Нескорена Берегиня... С. 119; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 36; Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 49.

⁵ Коханська Г. З Україною в серці... С. 260.

Атомізовані та ізольовані від зовнішнього світу, позбавлені доступу до інформації про події на батьківщині, відокремлені від своєї референтної групи, вони мали б швидко втратити свою національну ідентичність. Однак завдяки творенню невільницьких “земляцтв”, функціонуванню “табірної пошти” та підтримуванню зв’язку з батьківщиною (листування і посилки) жінки відтворювали (реальну) національну спільноту у ГУЛАГу та зберігали зв’язок з ширшою (уявною) національною спільнотою. Це дозволяло їм зберігати і підтримувати власну національну ідентичність – залишатися і почуватися українками.

5.2.3. Міжетнічні стосунки у середовищі невільниць

Етнічний фактор був винятково важливим у середовищі політв’язнів. У своїх спогадах українки завжди вказують національність (етнічність) кожної особи, яку згадують, та наголошують на важливості солідарності поміж в’язнями саме на національному ґрунті: *“На вигляд ми всі були однакові, але дуже різні. Були жінки різних національностей: латишки, естонки, німкені, росіянки, корейки, єврейки, а найбільше нас, українок. Усіх нас єднала одна кривда і всі ми були політв’язнями, які думали і вірили в правду (...) Гуртувалися ми по націях, хоча працювали у різних бригадах”*¹. Вочевидь, у деяких таборах українки чисельно переважали².

Характерно, що жінки вкрай рідко описують випадки взаємної відкритої ворожнечі, ненависті та шкоди на суто етнічному ґрунті (які, вірогідно, траплялися), натомість у спогадах переважають історії про щире дружбу та сестринство поміж жінками різних національностей. Українські мемуаристки незмінно представляють себе (і ширше – усіх українок) як національно-свідомих, утім засадничо толерантних, вільних від етнічних упереджень: *“Хоч серед нас були люди різних національностей, проте кожне горнулося до свого: українці до*

¹ Нескорена Берегиня... С.124; Суровцова Н. Спогади. С. 309; Непохитні... С. 161; Коханська Г. З Україною в серці... С. 262.

² Закидальська А. Інтинські сніговії... С. 45; Коханська Г. С. З Україною в серці... С. 310-311.

українців, росіяни – до росіян і т. д. Були з нами латишки, литовки, полячки, естонки і навіть корейки. Сварок не пам'ятаю, всі жили мирно”¹.

Питання про стосунки українок з представницями тих націй, що їх українки вважали окупаційними – польками та росіянками – залишається проблематичним. В особистих спогадах невільниць усіх трьох етнічних груп можна віднайти як свідчення взаємних упереджень та відкритої ворожнечі, так і приклади дружби й допомоги або ж згадки про нейтрально-відсторонене ставлення. Так, польські жінки, яких у ГУЛАГу було порівняно багато, становили особливу національну групу, що трималися відособлено, відкрито демонстрували свою національну ідентичність та опозиційність до радянської влади², що викликало повагу і в українок: *“Треба віддати належне польському патріотизмові і їх національній свідомості. Польські жінки, малописьменні селянки, коли говорили “Я єсь полька”, то гордо підносили при цьому голову і правою рукою, стисненою в п'ястук, торкалися грудей, худих, висохлих. Їх було серед нас небагато, вони завжди гуртувалися осібно, трималися дружно”*³.

Самі невільниці-польки у своїх спогадах засвідчували відверто вороже ставлення до них українок (зокрема, галичанок), та й самі “не бачили [в українках] рівних собі, демонструючи зверхнє ставлення до них”⁴. К. Джоллук вважає, що польки дещо перебільшували рівень конфліктності поміж представницями двох націй, (свідомо чи несвідомо) замовчуючи факти взаємодопомоги та прихильності, а все для того, щоб акцентувати окремішність та опозиційність польської національної спільноти та оборонити власну національну ідентичність на противагу до усіх інших етнічних груп ГУЛАГу⁵.

¹ Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 605, 469; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 75, 142; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 102; Архів музею "Територія Терору". Спр. 3. Інтерв'ю з А. Іваницькою. Арк. 43

² Jolluck K.R. Exile and Identity... P. 189-278.

³ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 39.

⁴ Jolluck K.R. Exile and Identity... P. 201-202, 218.

⁵ Jolluck K.R. Exile and Identity... P. 183-219.

У спогадах учасниць національного підпілля, які опинялися у радянських в'язницях поруч зі своїми ідеологічними опонентками з Армії Крайової, є чимало згадок про взаємну ворожість, але, водночас, трапляються й історії про співчуття, людяність та допомогу на тлі спільних страждань¹. Через такі різноманітні свідчення про польсько-українські стосунки у таборах, зробити однозначний висновок щодо їх забарвленості неможливо; вірогідно, у тих надзвичайних обставинах ідеологічні та національні напруження не були основним чинником побудови відносин, а серед в'язнів траплялися як випадки національної ворожнечі, так і взаємопідтримки.

Про дружні стосунки з росіянками історій небагато: зазвичай згадують представниць інтелігенції чи творчих професій, що вирізнялися своїм інтелектом, шляхетністю, талантами². З іншого боку, деякі освічені росіянки, які посідали виразну радянську ідентичність, почували певну співвідповідальність за вчинене радянською владою насильство по відношенню до інших націй: *“Не труднощі спопеляли серце, а пекуче почуття сорому за те, що діялося... Наче власної провини – національної радянської – перед такими, як Альма, Гертруда, пані Пилипенко і її Грицько, перед десятками карпатських селянок”*³.

На документальних світлинах тих часів, зроблених у таборах та серед спецпоселенців українці найчастіше фігурують у групах серед польок та представниць балтійських націй,⁴ то ж жінкам волею-неволею доводилося шукати спільну мову.

У деяких випадках ув'язнені жінки розвивали почуття жіночої солідарності на основі спільної невольницької долі та намагалися нівелювати міжетнічні напруження⁵ у протистоянні до репресивної системи: *“Ми дійшли висновку, що в*

¹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 222; Закидальська А. Інтинські снігові... С. 40-41, 34-35; Коханська Г. С. З Україною в серці... С. 292; Вагула М. Моя дорога... С. 55, 69.

² Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... С. 42-43; Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 156-157; Вагула М. Моя дорога... С. 10.

³ Гаген-Торн Н. И. Memoria. М.: Возвращение, 1994. С. 144.

⁴ Виртуальный музей ГУЛАГа. URL: <http://www.gulagmuseum.org>

⁵ Паньків М. Теофілія... С. 135-136; Коханська Г. С. З Україною в серці... С. 306-307.

теперішніх обставинах повинні бути солідарними в боротьбі з нашим спільним ворогом”¹; “Режим з боку начальства був дуже суворий. Зате поміж нами було добре, панувала злагода, взаємна підтримка, не було сварок, бійок, крадіжок (...) в тому інтернаціоналі ми були дружні та ввічливі, допомагали одна одній і фізично, і морально”². Подібна тенденція до формування жіночої солідарності репресованих понад традиційними для цих націй конфліктами спостерігалася і серед латишок та польок³. Опозиція до радянської влади була чинником зростання солідарності поміж представницями різних націй, які почувалися пригнобленими в СРСР⁴.

Найвищим проявом солідарності жінок-політв’язнів, понад їх етнічними та національними відмінностями, стало їхнє єднання у відстоюванні власної гідності під час табірних страйків-повстань у 1953-1954 рр. Особливо помітною була солідарність поміж жінками, які поділяли націоналістичні погляди та зазнали репресій на цьому ґрунті⁵. Представниці різних націй вивчали народні пісні одна одною⁶. Промовистий випадок стався під час повстання у таборі в Норильську, де однією з лідерок була дівчина-литовка: “Побачила, як обнялися дві дівчини. Уповноважений прийшов арештувати одну з них – литовочку. Українка обняла її за плечі і не давала, щоб він витягнув її з обіймів. А люди кричали, “Не дамо нікого з нас, даремно стараєтесь нас роз’єднати. У нас нема націй, ні бандерівців, а є вже один арештантський клас!”⁷ .

¹ Коханська Г. С. З Україною в серці... С. 239-240.

² Беноні П. Така наша гірка правда... С. 21; Вагула М. Моя дорога... С. 35; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 613; Кн. 2. С. 438.

³ Lazda M. Women, Nation, and Survival. P. 7-8.

⁴ Тамарина Р. М. Такая планида... С. 150.

⁵ В намисті з колючого дроту... С. 190-191; Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі... № 2. С. 7.

⁶ Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі... № 2. С. 7; В намисті з колючого дроту... С. 166; Шліс В. Неділя у Воркуті. С. 6.

⁷ В намисті з колючого дроту... С. 225.

Після смерті Сталіна становище ув'язнених в ГУЛАГу громадян інших держав змінилося: їхні справи почали переглядати першочергово, тимчасово ізолюючи іноземців від решти в'язнів; відтак їх звільнили та репатріювали за межі СРСР. Так, на середину березня 1955 р. у таборах не залишилося іноземців¹.

Цілком очевидно, що взаємини у національних земляцтвах не були (і не могли бути у тих обставинах) такими ідеальними, як їх зазвичай описують мемуаристики. З уривчастих свідчень стає зрозуміло, що сама приналежність до однієї національної групи не гарантувала лояльності поміж жінками. Безпроблемних відносин не було ані серед українок, ані серед інших національних спільнот ГУЛАГу: в тих скрутних обставинах інтриги, доноси, крадіжки, наклепи та негідні вчинки траплялися з невірними безвідносно до їхньої національності².

5.2.4. Молитва та релігійні практики

Християнська віра та релігійні практики українських жінок-політв'язнів (особисті та спільні молитви, імпровізовані богослуження тощо) становили важливу частину невірницького життя українок: *“Віра в Бога додавала нам сил витримувати духовну рівновагу і кріпити надію, що вернемося таки з неволі в Україну”*³. Жіночі спогади дозволяють реконструювати цю сторону їхнього повсякдення, щоб осягнути роль віри, молитви, християнських атрибутів та ритуалів для збереження психічного здоров'я, стійкості духу та самого виживання у таборах та в'язницях ГУЛАГу.

Колишні невірниці повсякчас наголошують виняткову роль християнської віри, яка допомагала їм витримати страждання, не зрадити під час катувань, зберегти людське обличчя і моральні цінності в нелюдських умовах таборів та

¹ Полян П. Иностранцы в ГУЛАГЕ... С. 627.

² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 116, 154; Jolluck K. R. Exile and Identity... P. 212-215; Davoliute V. Deportee Memoirs... P. 55-56.

³ Корчак Д. Побачене і пережите... С. 24.

пересилок¹. Значну частку тих, хто опинилися у таборах і в'язницях ГУЛАГу у повоєнний час, становили жінки з західноукраїнських теренів – регіону, який не зазнав руйнівного впливу більшовицької політики войовничого атеїзму. Для них християнська віра була невід'ємною складовою світогляду, релігійна ідентичність становила значущу частину особистості, а релігійні практики були важливим елементом звичного повсякдення. Усе це знаходило свій вияв у неволі – від моменту арешту і аж до звільнення. І під час слідства (в очікуванні допиту і неминучих тортур, вироку суду тощо), і на етапі, і перед обличчям смерті від виснаження чи хвороби у таборах жінки зверталися до Бога та Матері Божої за підтримкою і захистом². Супроти потужної і нещадної репресивної машини людина почувалася безсилою і безпорадною, тож апелювала до найвищого судді і захисника: *“Тут можеш кричати – ніхто не почує, можеш плакати – ніхто не пожаліє і не допоможе. Хіба Господь Бог, якому ми молилися, щоб дав сили і здоров'я все це перенести і не зламатися духом”*³; *“Краще було молитися і думати, мріяти, будувати й руйнувати свої плани на майбутнє, споминати минуле. Цього вже кати не могли від нас відібрати. Це була єдина насолода нашого життя”*⁴. Ледь не дослівно описують внутрішню нездоланну потребу у молитві й інші невольниці⁵.

Політв'язнів еднав спільний гіркий досвід страждань, то ж не дивно, що у своїх зверненнях і мольбах до Бога було багато подібного: вони просили не милості, але стійкості та сили духу. Таку особливу невольничу молитву склала молода українка Анна Коцур в одному з Тайшетських таборів у 1952 р. У ній

¹ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу... С. 303, 333.

² Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 253, 267; В намисті з колючого дроту... С. 135, 184; Нескорена Берегиня... С. 86-87, 101, 135; Архів музею "Територія Терору". Спр. 3. Інтерв'ю з А. Іваницькою. Арк. 29; Корчак Д. Побачене і пережите... С. 18-19.

³ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 57.

⁴ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 67; Вагула М. Моя дорога... С. 18.

⁵ В намисті з колючого дроту... С. 136; Нескорена Берегиня... С. 81, 176; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 48.

жінка благає не лише про полегшення своїх терпінь, але й про кращу долю для України:

*То спаси нас, Боже, і наші родини,
не дай нам пропасти в ці тяжкі хвилини.
Не дай погибати, просим Тебе, Боже,
й Тебе, Божа Мати,
і Ви, всі святії при Божім престолі.
Просим, не відмовте нам кращої долі.
За край наш рідненький Ви всі заступіться,
над нашим народом Ви змилосердіться¹.*

У Матері Божій вбачали невілнниці свою єдину заступницю, якій звіряли свої болі та просили помочі. А. Іваницька пригадувала віщій сон напередодні свого звільнення з табору, у якому їй явилася Мати Божа та повідомила їй добру вістку². А. Закидальська вірила, що *“світ не без добрих людей, але наді мною все-таки була опіка Богородиці. Я це відчуваю”*³. Для жінок образ Матері Божої мав особливе значення: жінки розповідають історії свого порятунку, яким завдячують заступництву Богородиці⁴.

В'язням було заборонено мати особисті речі, то ж усі предмети релігійного призначення (натільні хрестики, вервечки, молитовники, образки тощо) вилучали ще при етапуванні до місць позбавлення волі. Тому жінки виготовляли їх власноруч: вервечки та натільні хрестики ліпили з чорного глевкого хліба. Для цього доводилося вділити частину свого скупого пайка, тож потреба у молитві для голодних жінок була, либонь, більша, ніж потреба у хлібі⁵. Б. Обертинська згадує один з епізодів у Замарстинівській в'язниці: *“Багато священників було*

¹ Молитви політв'язнів, складені Анною Коцур у таборі ОЛП-29 в Тайшеті у 1952 р. зберігаються в Архіві Львівського історичного музею (АРХ-16896).

² Архів музею "Територія Терору". Спр. 3. Інтерв'ю з А. Іваницькою. Арк. 40.

³ Закидальська А. Інтинські сніговії... С. 45.

⁴ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 67; Мандрик-Куйбіда К. Благослови вогнем. Львів: Літопис, 2007. С. 90-91; Вагула М. Моя дорога... С. 18.

⁵ Шліс В. Молитва у Воркуті... С. 7; Вагула М. Моя дорога ... С. 13.

ув'язнено у Замарстинові. Невільниці робили вервечки з хліба. Вони знали, що коли їх поведуть на прогулянку, чоловіки будуть митися у лазничці поруч з коридором. Дивовижним чином одній з жінок вдалося наблизитися до віконечка та попросити священника освятити вервечки. У вікні з'явилася рука (більше схожа на криваве місиво) та перехрестила хлібну вервечку”¹.

Невільниці чудово усвідомлювали ризики, на які наражалися, виготовляючи, зберігаючи та використовуючи релігійні атрибути: *“За те карали, кидали в карцер, відбирали право листування. При обшуках конфіскували вервечки та іконки, відбирали молитовники. Але молитви не могли нікому відобрати”²*. Жінки-католички знайшли спосіб дистанційно сповідатися і отримати відпуст від священників, які перебували у чоловічій зоні: свої гріхи вони писали на клаптиках паперу чи кори, вказуючи свій невільницький номер, тоді передавали ці записки у чоловічу зону, щоб згодом священник міг дати їм відпуст проходячи вздовж загорожі, чи передати записку з визначеною епітимією назад³. Потреба жінок активно практикувати власну віру була значно сильніша за страх покарання, яке їх чекало за порушення табірних правил і регламентів. Якщо молитовник був рідкістю, то власна (найчастіше саморобна) іконка була чи не у кожній невільниці⁴. У них до канонічних образів додано елементи, що віддзеркалюють патріотичні почуття, прагнення волі й справедливості та інші мотиви⁵ (*Додаток*

¹ Obertynska B. (Rudzka M.). W domu niewoli... P. 66.

² Шліс В. Молитва у Воркуті... С. 7.

³ Zuggler Christopher L. The Forgotten: Catholics of the Soviet Empire from Lenin through Stalin. Syracuse: Syracuse University, 2001. P. 202.

⁴ Тербовлянський історико-краєзнавчий музей. URL: <http://trebovlyamuseum.at.ua/>; Тернопільський історико-меморіальний музей політичних в'язнів. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тернопільський_історико-меморіальний_музей_політичних_в'язнів; Музей визвольної боротьби України у Львові. URL: <http://www.lhm.lviv.ua/ekspozyciyi/muzejvyzvolnoyiborotbyukrayiny.html>; Музей більшовицького терору, політв'язнів і репресованих у Чорткові. URL: <http://chortkiv.online/2017/05/24/muzej-bilshovytskoho-teroru-politv-yazniv-i-represovanyh-je-u-chortkovi/>

⁵ Кочергіна С. Долі галицьких політв'язнів та алегорична символіка в їх табірних виробках (на матеріалах виставки "Воєнно-історичних пам'яток"). *Наукові записки Львівського історичного музею*. 2001. Вип. 7. С. 287

Ж). *“Молитовник був великою рідкістю. А водночас дуже цінився, бо з нього можна було проказувати молебн. А це мало велике значення для тих, що молилися гуртом! Здавалося, що людина побула хоч коротко в церкві. Звичайно спільною молитвою українок проводила котрась із інтелігенток. У нашому бараку це була старша около 50-літня жінка”*¹.

Молилися жінки не лише індивідуально, але й за долі своїх посестер, зокрема у слідчих в'язницях: коли одну з арештанток забирали на допит, інші спільною молитвою намагалися підтримати подругу, не маючи іншого способу полегшити її терпіння². Українки також влаштовували спільні молебні у неділі та імпровізовані літургії у найбільші християнські свята – на Різдво та Великдень. Групові молитви були заборонені у таборах, ініціаторок суворо карали, однак потреба у релігійній практиці були настільки великими, що жінки йшли на ризик: *“Треба було рятувати подруг, треба було шукати способів, які б укріпили моральні сили (...) Жінки відправляють молебні, Службу Божу”*³; *“Молитва й відправа служби Божої ставала за духовну зарядку, додавала сил, снаги”*⁴.

Схоже, щонедільні богослужіння були усталеною практикою серед українських невільниць: *“Збиралися щонеділі та правили службу Божу. Хтось був священиком, хто службу знав, а ми співали як хор. Легше все ж таки було виносити всі тягарі, так нам сил додавало”*⁵; *“відправляли Службу Божу, з обов'язками священика справлялися черниці зі Львова”*⁶. У спогадах нема згадок про міжконфесійні конфлікти чи напруження, натомість жінки засвідчують, що їхня християнська ідентичність і віра набували певних екуменічних ознак⁷.

¹ Шліс В. Молитва у Воркуті... С. 7.

² Вагула М. Моя дорога ... С. 17.

³ Непохитні... С. 158.

⁴ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 48.

⁵ Усна жіноча історія... С. 300; Шліс В. Неділя у Воркуті. С. 6; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 48.

⁶ Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 605.

⁷ Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 461.

С. Чабан-Гаваль докладно розповіла про власний досвід служби Божої у таборі на півострові Таймир навесні 1953 р., коли вона виконувала функції священика¹. У цьому таборі й раніше на великі церковні свята відбувалося богослуження під орудою дочки священика з Волині. Текст відправи спочатку відновлювали з пам'яті спільними зусиллями, аж доки комусь із невільниць не прислали малого молитовника. На Великдень у переповненому святково прибраному бараці невільниця відправила Воскресну Утреню. Далі *“дівчина, яка за священика, на прохання присутніх почала “проповідь”. Людям хотілося забути, де вони є, хотілося пригадати проповіді в церкві, і дівчина почала. Згадала тих, хто загинув у боях, у криївках, кого не встигли похоронити, кого замучили, згадала батьків, які сумують на засланні за своїми дітьми, тих, які ще залишилися в рідній Україні (...) Згадала Великодні дзвони”*. У цей момент до бараку увійшла представники адміністрації табору та охорони, то ж всі напружено сподівалися найгіршого, але вона не злякалася і не замовкла, а продовжила словами: *“Скажімо “браття” навіть тим, що ненавидять нас, простім все ради Воскресіння. Христос Воскрес!”* Хор невідомо скільки разів проспівав *“Воістину Воскрес!”* Після цього таборова влада несподівано мовчки вийшла. Природно, що 27-річна дівчина пишалася власною відвагою та здатністю кинути виклик системі.

Спогади засвідчують, що випадки, коли ув'язнені жінки і дівчата перебирали функції священика та провадили літургії, були непоодинокі². Г. Заячківська-Михальчук згадує дочку священика Л. Петращук, яка не лише спонукала невільниць молитися та співали церковні пісні, але й провадила Літургію: *“І от Різдво. Барак повен отих прибитих горем невільниць. Після тяжкої роботи лежать, здається, нікого не добудитися. Ліна піднімає нас ще далеко до підйому і зачинається Богослуження: “З нами Бог, зрозумійте, народи... (з Утрени), а потім як дзвоном – колядка за колядкою, вже наші курільські (...) З людьми наче щось сталося. Одна по одній піднімали голови,*

¹ В намісті з колючого дроту... С. 15-19.

² Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 268, 305.

вставали, і плакали, і раділи. Скільки сердець линуло під рідну стріху, хоч там може уже давно з рідних нікого нема”¹. Переоцінити роль такого богослуження для піднесення морального духу ув’язнених жінок важко.

Парадоксально, що в умовах чи не повного позбавлення громадянських прав і можливостей, практика спільної молитви надавала українським жінкам унікальний досвід. Ніколи раніше у своєму звичайному житті, ці жінки і дівчата не мали б змоги вести богослуження, виконувати центральну ритуальну роль у християнській літургії. Тому цей новий релігійний досвід – хоч і здобутий вимушено – можна вважати емансипаційним, адже це вперше жінки отримали доступ до царини і випробували себе у ролях, які були для них цілковито закритими і забороненими. Характерно, що у своїх спогадах жінки говорять про ці моменти з гордістю і піднесенням.

Спогади жінок-політв’язнів засвідчують виняткову роль віри, молитви та релігійних практик у підтриманні духу невільниць, їх психоемоційної стійкості, що було чинником виживання у таборах: *“І все-таки ми знаходили сили для щонедільної Служби Божої (...) Молитва до Господа допомагала нам переносити знущання, приниження, поневіряння і розлуку з рідними та близькими”². Ширші дослідження досвіду ГУЛАГу засвідчили, що глибоко віруючі люди демонстрували найвищу силу духу в таборах: християни, юдеї та мусульмани трималися за свої релігійні переконання, розглядаючи ув’язнення як випробування власної віри, а прагнення успішно з ним впоратися додавало їм витривалості³.*

Дуже чітко роль віри та молитви для невільниць сформулювала колишня ув’язнена В. Горчинська: *“Незважаючи на жорстокий табірний режим, нестерпні умови нашого життя, всупереч всяким заборонам в моральному відношенні ми продовжували жити життям волі, зберігаючи традиції щоденних*

¹ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 76.

² Непохитні... С. 149.

³ Toker L. Return from the Archipelago... P. 96.

молитов, знали дні свят, їх починали гімном “Боже великий, єдиний”, до якого доточували свою строфу:

*Дай повернутись додому,
Там де брати й сестри є,
В рідному краї у пісні,
Боже, прославим Тебе”¹.*

Релігійні жіночі практики у таборах стали формою протидії дегуманізуючій системі ГУЛАГу: вони допомагали в’язням зберегти основні соціальні ідентичності (релігійну, національну, гендерну), а також сприяли розвитку солідарності невідьниць, що було одним з ключових факторів виживання у таборах і в’язницях. Спільні табірні молитви і богослуження слід розглядати як дієву форму пасивного спротиву радянській репресивній системі: в такий спосіб жінки ставили під сумнів її тотальний характер, доводячи неспроможність режиму цілковито контролювати свідомість жінок-політв’язнів.

5.3. Жіноча творчість і дозвілля

В ув’язнених жінок не зникала, а іноді навіть загострювалася — потреба у прекрасному²: *“На жорсткій півночі не вмер дух свободи, бажання творити і жити (...) тисячі жінок і дівчат, цвіт України, перебуваючи за колючими дротами, після важкої і непосильної праці, працюючи у вічній мерзлоті на розвантаженні лісу, земляних роботах, знаходили час не на відпочинок, а на молитву і пісню”³*. Практично у кожному жіночому наративі є згадка про

¹ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 73-74.

² Свешников Б. Лагерные рисунки: альбом / сост. И. Голомшток, И. Осипова; худ. Б. Трофимов. Звенья, 2000. 160 с.; Карлаг: Творчество в неволе. Художники, музеи, документы, памятники / сост. Жумадилова Н. Т. Карагандинский ун-т "Болашак". Караганда: Международное общество "Мемориал", 2009. 248 с.; Пелешишин К. Малодосліджені аспекти творчості в’язнів сталінських тюрем і таборів (На матеріалах виставки "Воєнно-історичні пам'ятки"). *Наукові записки Львівського історичного музею*. 1997. Вип. 6. Ч. 2. С. 57-70; Кочергіна С. Долі галицьких політв’язнів та алегорична символіка в їх табірних виробках (на матеріалах виставки "Воєнно-історичних пам'яток"). *Наукові записки Львівського історичного музею*. 1998. Вип. 7. С. 290

³ Нескорена Берегиня... С. 131.

різноманітні види творчості: *“В нас продовжувала діяти (...) схильність і відчуття тонкого та прекрасного в природі й людях. Молоді дівчата писали вірші, укладали пісні (свою творчість реалізували в дні народження своїх близьких друзів і шанованих ними спів’язнів). Вишивали, плели художні речі матеріалом нікчемним, бо іншого не було. Нарешті, співали пісні з такою тугою і задушевністю, що (...) вони закарбувалися в моєму серці болем і відчуттям несповненого обов’язку”*¹. Своє натхнення жінки та дівчата незмінно черпали в традиційній українській культурі, що засвідчує форма та зміст таборової творчості.

5.3.1. Спів і поетична творчість жінок-політв’язнів

Загальнодоступною і масовою розвагою для жінок став спів народних пісень. У неволі ця буденна для українок справа набувала особливого смислу: пісня давала жінкам розраду у найважчі хвилини, нагадувала про дім і родину, дозволяла відтворити ментальний зв’язок з рідним краєм, поринути у спогади про минуле, вивільняла важкі думки та емоції. *“Бригада майже вся співуча. Співали і Службу Божу, і страсні пісні, і колядки. Також світські (не церковні) й історичні, і козацькі, і стрілецькі, і звичайно ж повстанські, та й наші. Десь з глибини душі виливались пісні про наше життя на чужині”*². Українські пісні звучали попри усі заборони, іноді зворушували навіть адміністрацію і охоронців таборів: *“В совхозі ми зустріли своїх землячок, їх тут було біля трьох сотень і майже всі із Західної України (...) Начальником табору був українець, фронтовик, інвалід (...) У свята, коли було більше дівчат вихідних, начальник табору просив дівчат співати українських пісень”*³; *“Ми давали концерти (...) Офіцери приходили і слухали нас, і ми співали українські пісні...”*⁴.

¹ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 41.

² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 76, 160; В намисті з колючого дроту... С. 200.

³ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 75.

⁴ Архів "Територія Терору". Спр. 4. Інтерв’ю з О. Годяк. Арк. 18.

Адміністрація таборів трактувала груповий спів як прояв національної солідарності в'язнів, яка була потенційною загрозою, тож співати було заборонено: *“Одного разу так нам захотілося заспівати наші рідні пісні, й затягнули ми “Ой горе тій чайці”, пісня просто душу рвала, про долю нашу пісня, полетіла над тайгою. Неначе чайка підбита кричала наша пісня. І нас вгробила та “Чайка”... Наступного дня розкидали нас по всій глушині, роз’єдали. Не сподобалася наша пісня, побачили в ній велику силу, нашу душу побачили”*¹. Хоча порушниць суворо карали, їх це не зупиняло: *“За голосні пісні декому довелось на три доби відправитись в карцер, але це нас не лякало”*².

Колективний спів часом був формою протесту надуживанням з боку адміністрації таборів. Такий випадок трапився на Великдень 1952 р. у в одному з таборів Інти: *“Тоді жіночу бригаду під конвоєм привели на місце роботи — копати промерзлий після зими ґрунт для фундаменту будівлі. Жінки виконали норму до 16-ї години для того, щоб повернутися у барак для святкування, проте конвой наказав далі працювати. Відмова бригади викликала погрози із цькуванням собаками, попереджувальними пострілами вгору. Раптом котрась із жінок заспівала “Христос Воскрес із мертвих...” Спів підхопили всі жінки — це надало їм моральну силу стійкості проти свавілля. Конвоїри розгубилися — вперше побачили супротив, і офіцер наказав: “Строїться, пошли в зону!”*³. Подібні випадки траплялися й в інших таборах⁴. Таким чином ув’язнені засвідчували власну непокору режимові, демонструючи внутрішню свободу всупереч фізичній неволі.

¹ Усна жіноча історія... С. 300-301.

² Непохитні... С. 154; Інтерв’ю з Вірою Дрозд (1929 р.н.). *Відеоархів Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія терору”*. URL: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=365

³ Дерев'яний І. Великдень за ґратами. *День*. 2012. 18 квіт. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/velikden-za-gratamy.html>

⁴ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т.2. С. 281; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 22-23.

Жінки-політв'язні творили також власні невільницькі пісні про свою важку долю та мрії про волю¹. М. Потикевич-Заболотна — авторка цілої низки таких пісень, у яких не лише виражає почуття та думки ув'язнених жінок, їхню тугу за рідним краєм і силу духу, а й розкриває роль пісні у житті невільниць:

*Піснею, і тільки піснею
Розрадімо замучене життя,
З піснею, що в муках вижила,
Прийде до нас на хвилю забуття.
Думкою, крізь ґрати думкою,
Повернемось крізь ґрати до села.
Мрією, вільною мрією
Летім до рідного гнізда.
Силою, людською силою,
Душевною, не вбитою в тюрмі,
Зможемо встояти з вірою
Ось тут в далекій чужині².*

Пісні поставали й в результаті колективної творчості: *“І ми, коли приходили в барак, замучені, зажурені... а там були мудрі люди... та й пісню давай: одна скаже, а друга ще стрічку приложит, трета знов скаже, а потому ми підбираєм мелодію до тої пісні. І так є пісня. І так пісня родилася”*³. Серед ключових мотивів табірних пісень: туга за домівкою та мисленнєва подорож у рідний край; спогади про щасливе минуле і біль розлуки з рідними; звертання до матері та уявна розмова з нею; мрія про щасливе майбутнє чи страх загинути на чужині; відданість батьківщині і стійкість під тортурами, розлука з коханим та ін.⁴.

¹ Інтерв'ю з Вірою Дрозд.

² Потикевич-Заболотна М. Нескорена пісня (Пісні медсестри УПА і політв'язня). Тернопіль: Лілея, 1997. С. 30.

³ Кравцова Г. Поетичний вимір повстанських тюремних пісень. *Народознавчі зошити*. 2014. № 4. С. 755.

⁴ Кравцова Г. Поетичний вимір... С. 276-277.

Фактично, у таборових піснях можна віднайти увесь спектр думок та переживань невольниць, які через пісенну творчість артикулювали свої спільні проблеми.

Спільний жіночий спів у неволі, вочевидь, означав набагато більше, ніж у повсякденному житті: пісня була знаком їх дружби і довіри, так вони виявляли лояльність до своєї спільноти: *“На прощання заспівали мені кілька моїх улюблених пісень (...) Я була зворушена до сліз”*¹. Консолідуючу роль колективного співу важко переоцінити. Як свідчать спогади, пісня згуртовувала жінок не лише у неволі, але й десятиліття потому. Д. Корчак з гордістю згадує, як у 1991 р. при Спілці політв’язнів *“був створений ансамбль жінок-політв’язнів (...) Ми зі своїми піснями (тюремними, табірними, національно-патріотичними) об’їхали всі села Стрийщини, а навіть далше”*². Для українок-колишніх політв’язнів спів став способом публічно артикулювати власну невольницьку ідентичність, зберігати і передавати пам’ять про спільний жіночий досвід ГУЛАГу, а також засобом згуртування їхньої “спільноти пам’яті”. Ця потреба спільно співати подібна до тієї, яку відчували і втілили колишні радянські примусові робітниці у повоєнній Бельгії, які “у такий спосіб витворювали власний наратив воєнної пам’яті”³.

Одним з поширених видів таборової творчості стала аматорська поезія. У неволі почали писати вірші навіть ті, хто за звичайних обставин не помічали у собі здібностей до поетичної творчості. Пам’ять колишніх політв’язнів зберегла безліч віршованих рядків, у яких — туга за рідними і коханими, за батьківщиною, мрії про волю, роздуми про сенс життя: *“Тоді багато наших дівчат писали вірші, переважно про любов до України, про тугу за рідним краєм. І я теж. Це кваліфікувалося як антисоветська пропаганда з допомогою поезії буржуазно-*

¹ Коханська Г. С. З Україною в серці... С. 304.

² Корчак Д. Побачене і пережите... С. 30.

³ Венкен М. Як спів може надати сенсу воєнному досвіду. Остарбайтерки в Бельгії повоєнного періоду. *Україна Модерна*. 2015. 9 квіт. URL: : <http://uamoderna.com/md/venken-ostarbeiters-singing>

націоналістичного змісту”¹. Така діяльність була суворо заборонена у таборах та призводила до покарань (Додаток 3).

Деяким невільницям вдалося опублікувати свої вірші вже у незалежній Україні². У них розкриваються думки і почуття про власну змарновану молодість, про втрачене кохання, про жахіття табірнього повсякдення (страждання, хвороби, працю і смерть в’язнів), вболівання за волю України, а також мрії про свободу та повернення до родини і рідного краю. У віршах жінки подумки звертаються до матері, до подруг і коханих, до батьківщини і свого народу, ментально відновлюючи розірвані зв’язки, нагадуючи собі про найважливіші цінності.

*Так затужило моє серденько,
Знаю, що плачеш за мною, ненько,
Ой, знаю, знаю, все пам’ятаю,
У нашій хаті було, як в раю:
У мирі жили любо, весело.
Зірвались війни — усе замели.
Не думай, мамо, що я тут плачу,
Що за сльозами світа не бачу.
Тяжко працюю, та не журюся,
Минеться горе — до вас вернуся.
А як в чужині прийдеться жити,
Все наше рідне буду любити.
Високі гори, ліси, діброви,
Спів солов’їний рідної мови,
Ріки, ставочки, трави зелені,
Гаївки любі в нашій оселі.
Тюремні стіни, ключі трати*

¹ В намісті з колючого дроту... С. 81, 202; Вагула М. Моя дорога... С. 82-90; Корчак Д. Побачене і пережите... С. 56-71.

² Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити...; Потикевич-Заболотна М. Нескорена пісня...; Мандрик-Куйбіда К. Благослови вогнем. Львів: Літопис, 2007. 114 с.

*Все мені шепчуть не забувати.
Стань на коліна, молися Богу,
Щоб дав нам сили, душі підмогу,
Щоб дав нам сили в мудрості жити,
Волю і правду над все цінити (Ухта, 1950 р.)¹.*

Характерно, що поетична творчість жінок у таборах не була приватною, потаємною справою. Навпаки, колишні невільниці у своїх спогадах згадують ті особливі моменти, коли їм вдавалося спільно слухати вірші своїх посестер². Деякі вірші були іменні — написані спеціально для подруги і подарованими їй на згадку³. Пам'ять колишніх політв'язнів зберегла численні зразки таборової жіночої поезії, і у своїх спогадах вони раз по раз цитують та згадують добрим словом тих, хто не пережив неволю⁴. В такий спосіб імена та твори українок-політв'язнів повертаються до української культури.

Окрім очевидного психотерапевтичного ефекту поетичної творчості (вивільнення та вербалізація емоційних тягарів та важких думок), практика віршування також допомагала жінкам, які опинилися у нелюдських обставинах, плекати у пам'яті найдорожчі спогади і мрії про нормальне життя, артикулювати власну систему цінностей і переконань. Водночас, таку діяльність — суворо заборонену, та все ж дуже поширену — можна розглядати і як форму ненасильницького спротиву тоталітарному режимові, що розглядав в'язнів як знеосіблених істот, позбавлених естетичних потреб і права на творче самовираження. Збережені у пам'яті й переказувані усно вірші були поза контролем табірних наглядачів, то ж поезія ставала проявом внутрішньої свободи невільниць.

¹ Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... С. 82.

² Закидальська Н. Інтинські сніговії. С. 48.

³ Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... С. 98, 100, 102, 105-106, 111, 114-115; Мешко О. "Не відступлюся!"... С. 41-43.

⁴ В намисті з колючого дроту...; Invincible spirit...; Історія однієї фотографії... С. 69-70; Нескорена Берегиня... С. 75-76; Корчак Д. Побачене і пережите... С. 56.

5.3.2. Театралізовані постановки і відзначення християнських свят

Одним із способів забути про жахіття ув'язнення, зняти нервову напругу та розвіяти тугу стали театралізовані постановки: *“Люди в неволі та недолі шукали хвилину спокою і забуття”*¹. Попри жахливі умови побуту та виснажливу працю, жінки радо витрачали час та сили на підготовку вистав: *“Духом ми не падали. Було на Інті 400, а може трохи більше дівчат і жінок. Ходили на роботу, копали мокрий торф. Одного разу з роботи ледве прийшли в барак — примерзли онучі до ніг і до валянок (...) Розрізали валянки, щоб зняти з ніг, стояв крик і стогін дівчат. А відігрівшись пообідали, пішки йшли в сушилку на репетицію. Ставили українську виставу в бараці для в'язнів-литовців. Вони нам своє показували, ми їм своє. Була радість в лихі, тяжкі дні. Робили гарні костюми. Бінти малювали на стрічки. З хліба робили червоні коралі. З-під метрового снігу діставали і рвали зелень брусники на віночки, все фарбували стрептоцидом, акрихілом, зеленкою”*².

Ця діяльність особливо активувалася під час підготовки до великих свят, даючи жінкам нагоду артикулювати свою національну та релігійну ідентичність: *“Маленькою радістю для нас був різдвяний вертеп, який ми спільно організували. Знайшлися серед нас такі, що пам'ятали слова до цього дійства, самі шили одяг для царів, ангелів, чорта. Я була пастушком у гуцульському кептарику й капелюшку на голові. Ходили з барака в барак, колядували, несли радісну вістку про народження Ісуса Христа. Старенькі жінки плакали, обнімали нас, цілували, а ми були щасливі, що уникнули пильного ока наглядача”*³.

Коли відчай та туга опановували фізично та емоційно виснажених жінок, було важливо розрядити напружену атмосферу, підняти настрій: *“Настрій падав. Кількість сварок, конфліктів зростала, люди починали ненавидіти не тільки все*

¹ Беноні П. Така наша гірка правда... С. 23.

² Кочергіна С. Доли галицьких політв'язнів... С. 289; Інтерв'ю з Зоею Марченко, декабрь 1998 г. Сахаровский центр. URL: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished/278.html>

³ Корчак Д. Побачене і пережите... С. 24; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 142-145, 167.

навколо, але й одне одного. Ой, як це було сумно, ця атмосфера ворожнечі в спільній тісній клітці (...) Я оголосила, що пообіди відбудеться вистава цирку. Люди завжди віднаходяться, отож за якісь дві години в кінці бараку була оголошена “умовна арена” (...) Барак сміявся. Основне було досягнуто”¹.

У 1940-х та на початку 1950-х за будь-яку несанкціоновану самодіяльність в'язнів карали карцером (так званий БУР — “барак усиленного режима”), і це змушувало їх робити все таємно, дотримуючись усіляких заходів конспірації (наприклад, залишати вартових чатувати знадвору, щоб ті попередили про наближення наглядачів), повсякчас ризикуючи бути викритими та покараними. Водночас у таборах та колоніях існувала так звана “художня самодіяльність” ув'язнених у формі гуртків (драматичних, музичних, хорових, а також культбригад), діяльність яких покликана була “сприяти підвищенню продуктивності їх праці та викоріненню різного ґтибу порушень табірнього режиму і трудової дисципліни”, як було вказано у “Вказівках культурно-виховного відділу ГУЛАГ” (7 січня 1943 р.)². Основною метою існування “художньої самодіяльності” був не розвиток та реалізація творчого потенціалу невільників, а пропаганда комуністичної ідеології та практики соціалістичного трибу життя. У “Правилах внутрішнього розпорядку для ув'язнених в таборах і колоніях ГУЛАГ” (16 травня 1945 р.) у переліку прав ув'язнених, серед іншого згадане право “відвідувати культурно-просвітні заклади (клуб, бібліотеку і т.п.)”, серед заборон — неприпустимість “робити будь-які позначки і написи на отриманих книгах, газетах і журналах”, а у розділі про розпорядок дня згадано про вимогу вимикати радіоточку після сигналу “відбій”, що вказує на доступ у частини невільниць до книг, преси та радіо³. Ці правила, вочевидь, не

¹ Суровцова Н. Спогади... С. 278.

² История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 218-219.

³ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 262-265.

поширювалися на політв'язнів (зокрема, каторжан¹), які у спогадах засвідчують заборону читання будь-яких друкованих видань, відсутність радіо тощо².

У таборах та колоніях діяли КВЧ (культурно-виховні частини)³, завданням яких було насамперед організовувати соцзмагання серед в'язнів, провадити ідеологічно-пропагандистську роботу (політінформації, політбесіди, лекції тощо), організовувати художню самодіяльність та культурні заходи (гуртки, концерти, вистави, кіноперегляди тощо)⁴. “Довідка культурно-виховного відділу ГУЛАГу про культурно-виховну роботу серед в'язнів у таборах і колоніях МВС-УМВС за 1949 р.” інформує: у 148 установах системи функціонувало 3937 клубів та культкуточків, 4690 гуртків самодіяльності, поставлено 81 758 вистав, існувало 8444 назв газет та бюлетенів тощо⁵. До участі у гуртках залучали невільників, які мали творчі професії (акторок театрів, співачок, танцівниць і балерин та ін.): *“Деколи дівчата готували вистави. Серед в'язнів були артистки, то вони керували аматорським гуртком. Пам'ятаю, на виставу “Запорожець за Дунаєм” зібралось багато навіть вільнонайманих. Шапки козацькі з хусток робили, а сорочки дівчата самі вишивали”*⁶.

Після смерті Сталіна та хвилі табірних страйків-постань 1953-1954 рр. у багатьох таборах режим утримання було пом'якшено, зменшено кількість суворих заборон. Це дозволило ув'язненим жінкам влаштовувати аматорські

¹ Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга у СРСР... С. 95.

² Кісь О. Нація як уявлена і реальна спільнота крізь призму жіночого досвіду українок-політв'язнів ГУЛАГу. *Народознавчі зошити*. 2016. № 6. С. 1274-1285.

³ Коломейский И. А. Культурно-воспитательная работа в лагерях и колониях ГУЛАГа НКВД-МВД СССР на территории Челябинской области: дис. ... канд. ист. наук. Челябинск, 2009. 243 с.; Миронова В. Г. Культурно-воспитательная работа в лагерях ГУЛАГа НКВД-МВД СССР в 1930-1950-е годы: На материалах Иркутской области: дис. ... канд. ист. наук. Иркутск, 2004. 193 с.

⁴ История сталинского ГУЛага.... Т. 4. С. 293-295.

⁵ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 294.

⁶ Літопис нескореної України. Кн. 1. С. 605.

концерти і вистави¹. КВЧ активували свою роботу і почали ширше залучати в'язнів, що дало нагоду багатьом обдарованим невільницям не лише реалізувати свій хист, але й полегшити своє становище (артистів частково звільняли від загальних робіт або переводили на легшу працю)². У деяких таборах “вишивальниці і артистки жили в дуже затишному чистому приміщенні, з безліччю гарних речей”³. О. Блавацька, розуміючи переваги творчої професії, вже у таборі навчилася грати на акордеоні, відтак переконала своїх родичів на волі придбати і прислати їй інструмент, отримавши який була переведена на роботу в КВЧ. Жінка не лише позбулася важкої праці, але й отримала змогу “підзаробити” додаткову пайку, розважаючи музикою тих, хто розпоряджалися харчами.⁴

Вочевидь, основний репертуар КВЧ становили твори пропагандистського характеру⁵, однак колишні невільниці незмінно наголошують саме на українських творах (фольклорних чи класичних), що мали для них виняткову значущість⁶. Очевидно, у цих питаннях багато залежало від суб'єктивних чинників — особистої толерантності керівництва табору до українського репертуару: “Створили аматорський гурток (...) грали вистави “Назар Стодоля”, “Наталка Полтавка”, “Украдене щастя”, “Ніч перед різдвом” та ін.”,⁷ тобто класичні твори, що в принципі не були заборонені у радянський час.

Українські політв'язні нерідко використовували це як можливість для піднесення національного духу. Концерти та вистави показували не лише у власній зоні, але й у інших підрозділах ГУЛАГу, де невільниці могли зустрітися та поспілкуватися з іншими українськими політв'язнями: “Набагато важче

¹ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 148-149; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т.2. С. 281; В намісті з колючого дроту... С. 87, 153.

² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 125; Блавацька О. Хроніка мого життя. С. 136, 144.

³ Суровцова Н. Спогади... С. 292-293.

⁴ Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 159-161.

⁵ Шліс В. Розвага у Воркуті... № 11. С. 7.

⁶ Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 145, 162-163.

⁷ Беноні П. Така наша гірка правда... С. 23.

доводилося б нам у таборах, якби не вірші, не концерти та виступи, які організовували ув'язнені. Якось навіть вдалося провести шевченківський концерт. На нього прийшли німці, поляки, литовці, латиші, а українці тішилися і плакали”¹. Постановка якоїсь української п'єси ставала справжньою подією, підготовка до якої мала величезну мобілізуючу силу: “Час від часу ставили також українські речі. О, тоді мої товаришки-українки зивались! Треба було роздобути українські строї й тоді кожна вишукувала щось у своєму вузлику, що могло б пригодитись... Взагалі перед виставою табір нагадував муравлище. Кожна десь бігла, щось несла, щось шила, щось ліпила... Пізніше, коли ми вже заробляли гроші, тоді у складчину купували якийсь матеріал і разом шили костюми”².

Такі постановки виконували кілька важливих психологічних функцій: артикуляція української ідентичності (через мову та національне наповнення вистав), консолідації в'язнів (через усвідомлення спільності долі формувалося почуття солідарності), емоційного катарсису (вивільнення від нагромадженого стресу та негативних емоцій, прояви яких у повсякденному житті в бараку доводилось повсякчас гамувати), задоволення творчих та естетичних потреб в'язнів (мобілізація креативного потенціалу). Тому жінки готові були докладати величезних зусиль у цій справі: “Оці вечори вносили різноманітність у наше сіре життя. І хоч вони коштували нам не раз дорого, бо треба було відробляти втрачений час і своїми силами ставити декорації й костюми, проте всі це робили гуртом і дуже радо. Щоб бодай на один вечір забути жахливу дійсність”³.

Чи не у кожному спогаді жінок-політв'язнів знаходимо розповідь про відзначення головних християнських свят — Різдва та Великодня: “Всі роки до 1953 р. цей контингент (так нас там називали) дотримувався своїх батьківських

¹ Нескорена Березина... С. 146; Олена Степанів — Роман Дашкевич... С. 250-251; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 172-173; Нескорена Березина... С. 132.

² Шліс В. Розвага у Воркуті... С. 7.

³ Шліс В. Розвага у Воркуті... С. 7.

традицій, строго заборонених табірним режимом, переслідуваних з покараннями БУРОм, штрафними пайками, а все одно ті вперті “бандерівки” свого не забували навіть у найлютіших умовах. Знали, що їх покарають, і вони все-одно на Різдво, Свят-вечір вночі після тяжкої праці переодягаються у “вертен” і колядують, аж стіни бараків дрижать, згадують молитви, і ніяка покара їх не злякає”¹. Для невольниць це було рідкісною нагодою для радості, довгоочікуваним святом, яке дозволяло відігнати тугу, розвіятися: “Намагалися ніколи не падати духом, пам’ятали про всі наші свята — релігійні і національні, відзначали їх, співали, а на Різдво колядували, на Йордан — щедрували”².

Українки чекали цих свят і готувалися до них заздалегідь, запасалися продуктами для святкового столу та іншими атрибутами свята — писанками, вербовими чи хвойними гілочками, пшеницею для куті тощо. Намагалися якнайповніше відтворити традиційний формат свята, зберегти його основні його елементи. Для відзначення Різдва дбали, аби мати бодай сурогат ялинки: “І ялинку ми зробили з кущика такого карликового дерева, бо у Воркуті нічого не росте. Начіпали на нього різні папірці, трошки ватки. Старалися, щоб гарна була ялинка. І вона нам вдалася”³. Інші атрибути також виготовляли з підручних матеріалів: “Треба було мати вербу, як і писанку, а де їх взяти? Почала я жувати свій приділ хліба і мішати його з попелом від папіросок. Хоч сама була я голодна, але треба було свій задум виконати. З хліба і попелу зробила я збанок, а вербу з (...) патиків — вийшло чудово! Ще писанку. І знову я жувала свій приділ хліба цілими днями і мішала його з попелом. Яйце під писанку вийшло добре. На щастя, я мала на собі спідничку в кольорах. З неї витягала нитки і зробила взори. Писанка вийшла напрочуд гарна, так нам здавалося”⁴.

¹ В намисті з колючого дроту... С. 15.

² В намисті з колючого дроту... С. 151.

³ Усна жіноча історія... С. 335; Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати..."... С. 200-201.

⁴ Валентина Н. Великдень у в’язниці (з пережитого). *Наше життя*. 1990. № 4. С. 2-3.

Готуючись до Різдва чи Великодня, потрохи відкладали свій скупий пайок, щоб з нього приготувати святкове частування. У день свята житло мало бути прибраним та святково оздобленим, одяг — найкращим та чистим, святковим¹. Обов'язковими атрибутами святкового столу були “солодощі”, виготовлені з завчасно відкладеної пайки цурку та примітивних продуктів (каші, покришеного печива чи просто з хліба)². Саме вони доповнювали ілюзію свята та підтримували відповідний настрій. Свято було нагодою для спільної молитви і для ментального возз'єднання з батьківщиною, родиною: *“Свято провела я з особливим настроєм. Ми помолилися, я побажала всім веселих і щасливих свят, згадала про Україну, про рідних, які чекають нас, про наші звичаї. Тихенько колядували (...) в час нашого святкування чергували пости, щоб не підійшли наглядачі”*³.

До святкування Різдва та Великодня українки залучали усіх мешканок таборового барака чи в'язничної камери, незалежно від їх національності чи віросповідання. Спільна доля і спільний досвід страждань до певної міри нівелювали міжетнічні напруження, які поступалися місцем взаємній (хай навіть стриманій) повазі та толерантності, зокрема в контексті святкового часопростору: *“Біля святкового столу спільно з нами сідали також польки. У тюрмі творили ми свій внутрішній етичний кодекс поведінки, звичай. Одним з його суттєвих фрагментів було те, що в по-латинському датоване Різдво польки просили нас у гості, а в наші — ми їх запрошували до себе. Вони не приховували захоплення багатством нашої традиції”*⁴. У спогадах нема згадок про те, що від гостей

¹ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати..." С. 201; В намисті з колючого дроту... С. 17; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 160; Коханська Г. З Україною в серці... С. 277-278; Архів "Територія Терору". Спр. 4. Інтерв'ю з О. Годяк. Арк. 3; Архів "Територія Терору". Спр. 2. Інтерв'ю з Д. Гусяк. Арк. 29 ; Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє ... С. 286-287; Непохитні ... С. 75-76; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 23; Інтерв'ю з Вірою Дрозд..

² Непохитні... С. 75, 139.

³ Непохитні... С. 76.

⁴ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 288; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 51; Шліс В. Різдво у Воркуті... С. 4; Вагула М. Моя дорога з дому... С. 29; Коханська Г. З Україною в серці... С. 304.

очікували якогось внеску до спільного столу, натомість стало уживаються вирази “запросили”, “пригостили” тощо¹.

Окрім того, національно-свідомі українки використовували свято як нагоду для піднесення патріотичного духу невільниць, для згуртування у протистоянні радянській репресивній машині². Подібні святкування (тим паче з релігійним підґрунтям) були заборонені, то ж проводилися таємно. Однак у спогадах є свідчення, що інколи навіть представники табірної адміністрації і охоронці толерували такі практики, не лише дозволяючи жінкам відзначати релігійні свята, але й приєднуючись до застілля³.

Для відзначення християнських свят українські жінки-політв'язні таємно і відкрито порушували низку правил і регламентів ГУЛАГу. Задля підтримання традицій вони свідомо наражались на ризик покарання, демонстрували чималу винахідливість, креативність цілеспрямованість, знаходячи спосіб реалізувати свої духовні потреби і цим кидаючи виклик репресивній системі. Натомість підготовка до святкових подій розривала монотонність табірної рутини, надавала діяльності особливого смислу та емоційно мобілізувала жінок, відновлювала їхній інтерес до життя, стимулювала творчий потенціал жінок, а також сприяла посиленню солідарності в'язнів і піднесенню їхнього духу⁴.

5.3.3. Вишивання і його соціальні функції

Поширеним видом жіночої творчості у в'язницях і таборах було вишивання. Це звичне для українок заняття у неволі набуло цілком небуденного смислу. Вишивання було легковпізнаваним маркером українськості та гендерної

¹ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 160; Коханська Г. З Україною в серці... С. 277-278; Архів "Територія Терору". Спр. 4. Інтерв'ю з О. Годяк. Арк. 3; Архів "Територія Терору". Спр. 2. Інтерв'ю з Д. Гусяк. Арк. 29-30.

¹ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 142.

² Шліс В. Різдво у Воркуті. С. 4.

³ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 45; Усна жіноча історія... С. 331, 335-336; Вагула М. Моя дорога з дому... С. 29.

⁴ Гаген-Торн Н. И. Memoria. С. 242.

ідентичності. Очевидно, жодних матеріалів для цього у жінок не було, однак потреба стимулювала винахідливість: *“Українки дуже любили вишивати. Я подивляла все їхню запопадливість. Коли бракувало ниток, тоді розпорювали якусь стару шматку, нитки навивали на клубок і тим вишивали. З нічого нераз виходив мистецький твір! Кожна з них це вміла”*¹. В’язням було суворо заборонено мати голки, ножиці та інші гострі інструменти, то ж замість голок використовували риб’ячі кістки чи інші підручні засоби (наприклад, сірники): *“Хтось умудрився зробити голку з рибної кістки, а для ниток пороли все, що могло пригодитися як нитка для вишивання”*².

У вишиванках знаходили своє втілення думки та мрії невольниць. На багатьох зображено невольницю за ґратами, яка прагне на волю³. Чимало вишиванок невольниці створили для своїх дітей: поширені сюжети, де ангел-охоронець опікується дітьми або ікони Богородиці з молитвою-проханням про опіку над невольницькими дітьми. Створені у в’язницях, вони слугували посланням-пам’яткою дітям, щоб нагадувати про матір, пояснювати її відсутність, розповідати про її важку долю та передавати материнські почуття і турботу (Додаток М).

Вишиті у неволі речі (найчастіше — невеликі за розміром серветки-хусточки) не мали жодної ужиткової вартості, їх естетичні характеристики також невисокі, однак їхнє символічне значення у контексті соціального життя в’язнів важко переоцінити. Подарована посестрі чи побратимові по нещастю, ця річ ставала знаком особливої довіри, символом довічного зв’язку поміж в’язнями, їх спільної долі: *“Ми, дівчата-каторжанки (...) вирішили подарувати своїм друзям по ідеї та боротьбі з чоловічого табору хоча б маленьку радість, щоб вони бодай на мить відірвалися від жахливої дійсності і полинули думками у рідний край, на*

¹ Шліс В. Неділя у Воркуті... С. 6; Коханська Г. З Україною в серці... С. 255.

² Нескорена Берегиня... С. 119; Риб’ячими кістками та нитками із тороченого одягу вишивали жінки-політв’язні. URL: <https://rukotvory.com.ua/info/rybyachymy-kistkamy-ta-nytkamy-iz-torochenoho-odyahu-vyshyvaly-zhinky-politvyazni/>; Валентина Н. Великдень у в’язниці... С. 2.

³ Кочергіна С. Долі галицьких політв’язнів... С. 291

Україну. Кожна з нас знайшла якийсь клаптик полотна і вишила хустинку, а в кутку — свої ініціали. Помолившись, ми відправили подарунки (...) через одного з конвоїрів (між ними теж були добрі люди)”¹. Чи не кожна вишита серветка містила ім’я авторки і адресатки та слова “на добру пам’ять”, “на згадку” тощо, а чимало невільниць зберегли такі пам’ятки до кінця свого життя².

Звичай обміну вишиваними подарунками в ув’язненні був одним зі способів встановлення, зміцнення та підтримання соціальних зв’язків поміж невільницями, він сприяв формуванню такого-собі сестринства серед українок за ґратами. Про отаку об’єднавчу соціальну функцію невільницького вишивання свідчить і практика спільно вишивати одну річ. У фондах Меморіального музею “Тюрма на Лонцького” зберігається унікальна вишита серветка, на якій вказано ініціали, номери камер та невеликі візерунки, які виконували різні в’язні, в результаті чого вишивка є своєрідним списком арештантів і репрезентує невільницьку спільноту (Додаток Н). С. Квас описує подібну практику у Золочівській тюрмі: “Я від чобота відрізала кусочок тої гуми, хтось там віддер від себе кусочок полотна, і тою гумою нарисувала я Матір Божу. А потім дівчата так пороли на собі, які мали різні нитки, і ту Матір Божу вишивали”³. Спільно створена вишивка символізувала спільність невільницької долі.

Вправні вишивальниці могли використати свої навички та здібності як додатковий ресурс, для певного покращення свого становища. У таборах вони виконували замовлення жінок-кримінальниць, вільнонайманих працівниць, чи навіть дружин охоронців і керівників таборів (найчастіше в обмін за їжу чи одяг): “Я тим трималася, що вишивала, я колись добре вишивала (...) Мені дружини офіцерів тихцем приносили і матеріал, і нитки, і я для них вишивала; а за це вони

¹ В намісті з колючого дроту... С. 44-45.

² Виставка “Моє серце рветься на волю”. URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/podijji/anonsy/u-tyurmi-na-lontskoho-demonstruvatymut-rukodillya-uvyaznennyh-zhinok-politvyazniv.html> ; У тюрмі на Лонцького демонструватимуть рукоділля ув’язнених жінок-політв’язнів. URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/podijji/anonsy/u-tyurmi-na-lontskoho-demonstruvatymut-rukodillya-uvyaznennyh-zhinok-politvyazniv.html>

³ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 194.

часом крупи трохи дадуть чи ще щось (звичайно, також потайки) (...) Може в когось і зараз мої роботи вціліли, подаровані донькам у посаг. Лише звичайно забуто, що вишивала їх з/к Д-832”¹.

Таке традиційне жіноче заняття як вишивання у неволі набуло нових функцій та смислів: через вишивку жінки маніфестували свою національну, релігійну та гендерну ідентичність; обмінюючись власноруч вишитими пам’ятками, жінки скріплювали своє таборове сестринство, позначали коло “своїх”; майстерність вишивальниці могла стати для жінки додатковим ресурсом виживання.

5.3.4. Малювання та інші заняття

Ще один поширений у неволі вид творчості — художні листівки, якими невольниці вітали одна одну та родину за межами табору зі святами (Різдвом, Великоднем, іменинами, уродинами тощо). Порівняно невеликий розмір дозволяв легше їх переховувати під час обшуку, тож доволі багато таких зразків збереглося донині² (*Додаток II*). Виконані вони найчастіше кольоровими олівцями, тушшю, чорнилом, пером або паличкою, аквареллю та гуашшю; на деяких є аплікації з засушених квітів та картону. Композиції листівок часто повторюються: на них зображені пейзажі, квіти, стилізовані підкови, діти, дівчина з хлопцем; на листівках з нагоди Різдва, Нового року та Великодня переважають зображення основних атрибутів цих свят. Характерно, що на вітальних листівках нема колючих дротів, сторожових веж, ґрат та інших символів неволі³. У цих простих малюнках невольниці передають свої спогади про рідну землю або мрії про волю. Художня творчість була справді важливою для невольниць, про що свідчить

¹ Судьба Наталі Костенко... С. 409-410; Суровцова Н. Спогади... С. 274-275, 295, 304; Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... С. 46; Карванська-Байляк А. Во ім’я Твоє... С. 273.

² Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.

³ Пелещин К. Малодосліджені аспекти творчості в’язнів...; Кочергіна С. Долі галицьких політв’язнів... С. 290.

випадок: коли на одній з будов Інти, де працювали жінки, трапилася нагода потайки отримати від співчутливих вільнонайманих чоловіків потрібні речі, жінки попросили, крім найдорожчого (папір, олівці та конверти), ще “акварельні фарби — листівки малювати на свята, і ножиці та нитки для вишивання”¹.

Малюнки українок-політв'язнів гостро контрастують з відомою колекцією малюнків Є. Керсновської, якими вона проілюструвала власні мемуари про ГУЛАГ². На них відтворено різні аспекти табірнього повсякдення жінок у його найбільш нелюдських проявах, включно з принизливими сценами сексуального насильства та знущань. Ці малюнки було виконано через понад десять років після звільнення, коли авторка писала спогади. Саме цим, вірогідно, й зумовлена відмінність сюжетів її творів від тих, які переважали саме в табірній творчості українських жінок.

Надзвичайно популярною формою дозвілля у в'язницях і таборах стало переказування творів художньої літератури і кінематографу. Н. Суровцова, високоосвічена жінка, яка здобула науковий ступінь у Віденському університеті, однак була заарештована і провела у в'язницях і таборах 27 років, була власне однією з тих, чиї розповіді та перекази дозволяли посестрам по нещастю трохи відволіктися від гнітючих реалій ГУЛАГу. *“Мені хотілося не дати впасти піднесенню, хоча б чимось відволікти людей від невеселих дум, що обсідали їх. Так я стала тюремною Шехерезадою. Щоночі, як тільки в камері наставав спокій, я розпочинала чергову казку, повість, роман (...) все це пропонувала я увазі втомлених, змучених, озлоблених людей. І — дивно — камера слухала, затамувавши подих (...) Казка розмірено звучала в брудній, вицертій набитій людьми камері, людей огортало коротке забуття. Думка покидала дійсність, переносилась у найфантастичніші краї, і поступово люди засинали. І щовечора камера владно вимагала: “Староста, казку!” (...) Ці мирні вечірні години, заповнені переказами (...) дуже урізноманітнювали наше існування. Мене завжди нестримно вабило культуртрегерство навіть у найневідповідніших*

¹ Нескорена Берегиня... С. 183.

² Керсновская Е. А. Наскальная живопись...

обставинах”¹. Подібна практика була поширена не лише серед українок, а оповідацька майстерність дозволяла представницям інтелігенції здобути авторитет серед в’язнів-кримінальників та уникнути можливих знущань².

Дещо більше “пощастило” тим невільницям, де були бібліотеки і ув’язнені мали змогу читати книги: *“В зоні була невелика, але доволі добре укомплектована бібліотека. Там була в основному російська класика, а також добрі переклади творів світової літератури. Після досить тривалого книжкового голодування, я накинулася на все, що потрапляло під руку (...) Ми часто обговорювали прочитане”*³. Табірні та в’язничні бібліотеки давали жінкам змогу задовольнити потребу в читанні, відволікало від суворих реалій їхнього повсякдення та слугувало для освітніх цілей. Деякі ув’язнені використовували цю можливість для самоосвіти⁴. Часто бараки слугували своєрідною самодіяльною школою: освічені невільниці навчали своїх неписьменних чи малоосвічених посестер, ділилися знаннями з літератури і мистецтва, вивчали іноземні мови тощо⁵.

Творчість залишалася важливою складовою табірною повсякдення українок-політв’язнів. Черпаючи натхнення у традиційній народній культурі та застосовуючи знання, уміння і навички, здобуті у процесі гендерної соціалізації, українки ГУЛАГу співали народних пісень, писали вірші, готували і виконували театралізовані постановки, вишивали, малювали та в інших спосіб реалізували свій креативний потенціал. За слухним спостереженням Е. Еплбом, “участь в інтелектуальних і мистецьких починаннях підтримувала життя, духовне і фізичне, у багатьох освічених людях, а ті, хто мали якісь здібності, часто

¹ Суровцова Н. Спогади. С. 265-266, 351; Літопис нескореної України... Кн. 2. С. 500; Коханська Г. З Україною в серці... С. 233, 239, 271; Вагула М. Моя дорога з дому... С. 11; Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 53-54; Закидальська А. Інтинські сніговії... С. 38.

² Еплбом Е. Історія Гулагу... С. 307-308; Інтерв'ю с Зоей Марченко...

³ Вагула М. Моя дорога з дому... С. 36-37; В намисті з колючого дроту... С. 87.

⁴ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати..."... С. 201-202.

⁵ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 157; Закидальська А. Інтинські сніговії... С. 48; Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 304.

знаходили їм практичне застосування”¹. Творчість виконувала для жінок політ’язнів цілу низку функцій, які у своїй сукупності допомагали їм зберігати їхні ключові соціальні ідентичності (національну, гендерну, політичну, релігійну), підтримувати відносно психічне здоров’я та формувати мережі взаємопідтримки задля виживання.

5.4. Прояви і практики нормативної жіночності у неволі

5.4.1. Невільниці як (не)люди і (не)жінки

Перше, що відчували й усвідомлювали арештантки вже на етапі слідства, — що їх більше не трактують ані як звичайних людей, ані як жінок: під час допитів їх постійно принижували вербально, залякували, шантажували, застосовуючи фізичне насильство (побиття, позбавлення сну, холод та голод), кривдили сексуально тощо. Очевидно, досвід катувань був дуже травматичним для жінок не лише фізично, але й з психологічної точки зору. Спогади про такі переживання надзвичайно болісні, то ж деякі колишні невільниці воліють не повертатися до них та відмовляються розповідати про тортури під час інтерв’ю: *“Не хочеться про те говорити (...) Ой, то страшне, не хочеться й згадувати”*²; *“Пережите переслідує мене ціле життя. Я не можу сміятися від душі. Травма не загоїться ніколи (...) Знову і знову на думку приходить той страшний час і все пережите нами; ці спогади не дають заснути”*³. Інші жінки вважають своїм обов’язком свідчити про злочин і детально переповідають усі свої терпіння, описуючи, хто і в який спосіб з них знущався, власні стан, відчуття і переживання, реакції інших ув’язнених тощо⁴. Інколи ледь не цілий жіночий спогад про політичне ув’язнення — це розповідь про пережите у слідчій в’язниці⁵.

¹ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... С. 304.

² Архів "Територія Терору". Спр. 2. Інтерв’ю з Д. Гусяк. Арк. 18-19; Нескорена Берегиня... С. 82, 87, 89.

³ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 111, 113.

⁴ Блавацька О. Хроніка мого життя. С. 124.

⁵ Літопис нескореної України. Кн. 1. С. 564-574, 615; Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 25-26.

Жінки-політв'язні розуміли, що система прагне їх зламати — і фізично, і морально: *“Слідчі мають за мету знищити людину, скалічити її душу і тіло (...) вони вважають себе володарями людського життя (...) Зламати тіло, знищити здоров'я — це їм вдається. Іноді їм вдається зламати і душу — людина гине, хоча зостається живою, але гине для людства. Однак більшість з нас, хоч і знищені фізично, та сильні духом”*¹. Від моменту арешту і далі жінки були беззахисні перед сваволею і насильством, які чинили слідчі НКВС, охоронці, конвоїри чи інші працівники репресивної системи. З одного боку, цілковито позбавлені громадянських прав, вони — “вороги народу” — не могли оскаржити надуживань чи відверто протизаконних дій представників влади, з іншого — їхнє життя залежало від волі цих людей, які на власний розсуд могли або погіршити, або полегшити становище невільниць. Будь-які спроби відкритого спротиву, протесту, непокори жорстоко придушувались — бунтівниць чекало ще жорстокіше поводження, ще гірші умови, ще більше страждань.

У таборах жінки відчували дегуманізуючий вплив системи повною мірою: усі сторони життя і потреби невільниць перебували під тотальним контролем, жінок було позбавлено практично усіх прав і ресурсів, вони були цілковито узалеженні від волі адміністрації таборів та сваволі охоронців, конвоїрів, інших працівників та в'язнів-кримінальників. Жінки усвідомлювали дегуманізуючу спрямованість режиму: *“На кожному кроці нам намагалися довести, що ми не люди”*²; *“Обслуга не вважала нас за людей”*³. Страх втратити людське єство, загроза морального падіння, ризик опуститися до рівня інстинкту виживання артикульовано в багатьох спогадах, де жінки рефлексують над тим, як змінювалися у таборах вони самі і люди навколо них⁴.

¹ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... С. 82.

² Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 96; Коханська Г. З Україною в серці... С. 249; Суровцова Н. Спогади... С. 266.

³ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 73; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 31, 37, 42.

⁴ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 33, 35; Суровцова Н. Спогади... С. 324.

Дієвим інструментом руйнування особистості в'язня було знеосіблення: у таборах в'язнів позбавляли їхніх власних імен та прізвищ, наділяючи натомість номерами. Жінки гостро усвідомлювали прямий зв'язок поміж наданням номера і втратою статусу особи/громадянки/людини: *“Людини не існувало, був номер, випалений вапном на одязі: на спині, на грудях, внизу, на спідниці, та на шапці. Чотири номери”*¹; *“Не було імені, не було прізвища. Не було людини. Був номер, за яким щоранку викликали на роботу”*²; *“Ми числились для тої великої жорстокої системи номерами, людей не існувало”*³.

Чи не єдиним способом протистояння режимові, націленому на зниження в'язня, стало виживання: *“Я вирішила вижити (...) Мені необхідно було зберегти тіло і душу (...) Вмерти означало щезнути, ніколи не сказавши останнього слова (...) Єдино можливим способом політичного протесту було вижити”*⁴. Якщо фізичне тіло ув'язнених жінок зазнавало неминучих страждань і втрат, то свою внутрішню свободу — людську гідність — жінки вважали тим останнім бастионом, який належало вберегти від руйнування⁵.

5.4.2. (Не)жіночий зовнішній вигляд

У таборах жінки стрімко втрачали ознаки жіночності, а їхня жіноча ідентичність була підважена чи навіть загрожена. Те, що у спогадах про арешт, допити, суди і табори жінки вважають за потрібне згадувати зміни у своєму вигляді і практиках одягання, вказує на важливість цієї сторони невідільницького

¹ Нескорена Берегиня... С. 144; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 135; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 20.

² Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... С. 34; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 126.

³ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 43, 72; Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 166.

⁴ Суровцова Н. Спогади... С. 229-231.

⁵ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 74; Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 286.

досвіду¹. Жінки твердо засвоїли імперативи нормативної жіночності, які містять підвищені вимоги до зовнішнього вигляду жінки, то ж неможливість відповідати цим очікуванням викликала психологічний дискомфорт. Позбавлення жінок звичних атрибутів вбрання визначало той переломний момент їхніх біографій, відколи життя змінилося назавжди, коли система почала свою методичну роботу зі стирання їхньої гендерної ідентичності. Жінки з сумом згадують, як крок за кроком втрачали маркери жіночності та описують свої відчайдушні зусилля, спрямовані за збереження бодай якихось атрибутів, які позначали їх як жінок і дозволяли відчувати себе жінками. Зберегти прикмети жіночності у в'язницях і таборах було надскладним завданням, якщо зважити на умови утримання невільниць. Одним із маркерів жіночності було волосся. Жінки згадують, що перебуваючи у в'язницях під час слідства, розчісували та заплітали коси одна одній, робили зачіски перед судом, щоб “виглядати пристойно”². Характерно, що на багатьох документальних світлинах (наприкінці терміну ув'язнення і одразу після звільнення) невільниці постають також з відповідними часові зачісками (Додаток С).

Однією з найбільш емоційно болісних процедур було позбавлення особистого одягу в обмін на тюремну уніформу: її чорно-сірий колір, безформність крою, жорсткість тканин, невідповідність розміру перетворювали жінок на гомогенну юрбу безстатевих постатей (Додаток П). Найчастіше одяг, який видавали невільницям, був вживаним, не відповідав суворим природно-кліматичним умовам: “*Нам видають зеківське обмундирування: шапку-вушанку, великі полатані рукавиці, чорну з мішковини сукенку, бушлат, ватяні штани, онучі, більші на кілька розмірів валянки, все старе, вживане, брудне*”³. У такому одязі в невільницях годі було розпізнати жінок, вони самі усвідомлювали

¹ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 28; Суровцова Н. Спогади... С. 216; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 612.

² В намисті з колючого дроту... С. 198; Нескорена Березиня... С. 120; Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 253-254.

³ Закидальська А. Интинські сніговії. С. 43; Нескорена Березиня... С. 133-134; Вагула М. Моя дорога з дому... С. 41.

карикатурність та абсурдність свого вигляду: *“В шинелях простріляних і шапках-вушанках та галіфе ми були подібні на опудала, щоб ворон страшити, а не на дівчат”*¹. Одяг не добирали за розміром і статурою невільників, що створювало додаткові проблеми: *“Нам видали зимову одягу (...). Почали ми одягатися, і все не по розміру, то мале, то велике. Обмінювалися між собою, що кому більше підходило. Штани ватні грубі, незручно ходити”*². Чимало невільників змушені були носити речі убитих чи поранених червоноармійців: *“Одягали в недоноски з фронту. На військовій одягу були дірки від куль та осколків, засохла кров (...). На нас страшно було дивитися”*³. Взуттям слугували т. зв. “чуні” – виготовлені з ватяних штанів чоботи, підшиті автомобільною гумою⁴.

Надійність даних про рівень забезпечення в'язнів одягом відповідно до сезону, клімату та видів виконуваних робіт вкрай сумнівна⁵. У таборах відчувався постійний брак одягу та взуття, про що свідчать офіційні документи⁶ і численні спогади колишніх політв'язнів. Зокрема, у 1948 р. на матеріальне забезпечення ув'язнених було виділено кошти, які покрили лише 32,5% реальних їхніх потреб в одязі та білизні і 44% потреб у взутті⁷. Добротний теплий одяг та міцне взуття були великою цінністю, якою могли похвалитися хіба що в'язні, які посідали верхні щаблі в таборній ієрархії (так звані “придурки” переважно з числа кримінальних злочинців).

Практично всі колишні невільники незмінно наголошують на особливостях невільниківського одягу — його безбарвності, однаковості та наявності великого

¹ Нескорена Березина ... С. 96; Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 96; В намисті з колючого дроту... С. 209; Літопис нескореної України. Кн. 1. С. 615; Інтерв'ю з Вірою Дрозд..

² Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 58; Незвичайні долі звичайних жінок... С. 174.

³ В намисті з колючого дроту... С. 209; Коханська Г. З Україною в серці... С. 242; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 125; Непохитні... С. 138-139; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 18.

⁴ Закидальська А. Інтинські сніговії. С. 29, 35.

⁵ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 243-243.

⁶ Лагерная повседневность... С. 279-373.

⁷ Иванова Г.М. ГУЛАГ: государство в государстве ... С. 239.

номера в'язня (нашитого чи написаного фарбою на спині та інших видних місцях): *“Одягнені в однакові чорні бавовняні суконки з великими білими, витравленими хлорним ванном, номерами на плечах. Чорні панчохи і величезні — 42 номер — кирзові чоботи, бушлати-куфайки з такими ж білими номерами”*¹. Така однотипність, безбарвність, безформність, невиразність одягу величезної кількості жінок створювали враження їх знеосіблення, соціальної гомогенізації: *“Зона (...) не вкладається в жодне існуюче поняття цивілізованого суспільства, таке, як наприклад, поселення, громада, комуна, колектив, група, родина тощо. Це своєрідна масова людська одиниця жіночої статі (...) Ми попри все лишилися людьми жіночої статі”*².

Якщо жінкам дозволяли носити цивільний одяг, то він протягом доволі короткого часу зношувався та потребував ремонту. Відповідальність за дрібний ремонт одягу покладали на самих невільниць. У “Правилах внутрішнього розпорядку для ув'язнених в таборах і колоніях ГУЛАГ” (16 травня 1945 р.) серед обов'язків в'язнів було вказано, що вони мають “особисто здійснювати дрібний ремонт одягу і білизни”³. Трохи раніше (8 березня 1945 р.) начальникам таборів і колоній ГУЛАГу було розіслано вказівки щодо впорядкування житлово-побутових умов утримання в'язнів, де передбачалося “видавати днювальним бараків необхідну кількість клаптиків, голок та ниток для здійснення в'язнями ремонту одягу та постільної білизни”⁴. Однак на практиці потреба в одязі та його ремонті практично перевищувала доступні для цього ресурси. У в'язницях, де арештанткам було заборонено мати при собі голки, жінки виготовляли їх із рибних кісток та інших підручних матеріалів. Потрібні для шиття та ремонту одягу нитки обережно висмикували з ганчір'я⁵.

¹ Нескорена Берегиня... С. 124; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 70; Мерещак-Заяць О. Хто з Богом... С. 19; Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 167.

² Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 41.

³ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 263.

⁴ История сталинского ГУЛага... Т. 4. С. 259.

⁵ Нескорена Берегиня... С. 119; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 194.

Ув'язнені жінки не отримували суто жіночих елементів білизни, то ж виготовляли її самотужки¹, покладаючись на власний прагматизм: *“Це дрантя було одним з істотних мотивів, що змушувало йти працювати (...) Голі, обірвані, ми з захватом накинулися на латковий фонд. Грубе брудне ганчір'я, якого раніше ніхто з нас не підняв би на дорозі, як воно виручало нас у ту тяжку пору! Шмаття сортувалося, по-братськи розподілялося, пралося, вибілювалось, кроїлося ножем, що був у нас для різання латок, і перетворювалось на всі мислимі і немислимі “предмети побуту”. Простирадла, наволочки, рушники, серветочки, сукні, прекрасно вишиті насмиканими з майок різнобарвними нитками. Навіть ліфчики примудрялися шити”*².

Прагнення зберегти бодай основні маркери жіночності спонукало невільниць перешивати незграбний табірний одяг, підганяючи його по жіночій статури: *“Прийшла весна, ми скинули свої шинелі. Зі штанів ми почали шити спіднички, а з гімнаст'юрок — блузочки, і знову стали дівчатами. Тільки черевики не дуже підходили до такого костюма”*³. Одяг у таборах мав не лише номінальну цінність, але й міг допомогти жінці вижити, врятувати її від голоду: речі можна було виміняти на послугу, дрібний привілей, прихильність впливових осіб, чи їжу тощо⁴.

На початку 1950-х рр. відбулося певне пом'якшення таборового режиму і невільниці отримали змогу (напів)легально купувати тканини, щоб шити собі деякий одяг⁵. В останні місяці перед звільненням (особливо в середині 1950-х рр.) жінки з ентузіазмом бралися за розширення і покращення свого гардеробу: *“Вони готувалися до виходу на волю — в вільний час собі шили, вишивали, в'язали,*

¹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє ... С. 267; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 40.

² Суровцова Н. Спогади... С. 277; Нескорена Берегиня... С. 119; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т.2. С. 194.

³ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 45; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 482; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т. 2. С. 277-278; Олена Степанів — Роман Дашкевич... С. 247; Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 167; Непохитні... С. 161.

⁴ В намисті з колючого дроту... С. 134; Коханська Г. З Україною в серці... С. 255.

⁵ Коханська Г. З Україною в серці... С. 309.

робили різні гарні речі майже з нічого, з кусочків матерії та марлі”¹ (Додаток С).

Про потребу зберігати жіночність навіть у нелюдських умовах табору свідчить і те захоплення, з яким в’язні пригадують своїх посестер, що їм дивом вдавалося підтримувати елегантність: Н. Барвінська у таборі в Мордовії поверх старого бушлата пов’язувала на шию м’який ясний шалик². Інші *“вишивали комірки, тобто білий комірець вишитий вузьким узором (...) припинали його до тюремного одягу, підкреслюючи цим свою акуратність і те, що ми українки”³*. Виснажені важкою працею, голодом і холодом, українки-невільниці дбали про свою зовнішність: *“В неділю старалися усі причепуритись. Спочатку нам вільно було носити тільки таборовий одяг, але кожна старалася причесатись краще, припрасувати пом’яте вбрання. Коли ж уже можна було нам одягатись у своє — о, тоді вже в неділю витягали найкраще”⁴*.

Однією зі звичних повсякденних практик жіночності є уживання парфумерних засобів: їх у в’язницях і таборах забороняли, але деяким невольницям потайки пересилали у посилках родичі⁵. Н. Суровцова, яка провела чимало місяців у в’язниці в одиночній камері і виборола собі право за свої мізерні кошти купувати одеколон у тюремній крамничці, пояснює те особливе значення, якого набули парфуми: *“В тюрмі таки дуже прикро од специфічного запаху парашиної карболки. Так хотілося, щоб хоч у камері позбутися його! Але тут начальник був безсилий. Одеколон — алкоголь. Я образилася на нього і написала в Москву. У СПО дозволили, і з тих пір начальник, на мою приємність, дозволяв мені купувати одеколон. Я відмовляла собі в необхіднішому, коли стало прикро з грішми, але найдовше я тратила на одеколон. Асоціації запахів були в мене*

¹ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 95.

² Нескорена Берегиня... С. 124.

³ В намисті з колючого дроту... С. 137; Адамова-Слиозберг О. Путь... С. 8-9; Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 167.

⁴ Шліс В. Неділя у Воркуті... С. 6.

⁵ Коханська Г. З Україною в серці... С. 266, 271-272.

найсильнішими (...) і безжальні грубі стіни відступали перед ароматами волі. *Всі ці дрібниці були б смішні, якби вони не допомагали жити*”¹. Користуючись парфумерними ароматами, як і іншими атрибутами нормативної жіночності, жінки зберігали тонку нитку зв'язку з суспільством, з якого їх було вилучено, підтримували свою гендерну ідентичність.

Важливо те, що всі жіночі турботи про зачіски, одяг, парфуми були не для того, аби стати привабливими для чоловіків (спілкування з якими було вельми обмежене). Підтримання жіночого вигляду слугувало іншій меті: це було одним з елементів того знайомого “нормального” трибу життя, яке вони втратили, ще однією точкою опори, яка допомагала жінкам протидіяти у дегуманізуючому впливу ГУЛАГу. Ці практики жіночності потрібно сприймати як пасивний (ненасильницький) спротив правилам та регламентам ГУЛАГу задля захисту і збереження загроженої гендерної ідентичності невільниць.

5.4.3. Упорядкування житла як практика жіночності

Одним із проявів нормативної жіночності в умовах таборового життя можна вважати також практики упорядкування житла. Хоча приміщення бараку не мало нічого спільного ані з сільською хатою, ані з міським помешканням, та живучи тут тривалий час, жінки мимоволі починали сприймати цей свій прихисток як дім і ставитися до нього відповідно: *“Нам вже пора додому (вже й зону називали домою)”*². Спираючись на засвоєні змалку уявлення про те, як має виглядати житловий простір і що повинна робити жінка, щоб підтримувати його в належному стані (упорядкування, прибирання, оздоблення інтер'єру, кімнатні рослини тощо), невільниці старанно намагалися створити та зберігати відносний затишок всередині та навколо бараку: *“Навіть у цих складних умовах жінки і дівчата з Західної України показали, які вони господині, бо зуміли налагодити побут”*³. Попри тотальну антисанітарію у в'язницях і таборах, жінки докладали

¹ Суровцова Н. Спогади... С. 244-245.

² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 71, 94.

³ Нескорена Берегія... С. 101; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!... С. 106.

зусиль для наведення ладу. Схоже, підтримання чистоти у бараку та особистої гігієни було важливим не лише з точки зору санітарного стану, але й мало для жінок певне символічне значення: так вони намагалися зберігати нормальний, звичний для жінок триб життя, залишатися жінками, продовжуючи виконувати жіночі господарські функції в оселі, щоб хоч якось упорядкувати своє життя, надати йому певного порядку. *“Барак був чистий. Днювальна, одержима пристрастю до чистоти, просто отруювала життя своєю вимогливістю. Вона вічно шкребла дошки підлоги, поправляла ковдри, скатертину. З одного боку, це було страшенно нудно, з другого — може, не тільки підтримувала певний зовнішній затишок, а стимулювала внутрішню рівновагу”*¹. Підтримання особистої гігієни відіграло важливу ритуально-символічну роль у збереженні почуття власної гідності і навіть певної вищості: польки, західні українки та жінки балтійських націй у своїх спогадах постійно протиставляли власну чистоплотність відсутності практик особистої гігієни серед росіянок².

Мешканки бараків намагалися змінити — одомашнити — інтер’єр цих приміщень, наблизити його до вигляду звичайного житла: *“Західні українки. Вчорашні “закордонниці”. Молоді, кров з молоком. Просто чудо, у що перетворився під їх працелюбними руками відведений для них другий барак! Підлога з дощок засвітилася, наче яєчний жовток. Засвітилися кришталевим полиском замурзані, склеєні з уламків шиби у вікнах. На стовбах вагонів з’явилися зелені гілочки сланцю. З солом’яних подушок звисають зворушливі вишиті рушнички”*³. Поширеними елементами оздоблення ставали вишивані серветки і рушники⁴.

¹ Суровцова Н. Спогади. С. 309; Карванська-Байляк А. Во ім’я Твоє... С. 210, 303; В намисті з колючого дроту... С. 137.

² Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... С. 486.

³ Гинзбург Е. Крутой маршрут... С. 333-334; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 113.

⁴ Яворівщина у повстанській боротьбі... Т.2. С. 278; Суровцова Н. Спогади... С. 239, 350; Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати...". С. 193-194.

Деякі невольниці плекали квіти у вазонах або влаштовували імпровізовані квітники поруч з бараками¹. Жінки з гордістю згадують про те, що “їхня територія” виглядала охайно: *“Літом зона пишається різноманітними духмяними квітами, висадженими дбайливими руками жінок-невільниць. Всюди чистота і порядок, також завдяки цим же працюючим жіночим рукам”*². Жінки навіть намагалися навести лад у приміщеннях загального користування (вбиральні)³. Отже, барак та прилегла територія — безвідносно до їх реального стану — набували для невольниць нового значення: це місце перетворювалось на сурогат “дому”, який трактували і доглядали відповідно. Через практики впорядкування житла, реалізуючи основні настанови нормативної жіночності щодо функцій і поведінки жінки-господині, невольниці продовжували підтримувати свою гендерну ідентичність.

5.4.4. Жіноча взаємодопомога і квазі-родинні стосунки

У надзвичайних обставинах жінки докладали чималих зусиль, щоб не втратити гуманістичних цінностей, втриматися від морального занепаду. Взаємопідтримка, співчуття до своїх посестер по нещастю, турбота про найслабших і допомога найбільш потребуючим у ситуації, коли життя кожної з них фактично було zagrożене, є найвищими проявами гуманізму, жертвності і людяності. Вже перебуваючи у в’язниці, де жінки зіткнулися з нелюдським ставленням до себе, вони підтримували одна одну, ділилися скупю їжею, одягом, гоїли рани, втішали, використовуючи будь-яку нагоду, щоб полегшити страждання подруги. Спогади жінок про це особливо щемливі, сповнені щирої вдячності⁴. Якщо деякі невольниці опинялися у порівняно кращому становищі (на

¹ Руденко Р. Згадуючи пережите... С. 6; Суровцова Н. Спогади. С. 348; Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати..." С. 208.

² Вагула М. Моя дорога з дому ... С. 33.

³ Суровцова Н. Спогади... С. 348.

⁴ Нескорена Берегиня... С. 82; Суровцова Н. Спогади. С. 270; Непохитні... С. 153; Літопис нескореної України... Кн. 2. С. 499.

легших видах робіт, чи мали більшу свободу пересування та комунікування, чи кращий доступ до ресурсів), то інколи використовували своє “привілейоване” становище, щоб допомогти іншим¹.

У таборах ГУЛАГу, де найчастіше умови утримання були справді нелюдськими, жінки намагалися не втрачати співчуття: *“Попри отупіння, ми таки були людьми, хоч і зацькованими, в ярмі, та людяності не згубили. Як могли допомагали одна одній в біді, розважали в горі, підтримували морально. Ділитись чимсь ми не дуже могли, бо майже всі були однаково бідні, але, як треба було, останнім кусочком пайкового хліба ділились. Якщо котрась лишалась в бараці по хворобі, то майже все, що мала з теплих речей (хустку, шапку, рукавиці, валянки), — все віддавала дівчатам, бо вони йшли на цілу зміну (14 годин) на лютий мороз”*²; *“Всі намагались, як могли, виявити своє співчуття. Багато все-таки людяного, в найширшому розумінні цього слова, вихвала неволя!”*³. Жінки-політв’язні, котрі мали більший невільницький стаж і були краще пристосованими до життя за ґратами, ділилися своїми знаннями та навичками виживання в таборі з тими, хто опинився тут уперше⁴.

Чи не в кожному спогаді знайдемо історію про турботу і відчайдушні зусилля, яких докладали жінки, щоб полегшити страждання своїх скалічених, хворих чи ослаблених голодом подруг⁵. За відсутності матеріальних ресурсів, така допомога мала переважно психологічний характер – моральної підтримки, співчуття⁶. Жінки дуже потерпали від холоду, але зазвичай ділилися теплим одягом з тими, хто міг зазнати надмірного переохолодження⁷. Мабуть, тому

¹ Віра. Надія. Любов... Т. 1. С. 72-73; В намісті з колючого дроту... С. 151.

² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 100.

³ Суровцова Н. Спогади... С. 256.

⁴ Суровцова Н. Спогади... С. 263; Корчак Д. Побачене і пережите... С. 22; В намісті з колючого дроту... С. 144.

⁵ Закидальська А. Інтинські сніговії... С. 38-39; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 124; Карванська-Байляк А. Во ім’я Твоє... С. 278; Непохитні... С. 154.

⁶ Нескорена Берегиня... С. 67.

⁷ Суровцова Н. Спогади... С. 305; Непохитні... С. 110.

колишні невільниці зазвичай пам'ятають імена тих, з ким довелося ділити труднощі таборового життя, і у своїх спогадах дуже точно називають кожную зі своїх посестер, додаючи короткі довідки про те, хто ця жінка, звідки, яка її подальша доля¹.

У багатьох жінок, і навіть у молодих дівчат, внаслідок допитів, через надривну працю та непридатні житлові умови розвинулися специфічні хронічні захворювання, які викликали гострий біль чи слабкість, однак не вважалися достатньою причиною для звільнення від щоденних робіт. Часом подруги по бараку буквально під руки або й на руках несли хворих та знесилених до місця праці². Інколи фізично міцніші сільські дівчата допомагали своїм тендітнішим міським подругам виконати “виробничу норму”, і така жіноча солідарність і взаємопідтримка інколи перетинала національні межі³. Жінки і дівчата надавали й отримували поміч одна від одної в найбільш скрутних ситуаціях: лікували методами народної медицини (фітотерапії)⁴, віддавали власну пайку особливо слабким⁵, або використовували надіслані з дому харчі як хабар адміністрації, щоб влаштувати хвору подругу на легші роботи⁶.

Відчай, зневіра, депресивний стан у певні моменти все ж опановували чи не кожную невільницю: *“Вже не було ні гострого розпачу, ні страху. Були тільки голод і втома, і той болючий повільний стан переходу в духовне небуття через фізичну дистрофічність і пов'язану з нею апатію”*⁷. Думки про самогубство як єдино можливу форму протесту з'являлися у багатьох невільниць: *“Дівчата були настільки виснажені, що здавалося — не виживуть. Мене також охопила*

¹ Нескорена Березина... С. 98.

² Архів "Територія Терору". Спр. 4. Інтерв'ю з О. Годяк. Арк. 12; В намисті з колючого дроту... С. 151; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 110; Непохитні... С. 73-74; Блавацька О. Хроніка мого життя. С. 133-134.

³ В намисті з колючого дроту... С. 94; Суровцова Н. Спогади... С. 295.

⁴ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 41-42.

⁵ В намисті з колючого дроту... С. 42; Архів "Територія Терору". Спр. 4. Інтерв'ю з О. Годяк. Арк. 17-18; Нескорена Березина... С. 107.

⁶ Непохитні... С. 74.

⁷ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 45.

*депресія (...) Дійшло до того, що лягаючи у надто вже вбогу постіль, я подумки просила Бога, щоб вранці вже більше не піднятись*¹. Спогади жінок містять численні приклади психологічної підтримки, мемуаристки підкреслюють, що пережити найскладніші моменти і вистояти морально їм допомагали подруги по нещастю: *“Єдиною відрадою було те, що можна було перекинутись словом зі своїми дівчатами-землячками. Ми підтримували одна одну, як могли”*²; *“Хоч як було тяжко, але ми не впадали в розпач, підтримували одна одну на душі”*³. Своїм людяним ставленням одна до одної політичні невільниці намагалися компенсувати жорстокість і брутальність з боку представників влади: *“Тюремну долю розділяли ми у згоді, навіть, сказала б, у гармонії (...) У тих складних тюремних обставинах намагалися ми увести в наше життя своєрідну гармонію: доброти, взаємопошани, уваги до особистих проблем, розради і поради. Гадаю, це впливало благодійно (...) на душевну злагоду всіх нас”*⁴. Саме відчуття спільної долі, певної “спільноти страждання” допомагало жінкам гуртом долати і фізичні, і психологічні труднощі, на що недвозначно вказує постійне вживання займенника “ми” в особистих спогадах про пережите: *“Сили почали нас залишати, а разом і настрій. Ми мовчки терпіли, думали про волю і про нашу Україну”*⁵.

Стосунки, що формувалися між жінками у в'язниці, можна охарактеризувати як квазіродинні, здебільшого — сестринські, адже спільно проживаючи усі труднощі, часто ділячи одні нари на двох, вони ставали ближчими за рідних людей. Досліджуючи жіночі стратегії виживання у гетто і концтаборах в умовах Голокосту, Дж. Т. Баумель вказувала на низку гендерних

¹ Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 138; Непохитні... С. 164; Нескорена Берегиня... С. 101; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 34.

² Літопис нескореної України. Кн. 1. С. 467; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 34; Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось кризь ржавії грати...". С. 195, 199.

³ В намисті з колючого дроту... С. 39, 136; Закидальська А. Інтинські сніговії... С. 25; Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 301.

⁴ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 210, 267.

⁵ В намисті з колючого дроту... С. 60.

особливостей жіночих груп взаємодопомоги: швидший процес їх формування, більші розміри та довготривалість, а також нижчий рівень внутрішньогрупових конфліктів (порівняно з чоловіками), що, з огляду на більшу вразливість жінок, збільшувало рівень їхньої безпеки¹. Такі групи формувалися за різними принципами: національним, релігійним, партійним або за суто людськими симпатіями. Приналежність до такої квазісімейної групи була однією з запорук виживання у таборах. Згадуючи своїх таборових подруг, колишні невільниці вживають родинну термінологію, називаючи тих сестрами, мамами, бабусями, тітками: *“Міля піклувалася, наче рідна сестра”*²; *“Ми стали наче рідні сестри, бо навіть рідні сьогодні багато дечого не розуміють, та й рідніших не було”*³; *“Таких людей ніколи не забуваєш, була мені наче мати”*⁴; *“Деяку підмогу подавали нам тітки. Так називали ми старших жінок у тюрмі”*⁵.

Відносини поміж невільницями в межах малих груп близьких подруг (2–3 особи) нагадували родинні: ці жінки цілковито довіряли одна одній, повністю покладалися на взаємну підтримку, відчували взаємну відповідальність, спільно здобували та споживали ресурси, спали поруч, обмінювалися одягом, ділилися усім: *“Всі міцно здружилися, утворивши маленьку родину з 5 осіб”*⁶; *“Оберігали ми одна одну, жили як одна родина”*⁷. Дослідники зауважували тенденцію до формування малих груп взаємопідтримки, у яких відносини нагадували сімейні, у середовищі невільниць різних національностей і в таборах ГУЛАГу, і в нацистських концентраційних таборах. Пояснюючи цей феномен, Дж. Т. Баумель залучає поняття жіночої “етики турботи”, сформованої в межах соціокультурних рамок — усталених норм сімейних зв’язків і традиційних практик материнства.

¹ Baumel J.T. Women’s agency and survival strategies... P. 338, 341-342.

² Коханська Г. З Україною в серці... С. 237.

³ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 77, 178.

⁴ Закидальська А. Інтинські сніговії . С. 41; Літопис нескореної України... Кн. 2. С. 439.

⁵ Карванська-Байляк А. Во ім’я Твоє ... С. 271; Вагула М. Моя дорога з дому ... С. 29-30.

⁶ Олена Степанів — Роман Дашкевич... С. 243.

⁷ В намисті з колючого дроту... С. 136.

Дослідниця зазначає, що встановлення поміж невірльницями квазі-сімейного стилю стосунків (сестринських або материнсько-дочірніх) було не лише способом взаємопідтримки, але й допомагало їм “відтворити ілюзію нормальності — систему, що сприяла позитивній рольовій ідентифікації у всесвіті [табору], який загалом був тотально негативним, алогічним і аморальним”¹.

Така квазіродина давала можливість спілкування та емоційної підтримки: “Ми щоднини словом, спомином, порадою й розрадою підтримували себе взаємно. Ми не були одна побіч одної, ми йшли разом”²; “Пережити всі ці жахи нам допомогла дружність, готовність допомогти одна одній в тяжкі хвилини, усвідомлення, що доля у нас одна”³. Переповідання своєї історії подругам допомагало підтримувати власне Я, було одним із механізмів збереження індивідуальності жінки⁴. Така приналежність до “родини” давала змогу жінкам продовжувати виконувати нормативні сімейні жіночі ролі (насамперед, роль опікунки), підживлюючи гендерну ідентичність. Одним із найпотужніших типів спільнот є *моральна спільнота* — “розширення родинних і дружніх зв’язків на усіх тих, які поділяють з нами спільну долю”⁵. Завдяки приналежності до такої спільноти українок-невірльниць кожна з них ставала сильнішою.

Спогади українських жінок-політв’язнів недвозначно підтверджують висновок І. Щербакової: “У підсумку, єдиною справжньою формою спротиву [режимові] була рішучість зберегти власну людяність. Безсумнівно, часом було вкрай важко не перетворитися на вовчу зграю, що керується безжальним законом таборового життя “Ти вмреш сьогодні, я помру завтра”⁶. Адміністрація таборів не була здатна постійно контролювати невірльниць, що давало їм змогу

¹ Baumel J.T. Women’s agency and survival strategies... P. 342.

² Карванська-Байляк А. Во ім’я Твоє ... С. 301.

³ В намисті з колючого дроту... С. 150-151.

⁴ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... С. 485.

⁵ Minar D.W., Greer S. The Concept of Community: Readings with Interpretations. Chicago: Aldine Publishing. P. ix.

⁶ Sherbakova I. The Gulag in memory... P. 115.

відвойовувати певний простір і час, який функціонував за правилами і ритмами, встановленими самими жінками, де вони творили власну спільноту і плекали власну культуру”¹. Жінки використовували свої уявлення про нормативну жіночність і власні гендерно-обумовлені знання і навички для упорядкування свого життєвого простору і власного вигляду в таборах відповідно до того, що вважали нормальним і правильним. Практики відтворення основних елементів “нормального” життя у таборах потрібно розглядати як жіночі гендерно-забарвлені стратегії виживання та спротиву дегуманізуючому режимові ГУЛАГу. Р.Лінден, досліджуючи досвід Голокосту, виокремлювала чотири чинники, які сприяли виживанню: знання та інформація, практичні навички, приналежність до спільноти та установка на виживання.² Хоча перший та останній фактори не були гендерно-забарвленими, проте практичні навички і належність до спільноти справді мали значні гендерні особливості. Вочевидь, жіночі побутові навички були тим додатковим ресурсом, який сприяв виживанню, а жіноча взаємопідтримка в межах квазісімейних груп збільшувала шанси на порятунок кожної учасниці такої групи. Такі буденні практики, як прибирання чи турбота про зовнішній вигляд, перетворювалися на ефективні способи протидії руйнівному впливові режиму на фізичний та психічний стан невільниць. В умовах ув’язнення така діяльність набувала цілком нового смислу, оскільки допомагала жінкам зберегти і проявляти свою жіночу гендерну ідентичність, а також сприяла розвитку солідарності поміж жінками та формуванню спільнот взаємопідтримки задля виживання у таборах.

5.5. Жіноче тіло, сексуальне насильство і особисті стосунки

5.5.1. Руйнування і збереження жіночого тіла

Специфіка жіночого досвіду ув’язнення дуже пов’язана з особливостями жіночого тіла. Тема жіночої тілесності і сексуальності належить до найбільш

¹ Barnes S.A. Death and Redemption... P. 82.

² Linden Ruth R. Making Stories, Making Selves: Feminist Reflections on the Holocaust. Columbus: Ohio State UP, 1993. P. 95-102.

табуйованих у жіночих спогадах: жінки рідко звертаються до неї, а коли порушують мовчанку, то застосовують значну самоцензуру, найчастіше обмежуючись кількома скупими фразами, натяками та евфемізмами. Почасти це зумовлене традиційними етичними нормами, згідно з якими публічне обговорення жінками таких питань вважали неприйнятним. Водночас табірний досвід жінок, пов'язаний з тілом, був надто травматичним, що змушує жінок уникати спогадів про нього¹.

Виснажені голодом і надривною працею, зруйновані хворобами невільниці своїм виглядом мало нагадували звичайних жінок: *“То були виснажені, на людей не подібні тіні людські”*²; *“На нас страшно було дивитися”*³; *“Усе жіноцтво, “роботяги”, було чорно-жовте, виснажене ще до етапу, а тут за чотири місяці геть зчорніли”*⁴.

Колишні в'язні описували втрату ознак жіночності серед невільниць, стирання у їхній зовнішності статевих відмінностей⁵. Перетворення різних жінок в одноманітний натовп жіночої статі описували самі невільниці: *“Потроху на очах усі зеківки бандерівських бараків чимось стали схожі одна до одної внутрішньо, а може, то мені так здавалося через той колір обличчя — червоної міді, від постійних ухтинських вітрів. Ніде ніколи я нічого схожого не бачила, себто такого кольору засмаглості, що страшно спотворював обличчя і вираз його, й тих очей людей голодних і загнаних”*⁶.

Усвідомлюючи руйнівний вплив неволі на тіло і психіку, деякі невільниці (особливо у в'язницях) намагалися його мінімізувати: жінки описують спроби

¹ Sharovalov V. Remembering the Darkness... P. 279.

² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 73.

³ В намисті з колючого дроту... С. 209.

⁴ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 40.

⁵ Barnes S. A. Death and Redemption... P. 101-102, 104; Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... С. 474; Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918-1956. Опыт художественного исследования. Екатеринбург: Издательство “У-Фактория”, 2006. Ч. 3-4. С. 188.

⁶ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 37; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 16; Незвичайні долі звичайних жінок... С. 176.

унормування власного щоденного життя, вироблення своїх правил поведінки і певного розпорядку дня (який, зокрема, включав фізичні вправи, водні процедури для загартовування, упорядковували приміщення, вишивання, читання тощо), які б задавали ритм і надавали сенсу табірному існуванню¹. Це створювало певну ілюзію контролю над власним життям, допомагаючи жінкам зберегти здоров'я. Оскільки система була націлена на їх знищення, виживання розглядали як спосіб спротиву цій системі: *“Бажання вижити всім чортам на зло тримало нас, хоч смерть щоденно ходила поміж нас і невблаганно забирала багатьох із наших рядів”*².

Колишні політв'язні обох статей зауважують, що загальний стан жінок у радянських концентраційних таборах був порівняно кращим за чоловіків³. Українські невольниці вважали себе і фактично виявлялися фізично та психологічно витривалішими за чоловіків, яким неволя давалася значно важче: *“Хлопці (...) гірше пережили, як ми. Жінки якось легше все переносили (...) наші чоловіки гинули”*⁴; *“Стан мужчин був ще гірший, ніж нас, дівчат. Ми були більш витривалими проти голоду”*⁵.

Серед причин такої різниці можуть бути як фізіологічні відмінності (жіночий організм є витривалішим до браку їжі, про що йшлося вище), так і соціально-гендерні особливості жіночого досвіду неволі (квазіродинні групи взаємодопомоги⁶). Головною ж причиною того, що психологічно чоловіки гостріше переживали допити та ув'язнення, був різний статус чоловіків і жінок у

¹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 286; Суровцова Н. Спогади... С. 229-231, 309, 344; Нескорена Берегиня... С. 146; Коханська Г. З Україною в серці... С. 229.

² Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 73.

³ Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ... С. 182; Lipper E. Eleven Years in Soviet Prison Camps. P. 177; Войтоловская А. По следам судьбы моего поколения. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 1991. С. 280-281.

⁴ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 104, 73; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 452, 460; Беноні П. Така наша гірка правда... С. 20; Андрусак Є. Спогади... С. 57, 59.

⁵ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 62; Суровцова Н. Спогади... С. 279; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 33, 44; Непохитні... С. 110-111.

⁶ Baumel J.T. Women's agency and survival... P. 338, 341-342.

патріархальному суспільстві: зважаючи на попередній досвід гендерної дискримінації у загалом патріархальному суспільстві, жінки порівняно легше сприймали приниження і насильство (їхній загалом підлеглий статус не змінювався, лише посилювався), натомість для чоловіків ув'язнення було радикальною зміною статусу (з панівного на підпорядкований), що підсвідомо сприймалося як символічна “кастрація”, тобто позбавлення маскулінності як такої¹. Дослідження стратегій виживання у концтаборах доводять, що гнучкість та адаптивність до таких умов є важливою перевагою для індивідуального і групового виживання, і єврейські “жінки виявили кращу здатність адаптуватися за чоловіків”.² Вірогідно, ця жіноча здатність також була рятівною і в ГУЛАГу. Фізичний та емоційний занепад чоловіків викликав співчуття у жінок, які гостро відчували потребу в турботі про інших, необхідність реалізувати свою нормативну роль опікунки. Так, Д. Гусяк разом з К. Зарицькою передавали частину свого мізерного в'язничного пайка чоловікам, які потерпали від браку їжі³. Є. Андрусак, будучи санітаркою в табірній лікарні, передавала хворим чоловікам хліб, який залишався у недужих жінок⁴.

5.5.2. Сексуальне насильство та експлуатація жіночого тіла

Дослідники поділяють сексуалізоване насильство над невільницями на кілька категорій: 1) вербальне насильство (словесні образи, принизливі жарти, вульгарні коментарі, нецензурна лайка тощо); 2) вуаеризм, порушення приватності (примус до публічного оголення, підглядання у лазні тощо); 3) фізична сексуальна наруга (обмацування) і звалтування; 4) практика примусового контролю плідності (примусова стерилізація, примусовий аборт

¹ Cormos G. Gender policies in the Romanian Gulag. *The Scientific Journal of Humanistic Studies*. 2011. Vol. 3(5). P. 72-73.

² Karay F. *Death Comes in Yellow: Skarzysko-Kamienna Slave Labor Camp*. NY: Routledge, 1997. P. 241.

³ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати..."... С. 198-199.

⁴ Андрусак Є. Спогади. С. 61.

тощо); 5) вагінальні обшуки¹. Як правило, всі перелічені форми сексуальної наруги, з більшою чи меншою мірою деталізації, фігурують у спогадах українок про ГУЛАГ.

Жіноче тіло втрачало свою недоторканість фактично одразу після арешту, під час допитів. Ще у в'язницях під час попереднього слідства жінок привчали до того, що в них немає права на приватність. Невільниці згадують таємне підглядання або відкрите спостереження охоронців-чоловіків за ув'язненими жінками під час гігієнічних процедур як поширену практику². Жінки описують тортури, що містили сексуалізоване насильство (часткове чи повне оголення)³. Приниження і сором, що їх відчували жінки за таких обставин, мали на меті зламати їх морально, зруйнувати психологічно. При арешті, у в'язниці, на етапі та пересилках жінок неодноразово обшукували, змушували роздягатися і залишатися голими у присутності чоловіків-охоронців, поки тривав обшук речей чи приміщення. При цьому перевіряли усі отвори та порожнини тіла, шукаючи в них приховані “заборонені” об'єкти⁴. У таборах обшуки проводили зазвичай вночі, без попередження: *“Нічний шмон — найпринизливіша і найчастіша процедура. “Вставай! Роздягнутися догола! Руки вгору! Виходи у коридор! Шикуйся біля стіни!” Голі, ми особливо страшні (...) Волосся розплетене. Що вони шукають? Що ще можна в нас відібрати?”*⁵.

Жінок, які щойно прибули в табір, скеровували до лазні — на так звану “санобробку”, де їм не лише належало роздягтися у присутності чоловіків-охоронців, відтак під їхніми хтивими поглядами та в супроводі образливих жартів

¹ Cormos G. Women humiliated in the Romanian Communist prison. *The Scientific Journal of Humanistic Studies*. 2009. Vol. 1(1). P. 49.

² Коханська Г. З Україною в серці... С. 225; Суровцова Н. Спогади... С. 251.

³ Chyz M. Woman and Child in the Modern System of Slavery... P. 64, 69.

⁴ Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора... С. 146; Гранкина Н. В. Записки вашей современницы: биограф. справка Э. Силиной. *Доднесь тяготеет*. М.: Сов. писатель, 1989. Вып. 1: Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. С. 166; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 69; Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 120.

⁵ Керсновская Е. А. Сколько стоит человек : повесть о пережитом. URL: <http://www.gulag.su/albom/index.php?eng=&page=5&list=13&foto=13> Т. 5. Рис. 16

пересуватися приміщенням, а також відбути цілком принизливу процедуру гоління усіх волосистих ділянок тіла¹. Попри обурення та благання жінок, цієї частини перетворення особистості на “зека” не можна було уникнути. Через сором, який пережили тоді жінки, більшість із них і досі не може відкрито говорити про такий досвід, вживаючи натомість евфемізми та натяки².

Примусове оголення завдавало жінкам великих моральних страждань³. Особливо болісно переживали цю ганебну процедуру молоді цнотливі дівчата: *“Коли нас після лазні змусили голяка дефілювати попри вояків-охоронців, молоді дівчата, навіть після випробувань етапу, не втративши ще рештків своєї жіночності, так і корчилися від сорому під їх зухвалими насмішками та непристойними жестами”*⁴. Так само голими доводилось стояти жінкам-в’язням під час їх “сортування” на пересилці — коли представники адміністрації різних таборів відбирали собі якісну “робочу силу”, оцінюючи придатність жінок до фізичної праці для виконання “виробничої норми” і “плану”⁵. Примусове публічне оголення фактично можна вважати початковою стадією згвалтування, адже таким чином порушується право на недоторканість жіночого тіла і жіноча сексуальність використовується як інструмент приниження⁶. Регулярні прилюдні оголення мали позбавити жінку відчуття будь-якої приватності — їй більше ніщо не належало, навіть її власне тіло.

¹ Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора... С. 183; Олицкая Е. Л. Мои воспоминания: в 2 кн. / обл. Н. И. Николенко. Frankfurt; Москва: Посев, 1971. Кн. 2. С. 235, Адамова-Слизберг О. Путь... С. 76; Коханська Г. С. З Україною у серці... С. 238, 244; Нескорена Березина... С. 118; Андрусяк Є. Спогади... С. 56; Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 122; Керсновская Е. А. Сколько стоит человек... Т. 7. Рис. 11

² Суровцова Н. Спогади. С. 268; Непохитні... С. 110.

³ Gulag Voices: Oral Histories... P. 202.

⁴ Керсновская Е. А. Сколько стоит человек... Т. 5. Рис. 50; Яворівщина у повстанській боротьбі... Т.2. С. 556.

⁵ Коханська Г. З Україною в серці... С. 247; Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора... С. 187.

⁶ Cormos G. Women Humiliated... P. 50.

Згвалтування є найбільш табуйованою темою жіночих спогадів. Натомість у чоловічих мемуарах є розповіді про згвалтування жінок в'язнями-кримінальниками при мовчазному потуранні охоронців та адміністрації таборів¹. Чи не єдиним відвертим і реалістичним свідченням жінки про т. зв. “*колымський трамвай*” - масове звіряче згвалтування жінок в'язнями-чоловіками у трюмі корабля, яким етапували невільниць - є документальні повісті О. Глінки². У таборах, як вважає В. Шаповалова, “загроза згвалтування була невід’ємною частиною життя ув’язнених жінок” і водночас “серед видів насильства найбільш табуйованою залишається тема згвалтування, про що переважно писали свідки, а не жертви (...) Приниження, сором та страх громадського осуду і нерозуміння були особистою трагедією і змушували застосовувати захисний механізм заперечення”³. Вірогідно, в подібних ситуаціях могли опинитися й українські жінки, але в жодному із доступних спогадів немає згадки про такий факт, як особистий досвід (йдеться або про невдалу спробу індивідуального чи групового згвалтування, або про інших осіб)⁴. Розмитість чи відсутність свідчень, уникання чи замовчування цієї теми у спогадах українок (через свідому самоцензуру чи позасвідоме витіснення з пам’яті і блокування травматичних спогадів) не можна вважати доказом того, що українські жінки не зазнали сексуальної наруги.

¹ Эшплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора... С. 179, 300; Ширяев Б. Н. Неугасимая лампада. Товарищество русских художников, 1991. 411 с.; Герлинг-Грудзінський Г. Інший світ. Советські записки. Чернівці: Книги – XXI, 2010. 316 с.; Мальсагов С. А. Адские острова: Советская тюрьма на Дальнем Севере / пер. с англ. Ш. Яндиева; предисл. В. Г. Танкиева; вступ. ст. М. Абсаметова. Нальчик: Эльфа, 1995. 125 с.; Кузин В. Женщины ГУЛАГа...

² Глинка Е. С. Трюм, или Большой “колымский трамвай”: рассказ-свидетельство. *Радуга*. 1990. № 2. С. 14–30; Глинка Е. С. “Колымский трамвай” средней тяжести. *Доднесь тяготеет*. Возвращение, 2004. Т. 2: Колыма / сост. Виленский С. С. С. 376–380.

³ Шаповалова В. Сестренки, мамки, дамки... С. 149-150.

⁴ Chyz M. Woman and Child in the Modern System of Slavery... P. 130; Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 72; Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю!.. С. 84-85; В намісті з колючого дроту... С. 84; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 461; Штепа М. Пам’ять кличе... С. 42-43; Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 58; Суровцова Н. Спогади... С. 268, 242; Петкевич Т. В. Жизнь - сапожок непарный : воспоминания / послесл. Б. Ф. Егорова; худож. И. Архипов. СПб.: Астра-Люкс; АТОКСО, 1993. С. 180.

Жіноче тіло у таборах могло стати певним рятівним ресурсом: вимушена проституція або постійний сексуальний зв'язок з одним із впливових чоловіків були для частини жінок основною стратегією виживання¹. Жінки віддавалися в обмін на їжу, легші види робіт, якісніший одяг, краще житло, інші дрібні пільги або просто за відносну безпеку (щоб уникнути зазіхання інших чоловіків чи групового згвалтування із застосуванням насильства). Сексуальні надуживання щодо жінок-в'язнів з боку охоронців та представників адміністрації були поширеною практикою в таборах, хоча розповіді про це поодинокі та стримані. Наділені владою і ресурсами (матеріальними та адміністративними), чоловіки використовували своє становище для приниження невольниць, ще більше дегуманізуючи їх². В умовах цілковитої безправності в'язнів відмова домаганням могла викликати помсту (відправка на важчі роботи, зменшення пайка, карцер тощо) і була рівноцінна самогубству³. З іншого боку, статус коханки впливового чоловіка міг дати жінці певні привілеї і допомогти вижити⁴. Про сексуальні зловживання вочевидь було відомо вищому керівництву ГУЛАГу, яке періодично вимагало “Суворо карати усіх за примус жінок до співжиття чи за створення таких умов для жінок, за яких вони потрапляють у залежність від таборової адміністрації”⁵, однак подолати це явище не вдалося.

У надзвичайних обставинах ГУЛАГу, опинившись на межі виживання, жінки змушені були вирішувати моральну дилему (недоторканість власного тіла

¹ “Sex was survival strategy in gulag”, says US journalist Anne Applebaum. Interview by Written by Monika Horáková URL: <http://www.expats.cz/prague/article/weekly-czech-news/Sex%20was%20survival%20strategy%20in%20gulag,%20says%20US%20journalist/>; Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... P. 128.

² Епллбом Е. Історія ГУЛАГу... С. 251; Barnes S. A. Death and Redemption... С. 100; Суровцова Н. Спогади... С. 301, 316-317; Керсновская Е. А. Сколько стоит человек... Т. 9. Рис. 7.

³ Керсновская Е. А. Сколько стоит человек... Т. 9. Рис. 48.

⁴ Руженцева Т. Д. [Воспоминания]. *Вся наша жизнь: Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы, записанные ею* / изд. подгот. О. Блинкина, Е. Великанова; авт. предисл. Н. Охотин. М.: Мемориал, 1996. С. 72-75; Lipper E. Eleven Years in Soviet Prison Camps ... P. 119; Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 35.

⁵ Петров Н. История империи ГУЛАГ...

vs його цілісність, фізичне виживання): фактично це був вибір без вибору, адже незгода на сексуальний зв'язок з наділеним владою чоловіком могла означати смерть. Для частини поставлених на межу виживання жінок прагматизм переважав моральні імперативи і вимушена проституція стала стратегією виживання¹. Розуміючи моральне падіння деяких жінок, колишні невільниці утримуються від прямого осуду², адже з цим могла зіткнутися практично кожна жінка³, і лише небагатьом вдавалося протистояти тискові⁴.

Безправність і беззахисність невільниць робила їх особливо вразливими до різних форм сексуального насильства (з боку в'язнів, працівників репресивних органів, службовців ГУЛАГу); у в'язницях, на пересилках, у таборах в умовах правової сваволі та безкарності наділені владою, силою та ресурсами чоловіки масово чинили наругу над жіночим тілом, використовуючи безвихідне, підлегле і залежне становище невільниць.

5.5.3. Дружба, кохання, одруження

Хоча ув'язнених чоловіків та жінок утримували окремо, потреба у спілкуванні існувала: у переліку вимог, висунутих в'язнями до керівництва ГУЛАГу під час Кенгірського повстання, був пункт “Дозволити вільне спілкування чоловіків і жінок”⁵. Жінки намагалися встановити зв'язок з чоловіками, щоб довідатися про долю своїх рідних (чоловіка, брата, батька). Та й в'язні-чоловіки шукали контактів з жінками, бо потребували їхньої емоційної підтримки⁶.

¹ Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery... P. 128.

² В намисті з колючого дроту... С. 83.

³ Нескорена Берегиня... С. 106-107; Коханська Г. З Україною у серці... С. 269.

⁴ Улановская Н. М., Улановская М. А. История одной семьи. СПб.: Инапресс, 2003. С. 249.

⁵ Бондарук Л. Кенгірське повстання...; Иванова Г. М. История ГУЛАГа... С. 328.

⁶ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 33; Суровцова Н. Спогади... С. 314, 318, 356; Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ... С. 190-191; Волович Х. В. О прошлом... С. 478-479.

У таборовій субкультурі політв'язнів особливе місце посідало таємне внутрішнє листування: *“Ми листувались з іншими таборами. Це було прямо потребою для нас (...) А коли й не було знайомих, то з часом знаходились. Ми листувались роками з кимось, що й не знали його обличчя. На це було багато способів, хоч воно й не було легко”*¹. Часто ініціатива переписки походила від чоловіків: *“Нас закидали записками чоловіки, бо хотілося кожному якесь жіноче тепле слово дістати. Ми листувалися з нашими хлопцями, підтримували їх на душі”*². Через обмін записками люди знайомилися, ставали близькими, довіреними друзями, підтримуючи відверте і регулярне спілкування упродовж тривалого часу. Ганна Заячківська-Михальчук згадує, як завдяки випадку зав'язалося інтенсивне листування поміж ув'язненими жінками і чоловіками, які ділилися спогадами про національне підпілля. Згодом ці стосунки переросли в міцну дружбу, хоча невільники *“не бачились ні разу в житті, але перейнялись великим довір'ям до себе”*. Прагнучи підтримати на душі своїх побратимів, дівчата вишили та потайки передали їм вишиті сорочки³. Інколи табірні знайомства розвивалися в інший спосіб: молоді люди не лише закохувалися, але й потайки вінчалися, і в таких подружжів навіть народжувалися діти, хоча жіночі та чоловічі зони в таборах були розділені. Відомо про факти вінчання кількох пар в'язнів під час Кенгірського повстання, які перед тим таємно листувалися тривалий час⁴.

У деяких випадках табірна щира дружба переростала у кохання, що увінчувалося шлюбом після звільнення. Показовою є історія Ганни Кислиці-Скавінської, яку з її майбутнім чоловіком звів випадок у таборі в Норильську: *“Ми, дівчата-каторжанки (...) вирішили подарувати своїм друзям по ідеї та боротьбі з чоловічого табору хоча б маленьку радість, щоб вони бодай на мить відірвалися від жахливої дійсності і полинули думками у рідний край, на Україну.*

¹ Шліс В. Неділя у Воркуті. С. 6.

² Архів "Територія Терору". Спр. 2. Інтерв'ю з Д. Гусяк. Арк. 23; Коханська Г. З Україною в серці... С. 290.

³ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 121-125.

⁴ Бондарук Л. Кенгірське повстання...; Нескорена Берегиня... С. 65.

Кожна з нас знайшла якийсь клатик полотна і вишила хустинку, а в кутку — свої ініціали. Помолившись, ми відправили подарунки (...) через одного з конвоїрів (між ними теж були добрі люди)”. Подарунки розібрали в’язні-чоловіки, а її хустинка потрапила до рук Ярослава Скавінського. Між в’язнями зав’язалося таємне листування, а після виходу з табору у 1956 р. Ганна ще шість років чекала на звільнення свого коханого (якого перед тим навіть ніколи не бачила), відтак пара побралася¹. Подібних історій чимало².

Біографії жінок-політв’язнів свідчать, що абсолютна більшість вийшла заміж буквально в перші роки після звільнення³. Втративши багато років у неволі, і молоді, і старші за віком люди квапилися жити, прагнули якнайшвидше надолужити втрачене у неволі, використати чи не останній шанс створити сім’ю, відчувати затишок власного дому⁴. Г. Позняк пригадує: *“Ми вже не були ті веселі жартівливі дівчата й хлопці. Всі задумувалися над тим, як жити далі. Стали нареченими, але говоримо не про кохання, а хто де був, що пережив, і думаєш, хто він, той хлопець з іншої області, хто його родина... І все-таки нас об’єднувала одна доля (...) Хто одружився й одержав кімнатку, радів, що вже є свій куточок і своє віконце. Хоча починати сімейне життя прийшлося із однієї ложки, але й це було велике щастя”*⁵.

Часом вибір подружжя був доволі випадковим, коли нещодавно звільнені чоловіки і жінки, побачивши одне одного вперше в житті, знайомилися і одразу ж

¹ В намисті з колючого дроту... С. 44-45.

² Яворівщина у повстанській боротьбі... Т.2. С. 150-151, 277; В намисті з колючого дроту... С. 228; Літопис нескореної України... Кн. 1. С. 483; Кн. 2. С. 439; Усна жіноча історія... С. 337; Нескорена Берегиня... С. 110-111; Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... С. 55-56; Процак П. На перехрестях... С. 14, 31.

³ Нескорена Берегиня...; Корчак Д. Побачене і пережите... С. 28; Коханська Г. З Україною в серці... С. 321; Історія однієї фотографії... С. 74; В намисті з колючого дроту... С. 70; Закидальська А. Інтинські сніговії... С. 54; Історія однієї фотографії... С. 61.

⁴ Коханська Г. З Україною в серці... С. 321; Суровцова Н. Спогади... С. 327; Вагула М. Моя дорога з дому... С. 53; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 176.

⁵ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 103-104.

приймали рішення щодо одруження¹. Траплялися й більш ризиковані випадки. Ганя Ткачук у своєму листі до подруги описала, як у 1956 р. відбувалося обрання пари серед щойно звільненої з таборів молоді: *“Привезли на Алтай в якесь сільце, відкрили жіночий вагон і чоловічий. Чоловіки обступили жіночий вагон. Котра тільки збирається вийти з вагона, тут же по черзі, аж до бійки доходить, крик: “Моя!” Дівчата перестали виходити, бо біля вагона самі чужинці. Почали кричати: “Хлопці, де ви?!” А тоді наші хлопці, їх більше, відтиснули тих чужинців, і так само по черзі, хто кому попався, забирали дівчат. Ганя дісталася якомусь гарному хлопцеві з Карпат, Андрієві”*². Фактично, не маючи змоги ближче познайомитися і зважено обрати майбутнього чоловіка, дівчата все ж воліли принаймні пов’язати своє майбутнє з українськими чоловіками, до яких мали більшу довіру. Національна спорідненість, спільні світоглядні цінності та спільний досвід неволі (приналежність до так званого “колимського земляцтва”³) ставали основою для сімейного порозуміння на тлі загального неприйняття колишніх “зеків” радянським суспільством.

5.6. Материнство за ґратами

5.6.1. “Мамки” у таборах

Попри згадані заходи керівництва ГУЛАГу 1947 р. з посилення ізоляції чоловіків та жінок, які мали на меті запобігти статевим контактам серед в’язнів і знизити число вагітних і породіль, вирішити проблему не вдалося. Кількість вагітних жінок серед ув’язнених, особливо у повоєнні роки, зроста⁴. Ситуація лише погіршувалась: на 1 січня 1948 р. у місцях позбавлення волі перебувало 10 217 жінок з дітьми та 4588 вагітних, а вже через рік їх кількість становила відповідно 23 790 та 9310 осіб і продовжувала зростати. Таким чином, лише протягом 1947 р. кількість ув’язнених матерів збільшилася на 138 %, а кількість

¹ Суровцова Н. Спогади... С. 327; Вагула М. Моя дорога з дому... С. 53.

² Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 176.

³ Почепцов В. “Колымское землячество”... С. 136-146.

⁴ Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа...

вагітних жінок – на 98 %; загалом на 1 січня 1949 р. частка матерів і вагітних становила 6,3 % від загальної кількості невільниць¹. Однією з причин була велика кількість вагітних та матерів з немовлятами серед новоприбулих в'язнів. Ця тенденція продовжувала наростати і вже на 1 січня 1952 р. в таборах та колоніях ГУЛАГу перебувало 28 219 дітей, народжених ув'язненими жінками, та ще 11 096 вагітних жінок². Якщо в березні 1940 р. в системі ГУЛАГу діяло 90 дитбудинків, у яких утримували 4595 дітей невільниць³, то у 1949 р. жінки з малими дітьми та вагітні розташовувалися вже у 234 спеціально обладнаних приміщеннях (дитячих будинках) і рідше в окремих секціях бараків⁴.

Умови утримання вагітних жінок, породіль та немовлят віком до 1,5–2 років регламентувала “Інструкція по санітарній службі тюрем НКВС СРСР” (23 жовтня 1940 р.)⁵. Цей документ встановлював роздільне утримання матерів і дітей, але мали б бути створені такі умови (побут, харчування, іграшки, прогулянки, медичний нагляд), які сприяли б здоров'ю та повноцінному розвитку малюка. Ув'язненим матерям, окрім можливості кількаразового годування грудьми, надавали право спілкування з дітьми (дворазові прогулянки, ігри тощо)⁶. На практиці цих вимог майже ніде не дотримувалися: спогади засвідчують негуманне ставлення радянського режиму до немовлят, які формально були вільними радянськими громадянами.

Дослідники зауважують неоднозначний характер материнства в ГУЛАГу. Виділяють такі основні причини, через які жінки (навмисно чи мимоволі) вагітніли й народжували за колючим дротом: для послаблення табірної режиму (полегшені роботи, кращі харчування і умови проживання тощо); заради

¹ Петров Н. История империи ГУЛАГ. Глава 17...

² Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). № 7. С. 8.

³ Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). № 6. С. 8.

⁴ Петров Н. История империи ГУЛАГ. Глава 17...

⁵ Дети ГУЛАГа: 1918-1956 / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. С. С. Виленский, А. И. Кокурин, Г. В. Атамашкина, И. Ю. Новиченко. Москва: Международный фонд “демократия”, 2002. С. 343-345.

⁶ Дети ГУЛАГа... С. 345.

створення повноцінної сім'ї з батьком дитини після звільнення; через потребу в реалізації материнства як жіночої соціальної ролі, щоб подолати самотність; унаслідок вимушеної проституції за відсутності засобів контрацепції; унаслідок сексуального насильства (згвалтування)¹. Кожна з цих причин – більшою чи меншою мірою – відобразилася і в табірному досвіді українок. Материнство у неволі залишалося, як правило, жіночою проблемою, адже чоловіки зазвичай повністю ігнорували факт свого батьківства, і лише в рідкісних випадках турбувалися про жінок і нащадків². Жінки, яким довелося особисто досвідчити материнство у таборах, розповідають про це порівняно стисло і стримано, з огляду на травматичність пережитого³. Інші, чиї діти залишилися на волі під опікою родичів, інколи діляться своїми почуттями, описуючи тугу за дитиною, хвилювання за її долю тощо. Деякі жінки, чиї діти зростали без їхньої опіки, обходять мовчанкою тему материнства⁴. Натомість невольниці, яким у силу обставин довелося зіткнутися з цим явищем у таборах, у своїх спогадах багато і деталізовано розповідають і про умови утримання і догляду за дітьми, і про регламенти спілкування матерів з немовлятами, і про подальші долі цих жінок та їхніх дітей⁵.

Н. Суровцова у своїх спогадах чимало місця присвятила роздумам над материнством у неволі. *“Який контингент попадав у “мамки”? Неоднорідний. Там були молоді дівчатка-битовички, котрі (...) вагітніли, народжували, попадали на легку працю, вигодовували дитину й народжували знов. Це був також метод легше прожити. Народжували й старші жінки – селянки, інтелігентки літ під п'ятдесят. Цих томила спрага материнства. Вони забували про батьків і самовіддано присвячували все життя, всю любов своєму*

¹ Максимова Л. А. Материнство в лагерьх ГУЛАГа... С. 271-272.

² Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 78; Максимова Л. А. Материнство в лагерьх ГУЛАГа... С. 275.

³ Блавацька О. Хроніка мого життя. С. 151-153.

⁴ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 24-89.

⁵ Войтоловская А. Л. По следам судьбы моего поколения... С. 381-395; Волович Х. В. О прошлом... С. 479-484.

останньому дитяті (...) Їх було досить багато, цих запізнілих матерів, і дивитися на них було боляче. Вони були подібні скоріше до вдів, але чоловіки їхні були випадкові і здебільшого, так би мовити, не кращі (...) Материнство давало певне полегшення в роботі, тому на це часом йшли навіть навмисне, і, як показала амністія матерям, розрахунок виявився правильним. Все ж багато жінок не зважувалися на цей тернистий шлях”¹.

Вагітність з розрахунку на полегшений режим практикували переважно жінки, ув’язнені за кримінальні злочини та/або на незначний термін². 28 серпня 1950 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ про амністію засуджених вагітних жінок та жінок, що мають малих дітей, внаслідок чого наприкінці квітня 1951 р. було звільнено 100 % жінок згаданих категорій та 98 % тих, які мали дітей поза межами табору чи колонії³. Однак це рішення не поширювалося на жінок-політв’язнів.

Однією з причин вагітності ставав свідомий вибір жінки – її прагнення подолати почуття самотності і потреба любити: *“Посилаючи жінок у табір, їх прирікали на самотність. Однак природа брала своє і, незважаючи на тяжку кару, незважаючи на те пекло, фізичне і моральне, що чекало на жінку-матір, дітей ставало дедалі більше й більше, і держава мусила брати на себе турботу про цих несподіваних вихованців (...) їх одбирали і селили в дитмістечку”⁴.* Материнство давало жінкам певну ілюзію контролю над своїм життям та ілюзію родини⁵, а тому було способом протидії дегуманізуючому режимові ГУЛАГу, який дозволяв залишатися жінкою, всупереч обставинам.

Вочевидь, вагітність, народження та вигодовування дитини в таборі не мали нічого спільного з нормальними практиками материнства. Не кожна вагітність

¹ Суровцова Н. Спогади. С. 317-318, 357.

² Епллбом Е. Історія ГУЛАГу... С. 257.

³ Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа...

⁴ Суровцова Н. Спогади... С. 316-317; Волович Х. В. О прошлом... С. 479; Петкевич Т. В. Жизнь — сапожок непарный... С. 258.

⁵ Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... С. 478.

була бажаною і не кожна жінка, що (добровільно чи примусом) мала зв'язок з чоловіком, готова була стати матір'ю: *“Кількість абортів, розуміється, була величезна. Вагітності спочатку намагалися позбутися: тягали важке, стрибали з чогось, пили хіну, дістаючи її правдами і неправдами, робили аборти, вмирали, та якщо не вдавалося нічого чи бракувало сміливості, то признавалися. За місяць ішли у відпустку, народжували в табірній лікарні, а тоді починався страдницький шлях матері-ув'язненої”*¹. Характерно, що попри заборону абортів, яка діяла в СРСР у 1936–1955 рр., в таборах їх таки (напівтаємно) здійснювали. Загалом позиція керівництва ГУЛАГу з приводу переривання вагітності була суперечливою: в одних випадках жінок примушували до абортів, деінде адміністрація закривала на це очі, а в інших таборах за це карали додатковим терміном ув'язнення². Жінки згадують про величезний ризик, на який наражали жінок такі “процедури” за відсутності кваліфікованого медперсоналу та належних умов³. Фактично, невільниці ГУЛАГу були позбавлені також і репродуктивних прав: рішення щодо збереження чи переривання вагітності не завжди належало самій ув'язненій жінці.

5.6.2. Невільницькі діти і розлука з ними

Дітей, що народилися у неволі чи потрапили туди немовлятами разом зі своїми засудженими матерями, утримували окремо у державних інституціях при таборах (дитбудинку, яслах, дитмістечку, дитячому баряку, притулку тощо). Родиль у таборах зазвичай також утримували окремо від решти невільниць у так званих “бараках мамок”: *“Тут були матері, що тільки народили дітей. Родильний дім і так званий диточий пріют були за зоною тільки через колючі дроти. Діти вважалися вільними громадянами Радянського Союзу, а їхні матері “політичними злочинцями”. Конвой водив матерів за зону щотригодини,*

¹ Суровцова Н. Спогади... С. 316-317, 356.

² Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... С. 257; Максимова Л. А. Материнство в лагерьх ГУЛАГа... С. 273.

³ Мешко О. “Не відступлюся!”... С. 55.

кормити маленьких дітей, і так цілодобово. Приходять мамки в барак, киплять воду, добавляють трошки цукру, який їм давали, і п'ють, щоб прибуло молоко, бо через три години знову треба йти. Хто масажує груди, хто зціджує молоко, яке дитина не виссала (...) Вони навіть не роздягалися, щоб скорше вспіти та побути довше з дитиною. В котрої матері пропадало молоко і вона не кормила, то її зразу відправляли на той лагпункт, звідки вона прибула, а то були в більшості лісопозалні табори”¹.

У таборах ставлення до дітей було особливе: їх сприймали як спогад про минуле, як надію на майбутнє, вони були об'єктом загальної любові. Жінки згадують про фанатично-жертвоне ставлення матерів до дітей та ніжно-турботливе ставлення до них більшості жінок². Чи не кожна матір прагнула потрапити на роботу в дитбудинок, щоб бути ближчою до своєї дитини і мати змогу дбати про неї. Навантаження на кожен няню було надзвичайне: *“За нашої роботи, напруженої і насиченої до краю, на долю кожної дитини часу вистачало рівно стільки, щоб вона була нагодована, вмита, чисто й тепло вдягнена, але ласка не належала до норми. Хвилинка, коли гладити біляву чи чорняву голівку, коли обіймаєш маленьке бідне тільце, – ці хвилини доводилося красти у свого відпочинку, а його й не передбачалось. Ото в ту годину ми віддавали дітям збережену в душі ніжність і ласку, а вони, як маленькі звірята, також тягнулись до нас”³.*

Проте не кожна няня у дитбудинку однаково турботливо ставилася до всіх дітей - недбалість, бездушність на межі з жорстокістю у ставленні до чужих малюків (на відміну від власних) не були винятками⁴. Фактично, *“диткомбінат – це також зона. З вахтою, воротами, з бараками і колючим дротом”⁵.* Невільницькі діти своїм виглядом, рівнем розвитку і поведінкою аж ніяк не

¹ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 77.

² Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... С. 480.

³ Суровцова Н. Спогади... С. 319; Волович Х. В. О прошлом... С. 481.

⁴ Волович Х. В. О прошлом... С. 481.

⁵ Гинзбург Е. Крутой маршрут... С. 272.

вкладалися у пропагандистську картинку “щасливого радянського дитинства” : *“Нещасні, небажані діти невільників, бліді, кволі, зі сумними оченятами, навіть плач у них був, як скигління безпомічного, маленького, поморщеного сотворіння. Тих дітей, привезених з усіх таборів Союзу віком до двох років було коло 200. Опісля тих, хто зостався живий, чекала доля іншого “приюту”¹. Умови утримання малюків у різних локаціях могли відрізнятися на рівні матеріального забезпечення (від зовсім неприйнятних до цілком задовільних), та повсюдно брак материнської турботи й живого спілкування вкрай негативно позначався на психоемоційному розвитку дітей та їх соціально-поведінкових навичках².*

Спілкування матерів з їхніми дітьми було суворо регламентоване, обмежене в часі, залежало від низки чинників: віку дитини, типу утримання немовлят (у межах табору в так званому бараці для “мамок” чи в дитбудинку за межами табору), людяності адміністрації, типу робіт, які виконувала жінка, її поведінки (за порушення режиму матір могли покарати обмеженням доступу до дитини). Ключовим фактором все ж залишався вік дитини: немовлята віком до 1 року вважалися на грудному харчуванні, що передбачало кількаразове відвідування матерями-годувальницями (за умов збереження лактації)³. Часто у виснажених жінок грудне молоко швидко зникало, що означало переведення у загальний барак та на загальні роботи, а також різке зменшення кількості або й заборону візитів до дитини⁴. Адміністрація таборів керувалася насамперед інтересами виконання виробничих норм, то ж періодичність і тривалість материнських візитів до немовлят скорочували до мінімуму, під будь-яким приводом⁵. Спільний досвід страждань розвивав у жінок взаємне співчуття та

¹ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... С. 99.

² Гинзбург Е. Крутой маршрут... С. 272-273.

³ Судьба Наталі Костенко... С. 406; Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... С. 99-100.

⁴ Максимова Л. А. Материнство в лагерьх ГУЛАГа... С. 275.

⁵ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу... С. 260.

спонукав до допомоги тим, кому було найважче - жінки ділилися грудним молоком¹.

Умови утримання у більшості табірних закладів для дітей невільниць були неприйнятними, через що діти не лише відставали у фізичному й розумово-емоційному розвитку, а й рівень захворюваності та смертності малюків були високими: фактично більшість дітей, народжених у неволі, була приречена на смерть уже в перший рік свого життя². Це засвідчує статистика смертності дітей у дитбудинках (яка, втім, мала тенденцію до зниження): у 1947 р. із кожної тисячі дітей загинуло 409, у 1949 р. – 200, у 1953 р. – 46 дітей³. Звіти прокурорських перевірок засвідчують, що адміністрація таборів постійно занижувала ці показники, приховуючи реальну кількість загиблих малюків⁴.

Медична допомога недужим малюкам була мінімальною через брак кваліфікованого медперсоналу та ліків. А. Гошко-Кіт працювала санітаркою у дитячій лікарні при таборі: *“Лікарня – багато боксів-кімнаток, де лежало по 7–10 дітей, відповідно до їх хвороби. Кожна санітарка мала “свій” бокс і відповідала за чистоту кімнати і дітей. Раненько, пів до шостої, – “підйом”, береш сонну дитину або й дві на одну руку і несеш в туалет, де стоїть багато крісел з “горшками” – на них садимо дітей. Скоро бігом треба будити інших дітей (...) скоро мити, підмивати з крану холодною водою і заносити їх в бокс. За той час, що діти сиділи на нічних горщиках, ліжечка мають бути перестелені і все має бути готове до годування (...) Їм давали рідку кашу в горнятках. Деякі діти настільки знесилені плачем і хворобою, що не хочуть їсти, – таким треба було насильно запхати до уст хоч пару ложок каші. Інша сильніша дитина тримає сильно в руках горнятко: знає, що як вилле кашу – іншої не дістане (...) В лікарні дітям не давали ні молока, ні фруктів. Але там була взірцева чистота,*

¹ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 77; Судьба Натальї Костенко... С. 405-406; Шаповалова В. Лагерь как образ жизни... С. 480.

² Максимова Л. А. Материнство в лагерьх ГУЛАГа... С. 275-277.

³ Земсков В. Н. ГУЛАГ... № 7. С. 8.

⁴ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. С. 260.

яку підтримували заарештовані матері. Металеві ліжечка блищали, підлога біла, постіль чиста... Тільки лежали в них не діти, а мученики... Не було чути дитячого сміху”¹.

Попри співчуття до хворих немовлят та щире прагнення полегшити їхні страждання, жінка усвідомлювала власне безсилля і безпомічність: діти не отримували повноцінного лікування, а перевантажені надмірними обов’язками няні фізично не могли з увагою ставитися до кожного малого пацієнта. Про неналежне лікування малят свідчать численні спогади і матерів, і персоналу дитячих лічниць, які вказують на погану діагностику, брак потрібних ефективних ліків, інколи – непрофесійність і байдужість вільнонайманих лікарів².

Втрата дитини в таборі була трагедією, то ж описи сцен материнського розпачу вкрай рідкісні у спогадах про ГУЛАГ: *“Потім наставала остання хвилинка. Мати все ще не вірила, що дитя мертве. Одні падали непритомні, або билися в істериці, або тормозили нещасне тільки, інші кам’яніли з відчаю. Серце рвалося при таких сценах”*³. Хоронили немовлят поблизу таборів, їхні могили не завжди належно маркували⁴, описи похорон вкрай стислі та емоційно-відчужені (що свідчить про материнську травму)⁵.

Малюків, які досягли віку 1,5–2 років остаточно відбирали у їхніх матерів. Залежно від обставин, таку дитину могли передати на виховання родичам невідільниці, але найчастіше скеровували до державних дитбудинків, де слід такої дитини міг бути втрачений назавжди⁶. Страх загубити дитину назавжди,

¹ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність. С. 100-101.

² Суровцова Н. Спогади. С. 320-321.

³ Суровцова Н. Спогади. С. 320-321.

⁴ "Мамочкино кладбище" - кладбище детгородка пос. Долинка. *Виртуальный музей ГУЛАГа*. URL: <http://www.gulagmuseum.org/showObject.do?object=19885512&language=1> ; Енсебаева М. "Мамочкино кладбище": как хоронили детей репрессированных женщин. URL: https://informburo.kz/stati/mamochkino-kladbishche-kak-horonili-detey-repressirovannyh-zhenshchin.html?utm_source=facebook.com&utm_medium=story&utm_campaign=nf

⁵ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 77.

⁶ Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19... С. 77.

невідомість долі, яка спіткає цю дитину, виснажували матерів-невільниць¹. Жінки усвідомлювали, що найкраще для дитини було б виховуватися у родині, інколи вдавалося отримати дозвіл на передачу малюка сім'ї засудженої². Сильним ударом був момент розлуки з дітьми, яких відправляли в радянські сиротинці: *“Матерям дозволяли віднести свою дитину на “вахту”, а там “вольні” з материнських рук виривали дітей. То було неймовірно жахливе видовище: матері плакали, кричали, вили, як вовчиці, кусали “вольним сестрам” руки, пригортали свої кровиночки до себе... Дитячі голоси вливались в розпач розлуки, а жаль дитини виривався словом “Мамо!” Страшні розпачливі крики роздирали серце, усе змішувалося з дитячим плачем (...) Жінка, яка була засуджена на 10 років, мала надію довідатися, що десь там знайдеться добре жіноче серце, що хтось напише щось про її дитину. Але така, яку засудили на 25 років, була позбавлена надії довідатися що-небудь про свою дитину, де вона є, і не знала, чи взагалі її колись побачить”*³.

Жінки, яких розлучили з їхніми дітьми під час арешту, потерпали від невідомості про долю власних дітей⁴. У невольницькому вірші передано думки та почуття матерів за ґратами:

*Маленька дитино, в святкову цю днину
Хотіла б сказати про те,
Що в світі чужому – тобі невідомім –
За ґратами мама живе.
І тужить, і плаче сумними ночами,
І молиться мама твоя,
Щоб доня здорова була і раденька,
На щастя родині росла.
За дротом колючим роками страждає,*

¹ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... С. 102.

² Нескорена Березина... С. 176; Керсновская Е. А. Сколько стоит человек... Т. 9. Рис. 2.

³ Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність... С. 104; Незвичайні долі звичайних жінок... С. 180-181.

⁴ Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії... С. 109.

І мукам не видно кінця.
 Літа молодії і дні щонайкращі
 Зжирає проклята тюрма.
 Коли щось недобре почувеш про неї,
 Не вір язикам злих людей.
 Чекай її, доню, вона скоро прийде
 Й пригорне тебе до грудей.
 І тайну відкриє, і правду розкаже,
 За що проливалася кров
 І мучились люди. Та день той настане,
 І буде добро і любов! (1947 р.)¹.

Попри гіркоту розлуки, почуття материнського обов'язку та мрія про майбутню зустріч з дитиною, сподівання віднайти її після звільнення вселяли жінкам надію на майбутнє, додавали сил витримувати всі випробування, змушувало жінок не впадати у відчай, виживати: *“Від мене забрали дітей, мовляв, діти не можуть бути в тюрмі. Їх віддали до дитбудинку. Відтоді я їх не бачила аж до свого звільнення (...) Жила з дня на день. Весь час думала про дітей, молилася, щоб тільки побачити їх ще раз”*². Декому з жінок вдавалося налагодити листування з підростаючими дітьми і в такий спосіб підтримувати більш-менш регулярний зв'язок: цікавитися справами сина чи доньки, давати поради чи настанови, напучувати, жити їхніми інтересами. Листи К. Зарицької до сина сповнені материнської любові і турботи, вона заохочувала і підбадьорювала його до добрих вчинків, та водночас критикувала за хиби³.

Складною є проблема розриву і поновлення стосунків поміж матерями-політв'язнями та їхніми осиротілими на довгі роки дітьми. Виховані у радянських

¹ Потикевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити... С. 66.

² Нескорена Берегиня... С. 80-81, 101; Андрусак Є. Спогади... С. 49; Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє... С. 299; Судьба Натальї Костенко... С. 408; Нескорена Берегиня... С. 174-177; Корчак Д. Побачене і пережите... С. 26; Заєць-Мерещак О. Хто з Богом... С. 26.

³ Онишко Л. В. "Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати..."... С. 206.

сиротинцях чи під опікою родичів, діти не отримували материнської любові й турботи, їм важко було зрозуміти, чому мама не була поруч. Про цей аспект жіночого досвіду ув'язнення вкрай рідко згадують жінки. Дітей, які зростали у сім'ях близьких родичів, повернути після звільнення було легше¹. Зустріч з дітьми з дитбудинків була складнішою. О. Блавацька описала свій досвід у пересильній тюрмі в Потьмі, де щойно звільнені матері очікували з сиротинців своїх дітей: *“На вахту викликали мене, бо привезли [дочку] Віру. Зустріч коштувала мені багато нервів, бо Віра мене зовсім не знала (...) Вечором ми покладали Віру спати, вона накрилася з головою, і за хвилину нари, на яких вона лежала, аж затряслися від її плачу. Вона плакала і повторяли: “хочу в детдом”, а вся камера в один голос ревіла разом з нею”*.²

Унікальною є історія Є. Андрусяк, сина якої відібрали при арешті, і слід дитини було втрачено. Звільнившись після 10 років таборів, жінка ще два роки докладала неймовірних зусиль, щоб розшукати родину радянського офіцера, яка взяла дитину на виховання. Жінці вдалося не лише знайти свого на той час вже 12-річного сина в російській провінції, але й через суд поновити свої материнські права, забрати малого в Україну та виховати гідною людиною³. Якихось невільниць дорослі діти зустрічали з квітами⁴, від інших відрікалися, не пробачивши свого вимушеного сирітства⁵.

Досвід материнства в неволі суперечливий і сповнений трагізму: прагнення жінки реалізувати свою материнську роль стикалося з нелюдськими умовами утримання, бажання зберегти зв'язок зі своїми (не)втраченими дітьми спонукало жити, а смерть чи довічна розлука з дитиною залишали невігійні рани в душах колишніх невільниць. Важко не погодитися з висновками Л. Максимової:

¹ Беноні П. Така наша гірка правда... С. 29-30.

² Блавацька О. Хроніка мого життя... С. 171-173.

³ Андрусяк Є. Спогади... С. 69-84.

⁴ Нескорена Берегиня... С. 147.

⁵ Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”... С. 100-101; В намисті з колючого дроту... С. 91; Судьба Натальї Костенко... С. 405.

“Материнство давало їм [жінкам] “друге дихання”, з’являвся смисл життя, спалахувала згасла надія на нормальне життя (...) Природне почуття турботи про нащадків допомагало їм вижити і відчутти свою соціальну жіночу роль”¹. У таборах і в’язницях нормативна роль матері (виконувана реально на місці чи пережита дистанційно), попри всі емоційні та фізичні страждання, дозволяла невідьницям почуватися жінками, таким чином підживлюючи їхню загрожену гендерну ідентичність.

¹ Максимова Л. А. Материнство в лагерьх ГУЛАГа... С. 277.

ВИСНОВКИ

Критичний огляд праць про повсякденне життя українських жінок в надзвичайних історичних обставинах періоду сталінізму виявив, що ця тематика залишається однією з найменш вивчених ділянок в сучасних історико-етнологічних студіях, гостро бракує комплексних досліджень жіночого досвіду Голодомору, націоналістичного підпілля та політичного ув'язнення. При цьому крос-культурні студії про масовий голод в інших культурно-історичних контекстах, праці про гендерні виміри Голокосту та дослідження про жінок-політв'язнів інших націй містять важливі ідеї та цінні компаративні матеріали для всебічного аналізу відповідних сторін повсякденного життя українок. У пострадянській історичній науці та комеморативних практиках простежується тенденція до віктимізації жінок в контексті історії національних трагедій, яка не дозволяє побачити у них активних учасниць подій. Залучення категорії жіночої дієздатності дозволяє висвітлити роль жінок суб'єктів історичного процесу. Таким чином, дане дослідження заповнює значну лакуну в українських історико-етнологічних студіях, окреслює шляхи вивчення повсякденного життя жінок та пропонує нову модель інтерпретації жіночого історичного досвіду.

Дослідження доводить, що жіночі автобіографічні наративи є цінним історико-етнологічним джерелом для вивчення різних аспектів повсякдення, соціальної динаміки у малих групах, гуманітарної оцінки та людського виміру подій, а також гендерної тематики. Спогади жінок-очевидиць Голодомору, колишніх підпільниць та політв'язнів ГУЛАГу посідають низку характерних прикмет, обумовлених характером пережитого досвіду, типом наративу, способом його створення, впливом панівних політичних дискурсів. Абсолютна більшість особистих спогадів українок про життя в надзвичайних історичних обставинах віддзеркалюють типові гендерні особливості пам'яті і наративізації: увага до різних сторін повсякдення, значна кількість і деталізація "портретів" інших людей та їхніх історій, описи психологічного стану людей та їхніх соціальних взаємодій, емоційна насиченість розповіді, рефлексії на морально-етичні теми, актуальність гендерної тематики. Аналіз наративів показує, що

травматичність досвіду проявляється у наративах про Голодомор та Гулаг через замовчування певних тем, труднощі вербалізації певного типу досвіду, схематичне представлення певних подій або емоційне відчуження у розповіді. Найбільш табуйованими є питання, пов'язані з жіночим тілом та сексуальністю. Характерною рисою є високий рівень самоцензури, який співвідноситься з мірою політизації певних тем та панівними історичними дискурсами. У наративах простежується напруження поміж особистим і політичним – поєднання розповіді про себе і розповіді про референтну групу (повстанців, в'язнів). У спогадах жінки постають як активні дієвиці власного і соціального життя в надзвичайних історичних обставинах, вони описують різні прояви жіночої дієздатності. Через акт творення наративу (усно чи письмово) жінки також стають співучасницями історієписання. Попри очевидну суб'єктивність, різнорідність і тематичну мозаїчність спогадів, у своїй сукупності вони творять певний метанаратив, який є розповіддю про можливі сценарії жіночої долі в конкретному історичному контексті, що при наскрізному критичному прочитанні та у поєднанні з іншими типами історичних джерел, дозволяє цілісно реконструювати різні аспекти жіночого повсякдення.

Феміністська методологія вивчення жіночого історичного досвіду засвідчила свою релевантність та евристичний потенціал при дослідженні повсякденного життя українок в надзвичайних історичних обставинах: завдяки зосередженню уваги на діяльності і поведінці жінок, використанню джерел створених самими жінками та урахуванню оцінок, інтерпретацій та поглядів самих жінок, а також відмові від есенціалістського та універсалістського бачення жіночого досвіду вдалося розкрити специфічно-жіночі стратегії виживання, активні і пасивні форми протидії та ефективні практики пристосування до надзвичайних обставин на рівні повсякденного життя, показати дієву роль українських жінок у відповідних історичних подіях.

Основною, універсальною і найбільш дієвою жіночою стратегією виживання у надзвичайних обставинах була жіноча солідарність, яка проявлялася як на рівні досвіду (реальних практик взаємодопомоги), так і на рівні

репрезентацій (у жіночих автобіографічних наративах). В умовах тотального голоду, національно-визвольних змагань і політичного ув'язнення жінки демонстрували взаємодопомогу різного типу: матеріальну (їжа, одяг, турбота про здоров'я); морально-психологічну (емоційна підтримка); соціальну (солідарне материнство); безпекову (згуртованість, взаємне заступництво). Ці практики, що є проявами нормативної жіночності (так звана “етики турботи”), дозволяли жінкам спільно долати надзвичайні труднощі, збільшуючи шанси кожної з них на виживання в умовах радикального обмеження прав, можливостей і ресурсів. Іншим проявом жіночої солідарності – на рівні репрезентацій – є включення історій інших жінок у власні автобіографічні наративи (біографічні зарисовки, “портрети”, окремі випадки). В такий спосіб жінки репрезентують ширший досвід своєї референтної групи, свідчать від імені ширшої жіночої спільноти, що не лише розширює уявлення про різні аспекти жіночого повсякдення, але й розкриває множинність, неоднозначність і суперечливість жіночих доль в надзвичайних історичних обставинах.

Зосередження уваги на проявах жіночій дієздатності в умовах тотального голоду, національно-визвольних змагань та політичного ув'язнення дозволяє виявити та проаналізувати ті гендерно-забарвлені прийоми, способи і методи, які застосовували жінки, щоб забезпечити власні потреби та інтереси в умовах критичного обмеження прав, можливостей та ресурсів. Жінки вдавалися до пасивних і активних форм протидії насильству, використовували доступні їм легітимні та нелегальні канали і важелі впливу. Активний спротив міг набувати вигляду індивідуального чи групового протесту (“бабські бунти”, вербальні і фізичні атаки на “активістів”, табірні протести і повстання тощо), тоді як пасивні методи опору мали радше вигляд саботування вимог і правил (приховування майна чи їжі, переховування провізії та таємна підтримка підпільників, дрібні крадіжки, маскування, ігнорування певних вимог табірною режиму тощо). Хоча легітимні можливості для захисту власних прав та інтересів були вкрай обмежені, жінки використовували увесь доступний спектр методів (листи, звернення, клопотання та скарги до місцевих і центральних органів влади, провідників

підпілля, адміністрації таборів та керівництва ГУЛАГу тощо). Нелегальні способи забезпечення власних потреб зазвичай були пов'язані із порушенням заборон і ризиком покарання (канібалізм і трупоїдство, статеві стосунки з наділеними владою чоловіками, співпраця з репресивними органами, несанкціоноване листування ув'язнених, таємний шлюб у таборі, нелегальне набуття та зберігання недозволених речей у неволі, систематичні і масові порушення табірної режиму, тощо).

Серед типово-жіночих ресурсів виживання – жіночі речі і жіночі вміння (коштовності, одяг, побутові навички, творча майстерність тощо) та жіноче тіло. Жіночі речі та вміння могли бути обміняні на їжу (в умовах голоду) чи певне покращення життя (легшу працю, кращі житлові умови чи лікування в таборах). Детальний аналіз різноманітних проявів жіночої дієздатності дозволяє вийти за межі стереотипного сприйняття жінок як пасивних жертв надзвичайних обставин та побачити в них дієвців, які поодиночі і гуртом чинили спротив насильству, виявляли винахідливість і відвагу в обстоюванні власних прав та забезпечували свої інтереси навіть у найскладніших обставинах. Нерівність сил у таких протистояннях зводила більшість зусиль нанівець, однак те, що жінки намагалися активно реагувати на ситуації та впливати на перебіг подій є важливим для розуміння ролі жінок в історичних процесах на рівні повсякденного життя.

Аналіз виявив значну варіативність у ставленні до панівної нормативної жіночності та різні модифікації відповідних щоденних практик у конкретних надзвичайних обставинах. В умовах Голодомору деякі нормативні жіночі функції (санітарно-гігієнічні, опікунські) і поведінкові імперативи (турбота, співчуття, доброзичливість, охайність, моральні принципи, підтримання соціальних контактів) зазнали значного згортання, тимчасово втратили чинність або були модифіковані під впливом тотального голоду. У таборах ГУЛАГу нормативна жіночність була мобілізована та інструменталізована як засіб протидії дегуманізуючому руйнівному режимові: релігійні практики, жіноча творчість, турбота про жіночий зовнішній вигляд, догляд за тілом, упорядкування житла слугували для підтримання основних соціальних ідентичностей невольниць

(національної, релігійної, гендерної), допомагали зберегти фізичне та психічне здоров'я.

Найбільш суперечливою виявилися уявлення і практики щодо нормативної жіночності в умовах підпілля, де фактично відбувалися паралельні процеси: з одного боку, йшло розширення меж нормативної жіночності (через зміну масштабів та смислів традиційних жіночих занять в межах репродуктивної праці) та відбувся масовий вихід за її межі (через залучення жінок до виконання функцій і завдань, пов'язаних з традиційно-чоловічими заняттями, практиками і умовно-маскулінними рисами). При цьому у глибокому підпіллі та в загонах УПА жінки змушені були відмовитися від частини нормативної жіночності та діяти всупереч її імперативів (побутовий аскетизм, відмова від жіночих атрибутів, обмеження гігієни тіла, володіння зброєю та участь у збройних сутичках, готовність пожертвувати життям, відмова від особистого життя і материнства, товариські стосунки з побратимами), але водночас від жінок очікували збереження частини нормативної жіночності (виконання репродуктивної та емоційної роботи, використання жіночого вигляду як засобу партизанської війни). Таким чином нормативна жіночність – як сукупність панівних уявлень про “правильну/ідеальну” жінку – засвідчили свою сконструйованість, контекстуальність та здатність (тимчасово) модифікуватися під тиском обставин або взагалі втрачати чинність, з огляду на прагматичні інтереси самих жінок та пріоритети значущого для них соціального оточення.

Встановлено, що функціонування традиційної української культури у повсякденні українських жінок, які опинилися в надзвичайних історичних обставинах, було безпосередньо пов'язане із контекстом. В умовах тотального голоду, хоча жінки (переважно) залишалися у власних оселях і селах, відбулося радикальне згортання тих елементів традиційної культури, що пов'язані з календарною і родинною обрядовістю та народною творчістю; тимчасово втратили актуальність також традиції харчування, народної педагогіки, гігієни, християнських цінностей, морально-етичних норм, соціальних зв'язків і громадського життя, тощо. В умовах націоналістичного підпілля, коли жінки

(переважно) перебували за межами власного дому і села, традиційна українська культура функціонувала у редукованому вигляді – її елементи актуалізувалися в міру можливості (відзначення календарних свят могло відбуватися як у повному форматі, якщо підрозділ квартирував у селі, або було зведене до основних елементів обрядодійства у польових умовах чи бункерах (спільна молитва, скромний святковий стіл, колядки тощо). Певні види творчості хоч і були доступні лише в умовах стаціонарного проживання (бункери), та їх практикували не завжди з огляду на безпеку та інші чинники (брак світла і повітря). Родинні зв'язки дещо нівелювалися, а традиції харчування, гігієни, моралі почасти втрачали актуальність у підпіллі. Тобто, традиційна українська культура зазнала редукування у повсякденні підпільниць, але зберігалася у ширшому соціальному середовищі (серед місцевих мешканців). В умовах політичного ув'язнення в ГУЛАГу, коли жінки опинялися в цілковито чужому для них середовищі, традиційна українська культура виявила свою виняткову значущість та інструментальність: традиційні християнські практики (молитви, богослуження, відзначення християнських свят) дозволяли жінками структурували час і розривали монотонність табірної життя (на тлі інформаційної ізоляції), сприяли підтримці психічного здоров'я жінок-політв'язнів. Традиційні жіночі сімейно-господарські заняття (упорядкування житла, турбота про одяг, гігієна, квазі-родинні стосунки серед невольниць, особисті зв'язки з чоловіками-політв'язнями, материнство) допомагали ув'язненим практикувати властиві гендерні ролі. Різні види традиційної жіночої творчості (спів, вишивання, малювання та ін.) виконували важливі функції: *репрезентативну* (прояв національної ідентичності); *консолідуючу* – (національна солідарність); *аксіологічну* (лояльність до усталеної системи цінностей та моральних орієнтирів); *експресивну* (задоволення естетичних і творчих потреби); *психотерапевтичну* (подолання стресу, вивільнення емоційного напруження); *протестну* (форма пасивного спротиву антигуманному режиму ГУЛАГу, вияв духовної свободи). Усе це допомагало жінкам-політв'язням зберігати основні соціальні ідентичності (гендерну, національну, релігійну, політичну), систему ціннісних координат

(соціальні норми, моральні засади, світоглядні принципи), запобігти розпаду особистості.

З'ясовано, що материнство (як осердя нормативної жіночності і в традиційній українській селянській культурі, і в ідеології українського націоналізму) зазнало значних викликів та деформацій в надзвичайних історичних обставинах Голодомору, націоналістичного підпілля та політичного ув'язнення. Імператив беззастережної материнської жертвності було підважено в умовах тотального голоду: культурно-обумовлені норми і практики материнства зазнали докорінних видозмін в інтересах ширших стратегій виживання. За деяких обставин материнство приносили у жертву іншим ситуативним чи екзистенційним пріоритетам. Неможливість реалізації і недовіра узвичаєних практик материнства в надзвичайних обставинах мали своїм наслідком вимушену тимчасову відмову від виконання материнських обов'язків (чи то задля порятунку дитини під час голоду, чи то через активну участь матері у підпіллі, чи то через примусове вилучення дітей у невідільниць ГУЛАГу). Досвід материнства є одним з найбільш травматичних для жінок: конфлікт між нормативними уявленнями про материнство та нездатністю реалізувати їх на практиці викликає у жінок болісні переживання та утруднює наративізацію цього аспекту жіночого досвіду. Оскільки за усіх обставин відповідальність за дітей була покладена виключно на жінок, то саме жіночі спогади є унікальним джерелом для дослідження становища дітей у відповідних контекстах.

Виявлено, що специфіка жіночого досвіду у надзвичайних історичних обставинах значною мірою пов'язана з особливостями жіночого тіла. У надзвичайних історичних обставинах (голоду, підпілля, політичного ув'язнення) тіло могло стати для жінки одним з ресурсів для виживання, покращення становища і відносної безпеки (через вимушену проституцію, фаворитизм), проте водночас створювало і ризики сексуальних зазіхань і сексуального насильства, адже в згаданих надзвичайних обставинах самотні жінки були особливо уразливими перед зловживаннями з боку наділених владою і ресурсами чоловіків. Тема жіночої тілесності та сексуальності належить до найбільш табуованих у

жіночих автобіографічних наративах, що почасти зумовлене традиційними етичними нормами (неприйнятністю публічного обговорення інтимних питань), та травматичністю такого досвіду, що утруднює наративізацію пережитого та змушує жінок (свідомо чи позасвідомо) уникати його обговорення.

Дослідження жіночого повсякдення із залученням феміністського підходу дозволяє розкрити цілком невідомий пласт історичного минулого, у якому мільйони українських жінок постають дієвицями історичного процесу - вони щоденно проживали Історію, кожную подію, кожен день, кожную мить – і трагічну, і героїчну, і буденну. Жінки реагували на надзвичайні умови та вибудовували свої життєві стратегії на основі культурно-обумовлених рамок нормативної жіночності: використовували свої жіночі знання, навички, уміння, у вчинках спиралися на усталені в цій культурі соціальні норми, моральні цінності та уявлення про *жінку*. Вони приймали рішення, обирали стратегії виживання, форми спротиву та практики пристосування, щоб забезпечити власні інтереси та потреби, використовуючи доступні (часто мізерні) можливості і ресурси, долаючи структурні обмеження. Жіночі автобіографічні наративи – це насамперед історії неймовірних викликів та випробувань і, водночас, історії їх опанування та подолання. Вивчаючи жіночий досвід життя в надзвичайних історичних обставинах, вкрай важливо зосереджуватися не лише на втратах і стражданнях, а й розкривати малопомітні, втім, справді ефективні форми *жіночої дієздатності* в гендерно-забарвлених повсякденних практиках пристосування, спротиву та виживання. Такі знання можуть виявитися корисними для сучасного українського жіноцтва та суспільства загалом у плані ефективнішого використання жіночого потенціалу для вирішення актуальних проблем сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ**ДЖЕРЕЛА***архівні документи*

1. Архів ІН НАН України (Архів Інституту народознавства НАН України). Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 603. 46 арк. (Польові матеріали про жіночі долі в УПА. Інтерв'ю з Савчин-Пискір Марією Петрівною, 1925-2013 рр., записала Оксана Кісь 4-5 травня 2010 р. у м. Вауатоса, штат Вісконсін, США).
2. Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 562. 29 арк. (Польові матеріали про жіночі долі в УПА. Інтерв'ю з Богданою Пилипчук, 1922 р. н., записала Оксана Кісь 28 вересня 2007 р. у Львові).
3. Архів ІН НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 643. 40 арк. (Польові матеріали про жіночі долі в УПА. Інтерв'ю з Ярославою Саламахою, 1924 р.н., записала Оксана Кісь 12 березня 2012 р. у м. Ньюарку, США).
4. Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3. 56 арк. (Інтерв'ю з Анною Іваницькою (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р.).
5. Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". Ф. 1. Оп. 1. Спр. 4. 22 арк. (Інтерв'ю з Ольгою Годяк (1925 р.н.), записане у серпні 2009 р.).
6. Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2. 33 арк. (Інтерв'ю з Дарією Гусяк, 1924 р.н., записане у липні 2009 р.).
7. Архів ЦДВР (Архів Центру досліджень визвольного руху). Ф. 9. Т. 46. 35 арк. (Лагері ССРСР. Справа про радянські табори від 1948 р.).
8. Архів ЦДВР. Ф. 17. Т. 7. 1943. 14 арк. (На пробій. Одноднівка. Видання жіночої референтури ОУН).
9. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). 55205 ФП. Спр. 149976. Т.1. 322 арк. (Архівно-кримінальна справа Марії Савчин).
10. ГДА СБУ. 55205 ФП. Спр. 149976. Т. 2. 267 арк. (Архівно-кримінальна справа М. Савчин).

- 11.ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 15. Б. а. Б. д. Арк. 1019 – 1020 зв. (Жінка. Вишкільні матеріали).
- 12.ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 29. Арк. 426-429 (Пісня Леонід. Господарська інструкція, 1944 р.).
- 13.ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 48. 441 арк. (Материалы и документы ОУН по женскому вопросу, и жизни и творчестве украинских писателей Тараса Шевченко и Леси Украинки, о празднике моря и др. В одном томе).
- 14.ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 48. Арк. 1-8а (Українська жінка в сучасній дійсності / Відділ культурної праці У.Ц.К. Головна жіноча секція. Додаток до Вісника УЦК. 1943. № 5).
- 15.ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 48. Арк. 9-13 (Рак М. До питання призначення української жінки).
- 16.ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 48. Арк. 14-22 (Ребет Дарія. Суспільна роля жінки / Відділ культурної праці при У.Ц.К. Головна жіноча секція. 1943. Ч. 4.).
- 17.ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 48. Б. а. Б. д. Арк. 342 зв. 346 зв. (В річницю смерті Ольги Басараб).

опубліковані джерела

- 18.Адамова-Слиозберг О. Л. Путь / предисл. Н. Коржавина; худож. Д. С. Мухин. М.: Возвращение, 1993. 254 с.
- 19.Андрусак Є. Спогади. Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001. 91 с.
- 20.Беноні П. Така наша гірка правда: спогади і роздуми політв'язня. Чортків: [б.в.], 2003. 40 с.
- 21.Блавацька О. Хроніка мого життя. Львів; К.: Міжнародна економічна фундація, 2010. 224 с.
- 22.Борисенко В. К. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. К.: Стилос, 2007. 286 с.
- 23.В намисті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / упоряд. І. Кривуцький [та ін.]. Львів: Манускрипт, 2009. 276 с.

- 24.Вагула М. Моя дорога з дому через в'язниці, лагерні зони, заслання додому. Львів: Українські технології, 2006. 94 с.
- 25.Валентина Н. Великдень у в'язниці (з пережитого). *Наше життя*.1990. № 4. С. 2-3.
- 26.Великий голод в Україні 1932-1933 років: у 4 т. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. Т. 1. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні. 838 с.
- 27.Великий голод в Україні 1932-1933 років: у 4 т. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. Т. 2. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні. 814 с.
- 28.Великий голод в Україні 1932-1933 років: у 4 т. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. Т. 3. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні. 782 с.
- 29.Великий голод в Україні 1932-1933 років: у 4 т. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. Т. 4. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні. 622 с.
- 30.Віра, Надія, Любов: Спогади жінок / під ред. М. Паньків. Варшава: Український Архів, 2001. Т. 1. 426 с.
- 31.Віра, Надія, Любов: Спогади жінок / під ред. М. Паньків. Варшава: Український Архів, 2005. Т. 2. 360 с.
- 32.Воєнна округа УПА "Буг". Документи і матеріали. 1943–1952. К.; Торонто: Вид-во "Літопис УПА", 2009. Кн. 1. 790 с. (Літопис УПА. Нова серія. Т. 12).
- 33.Войтоловская А. По следам судьбы моего поколения. Сыктывкар: Коми книжное издательство, 1991. 334 с.
- 34.Войцехович-Рафальська О. Нас було десять тисяч у Кенгірі. *Наше життя*. 1992. № 2. С. 7-9; № 3. С. 5-11.
- 35.Волович Х. В. О прошлом. *Доднесь тяготеет*. М.: Сов. писатель, 1989. Вып. 1: Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. С. 461-494.
- 36.Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 років на Луганщині: свідчення очевидців / упор. І. Магрицька. Луганськ: Промдрук, 2008. Т. 1. 464 с.

37. Гаген-Торн Н. И. Меморіа. М.: Возвращение, 1994. 412 с.
38. Герлінг-Грудзінський Г. Інший світ. Советські записки. Чернівці: Книги – XXI, 2010. 316 с.
39. Гинзбург Е. Крутой маршрут. Хроника времен культа личности. М.: Советский писатель, 1990. 603 с.
40. Глинка Е. “Колымский трамвай” средней тяжести. *Доднесь тяготеет*. М.: Возвращение, 2004. Т. 2: Колыма / сост. Виленский С. С. С. 376–380.
41. Глинка Е. Трюм, или Большой “колымский трамвай”: рассказ-свидетельство. *Радуга*. 1990. № 2. С. 14–30.
42. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: зб. документів та матеріалів / авт.-упоряд.: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильев та ін. Вінниця: ДП “ДКФ”, 2007. 704 с.
43. Голодний хліб (Голод 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років в контексті історії репресій). Овідіопольський район / авт.-уклад. С. С. Аргатюк, Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса: СМІЛ, 2008. 400 с.
44. Голодомор на Житомирщині: 1930-1934 роки: документи і спогади: збірник / упоряд. Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолук. Житомир: Житомир. вісник, 1993. 81 с.
45. Голодомор 1932-1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження: зб. документів і матеріалів / упоряд. С. В. Бутко, С. І. Федусь. Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. 208 с.
46. Гошко-Кіт А. Жертви за незалежність. Львів: НВФ “Українські технології”, 2009. 324 с.
47. Гранкина Н. В. Записки вашей современницы: биограф. справка Э. Силиной. *Доднесь тяготеет*. М.: Сов. писатель, 1989. Вып. 1: Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. С. 149-174.
48. Графіка в бункрах УПА. Альбом дереворитів виконаних в Україні в роках 1947-1950 мистця українського підпілля Ніла Хасевича – “Бей-Зота” та його учнів. Філадельфія: Вид-во “Пролог”, 1952. 72 с.

49. Дети ГУЛАГа: 1918-1956 / сост. С. С. Виленский [и др.]; под ред. акад. А. Н. Яковлева. М.: Международный фонд "Демократия", 2002. 631 с.
50. Документи-свідки голодомору 1932-1933 років у Кам'янському районі: архівні документи, фотографії, спогади / упор. і текст Р. А. Занько, О. М. Самойленко. Дніпродзержинськ: Вид. дім "Андрій", 2008. 106 с.
51. "Дорогая Екатерина Павловна...": Письма женщин и детей. Письма в их защиту. 1920-1936: По документам фондов: "Московский политический красный крест", "Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным" / ГАРФ, НИПЦ "Мемориал"; сост.: Л. Должанская, И. Осипова; подгот. текстов, коммент., вступ. Л. Должанская; науч. ред. Я. Леонтьев. Санкт-Петербург: Журн. "Звезда", 2005. 448 с.
52. Заєць-Мерещак О. Хто з Богом, то Бог з ним: спогади Ольги Мерещак (Заєць). Тернопіль: Астон, 2015. 43 с.
53. Закидальська А. Інтинські сніговії: документ. повість, публіцистика. Луцьк: ПП Іванюк В. П., 2014. 244 с.
54. Заключенные на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР: собрание документов и фотографий. М.: РОССПЭН, 2008. 448 с.
55. Запорожец Н. И. Из воспоминаний / предисл. Н. Ширяевой. *Доднесь тяготееет*. М.: Советский писатель, 1989. Вып. 1: Записки вашей современницы / сост. С. С. Виленский. С. 532-538.
56. Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня). Львів: ПП Сорока, 2009. 204 с.
57. Изгнанники в своей стране: письма из советской ссылки 1921—1930-х годов: по документам фонда "Е. П. Пешкова. Помощь политическим заключенным" / сост. О. М. Милова. М.: Наука, 2008. 552 с.
58. История сталинского ГУЛага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: собр. док.: в 7 т. М.: РОССПЭН, 2004. Т. 4. Население ГУЛАГа: численность и условия содержания / отв. ред. И. В. Безбородов, В. М. Хрусталеv. 624 с.

59. Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації / упоряд., ред., вступ. ст. Г. Дацюк. К.: Спадщина, 2007. 224 с.
60. Кагарличчина пам'ятає : свідчення очевидців, розповіді та спогади, авторські думки, записані юними дослідниками, освітянами, працівниками закладів культури, робочими групами місцевих рад Кагарличчини / кер. проекту Л. Кононенко; ред. В. Владіміров. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. 176 с.
61. Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє (Мережане життям). Варшава: Вид-во "Український Архів", 2000. 440 с.
62. Керсновская Е. А. Наскальная живопись: "...беззакония наши свидетельствуют против нас..." / ред.-сост., авт. предисл. В. Вигилянский. М.: Квадрат, 1991. 383 с.
63. Керсновская Е. А. Сколько стоит человек: повесть о пережитом: в 6 т., 12 тетр. М.: Фонд Керсновской, 2000-2001.
64. Книга пам'яті жертв Голодомору на Тростянецьчині / упоряд. С. К. Шур. Вінниця: Книга-Вега, 2008. 144 с.
65. Козак (Савицька) І. На буремних шляхах визвольної боротьби / упоряд. О. Панченко. Гадяч: Вид-во "Гадяч", 2005. 264 с.
66. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933: зб. матеріалів і документів / упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Наукова думка, 1992. 736 с.
67. Корчак Д. Побачене і пережите: спогади політв'язня. Стрий: Укрпол, 2016. 137 с.
68. Коханська Г. З Україною в серці: спогади. Львів; Торонто: Літопис УПА, 2008. Т. 9. 402 с. (Літопис УПА).
69. Коханська Г. Озброєні честю. Спогади розвідниці ОУН-УПА. Луцьк: Терен, 376 с.
70. Лабунька М. Коли ліс був наш батько. Спомини. Філядельфія; Мюнхен; Львів; К.: Основи, 2015. 320 с., іл.

- 71.Лагерная повседневность. Условия существования заключенных на объектах электроэнергетики. *Заключенные на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики СССР : собрание документов и фотографий.* Москва: РОССПЭН, 2008. С. 289-393.
- 72.Липа Ю. Українська жінка. *Жінка.* 1938. № 7–8. С. 2-4
- 73.Лисивець А. Спомини. К.: К.І.С., 2008. 128 с.
- 74.Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського району: спогади та свідчення очевидців, мартиролог Голодомору / ред. О. Ю. Касаткіна. Козятин: Консоль, 2009. 225 с.
- 75.Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади / відп. ред. Я. Лялька. Львів: Просвіта, 1993. Кн. 1. 799 с.
- 76.Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади / відп. ред. Я. Лялька. Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. Кн. 2. 664 с.
- 77.Людяність у нелюдяний час / упоряд. В. С. Тиліщак, В. М. Яременко. Львів: Часопис, 2013. 236 с.
- 78.Малярчин-Шпиталь Д. І стали нам ті наші гори твердиною у лютий час... : спогади друкарки Головного осередку пропаганди ОУН і УПА Дарії Малярчин-Шпиталь ("Дарки") / ред. С. Онуфрив. Львів: Паіс, 2012. 163 с.
- 79.Мальсагов С. А. Адские острова: Советская тюрьма на Дальнем Севере / пер. с англ. Ш. Яндиева; предисл. В.Г. Танкиева; вступ. ст. М. Абсаметова. Нальчик: Эльфа, 1995. 125 с.
- 80.Мандрик-Куйбіда К. Благослови вогнем. Львів: Літопис, 2007. 114 с.
- 81.Марта Н. Жінка в українському визвольному русі (з власних спостережень). *Українська Повстанська Армія: Збірка документів за 1942-1950 роки.* Мюнхен: Видання закордонних частин ОУН, 1957. Ч. 1. С. 88-102.
- 82.Марченко З. Д. Семнадцать лет на островах ГУЛАГа. М.: Возвращение, 1999. 106 с.
- 83.Медична опіка в УПА / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1992. 477 с. (Літопис УПА; т. 23).

84. Медична опіка в УПА / ред. М. Ріпецький. Львів: Літопис УПА. 2001. Кн. 2. 581 с. (Літопис УПА; т. 32).
85. Мешко О. Між життям і смертю. К.: НВП "Ява", 1991. 92 с.
86. Мешко О. Не відступлюся!: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / упоряд. В. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко. Харків: Права людини, 2005. 344 с.
87. Ми пам'ятаємо... Світ визнає. Спогади очевидців Голодомору 1932-1933 років. Рівне: ВАТ "Рівненська друкарня", 2008. 228 с.
88. Мудра Н. Якою була наша молодість. *Непохитні: зб. спогадів* / ред. Б. Гордасевич; упор. С. Волощак. Львів: Рідна школа, 2005. С. 6-12.
89. На зламі століть. У пам'ять прийдешнім поколінням / упоряд. Т. Б. Карпенюк, В. В. Сергєєва, І. З. Бойко. Луцьк: Терен, 2014. 200 с.
90. Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття / гол. упоряд. І. Винницька. Львів: Вид-во Львівської Політехніки, 2013. 836 с.
91. Непохитні: зб. спогадів / ред. Б. Гордасевич; упоряд. С. Волощак. Львів: Рідна школа, 2005. 180 с.
92. Нескорена Берегиня: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття. Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) / упоряд. Б. О. Гордасевич; ред.: Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. Торонто; Львів: Піраміда, 2002. 280 с.
93. Николаюк В. У Володимир-Волинському повіті (переживання жінки-селянки під час боротьби УПА). Торонто: Літопис УПА, 1984. С. 253-258. (Літопис УПА Т. 5. Волинь і Полісся: Німецька окупація. Кн. 3. Спомини учасників / ред. Є.Штендера).
94. Огієнко В. І. Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 145-156.
95. Огієнко В. І. Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод. *Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип. 1. С. 148-160.
96. Олена Степанів – Роман Дашкевич : спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Федонюк. Львів: Літературна агенція "Піраміда", 2009. 623 с.

97. Олицкая Е. Л. Мои воспоминания: в 2 кн. Frankfurt-am-Mein: Посев, 1971. Кн. 2. 270 с.
98. Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців. Новгород-Сіверський район: (Свідчення про голод 1932-1933 на Чернігівщині) / ред. С. Біла. Чернігів: Чернігівські обереги, 2004. 43 с.
99. Паньків М. Теофілія: Про Теофілію Бздову-Федорів-Стахів. Спогади. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2009. 192 с.
100. Петкевич Т. В. Жизнь - сапожок непарный : воспоминания / послесл. Б. Ф. Егорова; худож. И. Архипов. СПб.: Астра-Люкс; АТОКСО, 1993. 502 с.
101. Плечій Г. Маківкою покликані: Спогади і роздуми колишньої зв'язкової УПА. Львів: Каменяр, 2007. 74 с.
102. Позняк (Скрип'юк) Г. Мені було 19: автобіографічно-літературна розповідь. К.: Видавничий Дім "Києво-Могилянська Академія", 2001. 124 с.
103. Польская Е. Б. Это мы, Господи, пред Тобою... Невинномысск: Б.и., 1998. 504 с.
104. Потікевич-Заболотна М. Нам дуже треба жити. Тернопіль: Лілея, 1996. 135 с.
105. Потікевич-Заболотна М. Нескорена пісня (Пісні медсестри УПА і політв'язня). Тернопіль: Лілея, 1997. 52 с.
106. Прокоп М. Важкі дороги "Марічки". *Свобода*. 1996. № 35. С. 2.
107. Процак П. На перехрестях життя (спогади). Ів.-Франківськ: Місто-НВ, 2003. 51 с.
108. Ребет Д. Казка і дійсність (З життя однієї матері). *Ребет Д. На перехрестях визвольних змагань* / за ред. О. Панченка. Гадяч: Вид-во "Гадяч", 2003. С. 467-468.
109. Ребет Д. На перехрестях визвольних змагань (Вибрані статті) / упоряд. О. Панченко. Гадяч: Вид-во "Гадяч", 2003. 569 с.
110. Рислаккі Ю. Воркута! Повстання у виправно-тудовому таборі / пер. з фін. Ю. Зуба. Львів: Літопис, 2015. 370 с.

111. Романина-Левкович Я. Життя підпільниці. *Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини* / ред. П. Потічний, В. В'ятрович. Львів; Торонто:, 2003. С. 143-240. (Літопис УПА. Т. 4).
112. Руденко Р. Згадуючи пережите. *Наше життя / Our Life*. 1988. № 2. С. 3-6.
113. Рудницька М. Статті, листи, документи / відп. ред. М. Богачевська-Хом'як; упоряд. М. Дядюк. Львів: ЦДІА України, 1998. 844 с.
114. Руженцева Т. Д. [Воспоминания]. *Вся наша жизнь: Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы, записанные ею* / изд. подгот. О. Блинкина, Е. Великанова; авт. предисл. Н. Охотин. М.: Мемориал, 1996. С. 64-81.
115. Савка Б. “А смерть їх безсмертям зустріла”: нариси, спогади, документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля... в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА. Тернопіль: Джура, 2003. 332 с.
116. Савчин М. Тисяча доріг (Спогади). Торонто; Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 1995. 600 с. (Літопис УПА. Т. 28).
117. Савчин М. Тисяча доріг: Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. К.: Смолоскип, 2003. 546 с.
118. Святиня і голодомор: документи і матеріали з наукового архіву Шевченківського нац. заповідника: Свідчення очевидців про роки Голодомору в Україні 1932-1933 р. / упор. О. В. Білокінь. Канів: ПП Сорока Т.Б., 2003. 50 с.
119. Слободян-Ковалюк О. За Україну! За її волю! Коломия: Вік, 2010. 144 с.
120. Солженицин А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956. Опыт художественного исследования. Екатеринбург: Издательство “У-Фактория”, 2006. Ч. 3-4. 563 с.
121. Стефанская М. Черное и белое. М.: Суздальев, 1994. 71 с.

122. Судьба Натальи Костенко (запись Л. Богораз). *Пам'ять: ист. сб.* Париж: YMCA Press, 1981. Вып. 4. С. 402-412.
123. Суровцева Н. Колымские воспоминания. *Доднесь тяготеет.* М.: Советский писатель, 1989. Вып. 1: Записки вашей современницы / сост. Семен Виленский. С. 252-324.
124. Суровцова Н. Життя Надії Суровцової: Частина 1. *Україна. Наука і культура.* К.: Знання, 1990. Вип. 24. С. 210-307.
125. Суровцова Н. Життя Надії Суровцової: Частина 2. *Україна. Наука і культура.* К.: Знання, 1990. Вип. 25. С. 218-301.
126. Суровцова Н. Спогади. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. 431 с.
127. Суровцова Н. В. Листи. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. Кн. 1. 704 с.
128. Тамарина Р. М. Такая планида, или Зарубки на "Щепке". Томск: Водолей, 2002. 320 с.
129. Теліга О. Якими нас прагнете? *Теліга О. Збірник* / ред. Олег Жданович. Детройт: Український золотий хрест в ЗСА, 1977. С. 65-77.
130. Тимочко-Камінська І. Моя одисея. Варшава: Український архів, 2005. 383 с.
- 131.** 33-й: голод: Народна книга-меморіал / упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. К.: Рад. письменник, 1991. 584 с.
132. Узниці "АЛЖИРа": Список жінок-заключених Акмолинського і других отделений Карлага / сост. В. М. Гринев и др. М.: Звенья, 2003. 567 с.
133. Українська жінка у визвольній боротьбі (1940-1950 рр.): біогр. довід. / упоряд. Н. Мудра Львів: Світ, 2004. Вип. 1. 192 с.
134. Українська жінка у визвольній боротьбі 1940-1950: біогр. довід. / упоряд. Н. Мудра. Львів: Світ, 2006. Вип. 2. 192 с.
135. Українська жінка у визвольній боротьбі 1940-1950: біогр. довід. / упоряд. Н. Мудра. Львів: Світ, 2009. Вип. 3. 144 с.
136. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / відп. ред.-упоряд. В. В'ятрович. Львів: ЦДВР, 2007. 352 с.

137. Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. К.: Вид. Дім „Києво-Могилянська академія”, 2005. Т. 1. 296 с.
138. Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. К.: Вид. Дім „Києво-Могилянська академія”, 2004. Т. 2. 443 с.
139. Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. К.: Вид. Дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. Т. 3. 432 с.
140. Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. К.: Вид. Дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. Т. 4. 504 с.
141. Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. К.: Вид. Дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. Т. 5. 322 с.
142. Український голокост. 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / упоряд. Ю. Мицик. Вид. Дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. Т. 6. 690 с.
143. Українці про голод 1932-1933: Фольклорні записи В. Сокола. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. 232 с.
144. Улановская Н. М., Улановская М. А. История одной семьи. СПб.: Инапресс, 2003. 461 с.
145. Усна жіноча історія. Повернення / за ред. Г. Дацюк. К.: Жіночий Центр „Спадщина”, 2003. 273 с.
146. Усна історія Степової України / гол. ред. А. Бойко. Запоріжжя: Тандем, 2008. Т. 1. 516 с.
147. Усна історія Степової України / гол. ред. А. Бойко. Запоріжжя: Тандем, 2008. Т. 2. 512 с.
148. Усна історія Степової України / гол. ред. А. Бойко. Запоріжжя: Тандем, 2008. Т. 3. 474 с.
149. Усна історія Степової України / гол. ред. А. Бойко. Запоріжжя: Тандем, 2008. Т. 4. 482 с.
150. Усна історія Степової України / гол. ред. А. Бойко. Запоріжжя: Тандем, 2009. Т. 5. 460 с.
151. Усна історія Степової України / гол. ред. А. Бойко. Запоріжжя: Тандем, 2009. Т. 6. 464 с.

152. Усна історія Степової України / гол. ред. А. Бойко. Запоріжжя: Тандем, 2009. Т. 7. 388 с.
153. Усна історія Степової України / гол. ред. А. Бойко. Запоріжжя: Тандем, 2010. Т. 8. 362 с.
154. Усна історія Степової України / гол. ред. А. Бойко. Запоріжжя: Тандем, 2010. Т. 9. 369 с.
155. Усна історія Степової України / гол. ред. А. Бойко. Запоріжжя: Тандем, 2012. Т. 10. 532 с.
156. Хращевська О. М. Зламаний цвіт: художньо-документальна проза. Львів: Сполом, 2012. 240 с.
157. Ширяев Б. Н. Неугасимая лампада. М.: Т-во рус. худож., 1991. 411 с.
158. Шліс В. День Воркуті. *Наше життя*. 1956. № 7. С. 5-6.
159. Шліс В. Молитва в Воркуті. *Наше життя*. 1956. № 9. С. 7.
160. Шліс В. Неділя у Воркуті. *Наше життя*. 1956. № 8. С. 6-9.
161. Шліс В. Пошта у Воркуті. *Наше життя*. 1956. № 10. С. 7.
162. Шліс В. Різдво Воркуті. *Наше життя*. 1957. № 1. С. 4.
163. Шліс В. Розвага у Воркуті. *Наше життя*. 1956. № 11. С. 7.
164. Штепа М. Пам'ять кличе. Чортків: Терно-Граф, 2008. 123 с.
165. Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / зап. і упоряд. Є. Луньо. Львів: Літопис, 2005. Т.1: Наконечне Перше. Наконечне Друге. 576 с.
166. Яворівщина у повстанській боротьбі: розповіді учасників та очевидців / зап. і упоряд. Є. Луньо. Львів: Растр-7, 2015. Т. 2: Яворів. 1080 с.
167. Adamova-Sliozberg O. My Journey: How One Woman Survived Stalin's Gulag / trans. by K. Gratwick Baker. Northwestern U Press, 2011. 312 p.
168. Estonian Life Stories / ed. and transl. by T. Kirss. Budapest: CEU Press, 2009. – 540 p.
169. Figs O. Just Send me Word. A True Story of Love and Survival in the Gulag. London: Metropolitan Books, 2012. 352 p.

170. Ginzburg E. *Within the Whirlwind* / trans. I. Boland; intro. H. Böll. NY: Harcourt Brace Jovanovich, 1981. 423 p.
171. *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932-1933: report to Congress / Commission on the Ukraine Famine*. Washington: U.S. G.P.O.: 1988. 524 p.
172. *Invincible Spirit: Art and Poetry of Ukrainian Women Political Prisoners in the U.S.S.R.* Baltimore: Smoloskyp Publishers, 1977. 124 p.
173. Komar L. *Scratches on a prison wall. A wartime memoir* / transl. and ed. by C. Prokop. NY: Universe Inc., 2009. 239 p.
174. Lipper E. *Eleven Years in Soviet Prison Camps*. Chicago: Regnery, 1951. 329 p.
175. Meshko O. *Between Death and Life* / transl. by G. Moshinsky. NY: Women's Association for the Defense of Four Freedoms for Ukraine, 1981. 176 p.
176. Meshko O. *Memoirs*. *The Ukrainian Review*. 1979. Vol. 27(2). P. 35-54.
177. Meshko O. *Memoirs*. *The Ukrainian Review*. 1979. Vol. 27(30). P. 36-50.
178. Meshko O. *Memoirs*. *The Ukrainian Review*. 1979. Vol. 27(4). P. 22-50.
179. Obertynska B. (Rudzka M.). *W domu niewoli*. Rome: Nakł. Oddziału Kultury i Prasy 2. Korpusu A.P., 1946. T. 1-2. 354 s.
180. *She Who Remembers Survives: Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories* / ed. by T. Kirss, E. Koresaar, M. Lauristin. Tartu: Tartu UP, 2004. 346 p.
181. Surovtseva N. *Vladivostok Transit. Till my Tale is Told: Women's Memoirs of the Gulag* / ed. by Simeon Vilensky. Bloomington: Indiana UP, 2001. P. 181-210.
182. Savchyn Pyskir M. *Thousands of Roads: A Memoir of a Young Woman's Life in the Ukrainian Underground During and After World War II* / trans. by A. Savage. London: McFarland & Company, 2001. 243 p.

НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ

183. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. Кю: Критика, 2001. 272 с.
184. Антонова Т. Жінка, її мирні, напівмирні і воєнні ролі у боротьбі ОУН і УПА. *Український визвольний рух*. 2007. № 9. С. 138-146.
185. Антонова Т. Жінки в житті романа Шухевича, головного командира Української Повстанської Армії. *Український визвольний рух*. 2007. № 10. С. 244-254.
186. Белова А. В. Женская повседневность как предмет истории повседневности: историографический и методологический аспекты. *Российская повседневность в зеркале гендерных отношений: сб. статей / отв. ред. Н. Л. Пушкарева*. М.: НЛЮ, 2013. С. 25-67.
187. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: Медиум, 1995. 323 с.
188. Биографический метод: история, методология, практика / под ред. Е. Мещеркиной, В. Семеновы. М.: Институт социологии РАН, 1994. 147 с.
189. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 т. К.: Либідь; Військо України, 1994. Кн. 1. 422 с.; Кн. 2. 428 с.
190. Богачевська-Хом'як М. Літературний конкурс імені Лесі і Петра Ковалевих. *Наше життя*. 1996. № 6. С. 14.
191. Бондарук Л. В. Український рух опору в радянських концтаборах у 40-х – першій половині 50-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2011. 20 с.
192. Бородкин Л. И. Труд в ГУЛАГе: между принуждением и стимулированием. *ГУЛАГ: экономика принудительного труда / отв. ред Л. И. Бородкин, П. Грегори, О. В. Хлевнюк*. М.: РОССПЭН, 2008. С. 129-156.

193. Бурдс Дж. “Москальки”: женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944—1948. *Социальная История. Ежегодник '2004*. М.: РОССПЭН, 2004. С. 300—339.
194. Бурдс Дж. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939-1945). *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь*. К.: ТОВ “Арт-книга”, 2015. С. 278-306.
195. Буряк Л. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи (друга половина XIX — перша третина XX ст.). К.: Національна академія управління, 2010. 368 с.
196. Вамбольдт Н. В., Шубина М. П. Повседневность в истории. *Гуманитарные исследования: ежегодник*. Омск: Изд-во ОмГТУ, 2006. Вып. 11. С. 92-99.
197. Васильєв В., Віола Л. Колективізація та селянський опір на Україні (листопад 1929 — березнь 1930). Вінниця: Логос, 1997. 536 с.
198. Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство. *Васильєв В., Лінн В. Колективізація та селянський опір на Україні (листопад 1929 – березнь 1930)*. Вінниця: Логос, 1997. С. 70–94.
199. Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність Української Повстанської Армії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. пр.* 2003. Вип. 10. С. 36-45.
200. Вороніна М. Гендерна політика більшовиків на Київщині в першій третині XX століття. *Сторінки історії: зб. наук. праць*. Київ, 2009. Вип. 28. С. 101-111.
201. Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу “великого терору” (1937–1938 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. К.: Вид-во “Телесик”, 2009. № 32. С. 137–175.
202. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво в каральній практиці радянської влади (1917-1953 рр.). К.: Темпора, 2013. С. 142-192.

203. Вятрович В., Забілий Р., Дерев'яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія: історія нескорених. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. 350 с.
204. Гавришко М. Вплив “гендерної політики” у Третньому Райху на український феміністичний дискурс в Галичині у 1930-х рр. *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 6. С. 86-90.
205. Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940-1950-х роках. *Український визвольний рух*. 2015. Зб. 20. С. 199-213.
206. Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940-1950-х років. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь*. К.: ТОВ “Арт-книга”, 2015. С. 123-141.
207. Гавришко М. Чоловіки, жінки й насильство в ОУН і УПА в 1940-1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С. 89-107.
208. Гавришко М. Юлія Ганущак: “Помилування не просила, бо не так була вихована”. *“І слова стали чином живим...” (Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків): зб. іст.-біогр. нарисів / відп ред. О. Стасюк*. Львів: Інститут українознавства ім Ів. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 189-200.
209. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. 888 с.
210. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Я. Пиріг. К.: Політвидав України, 1990. 605 с.
211. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. / ред. кол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика; упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. 664 с.
212. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліогр. покажч. Одеса: Вид-во Студія "Негоціант", 2008. Вип. 2 / ред. кол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.),

- О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. 576 с.
213. Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: бібліогр. покажч. / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; редкол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика ; ред. І. С. Шелестович; ОННБ ім. М. Горького, Ін-т історії України НАН України. Одеса, 2014. 685 с.
214. Горинь Г. Голодомор 1932-33 років – нищівний удар по фундаментальних устоях традиційного укладу життя українського села. *Відлуння голодомору-геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні*. Львів: НТШ, 2005. С. 106-121.
215. Гринько А. І. Жіночі заворушення як засіб боротьби за виживання дітей у 1932-1933 роках (на матеріалах Поділля). *Вісник Кам'янець-Подільського університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*. 2009. Вип. 3. С. 370-375.
216. Грінченко Г., Реброва І., Романова І. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 172—187.
217. Грошев И. В. Вербально-гендерные модели мужской и женской речи. *Гендерные отношения в России: история, современное состояние, перспективы: материалы междунар. науч. конф.* Иваново, 1999. С. 61-66.
218. Гулаг: экономика принудительного труда / отв. ред. Л. И. Бородкин, П. Грегори, О. В. Хлевнюк. М.: РОССПЭН, 2008. 320 с.
219. Гуревич А. Историческая антропология: проблемы социальной и культурной истории. *Вестник АН СССР*. 1989. №7. С. 71-78.
220. Гуревич А. Историческая наука и историческая антропология. *Вопросы философии*. – 1988. № 1. С. 56-70.
221. Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори 1921-23, 1932-33, 1946-47 років в Україні. *Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення: матеріали міжнар. наук. конф.* К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 62-86.

222. Дацюк Г. Тема визвольних змагань у контексті усної історії. Жіночий досвід. *Наукові записки з української історії: зб. наук. ст.* Тернопіль: Астон, 2007. Вип. 19. С. 474-480.
223. Демченко Т. П. Колективізація та Голодомор 1932-1933 рр. на Чернігівщині: навч. посіб. Чернігів: Деснянська правда, 2007. 72 с.
224. Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України. Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2007. 1070 с.
225. Дровозюк С. І. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932-1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей.* Київ, 2007. Вип. 34. С. 67-79.
226. Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918-1941-1944. К.-Чернівці, 1995. 272 с.
227. Дюби Ж., Перро М. Рассказывая историю женщин. *История женщин на Западе: в 5 т.* Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. Т. 1. От древних богинь до христианских святых / под общ. ред. Ж. Дюби, М. Перро; пер. с англ. С. 10-23.
228. Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національної заангажованістю: монографія. Львів: Астролябія, 2011. 368 с.
229. Епллбом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенко. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська Академія", 2006. 512 с.
230. Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині. Рівне: Волинські обереги, 2008. 308 с.
231. Жіночий бунт — масова волинка в селах Рогізка та Кучинівка [Щорський р-н]: іст. довідка: до 75-річчя Голодомору в Україні / уклад.: І. О. Стасенко, І. В. Артеменко; Щорс. центр. б-ка ім. 40-річчя Перемоги. Щорс, 2007. 20 с.

232. Завадский А. Письма из лагеря как способ сохранить себя: случай художника Григория Филипповского. *Laboratorium*. 2015. № 7(1). С. 147-157.
233. Зброшко О. Молодіжні осередки руху опору в Західній Україні в 40-50 роках ХХ ст. у світлі документів Державного архіву у Львівській області. *Український визвольний рух*. 2015. № 20. С. 43-55.
234. Земская Е. А., Китайгородская М. А., Розанова Н. Н. Особенности мужской и женской речи. *Русский язык в его функционировании*. М.: Наука, 1993. С. 90–136.
235. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). *Социологические исследования*. 1991. № 6. С. 10-27.
236. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). *Социологические исследования*. 1991. № 7. С. 3-16.
237. Иванова Г. М. ГУЛАГ: государство в государстве. *Советское общество: возникновение: развитие: исторический финал*. М.: РГУ, 1997. Т. 2. С. 209-272.
238. Иванова Г. М. История ГУЛАГа 1918-1958: Социально-экономический и политико-правовой аспекты. М.: Наука, 2006. 440 с.
239. Иванова Е. О гендерных особенностях памяти. *Гендерные исследования*. Х., 1999. Т. 3. С. 242-252.
240. История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: собрание документов в 7 т. М.: РОССПЭН, 2004.
241. “І слова стали чином живим...” (Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків): зб. іст.-біогр. нарисів / відп ред. О. Стасюк. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2014. 216 с.
242. Иванченко В. Квітка в червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2009. 114 с. (Літопис УПА. Серія “Події і люди”. Т. 8).

243. Іванченко В., Іщук О. Життєвий шлях Галини Голояд — “Марти Гай”. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2010. 114 с. (Літопис УПА. Серія “Події і люди”. Т. 10).
244. Їдло 33-го. Словник голодомору / збір. і упоряд. О. Різників. Одеса: Юридична література, 2003. 168 с.
245. Карлаг: альбом. Караганды: Карагандинский ун-т "Болашак", 2012. 576 с.
246. Карлаг: Творчество в неволе: Художники, музеи, документы, памятники / сост. Н. Т. Жумадилова. Караганда, 2009. 248 с.
247. Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты. М.: Институт социологии РАН, 1999. 180 с.
248. Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ ст.: ідеологія і практика. Львів: Добра справа, 2003. 460 с.
249. Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках. *Філософсько-антропологічні студії'2001. Спецвипуск*. К.: Стилос, 2001. С.43-58.
250. Кісь О. Відновлюючи власну пам'ять: проект „Україна ХХ століття у пам'яті жінок”. *Україна Модерна*. 2007. Ч. 11. С. 266—270.
251. Кісь О. Гендерні аспекти практики усноісторичних досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і на рації. *Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді : матеріали Міжнар. наук. конф.* Львів: ІН НАН України, 2014. С. 11—41.
252. Кісь О. Голодомор 1932-33 рр. крізь призму жіночого досвіду. *Народознавчі Зошити*. 2010. № 5-6. С. 633-651.
253. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. 272 с.
254. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159—172.

255. Кісь О. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті. *Український історичний журнал*. 2016. № 3. С. 125-138.
256. Кісь О. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських землях у 1940-50-х. *Схід / Захід: іст.-культуролог. зб.* Харків, 2009. Вип. 13-14. „Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи”. С. 101-125.
257. Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. *Жінки Центрально-Східної Європи у часи Другої світової війни: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К.: ТОВ “Арт-Книга”, 2015. С. 15-39.*
258. Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело: зб. наук. праць / за ред. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. С. 171-191.*
259. Кісь О. Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на Західно-Українських землях у 1940-50-х роках. *Народознавчі Зошити*. 2013. № 4. С. 591-199.
260. Кісь О. Місія (не) здійсненна: спогади Марії Савчин як ідея і чин. “І слова стали чином живим...” (*Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських долі та стосунків*): зб. іст.-біограф. нарисів / відп ред. О. Стасюк Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 81-111.
261. Кісь О. Нація як уявлена і реальна спільнота крізь призму жіночого досвіду українок-політв'язнів ГУЛАГу. *Народознавчі зошити*. 2016. № 6. С. 1274-1285.

262. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий Альманах*. 2011. Вип. 6. С. 101—107.
263. Кісь О. Проблема профанації жіночої історії в Україні. *Народознавчі зошити*. 2007. Зош. 5—6. С. 711—714.
264. Кісь О. Релігійні практики українок-політв'язнів у Гулагу. *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2016. № 6. С. 41-49.
265. Кісь О. Репрезентація етнічної та регіональної ідентичностей в автобіографіях жінок України. *Україна Модерна*. 2007. Т. 11. С. 85—98.
266. Кісь О. Рецепція радянської влади і незалежності в усних автобіографіях жінок України. *Схід—Захід: іст.-культуролог. зб.* Харків: ТОВ “НТМХ”, 2008. Вип. 11—12. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях / під ред. В. Кравченка та Г. Грінченко. С. 17—28.
267. Кісь О. Творчість українських жінок-політв'язнів у ГУЛАГу. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 3. С. 51-59.
268. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.
269. Кісь О. Усна жіноча історія як феміністський проект: західні теорії, пострадянські контексти, українські практики. *Народознавчі Зошити*. 2015. Зош. 3-4. С. 1384-1403.
270. Кісь О. Усна історія: концептуальні засади. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип. 2. Ч. 3. С. 212-220.
271. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна Модерна*. 2006. Т. 11. С. 7-24.
272. Кісь О. Чи/якою потрібна Україні її жіноча історія? *Критика*. 2013. № 1-2. С. 18-21.
273. Кобченко К. Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СРСР у 1920-1930 рр. *Українознавчий альманах*. Київ, 2010. Вип. 4. С. 106—115.

274. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.). Торонто- Львів, 2006. 498 с. (Літопис УПА. Т. 7).
275. Ковальчук В. Документування шлюбів в ОУН та УПА. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2010. Вип. 15. С. 692-697.
276. Кокурин А. И. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960. М.: Изд-во “Материк”, 2002. 885 с.
277. Коломейский И. А. Культурно-воспитательная работа в лагерях и колониях ГУЛАГа НКВД-МВД СССР на территории Челябинской области: дис. ... канд. ист. наук. Челябинск, 2009. 243 с.
278. Коляструк О. Методологія історії повсякдення. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. 2011. № 982: Сер. Історія. Вип. 44. С. 8-21.
279. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2007. № 1. С. 174-184.
280. Конквест Р. Большой террор / пер. с англ. Л. Владимирова. Firenze: Aurora, 1974. 1064 с.
281. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. К.: Либідь, 1993. 384 с.
282. Кочергіна С. Долі галицьких політв'язнів та алегорична символіка в їх табірних виробках (на матеріалах виставки "Воєнно-історичних пам'яток"). *Наукові записки Львівського історичного музею*. 1998. Вип. 7. С. 283-295
283. Кравцова Г. Поетичний вимір повстанських тюремних пісень. *Народознавчі зошити*. 2014. № 4. С. 754-759.
284. Кромм М. М. Историческая антропология: учеб. пособ. СПб.: Изд-во Европейского Университета, 2010. 214 с.
285. Кромм М. М. Повседневность как предмет исторического исследования (Вместо предисловия). *История повседневности: сб. науч. раб.* СПб.: Алетейя, 2003. С. 7-24.
286. Кузьменко О. Образ “страху” як етноконстанта фольклорних

- нарративів про історичні драми першої половини ХХ ст. “Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді”: матеріали Міжнар. наук. конф. / упоряд. О.Р.Кісь, Г.Г.Грінченко, Т.Пастушенко. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2014. С. 83-101.
287. Кузьменко О. Фольклорні особливості народних оповідань про голодомор (на матеріалі власних записів із Вінниччини). *Відлуння голодомору – геноциду 1932-1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні*. Львів, 2005. С. 90-95.
288. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агєєв; передм. Г. Немирі. К.: Основи, 2002. 510 с.
289. Лабур О. Гендерна складова трудової політики в Радянській Україні (20-30-х рр. ХХ ст): історіографія проблеми. *Університет: науковий історико-філософський журнал*. 2008. № 2. С. 59-68.
290. Лакофф Р. Язык и место женщины. *Гендерные Исследования*. Х., 2000. Т. 5. С. 241-254.
291. Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третьому Райху. *Україна Модерна*. Львів, 2007. Ч. 11. С. 127-138.
292. Линн В. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления / пер. с англ. А. В. Бардина. М.: РОССПЭН, 2010. 368 с.
293. Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. К., 2011. Вип. 37. С. 166-179.
294. Лисенко О. Сільські активісти Чернігівщини (кінець 1920-1930-і рр.): типологія поведінки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2013. Вип. 1-2. С. 255-284.
295. Лисенко О. Типологія поведінки сільських активістів у контексті здійснення суцільної колективізації сільського господарства в Україні

- (початок 1930-х рр.). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. 2010. Вип. 36. С. 189-203.
296. Лібанова Е. Гендерна диференціація смертності населення України. *Гендерні перетворення в Україні*. К.: ПРООН, 2007. С. 119-130.
297. Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / пер. с англ. и нем. К. А. Левинсон; под общ. ред. С. В. Журавлева. М.: РОССПЭН, 2010. 271 с.
298. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. *Социальная история : ежегодник. 1998/99*. М.: РОССПЭН, 1999. С. 77-100.
299. Лялька Я. Ольга Басараб та її доба. Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. 1248 с.
300. Максимова Л. А. Материнство в лагерьх ГУЛАГа. *Гендерная теория и историческое знание: материалы Междунар. науч.-практ. конф.* Сыктывкар: Сыктывкарский гос. университет, 2003. С. 271-277.
301. Мандрик М. Жіночі обличчя українського підпілля — гендерний принцип чи “чоловіча” історія боротьби (історіографічне осмислення). *Культура народів причерноморья*. 2009. № 162. С. 129—134.
302. Марочко В. І. Діти – найчисленніші жертви голодомору. *Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки*. К.: Наукова думка, 2003. С. 562-568.
303. Марочко В. І. Канібалізм в роки голодомору. *Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки*. К.: Наукова думка, 2003. С. 568-575.
304. Марочко В. І. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років. *Український історик*. 2008. № 3–4. С. 194–209.
305. Марочко В. І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932-1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація. *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 186-199.

306. Марочко В. І. “Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932—1933). *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 90-103.
307. Мартынюк А., Землянский П. Речевое поведение мужчин и женщин в малых группах. *Язык. Этнос. Культура*. М.: Наука, 1994. С. 131-139.
308. Махорін Г. Опір геноциду у 1932–1933. Житомир: БВ Котвицький, 2008. 85 с.
309. Мейс Д. Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення Голоду в Україні. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки*. К.: Наукова думка, 2003. С. 816-820.
310. Мещеркина Е. Устная история и биография: женский взгляд. *Устная история и биография: женский взгляд*. М.: Невский простор, 2004. С. 13—37.
311. Миронова В. Г. Культурно-воспитательная работа в лагерях ГУЛАГа НКВД-МВД СССР в 1930-1950-е годы: На материалах Иркутской области: дис. ... канд. ист. наук. Иркутск, 2004. 193 с.
312. Мороз В. Технічні засоби пропаганди в діяльності ОУН. *Український визвольний рух*. 2004. № 3. С. 206-134.
313. Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа . Москва : РОССПЭН, 2009. 191 с. (История сталинизма).
314. Николаева Е. Мужчина и женщина глазами психофизиолога. *Потолок пола: сб. статей*. Новосибирск: РЦГО, 1998. С. 11-44.
315. Ніколаєва Н. Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР у 1944-1954 рр. Торонто: Літопис УПА, 2012. 130 с. (Літопис УПА. Серія “Події і люди”. Т. 20).
316. Ніколаєва Н. Уляна Крюченко – “Оксана”. Торонто; Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 2013. 126 с. (Літопис УПА. Серія “Події і люди”. Т. 23).
317. Нуркова В. В. Методы исследования автобиографической памяти в психологии. *Вестник Университета РАО*. 1999. № 2. С. 11-31.

318. Оболенская С. “История повседневности” в современной историографии ФРГ. *ОДИССЕЙ: Человек в истории. Личность и общество*. М.: Наука, 1990. С. 182-198.
319. Огієнко В. І. Исторична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 6. С. 145-156.
320. Огієнко В. І. Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод. *Національна та історична пам'ять*. 2011. Вип. 1. С. 148-160.
321. Онишко Л. Катерина Зарицька: молитва до сина. Львів: Світ, 2002. 176 с.
322. Онишко Л. "Нам сонце всіхалось крізь ржавії ґрати...": Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Львів: Літопис УПА, 2007. 928 с.
323. Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. *Український визвольний рух*. Львів: ЦДВР, 2004. Зб. 3. С. 30—38.
324. Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. М.: ВШЭ, 2010. 317 с.
325. Орлова Т. Українська селянка за умов колективізації та голодомору: історіогр. аналіз. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. № 28. С. 55-64.
326. Осипова Т. Ф. Гендерний аспект комунікативної поведінки людини: параметри вербальної і невербальної комунікації. *Філологічні Студії*. 2012. № 7. С. 109-120.
327. Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ-НКВД-МВД СССР (1931-1959). Караганда: Карагандинский университет “Болашак”, 2012. 831 с.
328. Ощепкова Е. С. Идентификация пола автора по письменному тексту (лексико-грамматический аспект): дис. ... канд. филол. наук. М.: Моск. Гос. лингвистический университет, 2003. 154 с.

329. Панченко О. Зв'язкова генерала. Галина Дидик: "...На жаль, і я жива". Гадяч: Гадяч, 2007. 264 с.
330. Панченко О. Слово про Дарію Ребет. *Ребет Дарія. На перехрестях визвольних змагань*. — Гадяч: Гадяч, 2003. С. 3—23.
331. Пастушенко Т. Радянські жінки-військовополонені: стратегії виживання, досвід, долі. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. статей / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К.: ТОВ "Арт-книга", 2015. С. 103-120.*
332. Патриляк І. "Встань і борись! Слухай і вір...": українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. 591 с.
333. Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939—1960-х рр. Львів: ЦДВР, 2012. 512 с.
334. Пелецишин К. Малодосліджені аспекти творчості в'язнів сталінських тюрем і таборів (На матеріалах виставки "Военно-історичні пам'ятки"). *ЛІМ "Наукові записки"*. 1997. Вип. VI. Ч. 2. С. 57-70.
335. Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство в 20—30-х роках ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. 320 с.
336. Петренко В. І. Трагедія українського селянства (1932-1934 рр.). *Наукові записки Вінницького ДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Історія*. 2003. Вип. 5. С. 121-122.
337. Петренко Е. Субъективная ответственность? Женское участие в Организации Украинских Националистов и Украинской Повстанческой Армии (конец 1920-х - 1950-е годы). *СССР во Второй мировой войне: оккупация, Холокост, сталинизм*. М.: РОССПЭН 2014. С. 134-148.
338. Петренко О. Інструменталізація страху. Використання радянськими та польськими органами безпеки жінок-агентів у боротьбі проти

- українського націоналістичного підпілля. *Україна Модерна*. 2011. Т. 18. С. 139-163.
339. Петренко О. Літературні образи "бандерівок" в контексті ідеологічних воєн. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. К.: Арт-Книга, 2015. С. 142-154.
340. Петренко О. Марія Цюк. Біографічне. "І слова стали чином живим..." (Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків): зб. іст.-біогр. нарисів / відп ред. О. Стасюк . Львів: Інститут українознавства ім. Ів.Крип'якевича НАН України, 2014. С. 177-188.
341. Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга в СРСР (1943-1954 рр.): табори, контингент, умови утримання та праці політв'язнів. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 91-105.
342. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930 – 1940: в 2 кн. М.: РОССПЭН, 2005. Кн.1. 912 с.
343. Полян П. Иностранцы в ГУЛАГЕ: советские репрессии против иностранноподданных. *Россия и ее регионы в XX веке: территория - расселение - миграции*. М.: ОГИ, 2005. С. 617-630.
344. Посівнич М. Жінка в проводі ОУН: Дарія Ребет – "Орлян". "І слова стали чином живим..." (Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків): зб. іст.-біограф. нарисів. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 147-176.
345. Посівнич М., Брелюс В. Нарис життя Дарії Ребет. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2013. 114 с. (Літопис УПА. Серія "Події і люди". Т. 26).
346. Похило І. Модерністська концепція Бенедикта Андерсона формування національних держав у Європі. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 4. С. 37-42.

347. Почепцов В. “Колымское землячество”: проблема формирования идентичности политических заключенных (на материале мемуаров Зои Дмитриевны Марченко). *Laboratorium*. 2015. № 7(1). С. 136-146.
348. Прокопов В. Василь Галаса та Марія Савчин: гендерні особливості сприйняття підпільної боротьби ОУН. *Український визвольний рух*. 2013. Зб. 18. С. 209-227.
349. Прокопов В. Ю. Матеріальний аспект повсякденного життя учасників руху ОУН та УПА на Закарпатті (1943-1947 рр.). *Гуманітарний журнал*. 2015. № 3-4. С. 127-138.
350. Пушкарева Н. Л. Гендерная теория и историческое знание. СПб.: Алетейя, 1007. 496 с.
351. Пушкарева Н. Л. Женская повседневность в эпоху социальных катаклизмов: между традициями и новациями. *Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг.: сб. науч. ст.* Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. С. 212-222.
352. Пушкарева Н. Л. Значимость устной истории как вида источника для женской и гендерной истории. *Актуальные проблемы источниковедения отечественной истории*. Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2011. С. 246—248.
353. Пушкарева Н. Л. История повседневностей и микроистория. *Теория и методология истории: учеб. для вузов*. Волгоград: Учитель, 2014. С. 312-334.
354. Пушкарева Н. Л. История повседневности: предмет и методы. *Социальная история : Ежегодник*. М.: РОССПЭН, 2007. С. 9-54.
355. Пушкарева Н. Л. Мемуары и автобиографии женщин как исследовательский “полигон” для изучения “женского письма”. *Е. Р. Дашкова и XVIII век. Традиции и новые подходы*. М.: МГИ им. Е.Р.Дашковой, 2012. С. 224—241.

356. Пушкарева Н. Л. О методах анализа “мужских” и “женских” текстов. *Теория и методология гендерных исследований*. М.: ИВИ РАН, 2006. С. 165-166.
357. Пушкарева Н. Л. “Пишите себя!” (Гендерные особенности письма и чтения). *Сотворение истории. Человек. Память. Текст*. Казань, 2001. С. 241-274.
358. Пушкарева Н. Л. Предмет и методы изучения “истории повседневности”. *Этнографическое обозрение*. 2004. № 5. С. 3-19.
359. Пушкарьова Н. Л. Від “жіночих студій” до “гендерних досліджень”, від історичної фемінології до гендерної теорії. *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 15—45.
360. Реброва И. В. Женская повседневность в экстремальной ситуации: по материалам устных и письменных воспоминаний женщин о Великой Отечественной войне. *Российская повседневность в зеркале гендерных отношений: сб. статей*. М.: НЛЮ, 2013. С. 605—630.
361. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні і культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Дніпропетровськ: А. Л.Свідлер, 2013. 269 с.
362. Рогинский А., Даниэль А. “Аресту подлежат жены...”. *Узницы “АЛЖИРа” : Список женщин-заключенных Акмол. и др. отделений Карлага / сост. В. М. Гринев и др.* М.: Звенья, 2003. С. 6-30.
363. Рождественская Е. Гендерные особенности воспоминаний. *Женщины и мужчины в контексте исторических перемен: материалы Пятой междунар. науч. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН*. М.: ИЭА РАН, 2012. Т. 1. С. 48—51.
364. Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. *Схід-Захід: іст.-культуролог. зб. Х.*, 2008. Вип. 11-12. „Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень„. С. 42-58.

365. Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу: Західноукраїнська інтелігенція в таборах СРСР. 1930–ті. *Історія України*. 2002. № 37. С. 11–12.
366. Сапицька О. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 – середина 1933 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. СНУ ім. В. Даля. Луганськ, 2007. 24 с.
367. Сапицька О. Участь жінок у селянському опорі колективізації та радянській владі, 1928—1932. *Гілея*. 2006. № 6. С. 84—94.
368. Свешников Б. Лагерные рисунки: альбом / сост.: И. Голомшток, И. Осипова; худ. Б. Трофимов. М.: Звенья, 2000. 160 с.
369. Сивенька-Бейлі Х. Роль жінок під час Великого Голодомору 1932-33 рр. *Вільна думка*. 2007. Чис. 41-43. С. 12-13.
370. Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем Голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки*. К.: Наукова думка, 2003. С. 148-164.
371. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923-1960: справочник / сост. М. Б. Смирнов; науч. ред. Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский. М.: Звенья, 1998. 597 с.
372. Склярєнко К. О. Структурування повсякденності: спроба методологічної експлікації. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. Вип. 59–60. С. 59-65.
373. Скотт Д. Гендер: полезная категория исторического анализа. *Гендерные исследования*. X., 2000. № 5. С. 142-171.
374. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталіним. К.: Грані-Т, 2011. 450 с.
375. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / пер. с англ Л. Зурнаджи. К.: Дуліби, 2015. 584 с.
376. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—49: довідник. Нью-Йорк: Пролог, 1994. Т. 1. 199 с.

377. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—49: довідник. Нью-Йорк: Пролог, 1995. Т. 2. 295 с.
378. Сокіл В. Гендерний аспект наративів про голодомори. *Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць*. К.: КНУ ім. Т.Шевченка, 2010. Вип. 34. С. 379-378.
379. Сокіл В. Епітет у системі зображально-виражальних засобів народних творів про голодомори. *Народознавчі зошити*. 2013. № 5. С. 782-786.
380. Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941-1953 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2006. 320 с.
381. Стельмащук Г. Муза проти репресії. Мандрик-Куйбіда К. *Благослови вогнем*. Львів: Літопис, 2007. С. 103-111.
382. Стяжкіна О. “Окуповані жінки”: чинники, ресурси та стратегії виживання. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. статей*. К.: ТОВ “Арт-книга”, 2015. С. 185-195.
383. Суковата В. Гендерна ідентичність і конструювання пам’яті кризових моментів історії: жіночі стратегії виживання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2009. № 2. С. 67—95.
384. Суковатая В. Устные истории, гендерная память и женские стратегии выживания в эпоху сталинизма. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2010. № 2 (35). С. 331—378.
385. Ткач Д. Мотивація вступу до лав УПА: до постановки проблеми. *Український Визвольний Рух*. 2007. Зб. 9. С. 147—156.
386. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): у 2 кн., 3 част.* К.: Інститут історії України НАН України, 2010. Кн. 1. Ч. 1–2. С. 17-39.
387. Узниці “АЛЖИРа”: Список жіночин-заключених Акмол. и др. отд-ний Карлага / сост. В.М. Гринев и др. М.: Звенья, 2003. 567 с.

388. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований. *Гендер П. Культура: Немецкие и русские исследования*. М.: РГГУ, 1999. С. 23-53.
389. Чеснокова О. И. Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930-1950-х годов. Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. ст. Минск: БГПУ им. Максима Танка, 2001. С. 189-193.
390. Шаповал Ю. І. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. К.: Ін-т нац. відносин і політології НАН України, 1994. 272 с.
391. Шаповалова В. Лагерь как образ жизни: женские лагерные мемуары. *Социальная история: Ежегодник 2003. Женская и гендерная история*. М.: РОССПЭН, 2003. С. 465-487.
392. Шаповалова В. Сестренки, мамки, дамки: тема насилия в женских лагерных мемуарах. *Бытовое насилие в истории российской повседневности (XI—XXI вв.)*. СПб., 2012. С. 142-163.
393. Шарп Дж. Історія знизу. *Нові підходи до історієписання* / пер. з англ. К.: Ніка-Центр, 2013. С. 39-59.
394. Шутова О. М. Устная и гендерная история в свете антропологизации историографии. *Женщины в истории: возможность быть увиденными: сб. науч. статей*. Минск: БГПУ, 2001. С. 55—74.
395. Щербакова И. Карта памяти о ГУЛАГе – проблемы и лакуны. *Laboratorium*. 2015. № 7(1). С. 114-121.
396. Щербакова И. Память ГУЛАГа: Опыт исследования мемуаристики и устных свидетельств бывших узников. *Устная история: теория и практика: материалы всерос. науч. семинара (Барнаул, 25-26 сентября 2006)*. Барнаул: БГПУ, 2007. С. 132-153.
397. Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина большого террора. М.: Московская школа политических исследований, 2006. 608 с.
398. Юваль-Дейвис Н. Гендер и нация. Рига: Елра, 2001. 234 с.

399. Ювал-Дейвис Н. Теоретичні міркування про гендер і націю. *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство* / за ред. Л Гентош, О.Кісь. Львів: Класика, 2003. С. 205-230.
400. Якименко Л. М., Кривошея І. Надія Суровцова (1896–1985): у пошуках втраченого часу: монографія. Умань: Вид. “Сочінський М. М.”, 2016. 280 с.
401. Якименко Л. Особливості нарації в табірній прозі Н.Суровцової. *Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. Філологічні науки*. 2012. № 12(247). С. 88-94.
402. Abbott H. Porter. *The Cambridge Introduction to Narrative*. Cambridge: Cambridge UP, 2002. 268 p.
403. Adler N. Return of the repressed. *On Living Through Soviet Russia*. London: Routledge, 2004. P. 214-234.
404. Adler N. *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002. 303 p.
405. Anderson K. Armitage S., Jack D., Wittner J. Beginnig where we are: feminist methodology in oral history. *Feminist Research Methods. Exemplary Reading in Social Sciences* / ed. by J. McCarl Nielsen. San Francisco; London: Westview Press, 1990. P. 94—112.
406. Andrews M., Scalter S. D., Squire S., Tamboukou M. Narrative Research. *Qualitative Research Practice* /ed. by S. Clive, G. Gobo, J. F.Gubrium, D. Silverman. London: Sage, 2004. P. 109-124.
407. Anthias F., Yuval-Davis N. Women and the Nation State. *Nationalism: The Reader* / ed. by J. Hutchinson, A. D. Smith. Oxford: Oxford UP, 1994. P. 312–316.
408. Applbaum A. Introduction. *Gulag Voices: An Anthology* / ed. by A. Applebaum. New Heaven; London: Yale UP, 2011. P. vii-xv.
409. Applebaum A. *Gulag: A History*. New York: Doubleday, 2003. 677 p.

410. Ashwin S. *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia. Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia* / ed. S. Ashwin. London: Routledge, 2000. P. 1–29.
411. Assmann J., Czaplicka J. *Collective Memory and Cultural Identity. New German Critique. Special Issue "Cultural History / Cultural Studies"*. 1995. № 65. P. 125-133.
412. *Autobiographical Memory* / ed. by D. Rubin. Cambridge: Cambridge UP, 1988. 312 p.
413. Barker Ch. *Cultural Studies: Theory and Practice*. 4th ed. London: Sage, 2012. 584 p.
414. Barnes S. A. *Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society*. Princeton: Princeton UP, 2011. 352 p.
415. Bauer P. J., Stennes L., Jennifer C. Representation of the inner self in autobiography: women's and men's use of internal states language in personal narratives. *Memory*. 2003. Vol. 11(1). P. 27-42.
416. Baumel J. T. Women's agency and survival strategies during the Holocaust. *Women's Studies International Forum*. 1999. Vol. 22(3). P. 329–347.
417. *Becoming Visible: Women in European History* / ed. by R. Bridenthal, C. Koonz. Boston: Houghton Mifflin Company, 1976. 510 p.
418. Bendremer J. T. *Women Surviving the Holocaust: In Spite of the Horror*. Lewiston: E. Mellen Press, 1997. 136 p.
419. BenEzer G. Trauma Signals in Life Stories. *Trauma and Life Stories: International Perspective* / ed. by K. L. Rogers, S. Leydesdorff, G. Dawson. Routledge studies in Memory and Narrative. London: Routledge, 1999. P. 29-44.
420. Bennett J. M. "History that stands still": women's work in the European past. *Feminist Studies*. 1988. Vol. 14(2). P. 269-283.
421. Bennett J. M. Feminism and history. *Gender and history*. 1989. Vol. 1(3). P. 251—272.
422. Berlant L. Slow death (sovereignty, obesity, lateral agency). *Critical Inquiry*. 2007. Vol. 33(2007). P. 754-780.

423. Bertaux-Wiame I. The life history approach to the study of internal migration: how women and men come to Paris between wars. *Our Common History: The Transformation of Europe* / ed. by P. Thompson, N. Burchardt. London: Pluto Press, 1982. P. 186-200.
424. Blyth S. The dead of the Gulag: an experiment in statistical investigation. *Journal of the Royal Statistical Society*. 1995. Vol. 44(3). P. 307-321.
425. Bock G. Women's history and gender history: aspects of an international debate. *Gender and History*. 1989. Vol. 1(1). P. 7-29.
426. Bornat J., Diamond H. Women's history and oral history: developments and debates. *Women's History Review*. 2007. Vol. 16(1). P. 19—39.
427. Burchardt N. Transgenerational transmission in the families of Holocaust survivors in England. *Between Generations: Family Models, Myths and Memories* / ed. by D. Bertaux and P. Thompson. International Yearbook of Oral History and Life Stories. Oxford, 1993. Vol. 2. P. 121—37.
428. Burds J. Agentura: Soviet informants? Networks in Galicia, 1944-1948. *Eastern European Politics and Societies*. 1997. Vol. 11 (1). P. 89-130.
429. Campbell D'Ann. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *The Journal of Military History*. 1993. Vol. 57(2). P. 301-323.
430. Celmina H. Women in Soviet Prisons. New York: Paragon House Publishers, 1985. 238 p.
431. Chanfrault-Duchet M.-F. Narrative structure, social models, and symbolic representation in the life story. *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. London: Routledge, 1991. P. 77—92.
432. Chyz M. Woman and Child in the Modern System of Slavery - U.S.S.R. Toronto: SUZERO ; New York: DOBRUS, 1962. 176 p.
433. Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *The American Historical Review*. 1997. Vol. 102 (5). P. 1393.
434. Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Famine-Terror. New York; Oxford: Oxford University Press, 1986. 411 p.

435. Conway M. *Autobiographical Memory. An Introduction*. Buckingham: Open UP, 1990. 224 p.
436. Cormos G. *Femei in infernal concentrationar din Romania (1945-1989)*. Cluj-Napoca: Editura Argonaut, 2009. 153 p.
437. Cormos G. Gender policies in the Romanian Gulag. *The Scientific Journal of Humanistic Studies*. 2011. Vol. 3(5). P. 72-75.
438. Cormos G. Women humiliated in the Romanian communist prison. *The Scientific Journal of Humanistic Studies*. 2009. Vol. 1(1). P. 47-52.
439. Cortazzi M. Narrative analysis. *Methods of qualitative research* / ed. by A. Bryman, R. Burgess. Thousand Oaks: Sage, 1999. Vol. 2. 1712 p.
440. Dallin D., Nicolaevsky B. *Forced Labor in Soviet Russia*. New Haven: Yale UP, 1947. 331 p.
441. Davoliute V. Deportee memoirs and Lithuanian history: the double testimony of Dalia Grinkeviciute. *Journal of Baltic Studies*. 2005. Vol. 36(1). P. 51-68.
442. Devault M. L. Talking and listening from women's standpoint: feminist strategies for interviewing and analysis. *Social Problems*. 1990. Vol. 37(1). P. 96—116.
443. *Different Voices: Women and the Holocaust* / ed. by Rittner C., Roth J. K. NY: Paragon House, 1993. 436 p.
444. Dreze J., Amartya S. *Hunger and Public Action*. (WIDER Studies in Development Economics). Oxford: Clarendon Press, 1991. 398 p.
445. Dunphy R. *Sexual Politics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh UP, 2000. 240 p.
446. Eitinger L. The concentration camp syndrome and its late sequelae. *Survivors, victims and perpetrators* / ed. by J. E. Dimsdale. NY: Hemisphere, 1980. P. 127-160.
447. Ely R., McCabe A. Gender differences in memories for speech. *Gender and Memory* / ed. by Leydesdorf S., Passerini L., Thompson P. Oxford: Oxford UP, 1996. P. 17-31.

448. Emirbayer M., Mische A. What is agency? *American Journal of Sociology*. 1998. Vol. 103(4). P. 962–1023.
449. Eyal G. Identity and Trauma. Two Forms of the Will to Memory. *History & Memory*. 2004. Vol. 16 (1). P. 5-6.
450. *Feminism and Autobiography: Text, Theories, Methods* / ed. by Cosslett T., Lury C., Summerfield P. London: Routledge, 2000. 288 p.
451. *Feminism and Methodology. Social Science Issues* / ed. by S. Harding et al. Bloomington: Indiana UP, 1987. 193 p.
452. Fessler D.M.T. The implications of starvation induced psychological changes for the ethical treatment of hunger strikers. *Journal of Medical Ethics*. 2003. № 29(4). P. 243-247.
453. Fitzpatrick D. Women and the Great Famine. *Gender Perspectives in Nineteenth-Century Ireland: Public and Private Spheres* / ed. by M.Kalleher, J.H.Murphy. Dublin: Irish Academic Press, 1997. 238 p.
454. Fitzpatrick S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. NY: Oxford UP, 1999. 288 p.
455. *Frontiers: a journal of women's studies*. 1983. Vol. 7 (1). Special issue on women's oral history. 123 p.
456. Fuchs S. Agency (and intention). *The Concise Encyclopedia of Sociology* / ed. by George Ritzer and J. Michael Ryan. Oxford: Blackwell, 2011. P. 8-9.
457. Gagulashvili S. *Grappling with Evil: Women of the Gulag Speak*. (M. A Thesis). University of Maryland, College Park, 2003. 178 p.
458. Gardner G. Unreliable memories and other contingencies: problems with biographical knowledge. *Qualitative Research*. 2000. Vol 1(2). P. 185-204.
459. Geiger S. What's so feminist about women's oral history? *Journal of Women's History*. 1990. Vol. 2(1). P. 169—182.
460. Giddens A. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press, 1984. 402 p.
461. *Glossary of Feminist Theory* / ed. by S. Andermahr, T. Lovell, C. Wolkowitz. NY: Oxford UP, 2000. 348 p.

462. Gluck S. B, Patai D. Introduction. *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. London: Routledge, 1991. P. 1—5.
463. Gluck S. B. What's so special about women? Women's oral history. *Oral History: An Interdisciplinary Anthology* / ed. by D. K. Dunaway, W. K. Baum. 2nd ed. California: AltaMira Press, 1996. P. 215—230.
464. Gordon L. What's new in women's history. *Feminist Studies / Critical Studies* / ed. by T. de Lauretis. Madison: Palgrave MacMillan, 1986. P. 20-30.
465. Gregory P. L. *Women of the Gulag: Portraits of Five Remarkable Lives*. Stanford: Hoover Institution Press, 2013. 264 p.
466. Griffin Emory M. *A First Look at Communication Theory*. New York: McGraw-Hill Education, Inc., 2014. 482 p.
467. *Gulag Voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile* / ed. by J. M. Gheith, K. R. Jolluck. Palgrave Macmillan, 2011. 256 p.
468. *Gulag Voices: An Anthology* / ed. by A. Applebaum. New Heaven: Yale UP, 2011. 224 p.
469. Halychyn S. *500 Ukrainian Martyred Women*. New York: United Ukrainian Women's Organizations of America, 1956. 159 p.
470. Harding S. Is there a feminist method? *Feminism and Methodology. Social Science Issues* / ed. by S. Harding. Bloomington: Indiana UP, 1987. P. 1—14.
471. Herling A. K. *The Soviet Slave Empire*. New York, 1951. 230 p.
472. Hewson M. Agency. *Encyclopedia of Case Study Research* / ed. by A. J. Mills, G. Durepos, E. Wiebe. Thousand Oaks: Sage Publications Inc., 2010. P. 13-16.
473. Holmes J. Women's talk in public contexts. *Discourse Society*. 1992. Vol. 3(2). P. 131—150.
474. Holmes M. *Gender and Everyday Life*. London: Routledge, 2009. 162 p.
475. Humm M. *Słownik teorii feminizmu*. Warszawa: Semper, 1993. 270 s.
476. Huyssen A. *Twilight Memories: making Time in a Culture of Amnesia*. NY: Routledge, 1995. P. 214.

477. Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives / ed. by The Personal Narratives Group Bloomington: Indiana UP, 1989. 274 p.
478. Irwin-Zarecka I. Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory. London: Transaction Publishers, 1994. 214 p.
479. Jabiri A. Gendered Politics and Law in Jordan: Guardianship over Women. London: Plagrave MacMillan, 2016. 210 p.
480. Jacobs J. Memorializing the Holocaust: Gender, Genocide and the Collective Memory. London; New York: I. B. Tauris, 2010. 208 p.
481. Jakobs J. L. Women, genocide and memory: the ethics of feminist ethnography in Holocaust research. *Gender and Society*. 2004. Vol. 18(2). P. 223—238.
482. Johanson S. R. "Herstory" as history: a new field or another fad? *Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays* / ed. by B. A. Carroll. Chicago: U of Illinois Press, 1976. P. 400-430.
483. Jolluck K. R. Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union During World War II. – Pittsburgh: U of Pittsburgh Press, 2002. 356 p.
484. Karay F. Death Comes in Yellow: Skarzysko-Kamienna Slave Labor Camp. NY: Routledge, 1997. 289 p.
485. Kelleher M. Woman as Famine Victim: The Figure of Woman in Irish Famine Narratives. *Gender and Catastrophe* / ed. by R. Lentin. London: Zed Books, 1998. P. 241-254.
486. Kelly J. Women, History and Theory: The Essays of Joan Kelly. Chicago: U of Chicago Press, 1984. 163 p.
487. Kerber L. K. 'May all Our Citizens be Soldiers and all Our Soldiers Citizens': The Ambiguities of Female Citizenship in the New Nation. *Women, Militarism, and War: Essays in History, Politics, and Social Theory* / ed. by J. B. Elshtain, S. Tobias. Rowman & Littlefield Publishers, 1990. P. 89-103.
488. Keys A., Brozek J., Henschel A. [et al.]. The biology of human starvation. Minneapolis: U of Minnesota Press, 1950. Vol. 1-2. 1385 p.
489. Khubova D., Ivankiev A., Sharova T. After Glasnost: oral history in the

- Soviet Union. *International Yearbook of Oral History and Life Stories* / ed. by L. Passerini. Oxford: Oxford UP, 1992. Vol. 1: Memory and Totalitarianism. P. 89-102.
490. Kirss T. Survivorship and the eastern exile: Estonian women's life narratives of the 1941 and 1949 Siberian deportations. *Journal of Baltic Studies*. 2005. Vol. 36(1). P. 13-38.
491. Kis O. (Re)Construting the Ukrainian women's history: actors, agents, narratives. *Gender, politics and society in Ukraine* / ed. by O. Hankivsky, A. Salnykova. Toronto: U of Toronto Press, 2012. P. 152—179.
492. Kis O. Biography as a political geography: patriotism in the Ukrainian women's life stories in Ukraine. *Mapping difference: the many faces of women in Ukraine* / ed. by M. J. Rubchak. London: Berhahn Books, 2011. P. 89—108.
493. Kis O. Defying Death: Women's experience of the Holodomor, 1932—33. *ASPASIA. International yearbook of Central, Eastern and Southern European women's and gender history*. 2013. Vol. 7. P. 42—67.
494. Kis O. National Femininity Used and Contested: Women's Participation in the Nationalist Underground in Western Ukraine during the 1940s-50s. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2015. Vol. 2(2). P. 53-83.
495. Kis O. Remaining human: Ukrainian women's experiences of constructing "normal life" in the Gulag. *Gender and Peacebuilding: All Hands Required* / ed. by M. P. Flaherty, T. Matyok [et all.]. Lexington Books, 2015. P. 121-137.
496. Kis O. Telling the untold: representations of ethnic and regional identities in Ukrainian women's autobiographies. *Orality and Literacy: Reflections across Disciplines* / ed. by K. Carlson, N. Khanenko-Friesen, K. a Fagan. Toronto: U of Toronto Press, 2011. P. 280—314
497. Klein R. D. How to do what we want to do: thoughts about feminist methodology. *Theories of Women's Studies* / ed. by G. Bowles, R. D. Klein. London: Routledge, 1983. P. 90—105.
498. Kosyk V. Concentration Camps in the USSR. London: Ukrainian Publishers, 1962. 108 p.

499. Kramarae C. *Women and Men Speaking: Frameworks for Analysis*. Rowley: Newbury House, 1981. 194 p.
500. Labov W., Waletzky J. Narrative analysis. *Journal of Narrative and Life History*. 1997. Vol. 7. P. 3–38.
501. LaCapra D. *History and Memory After Auschwitz*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1998. 214 p.
502. Lakoff R. Language and woman's place. *Language in Society*. 1973. Vol. 2(1). P. 45-80.
503. Laub D. Truth and testimony. *Trauma: Explorations in Memory* / ed. by C. Caruth. Baltimore, 1995. P. 61-75.
504. Lazda M. Women, nation, and survival: Latvian women in Siberia 1941-1957. *Journal of Baltic Studies*. 2005. Vol. 36(1). P. 1-12.
505. Lentin R. Introduction: engendering genocides. *Gender and Catastrophe* / ed. by R. Lentin. London, New York: Zed Books, 1998. P. 2-17.
506. Lerner G. New approaches to the study of women in American history. *Journal of Social History*. 1969. Vol. 3(1). P. 53-62.
507. Lerner G. Reconceptualising differences among women. *Journal of Women's History*. 1990. Vol. 1(3). P. 106-122.
508. Lerner G. The majority finds its past. *Current History*. 1976. Vol. 70(416). P. 193-231.
509. Leydesdorff S. Gender and the categories of experienced history. *Gender and History*. 1999. Vol. 11(3). P. 597—611.
510. Leydesdorff S., Passerini L., Thompson P. Introduction. *International Yearbook of Oral History and Life Stories* / ed. by S. Leydesdorff, L. Passerini, P. Thompson. Oxford: Oxford University Press, 1996. Vol. 4: Gender and memory. P. 1—16.
511. Leydesdorff S., Graham D., Burchardt N., Ashplant T.G. Trauma and Life Stories: Introduction. *Trauma and Life Stories: International Perspective* / ed. by K. L. Rogers, S. Leydesdorff, G. Dawson. London: Routledge, 1999. P. 1-26

512. Lieblich A., Zilber T. B., Tuval-Mashiach R. Narrating Human Actions: The Subjective Experience of Agency, Structure, Communion, and Serendipity. *Qualitative Inquiry*. 2008. Vol. 14. P. 613-631.
513. Life, Death and Sacrifice Women and Family in the Holocaust / ed. by E. Hertzog. Gefen Publishing House, 2008. 320 p.
514. Lifton R. J. The broken connection: On Death and the Community of Life. NY: American Psychiatric Publishing, 1996. 512 p.
515. Linden R. R. Making Stories, Making Selves: Feminist Reflections on the Holocaust. Columbus: Ohio State UP, 1993. 191 p.
516. Loftus E. F., Banaji M. R., Schooler J.W., Foster R. A. Who Remembers what? Gender differences in memory. *Michigan Quarterly Review*. 1987. Vol. 26 (1). "Women and Memory". P. 64-85.
517. Ludvig A. Differences Between women? Intersecting Voices in a Female Narrative. *European journal of women's studies*. 2006. Vol. 13(3). P. 245—258.
518. Mani L. Multiple mediations: feminist Scholarship in the Age of Multinational Reception. *Feminist Theory Reader: Local and Global Perspectives* / ed. by C. McCann, S.-K. Kim. NY: Routledge, 2010. P. 390—403.
519. Maslow A. H. A theory of human motivation. *Psychological Review*. 1943. Vol. 50 (4). 370-396.
520. Mason E. Women in the Gulag in the 1930s. *Women in the Stalin Era* / ed. by M. Ilić. NY: Palgrave, 2001. P. 131-150.
521. McAdams D. P., Josselson R., Lieblich A. Identity and story. Creating Self in Narrative. Washington, DC, 2006. 284 p.
522. Megill A. History, Memory, Identity. *History of the Human Sciences*. 1998. Vol. 11 (3). P. 37-62
523. *Memory and Totalitarianism. International Yearbook of Oral History and Life Stories* / ed. by L. Passerini. Vol. 1. Oxford UP, 1992. 224 p.
524. Memory, Identity, Community: The Idea of Narrative in the Human Sciences / ed. by Hinchman L. P., Hinchman S. K. Albany: SUNY Press, 1997. 428 p.

525. Methods of Critical Discourse Analysis / ed. Wodak R., Meyer M. London: SAGE, 2002. 272 p.
526. Mies M. Towards a methodology of women's studies. *Institute of Social Studies*. — Occasional Papers. 1979. Vol. 77. 23 p.
527. Minar D. W., Greer S. The Concept of Community: Readings with Interpretations. Chicago: Aldine Publishing. 370 p.
528. Minister K. A Feminist frame for the oral history interview. *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S. B. Gluck, D. Patai. London: Routledge, 1991. P. 27—41.
529. Minnich E. F. Devastating conceptual error: how can we not be feminist scholars? *Change*. 1982. Vol. 14(3). P. 7-9.
530. Misztal B. A. Theories of Social Remembering. Philadelphia: Open UP, 2003. 168 p.
531. Mothers, Sisters, Resisters. Oral Histories of Women Who Survived the Holocaust / ed. by B. Gurewitsch. London: U of Alabama Press, 1998. 432 p.
532. Munyi S. Toward a Constructionist Perspective of Examining Femininity Experience *Psychology Of Women Quarterly*. 2014. Vol. 38 (2). P. 275-291.
533. Nechama T. Resilience and Courage: Women, Men, and the Holocaust. New Haven: Yale UP, 2003. 448 p.
534. Oakley A. Interviewing women. *Doing Feminist Research* / ed. by H. Roberts. London: Routledge, 1981. P. 30—61.
535. Ochs E., Source L. C. Narrating the Self. *Annual Review of Anthropology*. 1996. Vol. 25. P. 19-43.
536. Ó Gráda Cormac. Eating People is Wrong, and Other Essays on Famine, Its Past, and Its Future. Princeton UP, 2015. 235 p.
537. Passerini L. A memory for women's history: problems of method and interpretation. *Social Science History*. 1992. Vol. 16(4). P. 669—692.
538. Passerini L. Women's personal narratives: myths, experiences and emotions *Interpreting Women's Lives: Feminist Theory and Personal Narratives*

- / ed. by The Personal Narratives Group. Bloomington: Indiana UP, 1989. P. 189—197.
539. Petrenko O. Anathomy of the unsaid: along the taboo line of female participation in the Ukrainian nationalist underground. *Women and Men at War* / ed. by M. Roger, R. Leiserowitz. Warschau: Fibre, 2012. P. 241-260.
540. Petrenko O. Zwischenpositionen. Frauen im ukrainischen bewaffneten Untergrund der 1940er-50er Jahre. *Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute* / ed. by K. Latzel, S. Satjukow, F. Maubach. Paderborn: Schöningh Verlag, 2011. P. 257-278.
541. Petrenko O. Geschlecht, Gewalt, Nation. Die Organisation Ukrainischer Nationalisten und die Frau. *Osteuropa*. 2016. № 4. P. 83-94.
542. Petrenko O. Unter Männern: Frauen im ukrainischen nationalistischen Untergrund 1929–1954. Schöningh Paderborn, 2017. 300 s.
543. Proceedings of the Conference on Women Surviving the Holocaust / ed. by Katz E., Ringelheim J. M. NY: Institute for Research in History, 1983. 196 p.
544. Przetrwalam. Doświadczenia kobiet więzionych w czasach nazizmu i stalinizmu / oprac. M. Buko, K. Madoń-Mitzner, M. Szymańska. Warszawa: Dom Spotkań z Historią. 476 s.
545. Rich A. Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution. London: Norton, 1976. 318 p.
546. Riesman C. K. Narrative analysis. *Qualitative Research Methods Series*. Thousand Oaks: Sage, 1993. Vol. 30. 80 p.
547. Rivers J.P.W. The nutritional biology of famine. *Famine* / ed. by G. Harrison. Oxford: Oxford UP, 1988. 166 p.
548. Rosenthal G. The Healing Effects of Storytelling: On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling. *Qualitative Inquiry*. 2003. Vol. 9. P. 915-933.
549. Rowbotham S. Hidden from History. Rediscovering Women in History from the 17th Century to the Present. London: Pluto, 1973. 183 p.

550. Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P., Kovbasiuk (Savchuk) A. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932-1933. *Canadian Studies in Population*. 2015. Vol. 42 (1-2). P. 53-80.
551. Sangster J. Telling our stories: feminist debates and the use of oral history. *The Oral History Reader* / ed. by R. Perks, A. Thomson. London; NY: Routledge, 1998. P. 87—100.
552. Savin A. Ethnification of Stalinism? Ethnic Cleansings and the NKVD Order № 00447 in a Comparative Perspective. *Ethnic and Religious Minorities in Stalin's Soviet Union: New Dimensions of Research* / ed. by A. Kotljarchuk, O. Sundström. Huddinge: Södertörns Högskola, 2017. P. 47-65
553. Scott J. W. *Gender and the Politics of History*. NY: Columbia UP, 1999. P. 15-27.
554. Scott J. W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*. 1986. Vol. 91. P. 1053-1075.
555. Scott J. W. Introduction. *Feminism and History* / ed. by J. W. Scott. NY: Oxford UP, 2000. P. 1-13.
556. Scott J. W. The evidence of experience. *Critical Inquiry*. 1991. Vol. 17. P. 773-797.
557. Scott J. W. *The Fantasy of Feminist History (Next Wave Provocations)*. Durham: Duke UP, 2011. 200 p.
558. Scott J. W. The problem of invisibility. *Retrieving Women's History. Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society* / ed. by S. J. Kleinberg. New York: UNESCO Series in Women's Studies, 1992. P. 5-29.
559. Shapovalov V. *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons*. NY: Rowman and Littlefield, 2001. 377 p.
560. *She Who Remembers Survives: Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories* / ed. by T. Kirss, E. Koresaar, M. Lauristin. Tartu: Tartu UP, 2004. 346 p.

561. Sherbakova I. The Gulag in memory. *Memory and Totalitarianism. International Yearbook of Oral History and Life Stories* / ed. by L. Passerini. Oxford: Oxford UP, 1992. Vol. 1. P. 103-115.
562. Shifrin A. The First Guidebook to Prisons and Concentration Camps of the Soviet Union. Uhldingen, Switzerland: Stephanus Edition, 1980. 378 p.
563. Shlomith R.-K. Narrative Fiction: Contemporary Poetics. London: Methuen, New Accents, 1983. 208 p.
564. Shoemaker R., Vincent M. Gender history: the evolution of a concept. *Gender and History in Western Europe* / ed. by R. Shoemaker, M. Vincent. London: Arnold, 1998. P. 1-20.
565. Smith H. Feminism and the methodology of women's history. *Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays* / ed. by B. A. Carroll. Chicago: U of Illinois Press, 1976. P. 368-384.
566. Smith S. The autobiographical manifesto: identities, temporalities, politics. *Autobiography and Questions of Gender* / ed. by S. Neuman. London: Frank Class, 1991. P. 186-212.
567. Smith S., Watson J. Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narrative. Minneapolis: U of Minnesota Press, 2001. 392 p.
568. Smorti A. Autobiographical memory and autobiographical narrative: What is the relationship? *Narrative Inquiry*. 2011. Vol. 21(2). P. 303–310.
569. Snyder T. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. NY: Basic Books, 2010. P. 260 p.
570. Sorokin Pitirim A. Hunger as a Factor in Human Affairs. Gainesville: U of Florida Press, 1975. 319 p.
571. Stacey J. Can there be a feminist ethnography? *Women's Studies International Forum*. 1988. Vol. 11(1). P. 21—27.
572. Stanton D. C. Autogynography: Is the Subject Different? *The Female Autograph* / ed. by D. C. Stanton. Chicago: University of Chicago Press, 1984. P. 3-20.

573. Stockdale M. K. "My Death for the Motherland Is Happiness": Women, Patriotism, and Soldiering in Russia's Great War, 1914-1917. *The American Historical Review*. 2004. Vol. 109 (1). P. 102—104.
574. Strokata N., Pazuniak N. Oksana Meshko Story. Philadelphia: UNWLA, 1985. 14 p.
575. Strokata N. Ukrainian Women in the Soviet Union: Documented Persecution [1975-1980]. Baltimore: Smoloskyp, 1980. 63 p.
576. Tannen D. You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. Perennial Currents, 2001. 330 p.
577. The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism / ed. by S. Gamble. London: Routledge, 2001. 370 p.
578. Theories of Women's Studies / ed. by G. Bowles and R. Duelli Klein. London: Routledge, 1983. 277 p.
579. Thomas L. M. Historicising agency. *Gender & History*. 2016. Vol. 28(2). P. 324–339.
580. Toker L. Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors. Bloomington: Indiana UP, 2000. 352 p.
581. Toolan Michael J. Narrative: A Critical Linguistic Introduction. NY: Routledge, 2001. 272 p.
582. Van der Kolk B. A., Fisler R. Dissociation and the fragmentary nature of traumatic memories: overview. *British Journal of Psychotherapy*. 1996. Vol. 12 (3). P. 352-361.
583. Vasicek C. Voices from the Darkness: Women in the Nazi Camps and Soviet Gulag. Boston: Boston College, 2003. 56 p.
584. Vilensky S. Till my Tale is Told: Women's Memoirs of the Gulag / transl. by J. Crowfoot et al. Bloomington: Indiana UP, 1999. 358 p.
585. Viola L. Peasants Rebels under Stalin's Collectivization and the Culture of Peasants Resistance. NY: Oxford UP, 1996. 312 p.
586. The War Against the Peasantry, 1927–1930. The Tragedy of the Soviet Countryside / ed. by L. Viola, V. P. Danilov, N. A. Ivitskii, D. Kozlov. New

- Haven: Yale UP, 2005. 427 p.
587. Webster L., Mertova P. Using Narrative Inquiry as a Research Method: An Introduction to Using Critical Event Narrative Analysis in Research on Learning and Teaching. London: Routledge, 2007. 152 p.
588. Weitzman L. J., Ofer D. The role of gender in the Holocaust. *Women in the Holocaust* / ed. by L. J. Weitzman, D. Ofer. New Haven: Yale UP, 1998. P. 1-18.
589. Wodak R. Gender and Discourse. London: SAGE, 1998. 320 p.
590. Women, Autobiography, Theory / ed. by Smith S., Watson J. Madison: U of Wisconsin Press, 1998. 526 p.
591. Women in the Holocaust / ed. by D. Ofer, L. J. Weitzman. New Haven: Yale UP, 1998. 416 p.
592. Women in the Holocaust: Narrative and Representation / ed. by E. Fuchs. Lanham: UP of America, 1999. 168 p.
593. Women Writing Women: The Frontiers Reader / ed. by P. Hart, K. Weathermon, S. H. Armitage. Lincoln: U of Nebraska Press, 2006. 277 p.
594. Women's Voices from Soviet Labor Camps / transl. by L. Jones ; ed. by B. Yasen. Baltimore: Smoloskyp, 1975. 8 p.
595. Yakovlev B. Concentration Camps of the USSR. Munich: Institute for Soviet History and Culture Studies, 1955. Vol. 23. Series 1.
596. Zuger C. L. The Forgotten: Catholics of the Soviet Empire from Lenin through Stalin. Syracuse: Syracuse UP, 2001. 556 p.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

597. Агітація і пропаганда УПА: плакати, листівки та облігації. *Історична правда*. 2011. 7 берез. URL: www.istpravda.com.ua/artefacts/2011/03/7/29826/
598. База данных "Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы". URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/>
599. Безпалько У. Історія створення та діяльність Історико-меморіального музею політичних в'язнів. URL: <http://centerculture.uagate.com/?p=604>

600. Богачевська-Хом'як М. Літературний конкурс імені Лесі і Петра Ковалевих. *Наше життя*. 1996. № 6. С. 14. URL:
https://www.scribd.com/fullscreen/100736480?access_key=key-zuakvmcw3wzx20uijc4
601. Бондарук Л. Кенгірське повстання як вияв кризи системи ГУЛАГ. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/do-60-ti-littya-kengirskogo-povstannya-kengirske-povstannya-yak-viyav-krizi-sistemi-gulag>
602. Бурнашов Г. Символ жінки-українки. *Галичина*. 2008. 7 серп. URL:
[http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&txttnews\[pS\]=1217538000&txttnews\[pL\]=2678399&txttnews\[arc\]=1&txttnews\[pointer\]=15&txttnews\[ttnews\]=1576&txttnews\[backPid\]=41&cHash=19409ea106;](http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&txttnews[pS]=1217538000&txttnews[pL]=2678399&txttnews[arc]=1&txttnews[pointer]=15&txttnews[ttnews]=1576&txttnews[backPid]=41&cHash=19409ea106;)
603. Венкен М. Як спів може надати сенсу воєнному досвіду. Остарбайтерки в Бельгії повоєнного періоду. *Україна Модерна*. 2015. 9 квіт. URL: <http://uamoderna.com/md/venken-ostarbeiters-singing>
604. Весельська Л. Самотня Троянда. “Не та ще Україна, за яку ми боролися”, — каже колишня зв’язкова УПА Ольга Горошко. *Україна Молода*. 2004. № 79. 29 квіт. URL:
<http://umoloda.kiev.ua/number/171/0/83928/>
605. Виртуальний Музей ГУЛАГА. URL:
<http://www.gulagmuseum.org/start.do>
606. Виставка “Українська Повстанська Армія. Історія нескорених”. URL:
<http://www.cdvr.org.ua/content/виставка-”упа-історія-нескорених”>
607. Вишне夫斯基 А. Общее число репрессированных. *Демоскоп*. 2007. № 313-314. URL: <http://demoscope.ru/weekly/2007/0313/tema06.php#FN91>
608. Волошка Л. Слава – Україні. У неділю у Києві проведжатимуть в останню путь Жінку-епоху. *Українська правда*. 2003. 14 берез. URL:
<http://www.pravda.com.ua/news/2003/03/14/2993159/>
609. Вятрович В. Людмила Фоя — агент Апрельская, повстанець “Перелесник”. *Телевізійна служба новин*. 2011. Ч. 1-2. 13, 20 січ. URL:

<http://tsn.ua/analitika/lyudmila-foya-agent-apryelskaya-povstanec-perelesnik-chastina-1.html>

610. Гавришко М. "Били мене палками, ногами, вставляли пальці рук між двері". *Gazeta.ua*. 2015. 16 жовт. URL: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_bili-mene-palkami-nogami-vstavlyali-palci-ruk-mizh-dveri/652859
611. Гавришко М. "Більшовики смерділи – страшно. Голодні". *Країна*. 2017. 17 січ. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_bolsheviki-smerdili-strashne-golodni-odin-u-kisheni-mav-pshenicyu-yiv-po-kilka-zeren/746816
612. Гавришко М. "Вибрала криївку, бо залюбилася у Василя". *Країна*. 2017. 18 лип. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_vibrala-kriyvku-bo-zalyubilasya-u-vasilya-a-vin-mav-zhinku-i-dvoh-ditej-buv-neschaslivij-povisivsya/783858
613. Гавришко М. "Водив чекістів по лісу три дні. Сподівався, за той час ви покинете криївку". *Gazeta.ua*. 2016. 11 берез. URL: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_vodiv-chekistiv-po-lisu-tri-dni-spodivavsya-za-toj-chas-vi-pokinete-kriyvku/684230
614. Гавришко М. Дівчата зі зброєю vs чоловіки у спідницях. *Україна Модерна*. 2016 р. 29 верес. URL: <http://uamoderna.com/blogy/marta-havryshko/female-child-soldiers-upa>
615. Гавришко М. "До скронь прикладали пластинки і подавали струм". *Країна*. 2016. 23 листоп. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_do-skron-prikladali-plastinki-i-podavali-strum-a-nepritomnila-sorochka-mokrila/735341
616. Гавришко М. "Застрелили чоловіка, жінку і двох дітей". *Країна*. 2016. 22 груд. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_zastretili-cholovika-zhinku-i-dvoh-ditej-tablichok-ne-lishali-bo-j-tak-vsi-znali-hto-i-za-scho/740831

617. Гавришко М. “Зрадницею виявилася сусідка. Її повісили у центрі села”. *Країна*. 2017. 29 верес. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_zradniceyu-viyavilasya-susidka-iyi-povisili-u-centri-sela/793614
618. Гавришко М. Нелегітимні шлюби в підпіллі: історія "Тихої" і "Поліщука". *Україна Модерна*. 2016. 15 серп. URL: <http://uamoderna.com/blogy/marta-havryshko/nelegitimni-shliuby-v-upa>
619. Гавришко М. “Одна жінка побачила в корчах руку”. *Країна*. 2017. 11 лип. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_odna-zhinka-pobachila-v-korchah-ruku-i-sinij-gudzik-na-sorochci-vnochi-ivana-vidkopala-jogo-matir/782794
620. Гавришко М. “Прийшов до мене на квартиру. Приставив пістолет і закричав...”. *Країна*. 2017. 19 верес. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_priyshov-do-mene-na-kvartiru-pristaviv-pistolet-i-zakrichav-ne-budesh-moyeyu-ne-budesh-nichiyeyu/792486
621. Гавришко М. “Прокидаюся: один біля мене мертвий, другий – поранений”. *Країна*. 2016. 15 бер. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_prokidayusya-odin-bilya-mene-mertvij-drugij-poranenij-u-dveryah-stogne-divchina-bo-nogi-vidirvalo/685121
622. Гавришко М. “Труни не було – загорнули тіло палаткою”. *Країна*. 2017. 19 трав. URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_truni-ne-bulo-zagornuli-tilo-palatkoju-vnochi-pohovali-u-merzlu-zemlyu-mizh-yalinkami-j-kriyivkoju/771236
623. Гавришко М. “Удень зі мною говорив добрий слідчий. А після півночі – садисти”. *Країна*. 2016. 3 трав. URL: https://gazeta.ua/articles/history-journal/_uden-zi-mnoyu-govoriv-dobrij-slidchij-a-pislya-pivnochi-sadisti-po-kilka-godin-bili-kulakami-po-golovi-katuvali-strumom/695689
624. Геноцид українського народу: Голодомор 1932-1933 рр. Електронний архів Голодомору: Зведений реєстр архівних документів. URL: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/>

625. Голодомор – свідки. URL: <http://mihail-shahin.livejournal.com/55782.html>
626. Голодомор 1932-1933 років. URL: www.holodomor33.org.ua
627. Голодомор 1932-1933 рр. Харківська область. URL: <http://www.golodomor.kharkov.ua/stories.php>
628. Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа: Как на Мертвой дороге росло население СССР. *Новая Газета*. 2009. № 36. 8 апр. URL: <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>
629. “ГУЛАГ фото женский альбом” (документальный фильм). URL: https://www.youtube.com/watch?v=ouxn_giK7k0&t=36s
630. Дацюк Г. “Мої героїні прожили складне життя, але жодна не розчарувалася” Журналістка Галина Дацюк — про усну історію та зв’язок поколінь. *День*. 2010. 2 трав. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/moyi—geroyini—prozhili—skladne—zhittya.html>
631. День Матері у неволі. *Історична правда з Вахтангом Кініані (Телеканал ZIK) 10 травня 2015*. Телеканал ZIK. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=4znUcz2zv9A>
632. Дерев'яний І. Великдень за ґратами. *День*. 2012. 18 квіт. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/velikden-za-gratamy.html>
633. Електронний архів українського визвольного руху. URL: <http://avr.org.ua/>
634. Енсебаева Махаббат. "Мамочкино кладбище": как хоронили детей репрессированных женщин. URL: https://informburo.kz/stati/mamochkino-kladbishche-kak-horonili-detey-repressirovannyh-zhenshchin.html?utm_source=facebook.com&utm_medium=story&utm_campaign=nf
635. Еплблом Е. “Головне місце в моїй книзі про ГУЛАГ посідають не емоції та політика, а те, що пережили жертви”. *Дзеркало тижня*. 2006. 8 квіт. URL:

<http://dt.ua/SOCIETY/enneplbomgolovnemistsevmoiykniziprogulagposidayutneemotsiyitapolitika,ate,schoper-46385.html>

636. Жінки Української повстанської армії (фотогалерея). *Тиждень*. 2012. 21 жовт. URL: <http://tyzhden.ua/Gallery/62725>
637. З книги В. Глуценка “Три голодомори”. URL: <http://karapyshi.blogspot.com/2011/05/blog-post.html>
638. Завчена безпорадність - науковець [Віталій Климчук] розповів про психологічні наслідки Голодомору. *Громадське радіо*. 2017. 26 лист. URL: <https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/zavchena-bezporadnist-naukovec-rozpoviv-pro-psyhologichni-naslidky-golodomoru>
639. Закон України № 376-V “Про Голодомор 1932-33 рр. в Україні” від 28 листопада 2006. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/376-16>
640. Зиль А. “Не можу витерпіти чужих страждань...” Архангельське “вікно” Надії Суровцової. *День*. 2006. №5. 20 січ. URL: <http://www.day.kiev.ua/155836/>
641. Інтерв'ю с Зоей Марченко, декабрь 1998 г. *Неопубликованные материалы (воспоминания, интервью, встречи) “Сахаровский центр” (Музей и общественный центр “Мир, прогресс, права человека” им. Андрея Сахарова)*. URL: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished/278.html>
642. Інтерв'ю з Вірою Дрозд (1929 р.н.). *Відеоархів Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія терору”*. URL: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=365
643. Інтерв'ю з Софією Стефанишин (1927 р.н.). *Відеоархів Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія терору”*. URL: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=261
644. Інтерв'ю з Теклею Тихан (1926 р.н.). *Відеоархів Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія терору”*. URL: http://territoryterror.org.ua/uk/archive/video-archive/video/?vd_movieid=365

645. Карта Гулага. URL: <http://old.memo.ru/history/NKVD/GULAG/maps/ussri.htm>
646. Керсновская Е. А. Сколько стоит человек : повесть о пережитом. URL: <http://www.gulag.su/albom/>
647. Кирилина А., Томская М. Лингвистические гендерные исследования. *Отечественные записки*. 2005. № 2. URL: <http://www.strana-oz.ru/2005/2/lingvisticheskie-gendernye-issledovaniya>
648. Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА. *Україна Молода*. 2005. 9 черв. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/445/163/16084>
649. Кузин В. Женщины ГУЛАГа. *Грани эпохи: этико-философский журнал*. 2007. № 32. URL: <http://ethics.narod.ru/articles7/3210.htm>
650. Кульчицький С. Демографічні втрати України в ХХ ст. *Дзеркало тижня*. 2004. 1 жовт. URL: https://dt.ua/SOCIETY/demografichni_vtrati_ukrayini_v_hh_stolitti.html
651. Липовецький С. Розвідниця Ольга. *Україна Молода*. 2009. 2 верес. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1481/169/52083/>
652. Мазуркевич У. Українська жінка на тлі Голодомору. *Свобода*. 2008. № 18. 2 трав. С. 9. URL: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/2008/Svoboda-2008-18.pdf>
653. Мальцева Н. В. За пологом сталинской печати : записки и воспоминания. *Сахаровский Центр. Неопубликованные материалы, представленные в Конституционный суд по "Делу КПСС" (1992 г.)*. URL: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished/?t=maltseva>
654. "Мамочкино кладбище" - кладбище детгородка пос. Долинка. *Виртуальный музей ГУЛАГа*. URL: <http://www.gulagmuseum.org/showObject.do?object=19885512&language=1>
655. Меморіальний музей тоталітарних режимів "Територія терору". URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/our-mission/>
656. "Мое сердце рвется на волю" відбулася у травні 2013 у Національному музеї-меморіалі жерв окупаційних режимів "Тюрма на

- Лонцького” URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/anonsy/u-tyurmi-na-lontskoho-demonstruvatymut-rukodillya-uvyaznennyh-zhinok-politvyazniv.html>
657. Моїсеєва Т. “Ми можемо ставати пліч-о-пліч не лише під час революції, а й щодня”. *Урядовий кур’єр*. 2017. 27 жовт. URL: <https://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/mi-mozhemo-stavati-plich-o-plich-ne-lishe-pid-chas/>
658. Музей більшовицького терору, політв’язнів і репресованих у Чорткові. URL: <http://chortkiv.online/2017/05/24/muzej-bilshovytskoho-teroru-politv-yazniv-i-represovanyh-je-u-chortkovi/>
659. Музей визвольної боротьби України у Львові. URL: <http://www.lhm.lviv.ua/ekspozyciyi/muzeyvyzvolnoyiborotbyukrayiny.html>
660. Наследие ГУЛАГа в современной повседневности. *Laboratorium*. 2015. № 7(1). URL: <http://www.soclabo.org/index.php/laboratorium/issue/view/18>
661. Наумець І. Якими є психологічні наслідки Голодомору в повсякденному житті українців. *Українська правда*. 2017. 31 лип. URL: <http://life.ppravda.com.ua/health/2017/07/31/225607/>
662. Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. URL: <http://memorialholodomor.org.ua/holodomor/national-book-of-memory>
663. Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”. URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/>
664. “Неврожай від Бога, а голод від людей”. URL: <http://www.repin.in.ua/uk/articles/nevrozhay-vid-boga-golod-vid-lyudey>
665. Неопубликованные материалы (воспоминания, интервью, встречи) “Сахаровский центр”. URL: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished.html>
666. Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2-3. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>
667. Общество “Мемориал”. URL: <https://www.memo.ru/ru-ru/>

668. Онишко Л. Відважні. Мирні, напівмирні та воєнні ролі жінок в УПА. *Тиждень*. 2012. № 41.11 жовт. URL: <http://tyzhden.ua/History/62084>
669. Пам'яті Ольги Бесарабової. *Сурма. Орган УВО*. 1929. Ч. 2-3 (17-18). лючень-березень. С. 7-8. URL: <http://ounuis.info/archive/library/Newspapers/surma.html>
670. Панченко О. Доля і чин Галини Дидик: До 100-річчя зв'язкової генерала Романа Шухевича-Чупринки. 2012. 18 берез. URL: <http://www.poltava.svoboda.org.ua/dopysy/dopysy/028628/>
671. Петров Н. В. История империи "Гулаг". URL: <http://www.pseudology.org/GULAG/>
672. Постанова Верховної Ради України № 607-15 "Про Рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років" від 6 березня 2003 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/607-15>
673. Проект "Европейская память о ГУЛАГе: звуковые архивы". URL: <http://museum.gulagmemories.eu/ru/thematique>
674. Проект "Ефросиния Кесновская. Сколько стоих человек". URL: <http://www.gulag.su/project/>
675. Риб'ячими кістками та нитками із тороченого одягу вишивали жінки-політв'язні. URL: <https://rukotvory.com.ua/info/rybyachymy-kistkamy-ta-nytkamy-iz-torochenoho-odyahu-vyshyvaly-zhinky-politvyazni/>
676. Різдвяні листівки УПА. *Історична правда*. 2011. 7 січ. URL: www.istpravda.com.ua/artefacts/2011/01/7/12354/
677. "Сахаровский центр" - Музей и общественный центр "Мир, прогресс, права человека" им. Андрея Сахарова. URL: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished.html>
678. Скорупська Б. Роля української жінки в УПА. *Свобода*. 1998. № 51-53. 17-19 берез. С. 2-3. URL: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1998/Svoboda-1998-051.pdf> ; <http://www.svoboda->

- news.com/arxiv/pdf/1998/Svoboda-1998-052.pdf ; <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1998/Svoboda-1998-053.pdf>
679. “Собака-Сталин”: Истории женщин, осуждённых за борьбу с режимом 1 ноября 2017. URL: <http://www.wonderzine.com/wonderzine/life/wondergirls/229966-ussr-fighters>
680. Спогади очевидців Голодомору 1932-1933 років Стельмахівської сільської ради. URL: www.svatovo.ws/famine/memoirsstelmahovka.html
681. Стасюк О. Й. Басараб Ольга. *Енциклопедія історії України*. К.: В-во "Наукова думка", 2003. Т. 1. 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Basarab_O
682. Тербовлянський історико-краєзнавчий музей. URL: <http://trebovlyamuseum.at.ua/>
683. Тернопільський історико-меморіальний музей політичних в'язнів. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тернопільський_історико-меморіальний_музей_політичних_в'язнів
684. Ткаченко Т. Г. Биографический метод в гендерных исследованиях. URL: http://meltingpot.fortunecity.com/rundberg/963/publ/gend_sb_www/chapter_1/tkachenko
685. У тюрмі на Лонцького демонструватимуть рукоділля ув'язнених жінок-політв'язнів. URL: <http://www.lonckoho.lviv.ua/podiji/anonsy/u-tyurmi-na-lonckoho-demonstruvatymut-rukodillya-uvyaznenyh-zhinok-politvyazniv.html>
686. Указ Президента України № 1310/98 “Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів” від 26 листопада 1998 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1310/98>
687. Указ Президента України № 250/2007 “Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні” від 26 березня 2007 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/250/2007>

688. Указ Президента України № 432/2009 “Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні” від 12 червня 2009 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/432/2009>
689. Указ Президента України №1144/2007 “Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору” від 24 листопада 2007 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/11442007-6714>
690. Файджес О. Надішли мені хоч слово. Правдива історія про любов і виживання у ГУЛАГу / пер. з англ. *Україна Модерна*. 2012. 19 лип. URL: <http://www.uamoderna.com/md/174-174>
691. Цифровий Архів Меморіального музею тоталітарних режимів "Територія Терору". URL: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/archive/>
692. Яковлев Б. Концетрационные лагеря в СССР. Мюнхен, 1955. URL: <http://booklove.ru/pus92862.html>.
693. Coak K. “A Day in the Life Of...”: Women of the Soviet Gulag. The View East: Central and Eastern Europe, Past and Present. URL: <http://thevieweast.wordpress.com/2012/06/19/a-day-in-the-life-of-women-of-the-soviet-gulag/>
694. Famine—genocide in Ukraine 1932–33. URL: www.faminegenocide.com
695. “GULAG: Soviet Forced Labor Camps and the Struggle for Freedom” Online Exhibit. URL: <http://gulaghistory.org/nps/onlineexhibit/stalin/women.php>
696. Harvest of Despair. *The Ukrainian Canadian Research and Documentation Center*. URL: http://www.ucrdc.org/Film-Harvest_of_Despair.html
697. Havryshko M. Illegitimate sexual practices in the OUN underground and UPA in Western Ukraine in the 1940s and 1950s. *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* [Online], Issue 17. 2016. URL: <http://pipss.revues.org/4214>
698. Holodomor Research and Education Consortium. URL: <http://holodomor.ca/>

699. Holodomor: The famine-genocide of Ukraine, 1932-1933. URL: <http://www.holodomorct.org/index.html>
700. Holodomor: Genocide by Famine. URL: <http://www.holodomoreducation.org/>
701. International Commission of Inquiry into the 1932—1933 Famine in Ukraine: The Final Report. Toronto, 1990. 21 p. URL: <http://www.ukrainianworldcongress.org/Holodomor/Holodomor-Commission.pdf>
702. Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Report to Congress. United States Government Printing Office, 1988. URL: <http://genocidecurriculum.org/curriculum-resources/general-archive/united-states-congressional-commission-on-the-ukrainian-famine/1report-to-congress/cover-page-3/>
703. Kaplan B., Rucklidge J. Starvation: What Does it Do to the Brain? URL: <https://www.madinamerica.com/2013/05/starvation-what-does-it-do-to-the-brain/>
704. Open Society Archive. URL: <http://www.osaarchivum.org/gulag/index.html>
705. Project “Many days, many lives”. URL: <http://gulaghistory.org/exhibits/days-and-lives/prisoners/>
706. “Sex was survival strategy in gulag”, says US journalist Anne Applebaum. Interview by Monika Horáková. URL: <http://www.expats.cz/prague/article/weekly-czech-news/Sex%20was%20survival%20strategy%20in%20gulag,%20says%20US%20journalist/>
707. Traveling exhibit “GULAG: Soviet Forced Labor Camps and the Struggle for Freedom”. URL: <http://gulaghistory.org/nps/onlineexhibit/stalin/women.php>
708. Vickers J. Gendering the Hyphen: Gender Scripts and Women's Agency in the Making and Re-making of Nation-States. *Canadian Political Science Association 2004 Annual Conference Papers*. URL: www.cpsa-acsp.ca/conference-pres-2004/Vickers.pdf

709. Women of the Gulag (документальний фільм). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=z9Y2EvrM4R0>
710. Women of the Gulag (документальний фільм) / Executive Producer - Paul R. Gregory, Director - Marianna Yarovskaya. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=UYonpnPtmyc>
711. Zariczniak L. Theoretical and Practical Motivations for Joining the Ukrainian Insurgent Army. *Європейські історичні студії [електронний журнал]*. 2015. № 1. С. 200-226. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/larysa-zariczniak-theoretical-and-practical-motivations-for-joining-the-ukrainian-insurgent-army/>
712. Zariczniak L. Violence and the UPA Woman: Experiences and Influences. *Європейські історичні студії [електронний журнал]*. 2015. № 2. С. 243-267. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/larisa-zarichnyak-violence-and-the-upa-woman-experiences-and-influences/>

ДОДАТКИ

Додаток А. Апробація результатів дослідження на конференціях

- “Memory and the Present of Post-socialist Culture” SOYUZ Symposium (“Пам’ять і сьогодення постсоціалістичних культур” SOYUZ Симпозіум) (Портланд, США, 2004)
- “Writing About Talking: Orality and Literacy in Contemporary Scholarship” (“Писати про розказане: усність і писемність у сучасних дослідження”) (Саскатун, Канада, 2004)
- “Oral History in (post)socialist societies” (“Усна історія у пост-соціалістичних суспільствах”) (Фрайбург, Німеччина, 2005)
- “After Empire: Gender Boundaries as the Borders of Nations” (“Після імперії: гендерні границі як кордони націй”) (Вільнюс, Литва, 2007)
- “Gender and the Cultural Production of Knowledge”, the 14th Conference of the International Federation for Research in Women’s History (“Гендер і культурне виробництво знання” XIV конференція Міжнародної федерації досліджень жіночої історії) (Софія, Болгарія, 2007)
- “Memory, History, Mentality: Socialist past Today” (“Пам’ять, історія, ментальність: соціалістичне минуле сьогодні”) (Ньюкасл, Великобританія, 2008)
- 40th National Convention of American Association for Advancement in Slavic Studies (40-а Національна конференція Американської асоціації розвитку славістичних студій) (Філадельфія, США, 2008)
- „Свій – Інший – Чужий у соціогуманітарних студіях” Міжнародний конгрес Американської Ради Наукових Товариств та Міжнародної Асоціації Гуманітаріїв (Львів, 2009)
- 15th Annual Convention of The Association for the Studies of Nationalities (XV Щорічна конференція Асоціації досліджень національностей) (Нью Йорк, США, 2010)
- XVI Congress of the International Oral History Association (XVI Конгрес

- Міжнародної асоціації усної історії) (Прага, Чеська Республіка, 2010), “Unequal sisters: gender and global inequalities in historical perspective» IFRWH Convention at the 21st Congress of Historical Sciences („Нерівноправні сестри: гендер та глобальні нерівності в історичній перспективі” - конференція Міжнародної федерації досліджень жіночої історії на 21-му Конгресі історичних наук) - (Амстердам, Нідерланди, 2010)
- 7th Annual Danyliw Research Seminar on Contemporary Ukraine (VII Щорічний науковий семінар з сучасної України ім. Даниліва) (Отава, Канада, 2011)
 - 17th Annual Convention of the Association for the Studies of Nationalities (XVII щорічна конференція Асоціації Дослідження Національностей) (Нью Йорк, США 2012)
 - “Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи” (Львів, 2012)
 - X Конгресс этнологов и антропологов России (Москва, РФ, 2013)
 - “Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді» (Львів, 2014)
 - “Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини та Наддніпрянщини” (Львів, 2014)
 - “Студії пам'яті в Україні: стан, проблеми та перспективи” (Київ, 2014)
 - “Усна історія (не)подоланого минулого: подія — наратив — інтерпретація” (Одеса, 2015)
 - “Images of the Other” Convention of the Association for Slavic, East European and Eurasian Studies and International Association for the Humanities (“Образ Іншого” Конференція Асоціації славістичних, східноєвропейських та євразійських студій і Міжнародної асоціації гуманітаріїв) (Львів, 2016)
 - “Усна історія в епоху змін: соціальні контексти, суспільно-політичні виклики, академічні стандарти” (Харків, 2016)
 - “Голодомор: погляди з нової перспективи” (Мюнхен, 2017)

Додаток Б. Перелік жінок, чії спогади використано у дослідженні***Б.1. Перелік жінок-очевидиць Голодомору***

1. Андрющенко Варвара, 1925 (Луганська обл.)
2. Андрющенко Марія, 1927 (Луганська обл.)
3. Байбарацька Ксенія, 1919 (Луганська обл.)
4. Барахова Катерина, 1928 (Запорізька обл.)
5. Бережна Олена, 1915 (Луганська обл.)
6. Бережна Орина, 1917 (Луганська обл.)
7. Береза Марія, 1908 (Черкаська обл.)
8. Бірюк Олена, 1924 (Київська обл.)
9. Больба Марія, 1913 (Черкаська обл.)
10. Бондар Галина, 1920 (Чернігівська обл.)
11. Брагунець Дар'я, 1918 (Луганська обл.)
12. Бублик Марія, 1910 (Луганська обл.)
13. Бублик Олександра, 1922 (Луганська обл.)
14. Бутко Катерина, 1921 (Київська обл.)
15. Ваховська С., р.н. невідомий (Вінницька обл.)
16. Велика Катерина, 1925 (Херсонська обл.)
17. Великоцька Тетяна, 1925 (Луганська обл.)
18. Венжик-Шевчук Лариса, р.н. невідомий (Житомирська обл.)
19. Верховод Анастасія, 1922 (Одеська обл.)
20. Винник Марфа, 1928 (Луганська обл.)
21. Височин Євдокія, 1924 (Луганська обл.)
22. Волошина Олександра, 1926 (Луганська обл.)
23. Волчихіна Ганна, 1921 (Луганська обл.)
24. Гавриш Марія, 1925 (Вінницька обл.)
25. Галина Н., 1924 (Дніпропетровська обл.)
26. Гарматюк Марія, 1926 (Вінницька обл.)
27. Герасименко Марія, 1913 (Черкаська обл.)
28. Гирюшта-Романенко Марія, 1922 (Луганська обл.)
29. Глушкова Одарка, 1910 (Луганська обл.)
30. Головенко Марія, 1913 (Запорізька обл.)
31. Горбач Єфросинія, 1914 (Чернігівська обл.)
32. Горбаченко Марія, 1923 (Київська обл.)
33. Гордійчук Олена, 1927 (Одеська обл.)
34. Гринько Ксенія, 1922 (Луганська обл.)

35. Гук Ніна, 1919 (Луганська обл.)
36. Гусаченко Дарія, 1914 (Луганська обл.)
37. Далевська Олександра, 1918 (Київська обл.)
38. Демен Ганна, 1917 (Київська обл.)
39. Дзюба Мотря, 1914 (Луганська обл.)
40. Дик Наталія, 1923 (Черкаська обл.)
41. Дрож Уляна, 1919 (Сумська обл.)
42. Дуліна Галина, 1922 (Луганська обл.)
43. Євтушенко Параскева, 1912 (Запорізька обл.)
44. Єфанова-Шведенко Марія, 1926 (Одеська обл.)
45. Жигадно Оксана, 1926 (Київська обл.)
46. Журба Єфросиня, 1909 (Луганська обл.)
47. Журба Катерина, 1912 (Луганська обл.)
48. Залевська Антоніна, 1922 (Черкаська обл.)
49. Калашник Ганна, 1925 (Луганська обл.)
50. Каськевич Надія, 1921 (Вінницька обл.)
51. Каштан Марія, 1918 (Київська обл.)
52. Коваль Уляна, 1921 (Луганська обл.)
53. Ковальова Віра, 1922 (Луганська обл.)
54. Ковтун Марія, 1918 (Луганська обл.)
55. Кожан Катерина, 1914 (Хмельницька обл.)
56. Кожедуб Марія, 1922 (Чернігівська обл.)
57. Коломієць Ліда, 1924 (Житомирська обл.)
58. Коломієць Людмила, 1921 (Вінницька обл.)
59. Коломієць Меланія, 1920 (Одеська обл.)
60. Конопльова Євдокія, 1919 (Луганська обл.)
61. Костенко Оксана, 1910 (Луганська обл.)
62. Котова Варвара, 1919 (Чернігівська обл.)
63. Крохмальова Наталія, 1918 (Луганська обл.)
64. Кузьменко Євдокія, 1926 (Луганська обл.)
65. Кузьменко Ірина, 1918 (Луганська обл.)
66. Кустовська Наталія, 1914 р.н. (Київська обл.)
67. Кучерук Валентина, 1924 (Вінницька обл.)
68. Лантрат Марія, 1924 (Луганська обл.)
69. Латишева Олена, 1917 (Луганська обл.)
70. Лемзякова Зінаїда, 1915 (Луганська обл.)

71. Ликова Галина, 1927 (Вінницька обл.)
72. Лисенко Галина, 1923 (Запорізька обл.)
73. Лисенко Олександра, 1923 (Полтавська обл.)
74. Лисивець Анастасія, 1922 (Київська обл.)
75. Лисого Любов, 1923 (Житомирська обл.)
76. Лисогор Євдокія, 1921 (Луганська обл.)
77. Литвинчук Тетяна, 1915 (Житомирська обл.)
78. Лопатюк Ксенія, 1919 (Вінницька обл.)
79. Луцишина Надія, 1920 (Вінницька обл.)
80. Лясківська Романа, р.н. невідомий (Вінницька обл.)
81. Мазур Ніна, 1929 (Вінницька обл.)
82. Мазурик Ганна, 1911 (Вінницька обл.)
83. Мазуркевич Ївга, 1910 (Черкаська обл.)
84. Макогон Мотрона, 1914 (Луганська обл.)
85. Максимова Євгенія, 1917 (Луганська обл.)
86. Макуха Марія, 1921 (Дніпропетровська обл.)
87. Марунко Ганна, 1892 (Вінницька обл.)
88. Матвійченко Катерина, 1922 (Полтавська обл.)
89. Мащенко Марія, 1912 (Полтавська обл.)
90. Медведєва Марія, 1915 (Луганська обл.)
91. Меженська Євлампія, 1920 (Луганська обл.)
92. Мележик Євдокія, 1917 (Луганська обл.)
93. Мельниченко Варвара, 1919 (Дніпропетровська обл.)
94. Мельничук Олена, р.н. невідомий (Вінницька обл.)
95. Миронова Таїсія, 1915 (Запорізька обл.)
96. Мицик Ярина, 1918 (Черкаська обл.)
97. Місанова Любов, 1925 (Луганська обл.)
98. Міщук Надія, 1924 (Чернігівська обл.)
99. Молокоїд Ганна, 1925 (Київська обл.)
100. Моргун Наталія, 1918 (Вінницька обл.)
101. Моренець Ольга, 1923 (Луганська обл.)
102. Мудраченко Світлана, 1914 (Вінницька обл.)
103. Мурашова Марія, 1925 (Луганська обл.)
104. Наумова Марія, 1925 (Одеська обл.)
105. Неласа-Монакова Ганна, 1925 (Луганська обл.)
106. Несмашна Наталія, 1912 (Луганська обл.)

107. Нижівська Тсепанида, 1911 (Луганська обл.)
108. Нікітенко Оксана, 1914 (Луганська обл.)
109. Новохатська Галина, 1918 (Київська обл.)
110. Овешнікова Віра, 1925 (Луганська обл.)
111. Овчарова Марія, 1919 (Луганська обл.)
112. Онопрієнко Марія, 1924 (Луганська обл.)
113. Паламарчук С., р.н. невідомий (Вінницька обл.)
114. Панченко Стефаніда, 1917 (Луганська обл.)
115. Пахомова Марія, 1921 (Луганська обл.)
116. Пихтіна Марія, 1924 (Кіровоградська обл.)
117. Пліщук Антоніна, 1924 (Вінницька обл.)
118. Погрібна Катерина, 1918 (Запорізька обл.)
119. Подгайченко Марія, 1922 (Луганська обл.)
120. Полтавська Ганна, 1920 (Луганська обл.)
121. Пономар Ульяна, 1916 (Луганська обл.)
122. Пригода Марія, 1923 (Луганська обл.)
123. Прокопенко Марфа, 1923 (Чернігівська обл.)
124. Прокопчук Марія, 1919 (Вінницька обл.)
125. Прядка Тетяна, 1921 (Луганська обл.)
126. Прядко Віра, 1920 р.н. (Харківська обл.)
127. Пугач Клавдія, 1920 (Луганська обл.)
128. Пустинникова Налія, 1926 (Луганська обл.)
129. Рибалка Ганна, 1923 (Житомирська обл.)
130. Ризун Ганна, 1924 (Вінницька обл.)
131. Рубан Ольга, 1921 (Луганська обл.)
132. Рябинець Ганна, 1920 (Луганська обл.)
133. Саєнко Євдокія, 1921 (Луганська обл.)
134. Седінкіна Клавдія, 1923 (Луганська обл.)
135. Сергієнко Наталія, 1914 (Луганська обл.)
136. Сепченко Парасковія, 1914 (Луганська обл.)
137. Сивоконь Олена, 1920 (Чернігівська обл.)
138. Сіпакова Ганна, 1908 (Луганська обл.)
139. Січенко Катерина, 1929 (Луганська обл.)
140. Скачко Пелагея, 1928 (Луганська обл.)
141. Смирнова Антоніна, 1925 (Луганська обл.)
142. Собчук Ніна, 1921 (Вінницька обл.)

143. Солонина Галина, 1918 (Луганська обл.)
144. Сулова Мотрона, 1921 (Луганська обл.)
145. Сухенко Ганна, 1922 (Київська обл.)
146. Суховерхова Марія, 1926 (Луганська обл.)
147. Сухомлин Марія, 1922 (Київська обл.)
148. Тарабанова Ганна, 1917 (Луганська обл.)
149. Тарануха Олександра, 1921 (Луганська обл.)
150. Тищенко Віра, 1918 (Київська обл.)
151. Ткаченко Марія, 1916 (Луганська обл.)
152. Ткачук Марія, 1928 (Вінницька обл.)
153. Торхун Марія, 1926 (Вінницька обл.)
154. Тренполець Ганна, 1924 (Луганська обл.)
155. Федосенко Лідія, 1927 (Запорізька обл.)
156. Хапалова Марія, 1923 (Луганська обл.)
157. Харина Палашка, 1908 (Черкаська обл.)
158. Хвоя Надія, 1927 (Київська обл.)
159. Храпата Наталя, 1914 (Луганська обл.)
160. Цигрик Ганна, 1905 (Житомирська обл.)
161. Цінько Ганна, 1909 (Черкаська обл.)
162. Цішевська Марія, 1918 (Житомирська обл.)
163. Червань Віра, 1922 (Луганська обл.)
164. Чміль Ольга, 1918 (Черкаська обл.)
165. Чумаченко Леоніда, 1926 (Дніпропетровська обл.)
166. Чхун Марія, 1926 (Київська обл.)
167. Шапка Олександра, 1920 (Луганська обл.)
168. Швачка Анастасія, 1922 (Луганська обл.)
169. Шевцова Анастасія, 1923 (Чернігівська обл.)
170. Шевченко Євдокія, 1913 (Луганська обл.)
171. Шевченко Євдокія, 1924 (Луганська обл.)
172. Шевченко Олександра, 1920 (Луганська обл.)
173. Шевченко Олена, 1919 (Луганська обл.)
174. Шевченко Прасковія, 1911 (Запорізька обл.)
175. Шлапакова Ніна, 1923 (Луганська обл.)
176. Шоріна Марія, 1919 (Запорізька обл.)
177. Шуліка Зоя, 1923 (Луганська обл.)
178. Шуліка Олександра, 1924 (Луганська обл.)

179. Юрченко Катерина, 1923 (Луганська обл.)
180. Яшова Марія, 1912 (Луганська обл.)

Б. 2. Перелік учасниць націоналістичного підпілля

1. Андрусак Євгенія, 1919
2. Батринчук Марія, 1924
3. Беноні Павліна, 1923
4. Бзова-Федорів-Стахів Теофілія, 1910
5. Бик Марія, 1927
6. Богоніс-Фратушок Марія, 1924
7. Булат Ірина, р.н. невідомий
8. Варгас Катерина, 1921
9. Верб'яна Марія, 1925
10. Вінтоняк Параскові, 1929
11. Вітко-Стах Катерина, р.н. невідомий
12. Гай Марта, 1923
13. Гамела-Волощак Марія, 1924
14. Гамела-Волощак Марія, 1924
15. Ганушак Юлія, 1915
16. Гоздецька-Кобова Софія, 1920
17. Голіната Михайлина, р.н. невідомий
18. Гонтарська-Мосейчук Зеновія, 1920
19. Горчинська Ванда, 1924
20. Гросберг-Наконечна Ольга, 1923
21. Гула Катерина, 1918
22. Демчук-Гишпіль Тетяна, 1922
23. Диць Наталія, 1926
24. Дмитрів Анна, 1928
25. Доліба Осипа, 1923
26. Заєць-Мерещак Ольга, 1929
27. Запорожан Лариса, 1920
28. Зарицька Катерина, 1914 р.н.
29. Іванків Ганна, р.н. невідомий
30. Ілик Розалія, 1921
31. Каракоцюк Мирослава, 1922
32. Карванська-Байляк Анна, 1924

- 33.Кізан-Лабанда Вікторія, 1922
- 34.Козак Ірина, р.н. невідомий
- 35.Корчак Дарія, 1933
- 36.Коханська Галина, 1925
- 37.Кошак-Свистельницька Дарія, 1926
- 38.Крижанівська-Гасюк Ярослава, 1925
- 39.Кріль Ярослава, 1926
- 40.Кришталович Ольга, 1924
- 41.Купчик Лідія, 1924
- 42.Курочка Марія, р.н. невідомий
- 43.Лабай Олена, 1924
- 44.Лабунька-Ровенчук Марія, 1924
- 45.Малярчин-Шпиталь Дарія, 1927
- 46.Маковей Юлія, 1924
- 47.Манастирська-Мигаль Ірина, 1927
- 48.Мандрик-Куйбіда Катерина, 1927
- 49.Милик-Мартинюк Анна, р.н. невідомий
- 50.Мода-Пакалюк Ольга, 1923
- 51.Мудра Надія, 1924
- 52.Недостойна Стефанія, 1926
- 53.Ничка Євстахія, р.н. невідомий
- 54.Обух Катерина, 1927
- 55.Обух-Булавка Ганна, 1918
- 56.Падовська Олімпія, 1924
- 57.Пастух Марія, 1926
- 58.Петреній Настя, 1927
- 59.Петруха-Масюк Ольга, 1926
- 60.Пилипчук Богдана
- 61.Плечій Ганна, 1929
- 62.Подольська Катерина, р.н. невідомий
- 63.Полюга дарія, 1926
- 64.Процак Параска, 1926
- 65.Ребет Дарія, 1913
- 66.Рибак Ганна, р.н. невідомий
- 67.Романина-Левкович Ярослава, 1921
- 68.Савчин-Пискір Марія, 1925

69. Саламаха Ярослава, 1924
70. Скірка-Іванська Ольга, р.н. невідомий
71. Склярчук Ганна, 1926
72. Тимочко-Камінська Ірина, 1923
73. Ткач Марія, р.н. невідомий
74. Турчин Ольга, 1924
75. Фільц Богдана, 1932
76. Хома Михайлина, 1920
77. Хомій-Камінська, Євгенія 1926
78. Шастків Марія, 1921
79. Шимків-Пуцало Ольга, р.н. невідомий
80. Юрчинська Олена, 1921

Б. 3. Перелік жінок-політв'язнів ГУЛАГу

1. Адамова-Сліозберг Ольга, 1902
2. Андрусишин Катерина, р.н. невідомий
3. Андрусів Галина, 1932
4. Андрусак Євгенія, 1919
5. Бекар Текля, 1929
6. Беноні Поліна, 1923
7. Бзова-Стахів Теофілія, 1910
8. Блавацька Олександра, 1925
9. Бриндзей-Лехицька Марія, р.н. невідомий
10. Бродюк-Душенко Ольга, р.н. невідомий
11. Будзанович Юлія, р.н. невідомий
12. Будник-Кекіш Євдокія, 1924
13. Вагула Марія, 1926
14. Валентина Н., прізвище і р.н. невідомі
15. Верес-Штундак Олександра, 1927
16. Викович Іванна, 1933
17. Вітко-Стах Катерина, р.н. невідомий
18. Войтоловська Ада, 1902
19. Войцехович-Рафальська Омеляна, 1925
20. Волович Хава, 1916
21. Воробій Оксана, р.н. невідомий
22. Гаген-Торн Ніна, 1901

- 23.Галій Марія, 1926
- 24.Гишпіль-Демчук Тетяна, 1922
- 25.Гінзбург Євгенія, 1904
- 26.Гладка-Каній Ірина, 1927
- 27.Глінка Олена, 1926
- 28.Годяк Ольга, 1925
- 29.Гончар-Бакай Уляна, 1925
- 30.Горчинська Ванда, 1924
- 31.Гошко-Кіт Анна, 1926
- 32.Гранкіна Надія, 1904
- 33.Грендиш Марія, 1926
- 34.Грицина-Матешук Ірина, 1929
- 35.Гриців-Козак Меланія, 1928
- 36.Гросберг-Наконечна Ольга, 1923
- 37.Гусяк Дарія, 1924
- 38.Дейнега Тетяна, 1933
- 39.Дзюбан-Головата Софія, 1928
- 40.Дзендровська-Беркут Стефанія, 1925
- 41.Дрозд Віра, 1929
- 42.Довгошия Текля, 1925 р.
- 43.Завербна Ольга, р.н. невідомий
- 44.Задорожан Лариса, 1920
- 45.Закидальська Анастасія, 1923
- 46.Запорожець Наталія, 1923
- 47.Зарицька Катерина, 1914
- 48.Заячківська-Михальчук Ганна, 1919
- 49.Іваницька Анна, 1925
- 50.Камінська-Юрчук Оксана, 1922
- 51.Карванська-Байляк Анна, 1924
- 52.Катамай Нуся (р.н. невідомий)
- 53.Квас Стефанія, 1924
- 54.Керсновська Єфросинія, 1907
- 55.Кислиця-Скавінська Ганна, 1927
- 56.Кобрин-Сеник Володимира, 1928
- 57.Коваль-Надорожняк Стефанія, 1928
- 58.Корпан Віра, 1924

59. Корчак Дарія, 1933
60. Костенко Наталія, 1922
61. Коханська Галина, 1925
62. Коцур Анна, 1923
63. Кошак-Свистельницька Дарія, 1926
64. Крижанівська-Гасюк Ярослава, 1925
65. Крутяк-Рудник Надія, 1926
66. Лабунька-Ровенчук Марія, 1924
67. Лаврів-Скрентович Марія, 1925
68. Лемеха Віра, 1923
69. Ліппер Елінор, 1912
70. Лядська Ольга, 1926
71. Мазепа-Кучма Ганна, р.н. невідомий
72. Макогон Марія, 1925
73. Мальцева Ніна, 1911
74. Мандрик-Куйбіда Катерина, 1927
75. Марта Н., прізвище і р.н. невідомі
76. Мартинюк Анна, 1925
77. Марунчак Анна, р.н. невідомий
78. Марченко Зоя, 1907
79. Мацелюх-Горинь Ольга, 1930
80. Мерещак-Заяць Ольга, 1919
81. Мешко Оксана, 1905
82. Мода-Пакалюк Ольга, 1923
83. Мосюк-Полюга Дарина, р.н. невідомий
84. Мочульська Орися, р.н. невідомий
85. Нич-Страханюк Марія, р.н. невідомий
86. Обертинська Беата, 1898
87. Оліцька Катерина, 1899
88. Петкевич Тамара, 1920
89. Пилявська Зоня, 1922
90. Плечій Ганна, 1929
91. Позняк-Скрип'юк Ганна, 1925
92. Полюга Дарія, 1926
93. Попович Наталія, 1906
94. Потикевич-Заболотна Марія, 1924

- 95.Процак Параска, 1926
- 96.Руденко Раїса, 1939
- 97.Руженцева Тамара, 1917
- 98.Саламон Василина, 1919
- 99.Слободян-Ковалюк, 1922
100. Сподарик Ольга, 1928
101. Старік-Паламарчук Валентина, 1923
102. Стефанишин Софією, 1927
103. Стефанська Міліца, 1916
104. Стец-Іванчук Ольга, 1928
105. Суровцова Надія, 1896
106. Тамарина Руф, 1921
107. Танасійчук Марія, р.н. невідомий
108. Тесля-Павлик Марія, 1927
109. Тимчишин Стефанія, 1921
110. Тихан Текля, 1926
111. Улановська Надія, 1903
112. Флюнт Марія, 1925
113. Франко Віра-Марія, 1923
114. Хомій-Камінська Євгенія, 1926
115. Хращевська Оксана, 1925
116. Чабан-Гаваль Стефанія, 1926
117. Чеховець Анастасія, 1930
118. Шандарак-Бровченко Галина, 1920
119. Шліс Валлі, р.н. невідомий
120. Шубська Галина, 1918
121. Шустакевич Марія, 1927
122. Шухевич Наталія, 1910
123. Юрків-Стецьків Ганна, 1923
124. Юрчик-Івасенко Ганна, р.н. невідомий
125. Юрчицька Олена, 1921
126. Яковишин Марія, р.н. невідомий

Додаток В. Пам'ятники та меморіали жертвам Голодомору 1932-1933 рр.

В. 1. Пам'ятники та меморіали жертвам Голодомору 1932-1933 рр. в Україні

сmt. Велика Багачка,
Полтавська обл.

м. Дніпро

м. Бровари, Київська обл.

м. Бердичів,
Житомирська обл.

м. Запоріжжя

м. Ромни, Сумська обл.

м. Волочиск,
Хмельницька обл.

с. Тарган, Київська обл.

м. Київ

В. 2. Пам'ятники та меморіали жертвам Голодомору 1932-1933 рр. за межами України

м. Чікаго, США

м. Кальярі, Італія

м. Вінніпег, Канада

м. Алмати, Казахстан

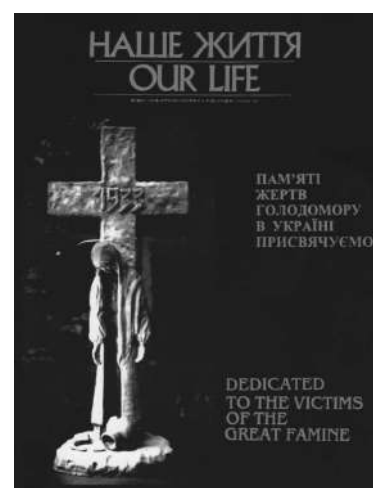
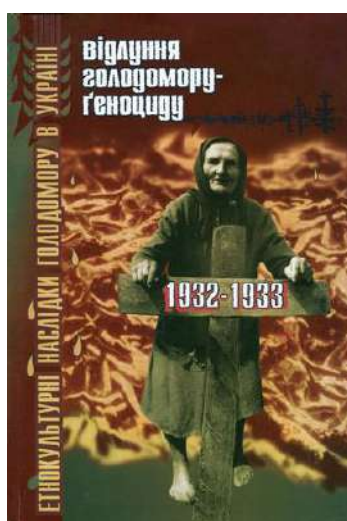
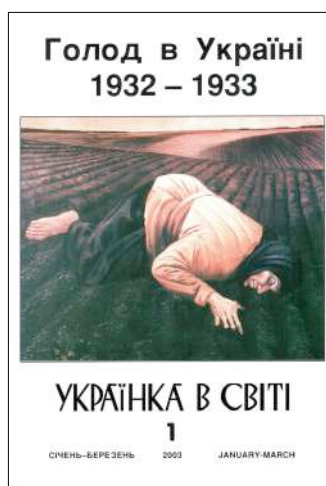
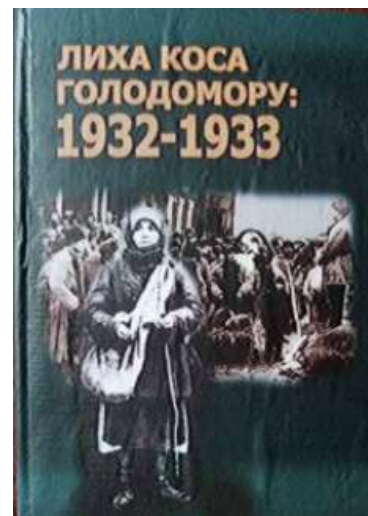
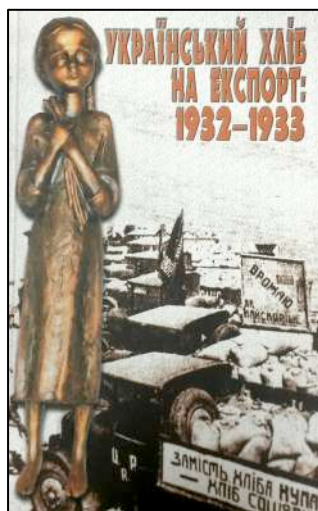
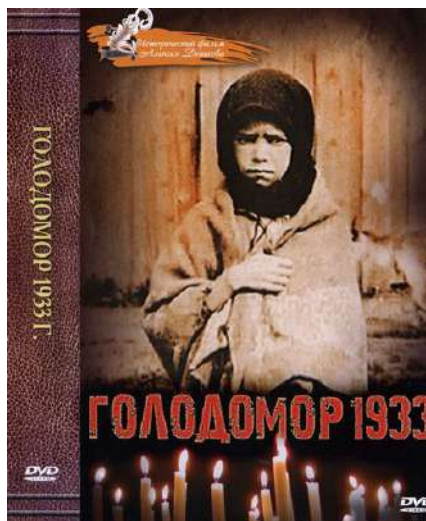

м. Генк, Бельгія

м. Астана, Казахстан

Додаток Г. Обкладинки наукових та публіцистичних видань з тематики Голодомору 1932-1933 рр.

Додаток Д. Героїчний образ повстанця у пропаганді УПА

Д.1. Образ повстанця на дереворитах Ніла Хасевича

Джерело: Графіка в бункрах УПА. Альбом дереворитів виконаних в Україні в роках 1947-1950 мистця українського підпілля Ніла Хасевича – “Бей-Зота” та його учнів. Філадельфія: Видавництво “Пролог”, 1952. 72 с.

Д.2. Образ повстанця на Різдвяних листівках УПА.

Різдвяні листівки, автор Юрій Костів, 1952 р.

Різдвяні листівки 1947 р.

Б.а., б.д.

Різдвяні листівки. Б.а., б.д.

*Джерело: Різдвяні листівки УПА. Українська правда. URL:
<http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2011/01/7/12354/>*

Додаток Е. Жінки у лавах УПА.

Підпільниці Любов Гайовська “Рута” (1923-1954), Калина Лукань “Галина” (1920-1950), Галина Кузьменко “Надя” (1922-2000). Джерело: Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / відп. ред. В. В'ятрович. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. С. 207-207

Підпільниці зі зброєю. Джерело: ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 398. Фотоархів УПА. URL: https://nepman.io.ua/album504214_0

Додаток Є. Марія Савчин-Пискір (1925-2013).

З Марією Козакевич “Сірою” (1943 р.) та з Василем Галасою і сином (1947 р.)

Марія Савчин у 1939, 1954 та 1955 рр.

Джерело: Савчин М. Тисяча доріг: Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Київ: Смолоскип, 2003. 546 с.

Під час арешту 11 липня 1953 р. *Джерело:* ГДА СБУ. 55205 ФП. Спр. 149976. Т.1. 322 арк. (Архівно-кримінальна справа М. Савчин).

Під час інтерв'ю з О.Кісь 5 травня 2010 р. у м. Вауатоса, Вісконсін, США. *Джерело:* Приватний архів О.Кісь

Додаток Ж. Стан здоров'я та захворювання в'язнів

Таблиця 1. Частка трудових груп у загальній кількості в'язнів ГУЛАГа, %.

Трудові групи	Роки	
	1940	1942
Придатні до важкої праці	35,6	19,2
Придатні до середньої праці	25,2	17,0
Придатні до легкої праці	15,6	38,3
Інваліди та ослаблені	23,6	25,5

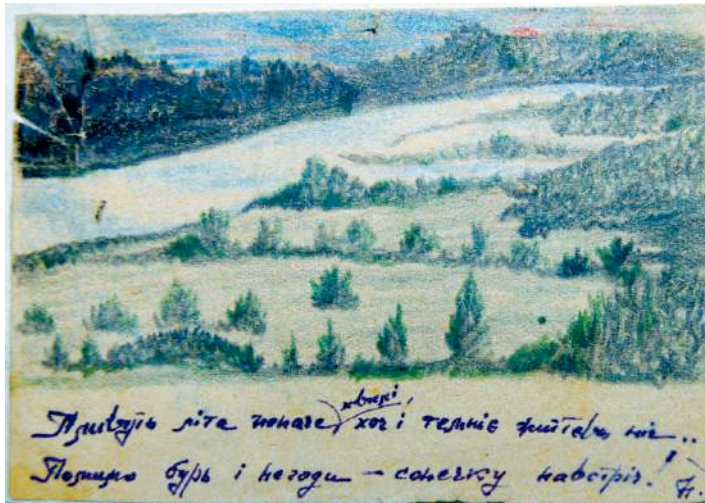
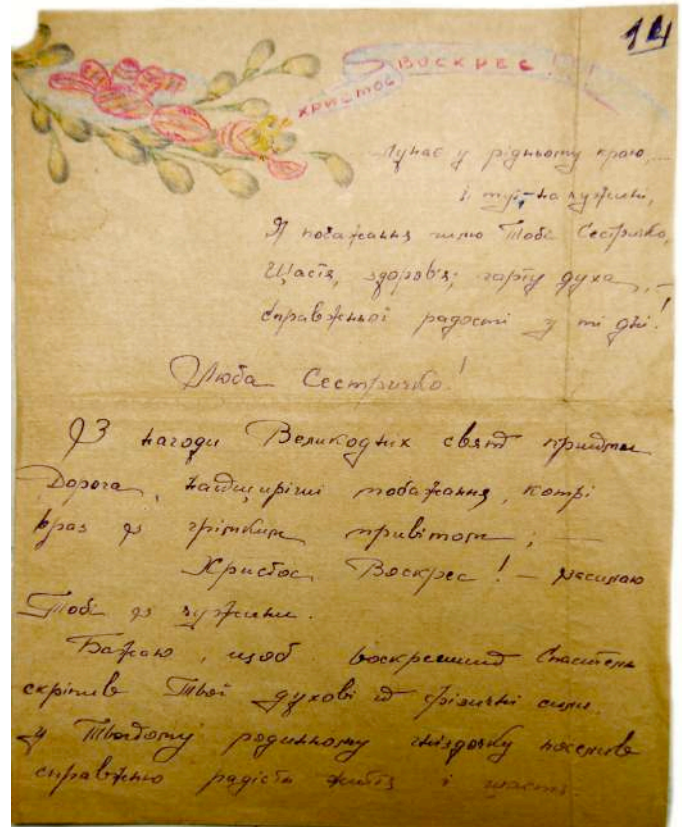
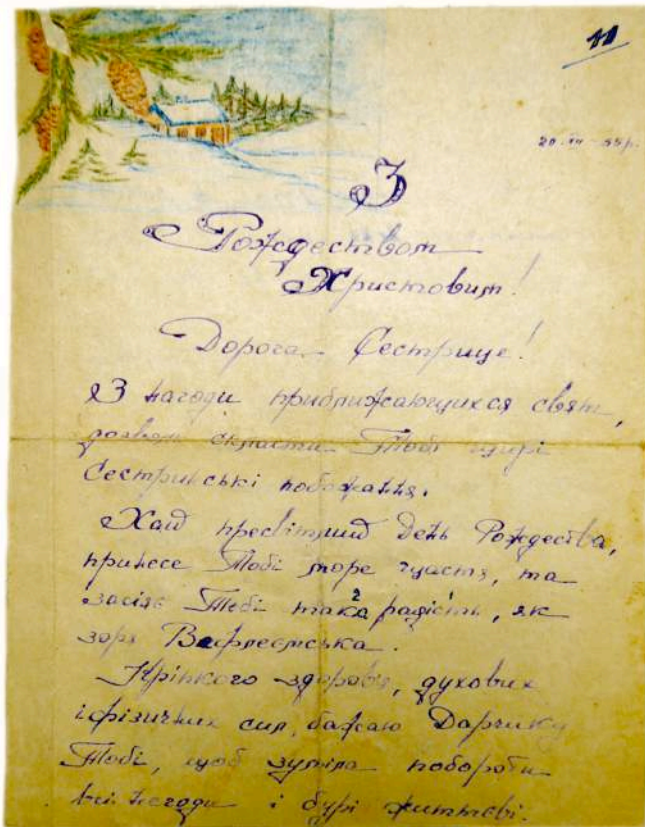
Джерело: Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). *Социологические исследования*. 1991. № 6. С. 22.

Таблиця 2. Захворювання в таборах НКВС в 1944 р.

Захворювання	Ураження контингента, %
пеллагра і аліментарна дистрофія	34,0
гострі шлунково-кишкові захворювання	17,2
грип	56,5
запалення легень	1,2
хвороби шкіри	117,8
виробничі травми	28,5
малярія	19,1

Джерело: Нахапетов Б. Очерки истории санитарной службы ГУЛАГа. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 41

Додаток II. Листи та листівки жінок-політв'язнів до рідних

Листи та саморобні святкові листівки-малюнки Г. Коцур, надіслані сестрі з табору протягом 1954-1955 рр. Джерело: Архів Львівського історичного Музею (АРХ-16896)

Додаток К. Саморобні іконки, вишиті невільницями у в'язницях і таборах

Вишиті іконки М.Берези (тюрма у Львові, 1946 р.) та Г. Кавецької (табір в Магадані). Джерело: Експозиція Музею Співки політв'язнів "Меморіал" у м. Бучач Тернопільської обл.

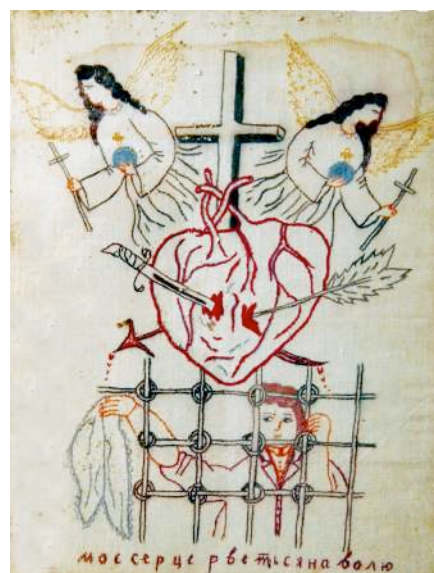

Вишиті ікони Н.Гелети (тюрма "Бригідки" у Львові, 25 листопада 1948 р.) та невідомої невільниці. Джерело: Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові

Додаток М. Зразки вишивки українок-політв'язнів, адресованих їхнім дітям

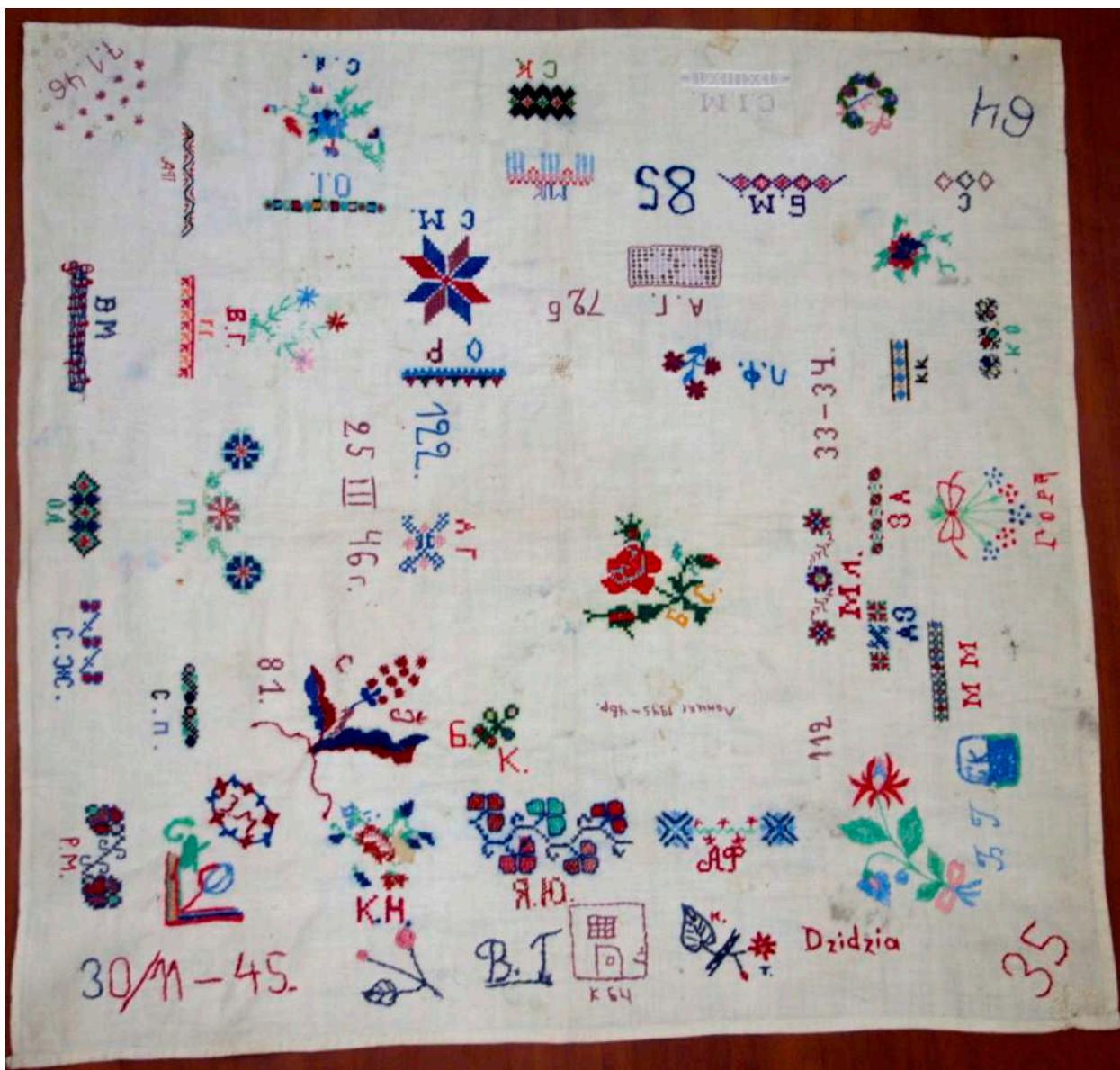

Вишивки Г. Процьків-Лівень (1923 р.н.), створені у Чортківській тюрмі у 1948-1949 рр. Джерело: Приватний архів М.Байдак.

Вишивки А.Хом'як (табір в Норильську, 1948 р.) та А.Бурбелі-Олексів (табір в Мордовії, 1955 р.). Джерело: Експозиція Тернопільського історико-меморіального Музею політв'язнів.

Додаток Н. Колективна вишивка в'язнів львівської тюрми на Лонцького

Серветка, створена колективно в'язнями слідчої тюрми НКВС у Львові (“тюрма на Лонцького”) протягом листопада 1945 – березня 1946 р., із зазначенням ініціалів та номерів камер. Належала Вікторії Полтаревій, арфістці, засновниці української школи арфістів.

Джерело: Фонди Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”.

Додаток П. Зразки одягу жінок-політв'язнів

Верхній одяг невілнниці М.Потикевич-Заболотної та типове взуття жінок-політв'язнів (“чуні”).
Джерело: Експозиція Тернопільського історико-меморіального Музею політв'язнів.

Типовий жіночий табірний одяг: ліворуч “ватник”, у центрі блузка і спідниця О.Дучимінської).
Джерело: Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові

Дитяча сорочечка, яку пошила І.Білінська для своєї дочки у тюрмі “на Лонцького” у Львові, 1947 р.
Джерело: Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові.

Додаток Р. Зразки табірної творчості українок-політв'язнів

Саморобні табірні листівки (1955-1956 рр.) та невільникі малюнки на слюді. Джерело: Фонди Національного Музею-меморіалу жертв окупаційних режимів "Тюрма на Лонцького" (ТЛ 287, ТЛ284, ТЛ 265, ТЛ262)

Торбинка для особистих речей К. Зарицької (Володимирська тюрма) та футляр для окулярів І.Шумської-Шведик, зроблений та оздоблений у таборі. Джерело: Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові (ТК-5272, ТК-5076).

Табірний альбом О. Дяковськовської (табір Абезь, Мордовія, 1955 р.). Джерело: Експозиція Музею Співки політв'язнів "Меморіал" м. Бучач, Тернопільська обл.

Вишита обкладинка привітальної листівки (Інта, 25 липня 1951 р.). Джерело: Експозиція Музею визвольної боротьби України у Львові (ТК-5076).

Додаток С. Світлини українок-політв'язнів після звільнення

Фото Г.Процьків-Лівень (1923 р.н.), надіслане родичам після звільнення з табору 5 вересня 1957 р. Джерело: Приватний архів М.Байдак.

Жінки-політв'язні після звільнення, 21 грудня 1955 р. Джерело: Архів Музею Спілки політв'язнів "Меморіал" у м. Бучач Тернопільської обл. (б/н)

Фото після звільнення з таборів, надіслані родичам у 1953-1955 рр.

Джерело: Архів Музею Спілки політв'язнів "Меморіал" м. Бучач Тернопільської обл. (б/н)